Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Гілея
Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 33

Київ – 2010

Передплатний індекс: 49387 **ISSN 2076-1554**

Збірник засновано 2004 року
Вихід з друку – щомісячно

Фахове видання з історичних, філософських та політичних наук затверджено постановою Президії ВАК України від 14 вересня 2006 року № 1-05/8 (доповнення до переліку № 18, Бюлетень ВАК України № 10, 2006)

Свідоцтво про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу масової інформації серія КВ № 16332 – 4804 ПР від 24 лютого 2010 р.

Головний редактор – ВАШКЕВИЧ В.М.,
доктор філософських наук, академік Української академії наук

Відповідальний секретар – КРИВОШЕЯ В.В.,
доктор історичних наук, академік Української академії наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

АНДРУСИШИН Б.І., доктор історичних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України

ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н., доктор історичних наук, професор

ГОНЧАР Б.М., доктор історичних наук, професор

ДРОБОТ І.І., доктор історичних наук, професор

КОЛЕСНИК В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України

КОТЛЯР Ю.В., доктор історичних наук, професор

МИХАЙЛЮК В.П., доктор історичних наук, професор

НЕСТУЛЯ О.О., доктор історичних наук, професор, академік Української академії наук

СОЛДАТЕНКО В.Ф., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України

СУШКО О.О., доктор історичних наук, професор

МАКАРЧУК С.С., кандидат історичних наук, доцент

ФІРОВ П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З філософських наук:

АНДРУЩЕНКО В.П., доктор філософських наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Академії педагогічних наук України

БЕХ В.П., доктор філософських наук, професор, академік Української академії політичних наук

БОНДАРЕНКО О.В., доктор філософських наук, доцент

ВОЛИНКА Г.І., доктор філософських наук, професор

ГАВЕЛЯ В.Л., доктор філософських наук, професор

КУЦЕПАЛ С.В., доктор філософських наук, професор, академік Української академії наук

ЗАКОВИЧ М.М., доктор філософських наук, професор

МИХАЛЬЧЕНКО М.І., доктор філософських наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Української академії політичних наук

ОНІПКО О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук

ХАЛАМЕНДИК В.Б., доктор філософських наук, доцент

АКОПЯН В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук

ХІМЧЕНКО О.Г., кандидат філософських наук, професор, член-кореспондент Української академії наук

З політичних наук:

БАБКІНА О.В., доктор політичних наук, професор

БАЛАБАНОВ К.В., доктор політичних наук, професор

БИДЗЮРА І.П., доктор політичних наук, професор

ІВАНОВ М.С., доктор політичних наук, професор

КАРТУНОВ О.В., доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук

КОТИГОРЕНКО В.О., доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук

ОНІЩЕНКО І.Г., доктор політичних наук, професор

РИМАРЕНКО С.Ю., доктор політичних наук, професор

ШАПОВАЛ Ю.І., доктор історичних наук, професор, академік Української академії політичних наук

ШКЛЯР Л.Є., доктор політичних наук, професор

Гілея:* науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Випуск 33. – 392 с.

Друкується за рішенням:
Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 7 від 18 лютого 2010 р.); Президії Української Академії Наук (протокол № 10-02-18 від 18 лютого 2010 р.)

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

***Гілея** — в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія.IV.16-25).

© Редакційна колегія, 2010
© Автори статей, 2010
© Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2010
© ВГО Українська академія наук, 2010

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ
Збірника наукових праць «Ґілея: науковий вісник»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Інститут історії, етнології
і права Вінницького державного
педагогічного університету
імені М. Коцюбинського, м. Вінниця)
керівник ***Степанчук Ю.С.***,
кандидат історичних наук
E-mail: iiep@inbox.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Донецький національний
університет, м. Донецьк)
керівник ***Андрієнко О.В.,***
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Запорізький національний
технічний університет, м. Запоріжжя)
керівник ***Бондаренко О.В.***, *доктор*
філософських наук, доцент
E-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Прикарпатський національний
університет імені Василя
Стефаника, м. Івано-Франківськ)
керівник ***Дичковська Г.О.***,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Східноукраїнський національний
університет імені В. Даля, м. Луганськ)
керівник ***Михайлюк В.П.***,
доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
*(*Національний університет
«Львівська політехніка», м. Львів)
керівник ***Карівець І.В.***,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Маріупольський державний
гуманітарний університет)
керівник ***Дегтеренко А.М.***,
кандидат політичних наук, доцент
E-mail: degterenko777@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Південнослов'янський інститут Київського
славістичного університету, м. Миколаїв)
керівник ***Хімченко О.Г.***, *кандидат*
філософських наук, професор,
член-кореспондент УАН; координатор
Макарчук С.С., *кандидат*
історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net або
rvgreabis@farlep.mk.ua

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Одеський національний
університет імені І.І. Мечникова)
керівник ***Барвінська П.І.***, *кандидат історичних*
наук, доцент
E-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Полтавський факультет Національної
юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого)
керівник ***Куцепал С.В.***,
доктор філософських наук, професор
E-mail: svkutsepal@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Севастопольський національний технічний
університет, м. Севастополь)
керівник ***Фіров П.Т.***, *кандидат*
історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СИМФЕРОПОЛЬСКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Кримський економічний
інститут Київського національного
економічного університету імені В. Гетьмана)
керівник ***Попов О.Д.***,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: popalex79@mail.ru

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини, м. Умань)
керівник ***Кривошея І.І.***,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків) *керівник* ***Владленова І.В.,*** *кандидат*
філософських наук, доцент
E-mail: vladlenova@email.ua

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Чернігівський педагогічний
університет імені Т.Г. Шевченка)
керівник ***Горобець С.М.***, *викладач*
E-mail: olen-g@yandex.ru

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: **www.gileya.org.ua**

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:
www.nbuv.gov.ua/portal *Розділ:* ***Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць***

Научная общественность искренне и сердечно поздравляет Азербайджанское государственное телеграфное агентство (АзерТАдж) в лице его Генерального директора Аслана Ахмедовича Асланова со славным 90-летием старейшего и ведущего информационного агентства на постсоветском пространстве и в Европе.

АзерТАдж, создано 1 марта 1920 года правительством Азербайджанской Демократической Республики, впоследствии, в годы советской власти, функционировало под различными названиями.

АзерТАдж наряду с официальными сообщениями, круглосуточно распространяет на азербайджанском, русском и английском языках достоверную и оперативную информацию на общественно-политическую и экономическую темы, а также о науке, образовании, культуре, здравоохранении, спорте, окружающей среде и пр.

АзерТАдж подписало соглашения о двустороннем сотрудничестве с информационными агентствами мира, в том числе, с Укринформом. В 2004 году было принято в члены OANA – Организации информационных агентств стран Азии и Тихого океана, а в 2007 году – руководящего органа данной организации – Исполнительного комитета, 18 апреля 2008 года – в члены Европейского Альянса Новостных Агентств (EANA). Является одним из учредителей Ассоциации национальных информационных агентств государств-участников (АНИА), Объединение тюркоязычных информационных агентств (ТКА), Ассоциации национальных информационных агентств стран – членов Организации Черноморского Экономического Сотрудничества (ПАНИА). С 2008 года АзерТАдж является членом консорциума информационных агентств азиатских стран «AsiaPulse».

Корреспондентские пункты АзерТАдж работают в Украине, США, России, Турции, Франции, Германии, Австрии, Иране, Грузии, Центральной Азии и Казахстане, регионах республики.

От всей души желаем уважаемому Аслану Асланову и его высокопрофессиональной и сплоченной команде творческого вдохновения, интересных тем и дальнейших успехов в жизни и журналистской деятельности!

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК УДК 82-92:821

Жадько В.О.

До проблеми збереження історичної спадщини та формування законодавчої бази

Визначені головні проблеми збереження культурно-історичної спадщини в сучасній Україні та даються рекомендації щодо підвищення ефективності співробітництва держави з недержавними організаціями у цій галузі.

Ключові слова: *історична свідомість, культурно-історична спадщина, громадянське суспільство, недержавні організації.*

Створення правової держави, так само як і широкого спектра соціальних програм, які вона реалізує, зумовлюється, насамперед, потребами сучасних суспільств. Україна з ідеалу буття нації перетворилася в реальний суб'єкт політичного буття й самоствердження як нації, тобто набула ознак і функцій політичної суб'єктності і держави.

Проте суспільство перебуває у глибокій соціальній дезінтеграції, коли фактично відсутні нові суспільні цінності, ідеали і громадянська свідомість, котрі були б рівноцінні або перевершували б колишні цінності й ідеали. Виникла кардинальна необхідність зміни ставлення до історичного середовища, вжиття необхідних заходів, у тому числі законодавчих, для його збереження і відтворення, щоб припинити подальшу деградацію духовного світу людини.

Значення культурно-історичної спадщини для трансляції історичного досвіду підкреслювалося у дослідженнях історичної свідомості В. Андрущенка, Ю. Афанасьєва, В.Вашкевича, Г. Горак, Л. Губернського, А. Гулиги, В. Єльчанінова, Д. Кравченка, Ю. Левади, Т. Мандебури, М. Михальченка, І. Надольного, Ю.Опалька та ін. Опубліковано відносно небагато робіт, таких авторів як: В. Акуленко, В. Борейко, В. Горбик, Т. Катаргіна, Т. Курило, П. Толочко, Т. Тронько, Ю. Шемшученко,

об'єктом дослідження яких є безпосередньо культурно-історична спадщина, її правові, політичні, соціокультурні аспекти.

Закон України від 8 червня 2000 р. «Про охорону культурної спадщини», виплеканий усією історією розвитку пам'яткоохоронної практики, взаємодіє з цілою низкою суміжних законів, ґрунтується на конституційних засадах та Основах законодавства України про культуру, прийнятих в перший рік незалежності нашої держави[3;6]. Прийняття цього Закону, а також інших законодавчих актів, що становлять систему правових засад збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища України, дає підстави стверджувати про поступове оформлення концептуальних питань вирішення зазначеної проблеми.

Необхідність формування чіткої законодавчої бази регулювання питань охорони і збереження пам'яток історії і культури обумовлене великими втратами нашої культури не тільки внаслідок воєн, айв результаті колоніального минулого нашої країни та ідеологізованого господарювання більшовиків.

У порівнянні з попереднім Законом Української РСР про охорону пам'яток історії та культури[4], дефініції Закону незалежної України стали більш глибокими. В останньому значно розширено тлумачення термінів, оскільки їх наявність у чинному законодавстві є дуже важливим моментом. Такий підхід унеможливлює подвійне або неправильне тлумачення норм самого Закону та чітко визначає сферу й напрями його праворегулюючої спрямованості. Його положення Ґрунтуються на надбаннях міжнародного права, демократичних засадах державотворення та світової практики охорони, збереження та примноження культурної спадщини[1;8].

У вітчизняному законодавстві, яке стосується питання охорони пам'яток культури, сформульована тенденція їх чіткого поділу на рухомі та нерухомі, існує різниця у підходах до режимів їх охорони. Необхідно зазначити, що поряд із спеціальним законодавством, яке регулює питання охорони і збереження пам'яток історії і культури, у цій сфері діють також норми іншого законодавства, особливо того, що регулює відносини власності[7;9].

Отже, з прийняттям Конституції України[5], Основ законодавства про культуру[6], Закону «Про охорону культурної спадщини»[3], підписанням і ратифікацією відповідних міжнародних конвенцій, договорів та угод відзначені та впроваджуються відповідні засади збереження, відновлення та використання культурної спадщини. Особливо важливу роль у збереженні надбань минулого, в духовному розвитку нації, у розбудові її державності відіграють історико-культурні заповідники України. Вони є осередками активної науково-дослідницької і просвітницької діяльності виховують високі почуття патріотизму, відповідальності за долю країни. На просвітницько-науковому рівні мовою експонатів та пам'яток історико-культурні заповідники розповідають про історію минулого та сучасні досягнення. Завдяки діяльності працівників заповідників ніколи не переривається зв'язок поколінь, наше відчуття причетності до історії.

Нині в Україні функціонує більше 60 історико-культурних заповідників державної та комунальної власності. За роки незалежності мережа історико-культурних заповідників України значно зросла та розширилася. Було відкрито нові історико-культурні заповідники, зокрема: Державний історико-меморіальний заповідник «Лук'янівське кладовище» (Київ), Державний історико-культурний заповідник у м. Вишгороді (Київська

область), Державний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році» (с. Нові Петрівці Вишгородського району Київської області), Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві (Львівська область), Державний історико-культурний заповідник «Тустань» (с. Урич Сколівського району Львівської області), Державний історико-архітектурний заповідник у м. Дубно (Рівненська область), Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові (Сумська область), Державний історико-архітектурний заповідник у м. Збаражі (Тернопільська область), Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця»

Проте ця важлива проблема в практичній площині наражається на значні труднощі, які вимагають їх комплексного і системного вирішення. Залишковий принцип державної політики в сфері культури (щодо фінансування, виховання населення, створення сучасної нормативної бази тощо), відсутність належної уваги законодавця та загальний правовий нігілізм призвели до кризи у питанні охорони культурної спадщини в Україні.

По-перше, дієвість нормативних актів та ефективність діяльності пам'яткоохоронних органів зросте, якщо останні отримають достатнє фінансування та стануть більш незалежними від волі місцевих чиновників різного рангу. Питання, пов'язані зі збереженням, реставрацією, використанням і реконструкцією пам'яток та історичних забудов, мають відкрито вирішуватися на засіданнях науково-методичних рад, які необхідно створювати при пам'яткоохоронних органах, залучивши до співпраці певну кількість фахівців та громадськість. Рішення, прийняті при цьому, повинні бути обов'язковими для виконання, оскільки йдеться про збереження історичної пам'яті народу. Інцидент, що був пов'язаний з вивезенням фресок Бруно Шульца, а також забудовою в охоронній зоні Софії Київської, є ще одним підтвердженням актуальності цієї проблеми.

По-друге, в Україні відсутня система цільової підготовки кадрів для комплектації пом'яткоохоронних органів чи специфічних дорадчих структур, її створення є нагальною потребою, яка зумовлена тим, що нинішнє навчання та виховання, наприклад, архітекторів (а саме вони часто-густо виступають виконавцями планів перетворення історичних будівель) ведеться з постійним натиском на «амбіційні», реконструктивні методи. Тому консерваційний чи реставраційний підходи до цінного історичного середовища ними часто не використовуються. Кадрові музейні працівники слабо обізнані із специфікою збереження архітектурної спадщини, її примноження, попри правильний погляд на пам'ятки. Особливо, коли йдеться про такі пам'ятки, які повинні бути в постійному користуванні стороннього власника[2].

Отже, нагальною є необхідність створення дієвої системи спеціальної освіти на трьох рівнях. Перший – для всіх архітекторів та мистецтвознавців, що працюють у пам'яткоохоронних органах, мали б існувати курси підвищення кваліфікації з відповідного законодавства, вивчення світового досвіду, нових методик досліджень, реставрації, збереження та наукових критеріїв оцінки пам'яток. Другий – підвищував би рівень освіченості в сфері культури, зокрема, чиновників з держапарату історичних міст, а особливо тих із них, які є розпорядниками коштів і від яких залежить фінансування робіт по збереженню, наприклад, нашого міста. Третій – давав би знання про правила експлуатації історичної забудови

безпосереднім користувачам пам'яток: від службовців ЖЕКів до орендарів і власників.

По-третє, вважаємо, що в складних економічних та політичних умовах вагомого значення набуває системна пропаганда вітчизняних пам'яток, інформація про стан їх збереження. Доцільно видати великим накладом каталог історичних пам'яток, який слід також тиражувати електронним способом. Це сприяло б їх популяризації як серед нашого населення, так і серед іноземних туристів. Проте остання інвентаризація проводилася в середині 80-х років, а проблема втрати культурної спадщини допоки не знаходить відповідного відгуку в широкого загалу українських громадян.

Слід активніше залучати до охорони і збереження пам'яток історії та культури громадські організації, які б проводили постійний та незалежний від органів влади моніторинг пам'яток, фіксували стан та динаміку їх змін, інформували б широкий загал про небезпеку, яка виникла для тих чи інших пам'яток історії та культури. Активне втручання громадських організацій у ці питання є більш дієвими для ліквідації аварійного чи загрозливого стану пам'яток в цілому або її деталей.

По-четверте, сформувалась потреба в удосконаленні законодавства стосовно боротьби із проявами «чорної археології». Успіх сенсаційних знахідок «чорних археологів» у порівнянні з досягненнями наукових експедицій передусім пов'язаний не тільки з методикою розкопок, різним класом обладнання, фінансуванням, а й особистою зацікавленістю в кінцевих результатах праці. Наші археологи не отримують жодної винагороди навіть за знахідки золотих шедеврів старовини. Проте дохід «чорних археологів» завжди залежав від результатів розкопок, кількості й якості знайдених унікальних речей. Активізація «чорної археології» створює цілу низку проблем в охороні пам'яток культури в Україні. Відповідно, для вирішення цієї проблеми, серед іншого, пропонується опрацювати заходи щодо можливості викупу знайдених «чорними археологами» цінностей, а на першому етапі – виявлення та надійна охорона місць можливих розкопок. Ці заходи повинні бути пов'язані із матеріальним стимулюванням, можливо й за допомогою міжнародних фондів та організацій. Також цю проблему слід якомога ширше висвітлювати, у тому числі й з міжнародних трибун, оскільки йдеться про втрату цінних пам'яток культурної спадщини, багато з яких мають велике значення не лише для історії України, а й для всієї світової історії. Проте питання про самовільні пограбування розкопок археологічних пам'яток не знайшли свого відображення у Законі «Про охорону культурної спадщини». Кримінальна відповідальність, яка передбачена в Кримінальному кодексі України, не є перешкодою для «чорних археологів» і для боротьби з цим явищем необхідна консолідація всіх зацікавлених сторін: Академії наук, Міністерства культури, місцевих органів влади, а також правоохоронних органів. Доцільно було б, як вже зазначалось, встановити 50% винагороду для скарбошукачів, як це існує в усьому світі, та посилити кримінальну відповідальність за розкрадання культурної спадщини України.

Необхідною є потреба у створенні спеціалізованих відділів (відділень, груп) археологічної міліції в місцях найбільшого зосередження історичних пам'яток, які потерпають від грабунків (АР Крим, південь України).

Затвердження на правовій основі положень про археологічний туризм дало б можливість збільшити фінансову допомогу в спорядженні експе-

диций. У світі багато ентузіастів, які готові платити гроші, щоб поїхати на розкопки якогось городища, пошуки скарбів, тощо.

По-п'яте, для реального зрушення справи збереження пам'яток історії та культури потрібно не лише утворення єдиної продуманої структури державних і громадських організацій, значного збільшення коштів, а й розроблення науково обґрунтованої програми. На основі аналізу міжнародного досвіду охорони пам'яток та вже напрацьованих в Україні документів визріла потреба у чіткому формулюванні концепції визначення об'єктів культурної спадщини, основний зміст якої полягав би у визначенні їх здатності відбивати етапи історичного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави. Цей головний принцип необхідно поєднувати з історичним, хронологічним і мистецьким підходом до оцінки об'єкта.

Довготермінова державна програма збереження пам'яток історії та культури має включати перелік основних пам'яток, їх стан, черговість реєстрації, розмір коштів, потрібних на реставрацію, джерела фінансування.

По-шосте, нагального вирішення потребує проблема на міжнародному рівні, а саме повернення в Україну вивезених культурних цінностей у різні часи та різними державами. Світова юридична практика має певні напрацювання щодо зазначених питань. Проте постає проблема фінансування цієї діяльності. Так, не всі культурні цінності, що опинились за кордоном, були незаконно туди вивезені, а перемістились з огляду на різні історичні події. Щодо цінностей, які становлять особливу значимість для формування, зміцнення та розвитку самосвідомості українського народу (Гетьманські клейноди; штандарт Богдана Хмельницького та ін.), повинні опрацьовуватись способи для їх повернення в Україну різними шляхами (обміни, викупу чи дарування).

По-сьоме, ускладнює ситуацію відсутність електронної паспортизації об'єктів історичної спадщини. Саме тому органи виконавчої влади не володіють повною інформацією про наявність пам'яток та їхній стан. Знову ж таки через брак коштів на виготовлення документів та відсутність кваліфікованих експертів не зроблено грошової оцінки пам'яток. Та й у цілому облік заповідниками об'єктів історичної спадщини нормами законодавчих актів не регламентований. А неврегульованість питання передачі заповідникам у постійне користування земель призводить до пошкодження та руйнування згаданих об'єктів.

Зазначені проблеми не вичерпують існуючих загроз національній історичній спадщині. Але успішне їх вирішення, створило б підґрунтя для запобігання іншим. З цією метою потрібно терміново реалізувати наступні заходи.

1. Оголосити мораторій на 3-5 років (у разі необхідності він може бути пролонгований) на зведення за бюджетні кошти нових пам'ятників, чи відновлення вже неіснуючих. Вивільнені таким чином кошти спрямувати на збереження пам'яток, що перебувають у критичному стані (перелік затвердити після публічного обговорення).

2. Розглянути доцільність та можливість створення Національного комітету охорони історичної спадщини як окремого органу державного управління у складі Уряду з відповідними повноваженнями.

3. Створити спільну постійно діючу комісію з представників культури і мистецтва (а на регіональному рівні – товариств краєзнавців)

Міністерства будівництва, архітектури та житлового комунального господарства і МВС для моніторингу законності відведення землі під забудову поблизу пам'яток історії та архітектури.

4. Планувати збільшення видатків на збереження культурно-історичної спадщини та передбачити механізм його зростання у подальшому пропорційно зростанню доходної частини бюджету. Орієнтирами є європейські стандарти, за якими бюджетні видатки на культуру в цілому

становлять до 2 % на загальнодержавному рівні, та 3-4 % бюджету місцевого рівня.

5. Прискорити роботу по узгодженню законів та спеціальних нормативно-правових актів з питань охорони культурно-історичної спадщини із нормативно-правовими актами, що регулюють відносини власності, а також щодо узгодження внутрішнього законодавства України у цій галузі з підписаними і ратифікованими нею відповідними міжнародними конвенціями, договорами та угодами.

6. Розробити та впровадити систему податкових пільг для благодійництва та меценатства, стимулювання туристичного бізнесу; на основі вивчення зарубіжного досвіду розробити положення про передання в довгострокову оренду затратних історичних пам'ятників (зокрема, замків).

7. Активізувати роботу з реституції в Україну культурних цінностей, зокрема, укладання відповідних двосторонніх угод з іншими державами

та внесення українських пам'яток у Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

9. Для боротьби проти «чорної археології» створити спеціальні підрозділи МВС та митної служби України з відповідною фаховою підготовкою; забезпечити охорону історичних пам'яток першочергового значення; залучати до цієї справи науковців, органи місцевого самоврядування, добровільні народні дружини, формування козацтва, краєзнавців, громадські організації та ЗМІ.

Наведені пропозиції та рекомендації, на наш погляд, повинні знайти своє втілення у відповідних нормативних актах України та в практичній діяльності державних органів.

Вдосконалення національного законодавства, приведення його у відповідність міжнародним стандартам, а також надання нових імпульсів реституційному процесу в світі значною мірою залежить від наукових досліджень, що дасть можливість відродити історичну пам'ять українського народу як основу духовності соціуму.

Список використаних джерел

1. АкуленкоВ., Федорук О. Україна – ФРН. Реституція – шлях до порозуміння // Віче. – 1999. – № 3.

2. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К., 2002.

3. Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805-ІН «Про охорону культурної спадщини» // ВВР України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.

4. Закон УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». – К., 1980.

5. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1999 року // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 41.

6. Основи законодавства України про культуру // ВВР України. – 1992. – № 4. – Ст. 23.

7. Кримінальний кодекс України. Офіц. видання. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001.
8. Конвенции и рекомендации ЮНЕСКО по вопросам охраны культурного наследия. Сборник. – М, 1990.
9. Курило Т.В. Правова охорона культурної спадщини України. – Л.:Львівський юридичний інститут МВС України, 2005. – 156 с.

Жадько В.А. К проблеме сохранения исторического наследия и формирования законодательной базы

Определены главные проблемы сохранения культурно-исторического наследия в современной Украине и даны рекомендации по повышению эффективности сотрудничества государства с негосударственными организациями в этой отрасли.

Ключевые слова: *историческое сознание, культурно-историческое наследие, гражданское общество, негосударственные организации.*

Zhad'ko, V.O. To a problem of conservation historical heritage and formed the legislative base

The article determinates dominating problems of conservation cultural and historical heritage in the contemporary Ukraine and gives recommendations for growth of the efficacy cooperation of the state with nongovernmental organizations in this branch.

Key words: *historical consciousness, cultural and historical heritage, civil society, nongovernmental organizations.*

УДК 930+94

М'ягка Г.О.

Звичаєве право як історична передумова розвитку демократії у козацькій державі (друга половина XVII – початок XVIII ст.)

Проаналізовано роль звичаєвого права у козацькій державі та його вплив на розвиток демократичних тенденцій.

Ключові слова: *звичаєве право, козацька держава, розвиток, демократичні тенденції.*

Демократичні інститути політичної влади, які стали передумовою організації державного устрою майбутньої Української державності, сформувались і пройшли своє випробування в організації козацького самоврядування, яке склалося на Запоріжжі у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Характерно, що ця своєрідна і самобутня за структурою система органів військово-адміністративної влади була спроможна виконувати складні функції внутрішньої та зовнішньої політики, до того ж у важкий історичний період розвитку України.

Важливе значення у належному функціонуванні цієї системи як єдиного організму мало звичаєве право. Звичаї виникали й формувалися у ході еволюції господарчо-побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті сталі норми поведінки, вироблені за різноманітних, повторюваних із плином часу обставин. Показовими у цьому відношенні були неписані «права і звичаї» Війська Запорозького, офіційно не санкціоновані державною владою, однак фактично саме вони регулювали усе внутрішнє життя січовиків. Сукупність таких правил, обов'язкових до виконання нарівні із законом, і становила собою звичаєве право. Його повнота і насиченість перебувала у прямому взаємозв'язку із паралельно діючим законодавством у країні, яке об'єктивно не встигало або не могло із різних причин на той час охопити ту чи іншу галузь суспільного співжиття. Тому поширення законодавства певним чином звужувало на місцях функції та дієвість звичаїв. Коли останні не суперечили інтересам суспільної верхівки, їм зазвичай надавалася сила закону.

Зазначимо, що питання ролі, яку відігравало звичаєве право в історії козацької держави, вже попадало у поле зору дослідників періоду, що вивчається. Зокрема, його торкалися у своїх роботах такі вітчизняні науковці, як А. Сокольковский[1], Д. Яворницький[2], П. Дядиченко[3], В. Месяц[4], А. Пашук[5], А. Ткач[6] та інші. У той же час жодна із вказаних робіт не мала предметом історичного дослідження звичаєве право та з'ясування його значення у становленні козацького самоврядування і розвитку демократії козацької держави. Тому авторка даної статті поставила собі за мету об'єктивно та адекватно висвітлити роль такого історично

значущого інституту, як звичаєве право та його впливу на подальший розвиток нашої країни.

Ґенеза козацького права починається із часів виникнення козацтва. Небезпечні умови існування у степу змушували козаків об'єднуватись у товариства із притаманними їм звичаями та традиціями. Найзручніші та випробувані роками правила поведінки у таких товариствах визнавалися серед козаків загальноприйнятими за принципом звичаєвого права. Поступово склалися своєрідні норми козацького життя, які ґрунтувалися здебільшого на звичаєвому праві й прецедентах, джерелом яким слугували рішення козацької ради, оскільки тогочасне життя людей багато у чому визначали давні звичаї. Додамо, що саме організація та діяльність Загальної військової ради врегульовувалися козацьким звичаєвим правом[7,с.102]. За звичаєм, загальновійськова рада скликалася гетьманом, військовою старшиною або простими козаками. Але з утворенням держави рада, скликана козаками без санкції генерального уряду, вважалася «своєвільною». Загальна військова рада формувалася шляхом залучення до її роботи всіх козаків, а отже, була органом прямого козацького народовладдя.

Козаки твердо стояли на сторожі звичаїв предків. Якщо на території України діяли різноманітні джерела права («Руська правда», Литовські статути, акти королівської влади, канонічне та магдебурзьке право), то у Запорозькій Січі найважливіше значення мало звичаєве козацьке право, котре міцно утвердилося у сфері козацьких суспільних відносин. У Запорозької Січі не було писаного закону, там упродовж усієї її історії користувались звичаєвим правом, яке було результатом правових переконань. Звичаї та порядки предків, які передавались від покоління до покоління в усній формі, було занесено на Запоріжжя з усієї України. Разом із переказами та традиціями вони становили основу козацького життя.

Уся військово-адміністративна система, а також суди того часу спиралися на загальні норми звичаєвого права. Ними керувалися усі – від курінних отаманів до центрального військового суду. Д.Яворницький, правда, з властивим йому деяким перебільшенням, зазначав, що писаних законів від запорожців годі було й чекати у зв'язку із відносно нетривалою історією Січі та частими військовими походами, через які ті й не «встигали» займатися улаштуванням внутрішніх порядків[8,с.34]. Звичаєве, так би мовити, військове право Запорожжя, безперечно, доповнювалося «прийшлими» елементами звичаєвих норм інших районів України та позначалося на них, впливаючи на суспільну свідомість населення Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини, Півдня.

Звичаєве право безпосередньо проявлялося у вчинках людей, у їхніх уявленнях про правду та справедливість, котрі панували серед населення на певному етапі суспільного розвитку. Тому реакція на якісь явища чи події у житті була лише показником власного бачення конкретної особи (осіб) і не могла сама по собі бути ґрунтом для нормування відносин. Звідси випливало, що творцем звичаїв ставав у цілому «народ» (у вузькому розумінні цього слова), а не окремі особи або ті численні його представники, які виражали «загальні» погляди. Разом із тим, є помилковим вважати, що звичаї виникали тільки у народі як єдиній етнічній спільноті. Вони могли формуватися і незалежно у різних регіонах, областях, місцевостях, котрі мали свою своєрідну соціально-економічну та суспільно-політичну структуру. При цьому повторюваність вчинків місцевих жителів створювала вже закономірність, а отже і звичку діяти відповідним чином у схожих обставинах, а сукупність такого роду дій поступово формувала думку, що у такому-то випадку слід поводитись саме так, а не інакше. Серед таких звичаїв слід назвати передусім прилюдне водіння злодія поселенням із украденою річчю на шиї; сплату «перейми» (винагороди) хазяїном худоби, яка відбилася від гурту, особі, яка її спіймала та повернула назад; виставляння позивачем «могоричу» свідкам – так зване «свідочне»; спалення жінки, звинуваченої у лихому чаклунстві[9,арк.3] тощо.

Характерні приклади можна навести, зокрема, і з документів про поземельні відносини досліджуваного періоду. Коли під час Визвольної війни середини XVII ст. у козацької старшини тільки-но почала зароджуватися велика земельна власність, деякі «нові пани» іще побоювалися відверто купувати маєтки, вимагати виконання «послушенства» від посполитих. Гетьманські універсали та царські жалувані грамоти, котрі видавались їм на підтвердження прав володіння, траплялося, ховалися подалі від людського ока, адже досить свіжою іще залишалася пам'ять про панування польських магнатів і шляхти. У 1657 р. представник гетьманського уряду Павло Тетеря передав російському царю Олексію Михайловичу «чолобитні» родини Виговських із проханням пожалувати їх земельними угіддями у сусідніх районах Білорусії. На подив бояр із приводу того, що родині вже надано великі маєтки і завдяки їм «можно жить без нужды», Тетеря зауважив, що Виговські землями фактично не користуються, оскільки бояться розправи посполитих і рядових козаків. Далі старшина просив сам факт пожалувань зберігати в таємниці, бо «только де в войске про то сведають, что он писарь с товарищи упросил себе у царского величества такие великие маєтности, и их де всех тотчас побьют...»[10,с.764].

Однак уже наприкінці XVII ст., а особливо на початку XVIII ст. придбання чи пожалування у власність сіл, містечок, навіть міст стало досить типовим явищем, тобто перетворилося у свого роду звичай. Так, у 1729 р., нікого не побоюючись, генеральний обозний Я. Лизогуб просив гетьмана Д. Апостола «по давному обыкновению» надати йому у Городницькій сотні Чернігівського полку, поблизу себе, с. Куликівку й належний на нього документ[11,с.1]. Помітно змінилося і сприйняття населенням пожалуваних маєтностей самого факту передачі їх у чиїсь руки: тоді це робилося вже досить часто та повсюдно і зазвичай не призводило до гострих конфліктів. Надалі при спробі вироблення власного законодавства старшинська адміністрація ще не раз офіційно визнавала норми звичаєвого права і посилалася на них при розгляді справ про земельні стосунки, спадкування маєтків тощо. Наприклад, у 1735 р. генеральний суддя І. Борозна в «Доношеній» на ім'я князя О. Шаховського, аналізуючи найголовніші положення Литовського Статуту, саксонського та магдебурзького права, посилався також на звичаї[11,с.1].

Як бачимо, протягом усього досліджуваного періоду ані функціонування законодавства на українських землях, ані безпосередня діяльність судів не були спроможні припинити чинність звичаєвого права, хоча в окремих випадках воно відверто суперечило основним напрямам політики і гетьманської влади, і царського уряду. Це пояснювалося тим, що звичаєві норми поведінки проникли у сфери регулювання суспільних відносин адміністративно-громадсько-карно-правового характеру і самого процесу судочинства. Вони обумовлювали систему органів самоуправління, впливали на встановлення порядку, прав та обов'язків громадян на місцях й

обов'язково враховувалися усіма без винятку кодифікаторами[12,с.164]. Так, у писаному, але остаточно не санкціонованому царським урядом зводі законів «Права, по которым судится малороссийский народ» звичаї класифікувалися як одне з основних джерел тодішнього процесуального права. Зокрема, судді зобов'язувалися посилатись на них тоді, коли у прийнятому законодавстві чогось «не доставало» або «не находилось». А «прибавить подлежало то, в пользу оного ж народа, в согласии и в пример тех же и других христианских прав, також древних добрых малороссийских обыкновений и порядков»[4,с.164]. У такому разі звичаї повинні були, як зазначають безпосередньо «Права», «закону божию, гражданским правам и истой совести не противны, в чем бы писаного не было права, судить надлежит, ибо таковые добрые обыкновенія силу права имеют»[13].

Пізніше на звичаї посилався український правознавець Ф. Чуйкевич, який у 1750 – 1758 рр. проводив приватну кодифікацію права й упорядкував відомий тоді збірник під назвою «Суд і розправа в правах Малоросійських широко на різних місцях показана, а тут в єдиний короткий і ясний ексцерт для припинення гіркої в судах тяганини зібрана, для корисного застосування малоросіянам списана». У ньому систематизовано головним чином правові норми, які закріплювали права можновладців на землю, угіддя, «послушенство» селян тощо на підставі польсько-литовських і російських законодавчих актів, але одночасно зроблено ексцерпт (витяг) із українських звичаєвих норм. Звичаєве право, яке існувало в Україні, використовували у своїй практичній діяльності царський сановник, член Генерального суду та Канцелярії генерал-губернатора Лівобережної України О. Безбородько (під час складання у 1767 р. «Екстракту малоросійських прав»), урядовці Сенату (у розробці «Екстракту» 1786 р.) тощо. Наприклад, О. Безбородько, ознайомившись із козацьким судочинством, дійшов висновку, що право козаків «судиться от старшин своїх» за принципом «где три человека казаков, тогда два третьего судят». А діялося те, на його думку, «по всем прежним правам и привилегиям»[6,с.29].

На Запорожжі кошовий суд – вища судова інстанція в межах регіону, – розглядаючи майже усі питання, виходив в оцінках із норм місцевого звичаєвого права і «здорового глузду». Тут призначені судом вироки фактично не підлягали оскарженню і ніхто не міг їх скасувати чи замінити. Характерною рисою судочинства на Січі було те, що судові рішення, особливо у формі найбільш суворих покарань, скажімо, «страти на горло», виконувалися швидко. Обумовлювалося це головним чином невідкладними вимогами військового стану, необхідністю терміново виступати у похід, а то і просто гарячністю та наполегливістю «козацького духу». Особливо «не жалували низовики зрадників інтересів Війська Запорозького. Д. Яворницький з цього приводу зазначав: «Кріпкі були запорожці ще й через ті закони, якими судили вони... І справді, ворогам, злодіям, зрадникам, ґвалтівникам, усім тим, які ламали стародавні козацькі звичаї, не було в запорожців помилування: таких приковували на цеп до військової гармати, били серед площі, коло стовпа дубовими киями, вішали на шибениці, садовили на гострі палі, перебивали руки або ноги і завдавали інші кари»[2,с.19-20].

Певна жорстокість кримінально-правових норм звичаєвого права на Січі у цілому не відлякувала людей. Навпаки, їхній побут і звичаї поширювалися на інші райони країни. Більшості громадськості імпонували козацька волелюбність і незалежність поглядів, ідея рівноправності усіх

членів суспільства, лицарство та готовність до самопожертви на благо своєї батьківщини у боротьбі з іноземними поневолювачами. Крім того, іноді судові органи передавали злочинця на поруки «громаді», часом він уникав суворого покарання, якщо «прилюдно» просив пробачення у скривдженого й одержував його. А. Сокольковський наводив такий цікавий випадок, коли у 1767 р. за навмисне вбивство чоловіка мали засудити до страти. Проте козацький суд, ураховуючи те, що той мав малолітніх дітей, наказав злочинця лише побити киями і відпустити «на прежнее жительство на покаяние»[1,с.201]. Як видно, суд поставився досить милостиво до того, хто скоїв злочин, проте не дозволив проживати надалі серед козаків.

Судова практика доби пізнього феодалізму спиралася тільки на деякі норми звичаєвого права. Зокрема, за звичаєм передбачався розшук самим потерпілим «по свіжих слідах» після здійснення злочину (так зване шлякування)[14,с.34]. Одночасно потерпілий мав сповістити про злочин («кликати ґвалт») своїх сусідів чи найближчих родичів, органи місцевої влади і представити речові докази[5,с.80]. Одним із видів доказу, за звичаєм, була так звана «видавка» («викидщина», «заклад»). Суть її полягала у тому, що коли виникала суперечка між окремими особами, одна із сторін, щоб довести свою правоту, під заставу пропонувала деяку суму грошей чи обіцяла пошкодити собі здоров'я, коли програє справу. При цьому на судовий розгляд запрошувалися спеціальні свідки, показання яких могли стати вирішальними[14,с.10].

Уявлення про хід розшуку, слідства і покарання дає випадок, що стався у с. Подолки Полкової сотні Галицького полку восени 1725 р. «Підданий» Корній Кириченко у маєтку старшини покрав бджоли. Місцеві жителі самостійно провели розшук і викрили крадія. На допиті Кириченко зізнався, що він здійснив злочин із «слободским человеком» Гнатом Квашею. «Для встановлення істини» наказний сотник Федір Сулима наказав побити обох, а потім «посадити до указу». Мешканці ж села, «той кому шкода, без ведома», не вдовольнившись цим, ще раз побили злочинців. Причому найбільше дісталось Кваші, «іже не признался». На третій день він помер. Власник села звернувся до Генеральної військової канцелярії із проханням провести «правдивий розиск». Спеціально зібрана для того комісія здійснила відповідне слідство й установила, зокрема, що розшук вкрадених бджіл проводився посполитими досить професійно. Так, спочатку біля місця крадіжки знайшли слід чобота, обміряли його, а потім простежили, куди той веде. Врешті-решт так і вийшли на злодія. У слідстві й винесенні вироку брав участь і війт села. Причому під час допиту Квашу попереджали – коли скаже правду, то його відпустять: «будеш ты прост и все твоє при тебе будет». Неправда коштувала йому життя[15,арк.26-30].

Отже, гетьмани, старшинська адміністрація, суди широко використовували у своїй практичній діяльності норми звичаєвого права, які регламентували не тільки правила поведінки, але й інші правові відносини, що виникали внаслідок складного соціально-політичного життя. Разом із тим, саме воно формувалося не без впливу своєрідного козацького самоуправління.

Еволюція суспільних відносин на українських землях поступово применшувала значимість звичаєвого права. Дедалі більшої ваги набували писані законодавчі акти. Так, вже у XVIII ст. форма виборності «за звичаєм» на вищі та середні військово-адміністративні посади у полках на

загальних радах фактично канула в Лету. Нерідко ранги стали переходити у «спадщину» від батька до сина або призначалися гетьманом чи російським царем. Наприклад, заможні родини старшин Апостолів утримували протягом десятиліть полкову та сотенну владу у Миргородському полку, Горленки – у Прилуцькому, Лизогуби – у Чернігівському і т. ін.[16,с.6]. Петро І призначив із «великоросіян» полковниками Ніжинського полку П. Толстого, Київського – А. Танського, новгород-сіверським сотником – Ф. Литовського. Тому дещо «архаїчною» виглядала скарга «всех полчан полтавських» на полкових суддю Кованку і писаря Залеського про обрання ними у 1727 р. на «чин» полковника «без общего сонету» В. Кочубея. При цьому перші згадували «давні» традиції[17,арк.1-4].

На нашу думку, ніщо інше як звичаєве право представляє собою таке своєрідне соціально-економічне явище, як займанщина – довільна заїмка земель, яка особливо широко застосовувалася у другій половині XVII та у XVIII ст. На підставі першого «займу» займали землю конкретні особи (або особа), відразу оформлявся і відповідний вид землеволодіння – особистий, общинний чи сябринний. Займанщина набула найбільшого поширення у малозаселених районах, де значна кількість землі перебувала «впусці», тобто пустувала. Освоєння землі та подальше володіння нею на підставі займанщини припускалося лише тоді, коли вона вважалася «вільною», тобто нікому не належала[18,с.15]. Найчастіше такими виявлялись цілинні або запустілі землі, а також залишені після смерті господаря, який не мав спадкоємців. Вибір місця під заїмку в період Визвольної війни й певний час після її завершення фактично ніким не обмежувався. Кожен міг придбати землю, за словами сучасників тих подій, «где похочет», скільки «надобность укажет», «ибо в то время пустовския поля помежным жильцам занимать было кому хотя, невозбранно»[19,с.100].

Причому, слід зазначити, що коли відбувалося колективне переселення (великої групи людей, а часом і цілого села) на незайняті ніким землі, то на нове місце нерідко поширювалися і ті норми звичаєвого права, яких дотримувались переселенці на попередньому місці проживання. Так, на території Охтирського полку після побудови там Сенянського монастиря оселилося «жителей вольных черкасов 100 дворов», котрі продовжували жити «повольно по своєму обыкновению»[20,арк.38].

Зауважимо, що протягом досліджуваного періоду через поступовий наступ можновладців на соціальний статус селян, міщан і рядових козаків первісне значення займанщини як однієї із форм звичаєвого права дещо втрачається.

На наш погляд, варто також згадати про наявність в Україні так званого церковного звичаєвого права. Під ним розуміли сукупність правил поведінки, які не набули законодавчого затвердження, але люди неодмінно дотримувалися їх у житті, «побоюючись кари і гніву господнього». У християнській церкві традиції, котрі підтримувалися повсюдно, також не мали офіційних письмових підстав. Фактично переказ чи звичай ставали законом під час вирішення таких церковно-практичних питань, про які нічого не було сказано у Новому Завіті (наприклад, поведінка у церкві при богослужінні, та ж сама займанщина, тільки застосована монастирем, «звикле послушенство» підданих духовних феодалів тощо). Ці норми протягом тривалого часу підтримувалися лише силою «звички», яка мала неабияке значення у церковно-юридичній практиці. На жаль, нам не вдалося знайти докладне і систематизоване зібрання українських церковних звичаїв у нашій духовній літературі.

Таким чином, з середини XVII ст. звичаєве право набуло значного поширення на території усіх регіонів України, де було ліквідовано панування польської магнатерії. Його норми охоплювали усі без винятку верстви населення та проникали у важливі сфери суспільного життя. У запорозькому війську існував своєрідний демократичний устрій, який формувався на засадах звичаєвого права й уособлював у собі розвинені форми народовладдя та принципи рівності і братерства, які поступово втрачалися в умовах перманентної боротьби за владу та наступу на демократичні права українського народу. З початку XVIII ст. відбувалось поступове звуження рамок дії звичаєвого права у зв'язку із витісненням його писаними законами, зокрема, російського (Лівобережжя, Слобожанщина. Південна Україна) та польсько-литовського законодавства (Правобережжя). До причин відсутності на Запоріжжі власних писаних законів можна віднести короткочасну тривалість історії запорозьких козаків, здебільшого похідне та військове життя козаків, побоювання останніх, що писані закони можуть значно обмежити їхні права та свободи.

Предметом подальших розвідок з порушеного питання можуть стати проблеми використання звичаєвого права у повсякденному житті різних верств населення тогочасної України та його впливу на формування законодавства нашої країни як досліджуваного, так і нового часу.

Список використаних джерел

1. Сокольковский А.А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского / А.А. Сокольковский. – Одесса, 1846. – Ч. 1. – 389 с.

2. Яворницький Д. Як жило славне Запорозьке низове військо / Д. Яворницький. – Катеринослав, 1914. – 421 с.

3. Дядиченко П.Л. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / П.Л. Дядиченко – К.: Наук. думка, 1959. – 425 с.

4. Месяц В.Д. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века / В.Д. Месяц. – М.: ВИНИТИ, 1964. – 324 с.

5. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. (1648 – 1782) / А.Й. Пашук. – Львів: Світ, 1967. – 295 с.

6. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач. – К.: Наук. думка, 1968. – 356 с.

7. М'ягка Г.О. Розвиток демократичних тенденцій в Запорозькій Січі і Гетьманщині (друга половина XVII – початок XVIII ст.): дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний університет ім. В.Даля / М'ягка Ганна Олексіївна. – Луганськ, 2007. – 212 с.

8. Яворницкий Д. Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края / Д. Яворницкий. – СПб., 1889.

9. Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА) України в м. Києві. – Ф.51. – Оп.3. – Опр.644.

10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т.11: 1672 – 1674. – СПб.: Тип. М.: Эттингера, 1879. – 819 с.

11. ДБ Росії. ВР. – Ф.159, № 20(24).

12. История государства и права Украинской ССР. – К., 1972. – Т.1. – 893 с.

13. Права, по которым судится малороссийский народ. – Гл.VI, арт.3, п.1.; Гл. VII, арт.1,п.3; арт.4,5.
14. Модзалевский В. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. (1664 – 1671) / В. Модзалевский. – Чернигов, 1912. – 365 с.
15. ЦДІА України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.598.
16. Модзалевский В. Малороссийский родословник / В. Модзалевский. – К., 1902. – Т.1. – 632 с.
17. ЦДІА України. – Ф.51. – Оп.3. – Опр.122.
18. Филимонов Е.С. Материалы по вопросу об эволюции землевладения / Е.С. Филимонов. – Пермь, 1895. – Вып.2. Краткий исторический очерк малорусского землевладения.
19. Лучицкий И.В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века / И.В. Лучицкий // Отечеств. зап. – 1882. – № 11.
20. ЦДІА України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.7345.

Мягкая А.А. Право обычаев как историческая предпосылка развития демократии в казацком государстве
Проанализированы роль права обычаев в казацком государстве и его влияние на развитие демократических тенденций.
Ключевые слова: *право обычаев, казацкое государство, демократические тенденции.*

Myagkaya, G.O. Ordinary right as historical pre-condition of democracy's development in the Cossack state (second half of XVII – the beginning of XVIII century)
The role of ordinary right in the Cossack state and his influence on development of democratic tendencies are analyzed.
Key words: *ordinary right, Cossack state, democratic tendencies.*

УДК 930.25(477.72) «18»

Головко Ю.І.

Особливості зовнішньої торгівлі Криму в умовах запровадження «Положення про нейтральну торгівлю на 1811 рік в портах Білого, Балтійського, Чорного та Азовського морів та по всьому західному сухопутному кордону»

Розглядається загальна державна політика стосовно азовсько-чорноморської торгівлі в першому десятилітті XIX ст., яка була певним пом'якшенням континентальної системи в Росії. Зроблено висновок, що це була майже єдина можливість зберегти міжнародні торгові зв'язки, підтримати місцеве купецтво та не втратити прихильність частини населення турецьких володінь, яке багато в чому і забезпечувало розвиток азовсько-чорноморської торгівлі.

Ключові слова: *блокада, азово-чорноморська торгівля, Крим.*

Наприкінці першого десятиліття XIX ст. зовнішня торгівля півдня України, так само як і торгівля всієї європейської частини Російської імперії, переживала цілу низку потрясінь, які не просто ускладнювали, а іноді просто унеможливлювали зовнішньоторгові відносини. Для південної торгівлі таким ускладнюючими факторами були, у першу чергу, майже постійні війни як європейські, так і російсько-турецькі, а також континентальна блокада як свого роду економічна форма прояву тих самих європейських війн. Навіть її завершальний етап відзначався достатньо складними умовами для азовсько-чорноморської торгівлі.

Наприкінці 1810 року, 19 грудня, після достатньо тривалої підготовки та обговорення був ухвалений новий тариф, який додавався до «Положення про нейтральну торгівлю на 1811 рік в портах Білого, Балтійського, Чорного та Азовського морів та по всьому західному сухопутному кордону»[3,с.486–492]. «Положення» вступало в дію з 1 січня 1811 року і було частиною фінансового плану, який упродовж 1810 року розроблявся М.М. Сперанським для покращення економічного стану держави. Цей план передбачав заборону імпорту предметів розкошу, підвищення митної ставки на імпорт дозволених товарів, зменшення переліку дозволених для імпорту товарів, посилення митного контролю і т.д. З іншого боку, пропонувалося стимулювати експорт шляхом зменшення митних ставок[7,с.153]. Перехід до жорсткої заборонної політики мав покращити

зовнішньоторговий баланс. Замість списку заборонених товарів тепер до тарифу додавався список дозволених товарів, який в кілька разів зменшив кількість різновидів товарів, дозволених до імпорту. Крім того, запроваджене «Положення» не відміняло правил нейтрального судноплавства – до російських портів пропускалися тільки судна нейтральних або союзних держав зі свідоцтвами про нейтральне походження товарів[6,с.171–173]. Для південного судноплавства в цьому питанні робився виняток – ще 1 жовтня 1809 року імператорським указом запроваджувалися певні послаблення континентальної системи для азовсько-чорноморських портів: місцева адміністрація отримувала право на власний розсуд вирішувати долю прибулих до азовських та чорноморських портів торгових суден і повідомляти про ухвалені рішення імператору та міністру комерції. Для грецьких та анатолійських суден робилися додаткові винятки – їх допуск до південних портів був вільним, не дивлячись на те, що вони прибували з турецьких володінь. Офіційно такі винятки пояснювалися прихильністю анатолійських греків до Російської імперії, але певне значення мали й особливості азовсько-чорноморського судноплавства, які не дозволяли напряму застосовувати правила нейтрального мореплавства[5,с.254–255]. Згідно з «Положенням про нейтральну торгівлю на 1811 рік» серед азовських та чорноморських портів тільки три отримали право приймати іноземні товари – одеський, феодосійський та таганрозький, до решти портів судна могли заходити тільки з баластом. Серед заборонених для імпорту товарів опинилися різноманітні тканини – бавовняні, вовняні, льняні та шовкові, а також вовняна та бавовняна готова продукція, частина фруктів та спецій і т.д. Деякі товари дозволялося привозити тільки до портових митниць, наприклад, каву, цукровий пісок, какао, лимонний сік, оливки, масло дерев'яне, рис і т.д. Для п'яти дозволених до імпорту товарів збільшувалася митна ставка – для вина, деревини, цукрового піску, кави та какао[4,с.58–61]. Більшість з цих товарів завозилися до південних портів, саме тому заборонний характер нового тарифу мав принципове значення для азовсько-чорноморської торгівлі. Південний імпорт був, в основному, азійського походження, і навіть у сприятливі часи часто не відповідав вимогам російського торгового та митного законодавства, не кажучи вже про умови континентальної системи та нового заборонного тарифу. Достатньо яскраво характеризує виниклу на півдні України в навігацію 1811 року ситуацію справа «Щодо пропуску привізних феодосійськими купцями заборонених товарів», яка зберігається у фонді 195 («Управління Феодосійського карантинного округу») Державного архіву Автономної Республіки Крим.

У травні 1811 року троє купців вірменського та караїмського походження звернулися з проханням до міністра фінансів Д.О. Гур'єва стосовно вирішення ситуації, яка виникла через запровадження «Положення про нейтральну торгівлю на 1811 рік» та продовження російсько-турецької війни 1805–1812 років. Сутність проблеми полягала в тому, що з Туреччини до Феодосії почали надходити заздалегідь замовлені купцями товари, які з 1 січня 1811 року вже були забороненими для імпорту. Чергове загострення російсько-турецьких відносин зробило неможливим і повернення товарів до Анатолії, де вони були завантажені на судна, оскільки Порта заборонила комунікацію з російськими портами, тому фактично прибулі з товарами судна привезли контрабанду, що в умовах воєнного часу могло мати незворотні наслідки для власників та перевізників товару. Саме тому представники карасубазарського та феодосійського купецтва зверталися до міністра фінансів Д.О. Гур'єва з проханням вирішити виниклу проблему і були згодні навіть на конфіскацію товарів, аби тільки їх не висилали до Туреччини. Саме купецьке прошення було датовано 5 травня 1811 року та у виявленій архівній справі воно представлено копією, яка була надіслана від міністра фінансів Д.О. Гур'єва феодосійському градоначальнику С.М. Броневському (*див. Додаток А*). Міністр фінансів повідомляв феодосійського градоначальника, що дане прохання карасубазарського та феодосійських купців він доводив до відома імператора Олександра I, який і велів феодосійському градоначальнику перевірити правдивість наданих у прошенні відомостей та прийняти товари на тимчасове зберігання. Лист міністра фінансів датований 7 червня 1811 року[1,арк.1–1 зв.]. Майже за місяць після цього листа – 3 липня 1811 року – градоначальник видав розпорядження Феодосійській портовій митниці скласти опис товарів, доставлених трьом купцям, які були авторами подання – Ованесу Мехітерову, Арютіну Балджі Оглу та Юфсуді Кефалі. Товари цих купців були залишені на зберігання в митниці, яка мала з цим певні проблеми – товари у такій кількості не було де зберігати та кому охороняти[1,арк.7–7 зв.]. Опис товарів був представлений градоначальнику 6 липня 1811 року і був складений за приналежністю товарів певному купцеві, оскільки згадувані автори прошення виявилися не єдиними, хто з початку навігації отримав вже заборонені товари. Всі ці товари прибули на чотирьох суднах з Анатолії і привезли товари кримським купцям.

Першим у списку був зазначений карасубазарський купець Ованес Мехітаров, один з авторів прошення, якому з анатолійського міста Синап на французькому судні «Лафортуна» доставили 2 тюки з жіночими пасками (230 штук) і тканинами. На тому ж судні прибув і товар феодосійського купця Арютіна Балджі Оглу, також одного з авторів прошення, якому відправили 1 тюк та 4 коробки з гарусними пасками, різними тканинами, кисетами шовковими, маслом троянди, чотками та глиняними люльками для тютюну. Товари цього ж купця були привезені ще на грецькому судні, яке прибуло з Трапезунду і привезло 5 тюків різних матерій, шовкових пасків та диванних наволок. Третім у списку був зазначений феодосійський купець Юфсуді Кефалі, третій автор прошення, якому на цьому ж грецькому судні були привезені 15 тюків товарів, серед яких були турецькі матерії кількох видів, напівшовкові паски, бавовняні покривала. Товари цього ж купця були привезені й на французькому судні «Святий Миколай» – 5 мішків з різними турецькими матеріями, пасками, шалями та мундштуками. Ще на одному грецькому судні були привезені товари того ж феодосійського купця – 10 тюків з різними турецькими матеріями, пасками, покривалами і т.д. Крім того, на згаданих суднах були привезені товари, які мали інших власників. Серед них першим згадується старокримський купець першої гільдії Нікогос Турчанінов, якому на першому з грецьких суден доставили 3 тюки з турецькими матеріями та пасками, а на другому грецькому судні доставили 3 тюки та одну зв'язку також з різними турецькими матеріями та пасками. Другим був зазначений феодосійський купець Степан Агопов, якому на двох вищезазначених грецьких суднах привезли 2 тюки з різними турецькими матеріями. Третім було зазначено євпаторійського купця Антона Пареску, якому на другому грецькому судні доставили 1 тюк з турецькими матеріями та пасками[1,арк.9–11 зв.].

Таким чином, в даному опису зазначено прибуття чотирьох суден – двох французьких та двох грецьких – з товарами для шести кримських купців (трьох феодосійських, карасубазарського, старокримського та євпаторійського). У цілому, до заборонених товарів у даному випадку потрапили тканини, вироби бавовняні, вовняні, шовкові, півшовкові та гарусні, а також прості чубуки, мундштуки бурштинові, трояндове масло, чотки та глиняні люльки. Найбільш значною складовою серед заборонених товарів були тканини, яких нараховуємо 13 видів. Привезені вони були в різній кількості: найбільше було привезено бавовняної вибійки – 1406 штучок та шовкової тканини шим аладжі – 1034 штучки (вони разом складають 56% всієї привезеної матерії); інших матерій було привезено значно менше – 669 штучок чемберу, 480 штучок борли, 278 штучок чекуле, 274 штучки маніц аладжі і т.д.

Крім того, були привезені вироби бавовняні (209 штук п'яти видів), вовняні (12 штук одного виду), шовкові та напівшовкові (573 штук двох видів) та гарусні (121 штука двох видів). Отже, шовкові та напівшовкові вироби склали 62,6% привезених готових виробів, причому цю перевагу насправді створюють вироби тільки одного виду – шовкові та напівшовкові паски: їх було привезено 506 штук, що становить 55% від всіх привезених виробів. Якщо до шовкових та напівшовкових пасків додати бавовняні та гарусні (відповідно 9 та 114 штук), то перевага стане ще більшою – 68,7%. Решта готових виробів були привезені у значно меншій кількості (67 шовкових кисетів, 40 бавовняних покривал, 24 бавовняні наволоки і т.д.). Якщо враховувати кількість привезених тканин та бавовняних, шовкових, напівшовкових, вовняних та гарусних виробів з точки зору матеріалу, то матерій було привезено більше бавовняних, а виробів – шовкових. Склад привезених до Феодосії товарів був достатньо типовим для чорноморської торгівлі і скоріш за все даний випадок з привезенням вже заборонених товарів у навігацію 1811 року не був поодиноким, оскільки практика попередньої закупки товарів для наступної навігації була поширеною серед купецтва Південної України[2,с.236,408].

8 липня 1811 року феодосійський градоначальник С.М. Броневський звітував міністру фінансів Гур'єву про результати проведеного розслідування обставин, викладених у прошенні місцевих купців: градоначальник зазначав, що викладене купцями у прошенні підтверджується, у тому числі вживання Туреччиною жорстких заходів щодо припинення торгівлі з російськими портами, привезені з Туреччини та заборонені товари зберігаються Феодосійською митницею, а сам градоначальник чекає на подальші розпорядження[1,арк.12–13 зв.]. Відповідь на свій звіт градоначальник отримав тільки через місяць: міністр фінансів повідомляв С.М. Броневському, що інформація була доведена до відома імператора, який повелів пропустити дані товари безперешкодно[1,арк.12–13 зв.]. На жаль, точно невідомо, коли отримані градоначальником розпорядження були реалізовані, але звіт про видачу товарів купцям під розписку датований вже 18 грудня 1812 року[1,арк.17].

Отже, влада пішла на зустріч побажанням кримського купецтва, дозволивши видати заборонені для ввезення до Російської імперії товари. У цілому, це узгоджувалося із загальною державною політикою стосовно азовсько-чорноморської торгівлі в першому десятилітті XIX ст. та певним пом'якшенням континентальної системи в Росії. Надання південній

торгівлі певних пільг під час континентальної блокади не забезпечувало особливих прибутків та масштабів товарообігу – це була майже єдина можливість зберегти міжнародні торгові зв'язки, підтримати місцеве купецтво та не втратити прихильність частини населення турецьких володінь, яке багато в чому і забезпечувало розвиток азовсько-чорноморської торгівлі першого десятиліття XIX ст.

Додаток А

Копия с прошения феодосийского купечества к министру финансов от 5 мая 1811 года

Сколь ни дерзновенно класть на весы пользу частную и пользу общественную и домогаясь о сем обременять правительство; но особенно уважения придают смелость торгующим сего обновляемого города, в то самое время, когда во всей империи Российской сбывается одна из благотворительных мыслей законодательного гения августейшего монарха относительно нового о торговли положения: прибегнуть к свойственной Вашего Высокопревосходительства снисходительности покорнейше испрашивать исходатайствовать пред всемилостивейшим Государем кратковременно изъятия из правил, Высочайшим Манифестом от 19 декабря прошлого года постановленных; – в лестном уповании, что отеческое попечение Его Императорского Величества, которое, восстановив Феодосию, вдохнуло новую жизнь и коммерции сего города, по свойству производимого нами азиатского торгу, требующего заблаговременного выписывания тамошних товаров, большею частью в обмен на русские произведения высылаемых; и пользуясь всемилостивейше дарованною свободою продолжать коммерческие сношения с Анадолиею, не взирая на военные обстоятельства с Портою Оттоманскою, отправили мы еще в начале навигации прошедшего года на греческих судах значущее количество российских продуктов в Анадолию – как Ваше Высокопревосходительство из прилагаемых у сего документов усмотреть изволите – и выписали к привозу на нынешний год в числе других товаров и такие, коих впуск в Россию на сей 1811 год запрещен. Известясь уже в начале текущего года о постановлении особенных правил на провоз товаров в Россию поспешили мы сообщить сведения сии нашим корреспондентам, но не имев иной на сие дороги, как сухопутно чрез Константинополь в Анадолию, подпали мы нещастию, что уведомления наши во времени не получены и не предупрежденные в Анадолии наши комиссионеры адресовали к нам грузы после прибывшие, в числе коих не в малом количестве находятся товары, теперь к привозу запрещенные.

Находясь в таком положении оставалось бы нам право воспользоваться дарованным в Высочайшем Его Императорского Величества Манифесте от 19 декабря прошедшего года ограничением в пользу торгующих заключающихся в § 43-м; но к вящему нашему расстройству сия спасительная мера не может нас оградить от совершенной потери нашего имущества по той причине, что ныне выпуск из турецких портов в российские гавани наистрожайше запрещен и все приходящие сюда купеческие корабли не иначе оттоль выпускаются, как под предлогом, что идут в порт турецкий же, и следовательно на случай ежели бы отсель возвратить восвоясы, не токмо подвергли бы себя конфискации всего имущества, но и смертной даже казни.

В числе нас находятся и такие, которые присягнув на вечное России подданство и переселясь сюда, не упели еще перевезти из Анадолии капиталов своих и семейства, как то из нижеподписавшихся купец Ованес Мехитаров, который ожидает со дня на день присылки товаров за деньги, продажею имения его в Амасии вырученные за 25 000 рублей исключая тех, кои отчасти уже привезены. А частью в скорости прибыть имеют за отправленные им прошлого года туда российские продукты.

Итак, при самом начале процветания коммерции вновь заводимого сего города, когда мнили мы пожать первые плоды коммерческих оборотов, предприниманием коих думали мы даже ускорить событие ожиданий правительства на счет оживотворения здешнего торга, видим мы себя приближенными к совершенной расстройке и в положении такого рода, в какое никто из торгующих во всей России вовлечен быть не мог; ибо обстоятельства нам толико не благоприятствовавшие свойственны могут быть одним только черноморским портам, а именно затруднения при все старании оповестить о перемене коммерческих узаконений комиссионеров в Анадолии чрез пресечение сухопутной коммуникации и внутреннее в турецких областях беспокойство; воспоследования сей перемены в такое время, когда не было судоходства, чрез которое бы скорее и с большей верностию наши уведомления могли быть доставлены и наконец невозможность ныне обратного отвоза полученных товаров по причинам выше изъясненным.

Полагая таким образом единое упование свое в предстательстве пред милосердным монархом Вашего Высокопревосходительства, осмеливаемся всенижайше испрашивать воззрения Вашего на сии обстоятельства уверены будучи, что под мощным покровом Вашим воспоследует Всемилостивейшее разрешение на предоставление нам права выписанное нами еще прошлого года и частью уже привезенные товары получить для распродажи и выручения своих денег, назначена разрешения сие срок, хотя до последних чисел июля сего года, а между тем мы уже и писали вновь своим комиссионерам да и не упустим случай еще предуведомить, чтобы ежели не закуплены на наш счет запрещенные ныне к привозу товары таковых отнюдь не высылать; но буде бы к довершению нещастия нашего сия всепокорнейшая просьба должна остаться втуне и нельзя уже нам избегнуть пожертвования выше помянутых товаров, в таковом случае позвольте Ваше Высокопревосходительство изъявить Вам единогласное желание наше, чтобы все товары ныне к привозу запрещенные, которые уже нам привезены и впредь по прошлогодним нашим комиссиям прибыть могут, вместо обратного на основании § 43-го Высочайшего манифеста 19-го декабря 1810 года отвоза (который, как выше объяснено, от потери оных не избавит) обращены были в казну и не достались бы в руки неприятельские.

Подлинное подписали: по-армянски подписал купец Ованес Мехитаров, по-армянски подписал купец Арютин Балджи Оглу, по-караимски подписал купец Юфсуди Кефали.

Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 195. – Оп.1. – Спр. 83. – Арк. 2–5 зв.

Список використаних джерел

1. Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 195. – Оп.1. – Спр. 83.

2. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского Министерства иностранных дел. – Серия первая (1801–1815 гг.). – Том 5 (апрель 1809 г. – январь 1811 г.). – М.: Государственное издательство политической литературы, 1967. – 783 с.

3. Полное собрание законов Российский империи. – Собрание первое. – Т.31 (1810–1811 гг.). – СПб., 1830. – 911+9 с.

4. Полное собрание законов Российский империи. – Собрание первое. – Т.45. Книга тарифов. – Частина 3. – СПб., 1830. – 116 с.

5. Злотников М.Ф. Континентальная блокада и Россия. – М.-Л.: Наука, 1966. – 360 с.

6. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. – М.: Международная книга, 1947. – 403 с.

7. Струве П.Б. Торговая политика России. – Челябинск: Социум, 2007. – 282 с.

Головко Ю.И. Особенности внешней торговки Крыма в условиях введения «Положения о нейтральной торговле на 1811 году в портах Белого, Балтийского, Черного и Азовского иорей и по всей западной границе»

Рассматривается общая государственная политика относительно азовско-черноморской торговки в первом десятилетии XIX в., которая была определенным смягчением континентальной системы в России. Сделан вывод, что это была практически единственная возможность сохранить международные торгове святи, поддержать местное купечество и не утратить благосклонность части населения турецьких владений, которое во многом и обеспечивало развитие азовско-черноморской торговли.

Ключевые слова: *блокада, азовско-черноморская торговля, Крым.*

Golovko, Yu.I. Peculiarities of external trade in the Crimea under conditions of introduction of Provisions on Neutral Trade for 1811 in White, Baltic, Black and Azov Seas Ports, and along the Western Land Border Perimeter

Review of the general state policy concerning Azov-Black Sea trade in the first decade of the 19th century, which was a certain mitigation of the Russian continental system. It is inferred that that was nearly a single opportunity to maintain international commercial relations, support the local merchants and preserve loyalty of a part of inhabitants of Turkish domains which largely provided for development of Azov-Black Sea trade.

Key words: *a siege, Azov-Black Sea trade, the Crimea.*

УДК 930+94

Федьків А.Б.

Внесок парафіяльного духовенства в розвиток початкової освіти на Донбасі в XIX ст.

Розглядаються основні етапи становлення церковнопарафіяльних шкіл в XIX ст. Надаються архівні данні які характеризують стан початкової освіти на Донбасі і висвітлюють роль Православної Церкви та її навчальних закладів.

Ключові слова: *парафія, церковнопарафіяльна школа, початкова освіта, православне духовенство, Православна Церква.*

Питання про місце Православної Церкви в царині початкової народної освіти в XIX сторіччі набуває актуальності у зв'язку з низкою причин. По-перше, Українська Православна Церква, відновлює структуру власних початкових шкіл і середніх навчальних закладів, зокрема – духовних училищ. По-друге, активно обговорюється лінія, що до введення православного фактору у навчальний процес світської початкової школи. Таким чином, постає питання про спроможність парафіяльного духовенства УПЦ взяти на себе роль провідника духовно-морального виховання молоді. Яким чином можуть співпрацювати релігійні і світські навчальні заклади у сфері виховання і освіти, та чи потрібно в загалі, привносити релігійний компонент у процес навчання – ці та інші питання постають з надзвичайною гостротою у зв'язку з посиленням ролі Церкви у бутті українців. Для розв'язання цих питань необхідно дослідити як Церква розбудовувала галузь церковно-парафіяльних шкіл у минулому, і якою була її роль у розвитку загальної початкової освіти. Метою дослідження є розкрити роль Православної Церкви в становленні початкової освіти на Донбасі в XIX сторіччі.

Перші праці з історії загальноосвітньої школи в Росії з'являються наприкінці XIX ст. Земські ліберальні діячі аналізуючи участь земських організації в становленні початкової народної освіти, розглядають діяльність Церкви в розвитку шкіл – як консервативну і реакційну, керовану урядом з метою виконання тиску на земство[1]. В радянській літературі з історії народної освіти превалює негативна оцінка участі Церкви в справі просвіти[2]. Негативна установка призвела до відмови дослідників від вивчення шкіл, що були створені духовним відомством. Останнім часом, у зв'язку зі змінами, що відбуваються у суспільстві, виникла необхідність об'єктивного вивченні історії Церкви. З'являються роботи що визнають позитивну роль церковних діячів у сфері народної освіти. Серед них можна відмітити роботу Подова В.І. і Курило В.С. з історії Донбасу в XIX столітті[3]. В одному з розділів надається огляд з історії розвитку народної освіти на Донбасі в XIX ст., де приводяться відомості про кількість парафіяльних шкіл їх співвідношення з земськими. На жаль, комплексного дослідження з історії церковно-парафіяльних шкіл, та вивчення впливу Церкви на розвиток народної освіти не проводилось.

Доцільність вивчення проблеми на прикладі регіонів є очевидною, оскільки саме регіональні матеріалі допомагають побачити ті аспекти процесу, які складно помітити в масштабах цілої держави. В статті використовуються матеріали Державних архівів Луганської та Донецької областей, зокрема про створення системи церковно-парафіяльних шкіл в Донбасі дізнаємось з фондів церков Слов'яносербського, Бахмутського і Маріупольського повітів.

Церква традиційно була основним організатором шкіл для селянства. Переважно школи створювались парафіяльними священиками при церквах, а також при монастирях і архієрейських домах[4,арк.16-19]. Власне, церковно-парафіяльні школи, як початкові школи при парафіях, почали з'являтись після шкільної реформи 1804 р. і були керовані Святішим Синодом[5,с.28]. За новим шкільним уставом 1804 р. система загальноосвітніх учбових закладів складалась з парафіяльних училищ (які за постановою 1864 р., дістали назву церковно-парафіяльних шкіл), повітових училищ і гімназій.

В селах Бахмутського повіту парафіяльні школи почали відкриватися в перше десятиріччя XIX ст.: в с. Городовці – 1809 р., Покровському – 1810 р., Луганському, Залізному, Гришино – 1812 р., Андріївці, Скотоватому, Селідовці – 1815 р.[3,с.227].

Устав 1820 року зберіг три ступені школи, але різко розділив їх за становою ознакою: парафіяльні училища – для селянського найнижчого стану, повітові – для міського не дворянського населення, гімназії – для дворян і урядовців.

Свого розквіту церковно-парафіяльні школи досягли за часі царювання Олександра III (1881-1894), який у 1884 р., затвердив «Правила о церковно-парафіяльних школах». Цей документ віддзеркалював основні правила, програми, інструкції, та визначав структуру навчання. В кожній єпархії були створені училищні ради та їх відділення по повітам, організовано шкільний нагляд[6,арк.87].

Але не зважаючи на активну діяльність Церкви кількість шкіл була не достатньою для надання освіти всім, хто цього потребував. В 1884 році в Бахмутському повіті було 50 шкіл різних відомств, з них 12 церковнопарафіяльних, таким чином з 268 сіл і 10 селянських хуторів – 228 не мали школи[3,с.286].

З появою в 1867 р. земських закладів в системі початкової освіти відбулись суттєві зміни. Почали виникати земські школи, а оскільки порівняно з училищами інших відомств вони мали більш високий рівень матеріального забезпечення, то найбільш бідні міністерські і парафіяльні училища були передані під управління і на отримання земствам.

Хоча в 80-90-і рр. XIX ст., відбувається загальний ріст кількості шкіл, доля парафіяльних училищ почала зменшуватись. В Бахмутському повіті на 101 земську, припадало 38 церковно-парафіяльних шкіл, в Маріупольському – 86 земських і 39 церковно-парафіяльних[3,с.286].

В Слов'яносербському повіті у 1897 році функціонувало 39 церковно-парафіяльних шкіл, де навчалось 1711 дітей, 13166 дітей парафії залишалось без освіти[3,с.287].

Більшість церковно-парафіяльних шкіл не мали власних приміщень, тому заняття проводились або в оселях причту, або ж для цього винаймали кімнати. Наприклад в казенному селі Михайлівці Бахмутського повіту, діти вчились в домі диякона[7,арк.56].

Викладання шкільного курсу ішло згідно з програмою затвердженою єпархіальною училищною радою. В усіх школах в навчальний час проводились ранішні молитви, велику увагу приділяли викладанню священної історії, історії Церкви, історії і географії Росії. Програмою було передбачено викладання природничих наук і математики, що складало повний курс початкової освіти[8,с.15].

За діяльністю шкіл наглядала опікунська рада, до неї входили – завідуючий школою, опікуни, вчителя, представники від міста і земства, виборні особи від населення що користувалось школою. На раду покладалось вирішення всіх питань, що до роботи і благоустрою закладу[9,арк.15].

Аналізуючи викладений матеріал, можна говорити про значний внесок православного священства в розвиток початкової освіти. Церковно-парафіяльні школи надавали можливість сільському населенню отримати базові знання. Головною перепоною для збільшення кількості шкіл було слабке, нестабільне фінансування.

Враховуючи багатий досвід Православної Церкви в духовно-моральному вихованню населення, а також Її роль в розвитку народної освіти в XIX сторіччі дослідження цієї проблеми залишається актуальним . Правильна оцінка потенціалу Православної Церкви в сфері освіти допоможе вирішити існуючі питання що до її можливої участі в сучасній школі, а також виявити інші напрямки співпраці Церкви і державних інститутів.

Список використаних джерел

1. Белявский Ф.А. О реформе духовной школы [Електронний ресурс]. Електрон. дан. – СПб., 1907. – Режим доступу: http://www.krotov.info/history/11/1/obzor2001.html

2. Константинов П.Н. Струминский В.И. Очерки по истории начального образования в России / П.Н. Константинов, В.И. Струминский. – М.: УЧПЕДГИЗ, 1949. – 208с.

3. Подов В.И. Курило В.С. История Донбасса: В 3т. / В.И. Подов, В.С.Курило. – т.II. Донбасс в XIX в. –Луганск: Альма-матер, 2004. – 384с.

4. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.69. – Оп.1. – Спр.189. Рапорта священников об открытии школ для сельских детей.

5. Миропольский С.И. Очерк истории церковно-приходской школы. От ее возникновения на Руси до настоящего времени / С.И. Миропольский. – Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2006. – 408 с.

6. ДАДО. – Ф.138. – Оп.1. – Спр.3. Отчет кассы, ведомости об учащихся. Общий отчет по училищу.

7. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). Ф.49. Оп.1. Спр.2. Сведения Каменского волостного правления о сельских училищах (1871 – июль 1914гг.).

8. Хрестоматия по истории педагогики [Електронний ресурс]. Под ред. С.А.Каменева, сост. Н.А.Желваков, – М., 1936. Режим доступу: www.detskiysad.ru/raznlit/istped.html

9. ДАЛО. – Ф.60. – Оп.1. – Спр.2. Перечень постановлений Луганской Городской Управы.

Федькив А.Б. Вклад приходского духовенства в развитие начального образования на Донбассе в XIX в.

Рассматриваются основные этапы становленя церковно-приходских школ. Приводятся архивные данные, которые характеризуют состояние начального образования на Донбассе, освещают роль Православной Церкви и ее учебных заведений.

Ключевые слова: *приход. Церковно-приходская школа, начальное образование, православное духовенство, Православная Церковь.*

Fedkiv, A.B. Contribution of parish clergy to development of primary education on Donbas in XIX age

The basic stapes of church schools appearing are lightened in the article. Archives data are cited which characterize being of primary education in Donbas, shows the role of Orthodox Church and its educational establishments.

Key words: *parish, church school, primary education, orthodox clergy, Orthodox Church.*

УДК 94(477) «18-19»

Рудик О.В.

Організація та стан пожежної охорони в Харківській губернії у другій половині XIX – початку XX ст.

Зроблена спроба аналізу становлення пожежної справи в Харківській губернії, аналізуються і розкриваються основні напрямки, форми, методи та конкретні практичні результати діяльності міських самоврядних та громадських організацій, розкривається внесок добровільних пожежних товариств та дружин у справу покращення та удосконалення протипожежного стану в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: *органи міського саорядування, пожежна безпека, пожежна справа, пожежна команда, пожежний, брандмейстер, добровільне пожежне товариство, акціонерне та взаємне страхування від пожеж.*

Сьогодні, у період розбудови незалежної держави, вивчення історичного минулого відіграє особливо важливу роль. Великого значення, зокрема, набуває дослідження історії розвитку протипожежної безпеки в Україні. Для глибокого усвідомлення і ефективного вирішення завдань щодо реформування сучасної пожежної охорони України, функціонування професійних пожежних підрозділів в умовах розвитку ринкової інфраструктури виникла гостра потреба у вивченні, дослідженні й творчому переосмисленні всього кращого, набутого у цій сфері в її минулому розвитку. Протягом XIX ст. необхідність організованої на державному рівні протидії пожежам стало велінням часу. Історичні дослідження (яких практично немає), присвячені формуванню і розвитку пожежної справи, без сумніву, сприяли б розв'язанню багатьох проблем пожежобезпеки, виявленню великого позитивного досвіду, накопиченого за багатовікову історію боротьби з пожежами. У літературі, присвяченій проблемам становлення та розвитку пожежної безпеки українських губерній у XIX – на початку XX століття, можна виділити три періоди, кожному з яких були властиві свої особливості. Перший період – дореволюційний, для якого були характерними переважно узагальнюючі праці наукового та науково-публіцистичного плану, які дещо ідеалізували діяльність державних органів влади та органів міського і земського самоврядування щодо питань організації пожежної справи. Зокрема, однією з перших історичних, дійсно наукових праць періоду, можна вважати книгу А.П. Чехова (брата відомого письменника)[1], де автору вдалося охопити різні й найбільш важливі аспекти пожежної справи, в ній, мабуть уперше, наводяться фактичні

відомості щодо розвитку пожежної охорони в українських губерніях. Керівниками Імператорського Пожежного товариства (Д. Бородіним, А. Львовим, А. Шереметьєвим, О. Прессом, О. Ландезеним)[2] були зроблені реальні спроби узагальнення проблем теорії та практики в сфері пожежної безпеки. У фахових роботах основний акцент робиться на удосконаленні старих та впровадженні нових технічних розробок для покращення пожежної охорони. З досліджень, що були присвячені цій проблемі, заслуговують на увагу праці П. Шумлянського, М. Зиміна, Ф. Наркевича, Б. Токарського[3]. Другий період в історіографії питання – радянський. Заслуговує на увагу чи не єдина праця 30-х років, у якій автор Л. Шапіро, використовуючи значну джерельну базу, зробив спробу розкрити загальні положення та основні етапи розвитку пожежної охорони в Російській імперії й у СРСР[4]. Незважаючи на певні ідеологічні установки, які існували в той час, оцінки, що їх дав Л. Шапіро, відзначались об'єктивністю, врахуванням умов, у яких створювалась та еволюціонувала пожежна охорона. З середини 50-х років XX ст. найбільш фундаментальним виданням є монографія С. Г. Голубєва, Ф. Б. Зільберштейна, П.С. Савельєва[5]. У ній на широкій джерельній базі висвітлено стан пожежної справи в дореволюційній Росії, досліджено становлення радянської пожежної охорони, еволюцію пожежної техніки і профілактики, організацію пожежної частини і добровільних пожежних дружин. Однак дана монографія страждає на певну заідеологізованість, а відтак – упередженими оцінками дорадянського періоду розвитку пожежної справи. Третій етап розвитку історіографії питання – сучасний, який характеризується підвищеним інтересом до історії розвитку пожежної безпеки в Україні. У цей час були опубліковані досить цікаві й змістовні праці з історії розвитку пожежної справи: І. Глєбової (Харківщина), Г. Смирнова (Луганщина), О. Пікуля, Є. Чернецького, О. Ярмоли (Біла Церква) та дослідників з інших регіонів[6]. Як видно з історіографічного огляду, праць з історії організації та діяльності системи пожежної безпеки на регіональному рівнях, вкрай недостатньо, чим ще раз підтверджується актуальність її вивчення, що обумовило вибір теми запропонованої роботи.

Точкою відліку в помітному поліпшенні пожежної справи України стало прийняття урядом у 1870 р. Міського положення, та спочатку слід звернутися до початкового етапу формування пожежної справи на початку XIX ст. Формування пожежних команд почалося у найбільш крупних містах ще на початку XIX ст. Перша з них з'явилася у червні 1803 р. у Петербурзі. У травні 1804 р. таку створено в Москві. Було вироблене спеціальне положення, де визначалися функції, чисельний склад, правила поведінки в екстремальних умовах, правила безпеки в процесі приборкання вогню. Пізніше почали виникати пожежні частини в губернських містах з урахуванням місцевих особливостей. Значним кроком уперед щодо посилення пожежної охорони була поява 17 березня 1853 р. «Нормального табелю складу пожежних команд у містах», яким передбачалося обов'язкове створення пожежних частин у всіх містах із визначенням їх кількісного складу. Пожежні команди, очолювані брандмейстерами, формувалися виключно із солдат, звільнених з армії за станом здоров'я, і повністю підпорядковувалися поліції. Комплектування команд військовими мало свою перевагу, оскільки вони дотримувалися суворої дисципліни. Утримання пожежних частин покладалося на місцеві органи самоврядування, які виділяли кошти на експлуатацію пожежних обозів.

Міські органи влади розпочали діяльність з перших же днів приступили до втілення в життя «Нормального табелю» з організації протипожежної охорони. У бюджетах передбачали статті витрат на утримання пожежних команд, діяльність яких почала набирати професійного характеру. Крім гасіння пожеж, в їхній обов'язок уходила профілактична протипожежна робота, що ґрунтувалася на положеннях «Будівельного статуту», прийнятого у 1832 р. і доповненого у 1857 р. Статут, по суті, був зібранням законів про планування населених пунктів і їх забудову. Загальний нагляд за будівельними роботами у містах покладався на губернський будівельний відділ, який затверджував плани будівництва державних, громадських і приватних споруд, промислових і торгових закладів. На основі «Статуту» самоврядні структури домагалися забудови центральних і густозаселених районів вогнестійкими матеріалами, в першу чергу, червоною цеглою, технологія виробництва якої була досить простою. Глиняно-піскову суміш формували, сушили природним шляхом і випалювали у спеціальних печах при температурі 90-120°С, після чого вона перетворювалася у вогнестійкий будівельний матеріал[7,арк.54]. Органи самоврядування домагалися заміни солом'яного покриття дахів на метало-черепичне. В губернії перевага віддавалася черепиці, що виготовлялася, як і цегла, із місцевих запасів глини. Відмінність була лише у формі. Черепичне виробництво на Україні з'явилося ще в петровські часи, коли в 1736 р. збудували перший завод[8,арк.34]. Черепиця була дорогим матеріалом, не кожен забудовник мав можливість її придбати, а тому у невеликих містах і посадах продовжували покривати дахи соломою, дранкою чи очеретом. В обов'язки міських органів влади входило регулювання відстаней між будівлями в залежності від вогнестійкості будівельних матеріалів і площі забудови. Між дерев'яними конструкціями, довжина яких не перевищувала 12 сажень, дотримувалися, як правило, 2-4 – саженної відстані[9,арк.85]. Кам'яні будівлі покращували зовнішній вигляд вулиць і населених пунктів загалом, в них рідше виникали пожежі, а відтак забезпечувалися протипожежні умови. До спорудження таких будівель ставилися інші вимоги. Безпечна відстань між кам'яними будинками визначалася 2 сажнями. При недотриманні її власники зобов'язувалися споруджувати брандмауер – високу суцільну кам'яну стіну[10,арк.10]. Не допускалося загромадження подвір'я різноманітними господарськими добудовами. Лазні як потенційні джерела виникнення пожеж повинні були будуватися якомога далі від жилих приміщень. Нерідко рекомендувалося зводити їх на городах.

Поступово став посилюватися контроль за станом пічного опалення. Детальні пояснення режимної профілактики знаходимо у «Пожежному статуті» 1832 р. Саме там уміщені основні правила експлуатації опалювальних систем. Печі потрібно було будувати на фундаменті не менше, як за 2 фути (0,6 м) від дерев'яних стін, димарі викладати цеглою заввишки понад 0,7 м над рівнем даху[10,арк. 24]. Домогосподарям рекомендувалося витоплювати піч тільки взимку, а влітку для приготування їжі пропонувалося будувати так звані літні кухні за межами садиб. Кожному домогосподареві управи видавали спеціальний журнал, де робилися записи про проведені очисні роботи, стан опалювальної системи, зауваження. У журналі були відривні талони, які віддавалися сажотрусам після проведення відповідних робіт для нарахування заробітної плати за тарифами, встановленими думами. У середньому за очищення печі в одноповерховому будинку вони отримували 35 коп., у багатоповерховому – 50 коп.,

у громадських закладах – 2 крб. За відмову від своєчасного очищення пічної системи управи застосовували штрафні санкції. Домовласники зобов'язувалися слідкувати за протипожежним станом пічного опалення. За рахунок міських коштів утримувалися сажотруси, в обов'язки яких уходив огляд (1-2 рази на місяць) стану експлуатації печей і димоходів, очищення їх від сажі. Такі ж роботи проводилися і в громадських закладах, але не рідше, ніж двічі на місяць.

Проводилися роз'яснювальні роботи щодо умов і особливостей зберігання легкозаймистих речовин. Пропонувалося тримати такі виключно у спеціально збудованих льохах чи складах на відстані 100-300 сажень від будинків[11,арк.147]. Підприємці, які реалізовували пальне, зобов'язувалися мати герметично закриті ємності, у яких дозволялося зберігати не більше 2 пудів нафти і 5 пудів гасу. Органи міського самоврядування постійно слідкували за тим, щоб на випадок пожежі домовласник мав на горищі чи в іншому місці чан, наповнений водою. В усіх господарствах повинні були бути в наявності мітли, швабри, сокири, відра та інші підручні інструменти для гасіння пожеж. Згідно зі статтями 107-110 Міського положення, управи контролювали виконання протипожежних правил, котрі встановлювалися думами і поширювалися серед населення в письмовому вигляді з рекомендаціями і поясненнями про перші дії при виявленні вогню, до того як до місця подій прибудуть пожежники. Оскільки протипожежна справа відносилася до обов'язкових видатків, міські органи самоврядування намагалися вживати ефективних заходів щодо попередження пожеж, економлячи тим самим кошти. Але, як показувало життя, профілактичних заходів замало: конче потрібно було зміцнювати професійні пожежні команди. Підпорядкування останніх поліцмейстерам призводило до загострення протиріч між виборними і поліцейськими установами, що нерідко виливалося у серйозні конфлікти. Поліцмейстери намагалися самостійно розпоряджатися грошима, виділеними самоврядними структурами. На рубежі 1880-90-х рр. думи підняли клопотання перед Міністерством внутрішніх справ про передачу їм пожежних частин, але міністерство відмовило на тій підставі, що прохання надійшло нібито пізно і формування штатів пожежних команд у містах уже затверджено. Тоді було запропоновано, щоб витрачання коштів пожежними частинами контролювати спільно з представниками поліції. Проте ні поліція, ні міністерство не підтримали цієї ідеї. Відтак до кінця століття міські органи фінансували пожежні команди, але контроль за розподілом і використанням грошей не здійснювали.

Починаючи з 1873 р. пожежні частини комплектувалися не солдатами, а вільнонайманими спеціалістами, що дало можливість здійснювати відбір майбутніх пожежників і таким чином підвищити рівень організованості пожежних команд. Авторитет пожежних значно зріс. Праця пожежника стала свідомим вибором людини. Чисельність пожежників залежала від потреб населених пунктів і фінансової спроможності місцевих бюджетів. У 1870-х рр. у містах губернії нараховувалося 169 пожежних. Найбільше їх було в Харкові (34), Сумах (25), Охтирці (14). В інших містах пожежні команди складалися від 7 до 2 чоловік[12,арк.23-31].

Першочергове завдання міських управ по створенню пожежних частин було в основному виконано. В усіх повітових і заштатних містах виникли професійні пожежні команди, але їх кількісний склад не повністю забезпечував потреби протипожежної охорони, тому поступово збільшувався.

Станом на 1895 р. загальна чисельність пожежних зросла до 214 або на 58%.

Права і обов'язки пожежних визначалися статутом, за яким працівник зобов'язувався сумлінно виконувати свої професійні обов'язки: брати участь у практичних заняттях команди, чітко і злагоджено діяти під час пожежі, нести чергування і т.п. Їхні права теж були регламентовані: отримання платні, уніформи, житла, відпустки, медичної допомоги[13,с.252]. Серед пожежників була своя спеціалізація. Вони поділялися на трубників, які заливали вогонь водою, сокирників (розбирали горілі і цілі будинки) і кучерів, що доглядали за обозом, в першу чергу, кіньми. Кожна з цих спеціальностей мала професійний щабель. Зокрема, виокремлювався старший трубник, який координував роботу всіх трубників, підтрубник – його помічник, насосний трубник – наповнював бочки водою за допомогою насоса тощо. Особовий склад пожежної команди поділявся на дві частини: діючу і резервну. Перша негайно виїжджала на місце пожежі, а друга допомагала їй при потребі або ж їхала в інший кінець міста, де горіло[14,с.155]. Для міської скарбниці оплата праці пожежних обходилася від 72 до 96 крб. або в середньому по 84 крб. на рік[15,арк.37]. У перші роки діяльності нових пожежних частин характерною була велика плинність кадрів через виснажливу ручну працю, небезпеку каліцтва і навіть смерті. При низькій заробітній платі склад команди поновлювався через кожні два-три роки. Щоб виправити становище та укомплектувати пожежні частини висококваліфікованими спеціалістами, думи підвищували платню, враховуючи стаж роботи: за перші п'ять років безперервної служби річний оклад збільшувався на 6 крб., за 10 років – на 24 крб. Проте і цих коштів не завжди вистачало для утримання сім'ї. У невеликих містах поширювалася практика, коли пожежники працювали за сумісництвом на інших роботах, що в свою чергу негативно позначалося на їхній кваліфікації і стані протипожежної охорони в цілому. Нерідко траплялися випадки, коли на місце пожежі команда з'являлася із запізненням. Через постійну перевтому погіршувалася увага, оперативність і злагодженість у роботі пожежників. Очолювали пожежні частини брандмейстери, яким допомагали 1-2 помічники. Це були найбільш досвідчені і кваліфіковані спеціалісти, від професійних і організаторських здібностей яких у значній мірі залежала ефективність роботи всієї команди.

Технічне спорядження пожежних команд було примітивним: використовувалися в основному підручні знаряддя – відра, чани, драбини, сокири, лопати, багри тощо. Вони були важкими і незручними в роботі. Так, сокири важили від 5 до 7 кг, багри – від 16 до 20 кг, ломи до 32 кг. Для того, щоб впевнено з ними працювати, пожежні повинні мати добру фізичну силу. Незручними в користуванні були важкі і громіздкі бочки на колесах, які вміщали до 40 відер води. Наповнювалися вони із колодязів спеціальними черпаками (на це витрачалося від 10 до 15 хвилин) або ж за допомогою насосів[16,с.27]. Для зберігання пожежного інвентарю будувалися за рахунок міських бюджетів спеціальні приміщення, що отримали назву депо. Від місця розташування їх (маємо на увазі зручність виїзду в усі частини міста) залежала ефективність роботи команди, а тому для будівництва, як правило, виділялася земля в центрі населених пунктів. За даними губернської управи, найкращі депо мали пожежні частини Харкова, Сум і Охтирки. Але в основному через брак коштів у місцевих бюджетах пожежні команди містилися у найнятих пристосованих приміщеннях. З метою економії грошей управи наймали приміщення, де розміщували ще й громадські установи.

Враховуючи малочисельність професійних команд і низький рівень технічного забезпечення, у містах створювалися громадські, так звані Вільні пожежні товариства, які утримувалися самоврядними структурами і підпорядковувалися виключно ним. Уперше таке товариство виникло в 1843 р. у м. Осташкові Тверської губернії. У 1862 р. Міністерство внутрішніх справ рекомендувало організувати добровільні товариства в інших містах, при умові, що їх очолюватимуть «благонадійні» брандмейстери, які під час гасіння пожеж підпорядковуватимуться поліцмейстерові[17,с.125]. У губернії добровільні команди виникли значно пізніше, після того, як уже були сформовані міські професійні частини. У 1879 р. Вільне пожежне товариство з'явилося в Харкові. Особовий склад формувався з 35 ремісників і міщан, на чолі стояв брандмейстер і його помічник. Добровольці за свою службу платні не отримували, зате мали пільги з деяких міських повинностей і звільнялися від служби в армії[18,с.28]. У 1884 р. подібне товариство з'явилося у Сумах, у 1889 р. – Охтирці, у 1896 р. – Лебедині. За рахунок міського бюджету було укомплектовано 4-х кінний пожежний обоз з 4 бочками і 2 насосами, пожежників забезпечували спеціальним обмундируванням. Згодом її коштом докупили ще 2 бочки і 2 насоси.

Фінансова допомога товариству надходила від губернського земства і міського товариства взаємного страхування від вогню, які були зацікавлені в ефективній роботі пожежних, адже від стану протипожежної охорони залежали обсяги страхових платежів, що отримували погорільці. Контроль за витратами коштів товариством покладався на спеціально обраних уповноважених. Для покриття цих обов'язкових витрат самоврядним органам іноді доводилося вводити на місцях спеціальний податок. Додаткові видатки покривалися і майном самих же пожежних частин. Частину обов'язкових витрат на утримання пожежних команд, у тому числі і соціальне забезпечення пожежних, органи самоврядування намагалися перекласти на самих же працівників[29,с.39].

Тобто ми бачимо, що у другій половині XIX ст. у містах губернії були сформовані професійні пожежні команди, які фінансувалися місцевими бюджетами і підпорядковувалися поліції та громадські Вільні пожежні товариства, що повністю контролювалися самоврядними структурами.

Для збільшення фінансування пожежних команд управи організовували каси взаємодопомоги з добровільних пожертвувань і членських внесків пожежних, які сплачували по 4% від річного окладу. Ці гроші використовувалися для виплат щомісячних пенсій покаліченим, одноразових компенсацій сім'ям загиблих, премій у розмірі від 3 до 10 крб. за виявлену ініціативу і мужність під час гасіння пожеж тощо. Касою взаємодопомоги відав, як правило, призначений управою депутат. Він збирав кошти і робив необхідні видатки, щорічно звітуючись перед брандмейстером і думою[20,с.4].

На організацію протипожежної справи неабиякий вплив мало страхування. До 1870 р. у містах функціонувало декілька десятків філій приватних страхових компаній, які отримували значні прибутки від страхування майна населення. Ці прибутки компанії не вкладали у справу, пов'язану з покращанням протипожежної охорони, тому міські органи самоврядування створювали свої товариства взаємного страхування від вогню, діяльність яких зводилася до надання матеріальної допомоги

погорільцям та організації протипожежних заходів на місцях. Стартовий капітал товариств формувався управами. Ними ж розроблялися основні засади статутів, що затверджувалися Міністерством внутрішніх справ. Згідно з їх положеннями членами товариства могли бути чоловіки віком від 18 років, які вносили одноразовий вступний внесок не більше 1 крб. і зобов'язувалися платити щорічні членські внески по 3 крб. Члени товариства поділялися на дійсних, які брали активну участь у роботі, і пасивних, що вносили лише добровільні пожертвування. Поточними справами займалися правління у складі 3-7 чоловік. Для розв'язання важливих проблем скликалися збори всіх членів, де затверджувалися умови страхування з врахуванням місцевих особливостей. Страхові платежі складали в основному 1-3 % суми оціненого майна[21,с.4]. Товариства взаємного страхування, будучи зацікавленими у розширенні своєї діяльності, передбачали на основі реального аналізу наслідків пожеж надання пільг за страховими платежами. Мешканцям міст ставилися у такому разі умови: утримання в будинках і на подвір'ї вогнегасних засобів та використання вогнестійких будівельних матеріалів, що реалізовувалися безпосередньо товариствами, як наприклад, харківським жителям продавали цеглу і залізо для покриття дахів. Ціни на матеріали були на 15-20 % нижчі, ніж базарні. Такий шлях зменшував суми відшкодувань погорільцям і покращував протипожежну безпеку. Місцеві товариства поступово підвищували свій авторитет серед населення, ставали конкурентноспроможними, тоді як діяльність агентів загальноросійських компаній згорталася. Міські страхові товариства були вигідними і для держави, оскільки всі їхні фінансові операції оподатковувалися. У казну відраховувалося в середньому від 0,5 до 0,75 крб. податку з 1 тис. руб. застрахованого майна[22,с.7].

Таким чином, можна зробити висновок, що значна частина міських бюджетів виділялася місцевим пожежним командам. Ця стаття обов'язкових витрат безпосередньо позначалася на життєвому рівні городян і населених пунктів, бо від фінансування пожежних частин залежала їх технічна оснащеність та ефективність боротьби з вогненною стихією. Враховуючи це, органи самоврядування укомплектовували штат команд кваліфікованими спеціалістами на чолі з брандмейстерами, забезпечували їх обмундируванням, технічним спорядженням, орендували чи будували депо. Для посилення пожежної охорони організовувалися й утримувалися за рахунок бюджетів[23,с.286]. Вільні пожежні товариства, які, на відміну від пожежних команд, підпорядковувалися виключно самоврядним структурам. Органами міського самоврядування проводилася досить велика робота для попередження пожеж. Зокрема, координувалася забудова населених пунктів, домагалися використання в будівництві вогнестійких матеріалів, контролювалася система опалення у приватних будинках і громадських установах, роз'яснювалися умови зберігання легкозаймистих речовин тощо. З цією метою створювалися товариства взаємного страхування від вогню, які стимулювали населення до протипожежних заходів. Ця досить активна діяльність принесла позитивні наслідки: скоротилася кількість пожеж і сума завданих ними збитків.

Аналізуючи явища і процеси, що відбувалися в суспільстві і пожежній службі другої половини XIX ст., необхідно одночасно приділити більше уваги і докласти зусиль для вирішення наступних проблем: потрібні більш ґрунтовні дослідження і розробки щодо проблем пожежної безпеки в містах. Дослідникам необхідно звернути особливу увагу на великі

пожежі і зусилля органів міського самоврядування по їх попередженню та профілактичній роботі серед населення.

Список використаних джерел

1. Чехов А. П. Исторический очерк пожарного дела в России. – СПб., 1892. – 196 с.

2. Бородин Д. Н. Пожарное дело в царствование Дома Романовых (1613 – 1913 гг.). – СПб., 1913. – 155 с.; Львов А. Д. Городские пожарные команды. Опыт руководства к их устройству и отправления ими службы. – СПб., 1890. – 352 с.; Шереметьєв А. Д. Краткий обзор статистических пожарных команд Российской империи. – СПб., 1892. – 271 с.; Пресс А. А. Общедоступное руководство для борьбы с огнем. – СПб., 1893. – 182 с.; Ландезен Э. Ф. Добровольные пожарные дружины. Руководство к образованию дружин и способы тушения пожаров. – СПб., 1898. – 120 с.;

3. Шумлянский П. Дополнение к сочинению о способах против пожаров. – М., 1819. – 219 с.; Зимин Н. П. В защиту принципа противопожарности в деле устройства городского водоснабжения. – М., 1885. – 73 с.; Наркевич Ф. Я. Проэкт устройства пожарной сигнализации с применением телефонного способа в г. Одессе (доклад, читаный в Общем Собрании Одесского отделения Имперского Русского Технического общества 12 ноября 1887 г.). – Одесса, 1887. – 26 с.; Токарский Б. А. Электрическая сигнализация с автоматической передачей сигнала о пожаре системы Акционерного общества MIX и GENEST'а. Доклад читаный в Имперском Российском пожарном обществе за апрель 1904 г Б. А. Токарским с рисунками и чертежами. – СПб., 1904. – 54 с.

4. Шапиро Л. М. Пожарная охрана в прошлом и настоящем. – М., 1938. – 152 с.

5. Голубев С. Г., Зильберштейн Ф. Б., Савельєв П. С. Пожарное дело в СРСР. – М., 1968. – 308 с.

6. Глебова И. Н. Испытание огнём. Очерки истории Харьковской пожарной охраны. – Харьков, 1991. – 127 с.; Смирнов Г. Историческая хроника пожарной охраны Луганска. – Луганск, 1996. – 416 с.; Пікуль О., Чернецький Є., Ярмола О. Історія пожежної справи Білої Церкви. – Біла Церква, 1999. – 192 с.

7. Центральний державний історичний архів України в м. Київ. – Ф.1191. – Оп.3. – Од.зб.12.

8. Там само. – Ф.442. – Оп.107. – Од.зб.126.

9. Там само. – Ф.442. – Оп.105. – Од.зб.163.

10. Там само. – Ф.442. – Оп.109. – Од.зб.141.

11. Там само. – Ф.1191. – Оп.1. – Од.зб.391.

12. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 285. – Од. зб. 7.

13. Львов А. Городские пожарные команды. – Спб.: Б.и., 1890. – 352 с.

14. Ермолов Л. Современная пожарная эпидемия в России. – Спб.: Б.и., 1910. – 211 с.

15. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 288. – Од. зб. 18.

16. Ермолов Л. Современная пожарная эпидемия в России. – Спб.: Б.и., 1910. – 211 с.

17. Шереметьев А. Краткий статистический обзор пожарных команд Российской империи. – Спб.: Б.и., 1892. – 262 с.

18. Отчет о занятиях Харковской городской управы за 1875-1876 годы и о состоянии городск.ого общественного хазяйства. – Х.: Типография Губеренского Правления, 1877. – 49 с.
19. Чорний Д. Міське господарство Харкова на початку XX ст. // Вісник Харківського університету. – 1996. – Вип. 1. – С. 36-43.
20. Ландэзен Ф. Добровольные пожарные дружины. – Спб.: Б.и., 1899. – 137 с.
21. Харьковские губернские ведомости. – 1909.
22. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – С. 3; Южный край. – 1910.
23. Свод постановлений Харьковской городской думы от 1871-1883 гг. – Х.: Типография Губеренского Правления, 1883. – 324 с.

Рудик О.В. Организация и состояние пожарной охраны в Харьковской губернии во второй половине XIX – в начале XX в.

Сделана попытка анализа становления пожарной охраны в Харьковской губернии, анализируются и раскрываются основные направления, формы, методы и конкретные практические результаты деятельности местных самоуправленческих и общественных организаций, раскрывается взнос добровольных пожарных обществ и дружин в дело улучшения и усовершенствования противопожарного состояния во второй половине XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: *органы местного самоуправления, пожарная безопасность, пожарное дело, пожарная команда, пожарный, брандмейстер, добровольное пожарное общество, акционерное и взаимное страхование от пожара.*

Rudyk, O.V. The Organization and the State of the Fire Brigates` Protection in the Kharkiv Region in the Second Half of the XIX – XX century

The made attempt of the analyzing of the Fire protection in Kharkiv Province main directions, Forms and methods, exact practical results of the authorities` and local organizations are analysed and opened; the part and payment of the voluntary fire brigades into the making the fire protection situation better in the second half of the XIX – XX century is being made clear.

Key words: *authorities, fire safety (protection) fire brigades work, the fire brigade, fire, pump – water fireman, the voluntary fire society, shareholders` and mutual insurance against the fire.*

УДК 94 (477)

Грабар М.М.

Комерційна оренда в Східній Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами маєтків Лянцкоронських)

Проаналізовано умови існування оренди в Східній Галичині в період капіталізму на прикладі маєтків Лянцкоронських, їх вплив на рівень та рентабельність поміщицького сільськогосподарського виробництва.

Ключові слова: *Східна Галичина, Лянцкоронські, оренда, фільварок, орендний контракт, чинш, інвентар.*

В сучасних умовах ринкової трансформації українського суспільства актуальними залишаються проблеми, пов'язані з історією застосування різноманітних форм господарювання на землі, зокрема, орендних відносин. Друга половина XIX ст. радикально змінює розвиток господарства. Одна із змін – перехід на капіталістичні відносини магнатських господарських комплексів, в тому числі в Східній Галичині.

Нині тенденції розвитку орендних відносин в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. приділяється значна увага вітчизняними дослідниками, зокрема Л. Горенко[2], Ю. Кравцем[5], О. Лобко[6], Н. Теміровою тощо[9]. Проте, питанням оренди в Східній Галичині періоду капіталізму в історіографії приділено ще недостатньо спеціальних досліджень. Дана тема знайшла відображення в роботах польських істориків та статистів кінця XIX – початку XX ст. Ф. Буяка[28], Т. Пілата,[33], Т. Рутовського[29;30;31;32]. Фрагментарно орендні стосунки в поміщицьких маєтках досліджували радянські історики О. Гуменюк[3], Г. Ковальчак[4], П. Свєжинський[7]. Серед найновіших досліджень історіографічної проблеми цього напрямку треба відзначити дослідження М. Вітенка[1].

Центральне місце серед джерел займають матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові,а саме родинного фонду «графи Лянцкоронські». На основі цих документів автор головним чином і побудував свої розрахунки та простежив орендні відносини як важливий чинник підприємницької діяльності аграрного сектору у Східній Галичині в зазначений період.

Пропонована робота намагається привернути увагу до відносно вузького (як в територіальному, так соціально-економічному аспектах) кола проблем пов'язаного із змінами аграрних відносин в поміщицькому господарстві Східної Галичини в другій половині XIX – на початку XX ст.

Проте без розуміння цих проблем складно сформулювати узагальнену точку зору на процеси соціально-економічної модернізації регіону.

Економічну основу аграрних відносин в Східній Галичині в даний період становила земельна власність, яка була зосереджена в руках польських і сполонізованих у XVI – XVII ст. українських шляхетських родів князів Любомирських, Сапєгів, Яблоновських, графів Потоцьких, Голуховських, Скарбків, Замойських, Баденів, Стадіонів, Лянцкоронських і ін. Табулярна власність краю на 1852-1866 рр. становила 2461 тис. га (44,4% землі), у 1889 р. – 2328 тис. га (42,1%), а в 1902 р. – 2229 тис. га (на 2,2%) менше. У 1902 р. магнатам належало 27,2% орних земель, 84,7% – лісів, 48,6% пасовиськ і полонин, 34,1% становили луки і городи[28,s.265,266]. Причинами зменшення магнатського землеволодіння з 1855 по 1902 рр. у Східній Галичині були ліцитація (продаж маєтків за борги через аукціон), парцеляція (роздроблення землі на малі ділянки та її розпродаж). Внаслідок аграрної реформи 1848 р. в магнатському господарстві іде процес перебудови його на нові, ринкові відносини, зокрема перехід до виробництва з метою одержання підприємницького прибутку. Хоч тут мали ще місце ряд феодальних пережитків, які гальмували проникнення капіталу в сільське господарство.

В досліджуваний період до земельного масиву родини Лянцкоронських в Східній Галичині входили такі маєткові комплекси: Комарнівський, Роздільський, Ягольницький ключі, у Королівстві Польському – Водзіславський, та маєток Фронвальд у Штірії[34,s.442]. Кожний із них являв замкнуте господарство. Один і той же ключ, як одиниця територіально-господарськогого поділу приватних маєтків, міг в різний час складатися з різної кількості фільварків.

Після смерті 6 серпня 1874 р. Казимира Лянцкоронського наступним власником зазначених маєтків став його син – Кароль. Казимир склав заповіт на його користь 14 лютого 1874 р. у Відні[10,арк.1-5]. Найбільший за площею у власності Лянцкоронських був Комарнівський ключ, котрий знаходився у Рудківському повіті (зараз Городоцький район Львівської області). До нього входило містечко Комарно з передмістям, яке було господарсько-адміністративним центром, і 18 сіл з восьми присілками: Хлопи (сучасна назва села Переможне), Березець, Бучали, Литовка з присілком Горбуля, Катериничі, Грунтове Поріччя з Поріччям Задвірним, Кліцко, Якимчиці, Чуловичі, Бірче з присілком Косовець і Піски, Грімно, Татаринів з присілком Паланики, Андріянів, Лівчиці, Підзвіринець з присілком Голодівка, Нове Село з присілком Свинуша (сучасна назва Поляна) і Під'ясенів, Колодруби, Повергів та частина села Зашковичі. Господарство у ключі велося на чотирнадцяти фільварках: Хлопи, Острів Хлопецький, Березець, Риболовка, Остроріг, Грімно, Германівка, Крупка, Кошарки, Колодруби, Поріччє, Чуловичі, Кліцко, Литовка. Фільварок складався з одного або об'єднував кілька сіл. Загальна площа маєтку на 1908 р. становила 15958 моргів землі (1 австрійський морг дорівнював 0,5754 га), з них 4802 морги займали орні землі, 5424 – ліси, 3622 – луки, 494 морги займали ставки, потоки і канали, більш як 1261 – пасовиська і некорисні землі та 355 моргів землі відійшли під забудову[12,арк.2]. Крім цього, тут функціонували гуральня, броварня, два водяні млини, цегельня, фабрика з виробництва сиру і масла[18,арк.2].

Другий за величиною був Ягольницький ключ, який розташовувався в Чортківському повіті (нині Чортківський район Тернопільської області). До його складу входили містечко Ягольниця та села: Антонів, Хом'яківка, Долина Ягольниця Стара, Мухавка, Нагірянка, Росохач, Сосулівка, Шульганівка, Салівка, Свидова, Улашківці та Заболотівка. Загальна площа маєтку на кінець 1889 р. становила 14743 морги землі, з них: 9244 морги займала рілля, 4460 – ліси, 396 – пасовиська, 225 – луки і городи та 1633 морги займали землі під забудову, ставки та неужитки. В маєтку діяли 13 фільварків, 2 гуральні, бровар, 17 млинів і цегельня[33,s.2,28,44, 70,130,174,194,204,208,220,240].

Роздільський ключ входив до Жидачівського повіту (нині Миколаївський район Львівської області) і включав в собі містечко Розділ та села Березина, Крупсько та Малехів, тобто 3 фільварки. Даний ключ на 1897 р. займав 4236 моргів землі, де 835 моргів займала орна земля, 325 – луки, 503 – пасовиська, 2528 – ліси і 45 – мочари. Серед промислових об'єктів в ключі було три млини та пивоварня[14,арк.1-3;19,арк.2].

Важливе місце у веденні господарства у маєтках Лянцкоронських належало підприємницькій оренді. На підставі документів можна простежити, що в оренду здавалися фільварки, земля, млини, гуральні, стави, будинки, а також право пропінації (монопольне право поміщиків на виробництво і реалізацію спиртних напоїв в своїх маєтках). Пропінація в Східній Галичині проіснувала з деякими обмеженнями до 1890 року[3,с.691]. Винятком були цегельні, продукція яких здебільшого йшла на продаж та за для власних потреб, і лісове господарство, яке велося за рахунок власника і мало власну адміністрацію.

Важливим джерелом для висвітлення питання оренди дають орендні договори (контракти). В них вказувалося кому і на скільки орендувався маєток, сума грошового чиншу, яку орендар сплачував в піврічних частинах (ратах). В Галичині фільварки здавались в оренду на строк від 6 до 12 років[28,s.422]. Ось приклад такої угоди, складеної у 1914 р. між Карлом Лянцкоронським та інженером Володимиром Роєцьким на оренду фільварку Литовка Комарнівського ключа: даний маєток загальною площею 775 моргів власник здавав в оренду терміном на 10 років; орендна плата становила 15 корон за морг, який орендатор повинен сплачувати у піврічних ратах не пізніше 24 червня і 24 грудня; власник зобов'язувався скласти інвентар будинків і засівів маєтку в присутності двох свідків; орендарю дозволялося користуватися землею лише «в землеробському напрямку»; посесор повинен застрахувати будинки від пожежі, та урожай від граду та вогню[22,арк.1-2;11,арк.17-18]. В інвентарному описі фільварку Литовка, відмічено жилий цегляний дім, який складався з ганку, передпокою, трьох кімнат, кухні і сіней, «у дуже доброму стані і в отриманні зразковому». У фільварку вказується мурована стайня, дерев'яна стодола з кератом (молотарка із кінним запрягом), дерев'яна шопа, дровітня та хлівці, стайні для коней з возівнею, шпихлір, мурована пивниця та криниця. За брамою двору знаходився дерев'яний дім для челяді. Із зазначених вище 775 моргів землі – 264 становили орні землі, 269 – стави і некорисні землі, 205 – луки, 32 – пасовиська та 5 моргів землі були зайняті під забудову та городи[13,арк.4-11]. Таким чином, за допомогою укладеного орендного договору та інвентаря власник бажав забезпечити збереження гарного стану зданого в оренду маєтку. Відмовляючись на деякий час від ведення

господарства власним коштом, поміщик ретельно контролював діяльність орендарів. Механізм контролю визначався аналогічними угодами при здачі в оренду інших фільварків, млинів, гуралень тощо.

Певні відомості про орендарів, термін оренди та суму орендної плати представлені в табл. 1.

Таблиця 1. Сплата чиншів орендарями маєтків Комарнівського ключа за 1881 – 1914 рр. [15,арк.1-2].

Фільварки	Орендар	Час оренди		Чинш з оренди, корон
		від 1.07	до 30.06	
Кліцко	Т. Цімірський	1881	1887	10400
	Е. Дудзінський	1887	1908	24520
	Г. Г. Рупп	1908	1914	9000
Литовка	Ф. Блаткевич	1886	1896	7200
	Е. Дудзінський	1896	1908	12680
	Г. Г. Рупп	1908	1914	6000
Чуловичі і Поріччя	З. Юнга	1888	1896	26560
	Ю. Любковський	1896	1908	52140
	Г. Г. Рупп	1908	1914	25000

Матеріали таблиці свідчать, що за даний прорізок часу дані фільварки у ключі Комарно орендували одні і ті самі орендарі. Так, орендатор Г. Рупп з 1908 по 1914 рр. одночасно орендував чотири фільварки та сплатив до головної каси маєтку 40 тис. кор. чиншу. Фільварки здавались орендарям, здебільшого євреям та полякам за національністю. Це свідчить про те, що власникові було байдуже до того, хто орендував його власність, його цікавило одне – гроші. Дохід з орендованих фільварків за вказаний період становив173 тис. 500 кор. Часто орендарі невзмозі були повністю оплатити чинш оренди. Так, наприклад орендар фільварку Колодруби Б. Салом, на 31 грудня 1911р. заборгував перед власником 15 тис. 869 кор., до списку боржників був занесений Г. Рупп[21,арк.4].

Оренда як стаття прибутку відігравала важливу роль у бюджеті Комарнівського маєтку. Так, наприклад, у 1903 р. площа п'яти орендованих фільварків (Поріччя, Чуловичі, Литовка, Кліцко та Колодруби) від загальної становила 38,7%, а в дев'яти фільварках власної адміністрації перебувало 61,3%. Фільварки у власному користуванні у 1903 – 1913 рр. дали 94061 кор. прибутку (в середньому з 1моргу прибуток становив 16 кор.), натомість прибуток від оренди за вказані роки складав 39041 кор. (з 1 моргу стаття доходу в середньому становила 11 кор.). Як бачимо, у пропорції за одинадцять років орендна плата була трохи нижчою, у порівнянні від прибутку фільварків власної адміністрації. Однак, сума видатків для ведення господарства у власних маєтках становила більше як 50% коштів від суми прибутку, як наслідок здача в оренду була економічно вигідною[19,арк.1].

Орендатори намагалися за час оренди отримати з маєтків як найбільше прибутку, через що мало турбувалися про їх стан, зокрема про становище

селян, які працювали за мізерну платню. У липні 1902 р. під час аграрного страйку, народовська газета «Діло» писала, що застрайкували селяни с. Кліцко Комарнівського ключа, де орендар маєтку «підвищив плату (на час сінокосів) на 30 крейцарів, можна собі представити, які азийські условини праці в Рудецькому повіті , коли там страйком виборюється «підвищення» на 30 кр...»[8,с.4]. Страйки селян в більшості переважали у фільварках, які здавалися поміщиками в оренду[1,с.76].

Крім окремих фільварків разом із грунтами, в оренду здавалися окремі парцелі і будинки. У 1900 р. Карлом Лянцкоронським було укладено договір оренди на 8 років з будівельною фірмою «Брати Кадени», на оренду земельних ділянок в с. Крупсько Роздільського ключа, на яких ламали каміння для регуляції р. Дністер. Орендар зобов'язаний був сплачувати по 1 кор. 10 геллерів за кожний метр кубічний ламаного каменю[24,арк.1]. Орендним контрактом від 7. 07. 1906 р., укладеним між власником та Повітовим судом і Податковим управлінням у м. Комарно здавалися в найм будинки для канцелярії, в'язниці та дозорців терміном на 10 років з річною орендною оплатою 5870 кор.[20,арк.1-9].

Чималу частину прибутків складали прибутки від млинів, які також здавалися в оренду та укладалися договори. Наприклад, Карл Лянцкоронський через свого генерального уповноваженого Ягольницького ключа Зігмунта Кубельки, уклав угоду(контракт від 28.07.1913) між євреями Менделем і Маркусем Маргулесами про здачу в оренду в с. Улашківці двох водяних млинів, двох складів, помешкання та городу терміном на 6 років. Річний чинш становив 19 тис. корон і сплачувався щомісячними ратами в розмірі 1583 кор.[25,арк.97-102]. Так, оренда млина с. Нове село давала до каси Комарнівського ключа принесла наступні прибутки: у 1877 рр. – 1000 злотих, 1878 р. – 600 зл., 1879 р. – 700 зл.[16,арк.2,17,23].

Варто також відмітити, що в маєтках Лянцкоронських була поширена і суборенда, тобто подвійне передавання об'єктів в оренду. Зберігся договір оренди, укладений 31. 01. 1915 р., в якому орендар двох водяних млинів в с. Свідова Ягольницького ключа Мендель Бук віддав в суборенду Аврамові Фрідману з річним чиншем 3 тис. кор., та інвентарем на суму 140 кор. В контракті передбачався навіть випадок смерті орендаря. В разі його смерті орендаря, його борг суборендатор зобов'язувався виплатити власникові млинів[26,арк.1-2].

Інколи разом з млинами в оренду здавалися гуральні та корчми. Корчемна оренда була найбільш поширеною в селах Східної Галичини. За даними архівних джерел у маєтках Лянцкоронських у кожному селі існували одна, а то й дві корчми. Тому й не дивно, що корчемні оренди приносили чималі прибутки. Оренда з пропінації в Комарні з корчмами в селах Хлопи, Березець, Бучали, Адріянів та Якимчиці за 1867 – 1868 рр. дала 5750 зл. прибутку, а також з оренди сільських корчм Комарнівського ключа – 2702 зл., що складало 6,7% річного прибутку ключа[16,арк.1-2]. Орендарями корчем та винокурень у маєтках Лянцкоронських переважно були євреї. Так з 1908 по 1918 рр. в селах Свідова і Шульганівка Ягольницького ключа, здавались в оренду дві гуральні згаданому вище єврею Менделю Маргулісу з річним чиншем 11807 кор.[27,арк.1-2].

Крім комерційної оренди, в маєтках Лянцкоронських існувала дрібна селянська оренда. На підставі наявних в нашому розпорядженні джерел

важко встановити точний розмір і характер малої земельної оренди, так як дані про неї розкидані у сотнях рахунків окремих фільварків, виражені переважно у грошовому розмірі орендної плати.

Підводячи підсумок, варто відзначити, що у другій половині XIX – на початку XX ст. оренда землі, млинів, гуралень та корчем була показником проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство в Східній Галичині. Значна частина землевласників, будучи не в змозі пристосувати своє господарство до нових економічних умов, але не бажаючи втрачати прибутки, здавали значну частину в оренду. Цим процесам також сприяло стійке зростання цін та постійний дефіцит землі. Велике землеволодіння на початок XX ст. ще не вичерпало свого потенціалу, тому дрібний землевласник був приречений або на розширення своїх володінь, щоб вижити, або на розорення. У свою чергу, велика земельна власність була краще пристосована до ринкових умов та рентабельнішою. В аграрному секторі Східної Галичини розвивалися буржуазні форми власності.

Список використаних джерел

1. Вітенко М. Д. Польське велике землеволодіння в Галичині (кін. XIX – поч. XX ст.) / М. Д. Вітенко // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Серія «Історія». – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. XIV. – С.72-78.

2. Горенко Л. М. Особливості виробничої діяльності поміщицьких господарств середнього типу на Правобережжі в пореформений період /Л.М. Горенко // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – Черкаси, 2008. – Вип. 133 – 134. – С.78-82.

3. Гуменюк Е. Н. Магнатское поместье в Галиции в период капитализма (1871 – 1910) (По материалам архива Потоцких) / Е. Н. Гуменюк // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы / Ред. коллег.: В. К. Яцунский (отв. ред.) и др. Вильнюс: Минтис, 1964. – С.690–705.

4. Ковальчак Г. Економічний розвиток західно-українських земель / Г. Ковальчак. – К.: Наукова думка, 1988. – 252 с.

5. Кравець Ю. А. Земельна оренда як одна з форм підприємницької діяльності аграрного сектору Лівобережної України в 90-і рр. XIX ст. – на початку XX ст. [Електронний ресурс] / Ю. А. Кравець // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Луганськ, 2008. – Вип.20. Частина 1. С.1-10. – Режим доступу до журн.: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Istz/2008_20/kravets.pdf

6. Лобко О. А. Посесія у Російській імперії (на прикладі оренди землі в Теплицько-Бубновецько-Ситковецькому маєтку Родини Потоцьких, середина XIX – початок XX ст.) / О. А. Лобко // Проблеми історії України XIX – XX ст. / Голова редкол. О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. XIV. – С.125–138.

7. Свєжинський П. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / П. Свєжинський – Львів, 1966. – 192 с.

8. Селянські страйки // Діло. – 1902. – Ч.144. – 1(14) липня.

9. Темірова Н. Р. Поміщицьке землеволодіння та землекористування на півдні України у пореформений період [Електронний ресурс] / Н. Р. Темірова // Електронний часопис «Південна Україна». – 1998. – Вип.3. – С.135–142. – Режим доступу до журн.: http://web.znu.edu.ua/pu/uk/articles/266.pdf

10. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф.181 (Графи Лянцкоронські). – Оп. – Спр.60 (Майновий заповіт графа Лянцкоронського Казимира дітям Каролю і Єлизаветі з додатком свідоцтва про смерть). – Арк.1-8.

11. Там само. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.664 (Інвентарний опис рухомого і нерухомого майна графа Лянцкоронського Карла в маєтках с. Поріче Комарнівського ключа). – Арк.1-18.

12. Там само. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.665 (Статистичні дані управління маєтків Комарнівського ключа про кількість наявної корисної і некорисної площі в маєтках Комарнівського ключа). – Арк.2.

13. Там само. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.666 (Інвентарний опис фільварку с. Литовка графа Лянцкоронського Карла у Комарнівському ключі за 1914 р.). – Арк.1-11.

14. Там само. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.724 (Опис маєтків графа Лянцкоронського Кароля у Роздільському ключі). – Арк.1-5.

15. Там само. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.1233 (Фінансові звіти дані управління маєтків с. Хлопи про сплату чиншів орендарями маєтків в селах Кліцко, Литовка, Чуловичі і Поріче Комарнівського ключа за 1909 р.). – Арк.1-2.

16. Там само. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.2158 (Фінансові звіти про прибутки і витрати прибуткової каси маєтків Комарнівського ключа за 1867 – 1868 рр.). – Арк.1-5.

17. Там само. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.2164 (Фінансові звіти прибуткової каси маєтків графа Лянцкоронського Карла у м. Комарно Комарнівського ключа про прибутки і витрати за 1876 – 1879 рр.). – Арк.1-32.

18. Там само. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.2192 (Фінансові звіти управління маєтків Комарнівського ключа про прибутки і витрати за 1897-1898 рр.). – Арк.1-11.

19. Там само. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.2198 (Фінансовий звіт управління маєтків Комарнівського ключа про прибутки за 1903 – 1913 рр.). – Арк.1.

20. Там само. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.4113 (Договори між графом Лянцкоронським Карлом і Повітовим судом та Податковим управлінням у м. Комарно про оренду приміщень). – Арк.1-9.

21. Там само. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.4115 (Списки боржників графа Лянцкоронського Карла в маєтках Комарнівського ключа). – Арк.1-5.

22. Там само. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.4116 (Договір між графом Лянцкоронським Карлом і Роєцьким Володимиром про оренду маєтків Комарнівського ключа). – Арк.1-2.

23. Там само. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.4215 (Перелік розцінок на маєтки Роздільського ключа). – Арк.2.

24. Там само. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.4223 (Договори між графом Лянцкоронським Каролем і будівельною фірмою «Браття Кадени» про оренду земельних ділянок в с. Крупсько Роздольського ключа та Коженним Віктором в с. Малехів (копії). – Арк.1-11.

25. Там само. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.4373 (Матеріали про здачу в оренду млина в маєтках Ягольницького ключа с. Улашківці графом Лянцкоронським Каролем Маргулесу Менделю (договори, звіти і ін.). – Арк.1-121.

26. Там само. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.4375 (Договір про оренду млина в маєтках с. Свидова Ягольницького ключа укладеним між Бук Менделем і Фрідманом Аврамом). – Арк.1-2.

27. Там само. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.4945 (Матеріали про фінансово-господарський стан винокурень у маєтках сіл Свидова і Шульганівці Ягольницького ключа (звіти, донесення і ін.). – Арк.1-10.

28. Bujak F. Galicya. – T. 1. Kraj. Ludnosc. Spoleczenstwo. Rolnictwo / F. Bujak. – Lwow; Warzsawa, 1908. – 562 s.
29. Rocznik statystyki Galicji. Wydany przez krajowe biuro statystyczne / Pod kierunk. T.Rutowskiego. – Rok1. – Lwow, 1887. – S.17–18.
30. Rocznik statystyki przemyslu i handlu krajowego. Wydany przez krajowe biuro statystyczne / Pod redakcya T.Rutowskiego. – Zs. III. – Lwow, 1885.
31. Rocznik statystyki przemyslu i handlu krajowego. Wydany przez krajowe biuro statystyczne / Pod redakcya T.Rutowskiego. – Zs. I. – Lwow, 1886.
32. Rocznik statystyki przemyslu i handlu krajowego. Wydany przez krajowe biuro statystyczne / Pod redakcya T.Rutowskiego. – Zs. XI. – Lwow, 1888.
33. Skorowidz dobr tabularnych w Galicyi z Wielkiem ks. Krakowskiem. Ulozyl T. Pilat. – Lwow, 1890 – 270 s.
34. Taborski R. Lanckoronski Karol z Brzezia / Roman Taborski // Polski Slownik Biograficzny. – Wroclaw – Warszawa – Krakow: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XVI/3. – Zs. 70. – 1971. – S. 442-443.

Грабар Н.М. Коммерческая аренда в Восточной Галиции во второй половине XIX – в начале XX в. (по материалам поместий Лянцкоронских)

Проанализированы условия существования аренды в Восточной Галиции в период капитализма на примере поместий графов Лянцкоронских, их влияние на уровень и рентабельность помещичьего сельскохозяйственного производства.

Ключевые слова: *Восточная Галиция, Лянцкоронские, аренда, фольварк, арендный контракт, чинш, инветарь.*

Hrabar, M.M. Commercial rentals in Eastern Galychyna in the second half of the XIXth – the beginning of the XXth centuries (based on the estates Lanckoronski family)

The conditions of existence of rent in Eastern Galychyna in the period of capitalism, for example Lanckoronski estates, their impact on profitability and landlord of agricultural production.

Key words: *Eastern Galychyna, Lanckoronski family, renting, folwark, rental contract, rent charge, inventory.*

УДК 82-92:821.161.1 Даль **Євдокимов М.О.**

Історія і мотиви створення Володимиром Далем другого шляхового нарису «Записки, веденные идучи с эскадрою на 44-х пушечном фрегате «Флоре»

Розкривається зміст другого шляхового нарису Володимира Даля. Підкреслюється зростаюча публіцистична майстерність його автора, відзначається значення нарису для сучасного журналістикознавства.

Ключові слова: *нарис, море, корабель, історія, лейтмотив, публіцистика, факт, домисел, радість життя.*

Історія публіцистики завжди привертала увагу дослідників . Вона віддзеркалює рівень розвитку не тільки журналістики, а й суспільства, що дає змогу з'ясувати як людина певної епохи сприймала дійсність, як вона відображала оточуючий світ і себе у цьому світі, культурні цінності різних періодів історії людства. Таким чином вивчення історії і мотивів створення Володимиром Даля другого шляхового нарису дає змогу зрозуміти нашого славетного предка і через це знання зрозуміти як свою епоху, так і сучасну публіцистику. Тому і не дивно, що рання творчість Володимира Івановича знайшла відображення у великій кількості робіт. Автор спробує систематизувати окремі дослідження і виявити в якому напрямі рухалося вивчення другого шляхового нарису.

Автор ставить за мету дослідити публіцистичні прийоми Даля при створені «Записок, веденных идучи с эскадрою на 44-х пушечном фрегате «Флоре»«.

Неодноразово підтверджений факт, що під час навчання в корпусі у Даля як майбутнього письменника й публіциста, були записні книжки, а можливо, й картотека: «Мічман Даль метушиться, витягає із глибокої кишені записну книжку, олівець, довго дме на закляклі пальці, виводить старанно: «Замолаживать – иначе пасмурнеть – в Новгородской губернии значит заволакиваться тучками, говоря о небе, клониться к ненастью»[1,с.7]. Хоча ця дія мічманом Поцелуєвим (читаємо Далем) зроблена вже після закінчення Морського корпуса, записна книжка в нього була давно. М.Я. Бессараб називає її зошитом «у коричневому плетінні»[2,с.38]. Суть справи від цього не міняється: у наявності задатки у В. Даля – журналістські.

Особливо повно вони проявилися при створенні В. Далем другого шляхового нарису. Як відомо, 3 березня 1819 р. Даль став мічманом і був випущений у Чорноморський Флот. В.І. Порудомінський наполягає: «Час не вбито намертво. П'ятдесят два предмети, що становили курс наук у корпусі, назавжди залишаться в чіпкій пам'яті Даля й, якщо не щораз

згодяться йому впряму, то допоможуть осягати інші науки, схоплювати й запам'ятовувати нові відомості, тобто буде живити цю Далеву «всеобщность», а вона – неодмінна частина його праць і долі...»[2,с.44].

Позначилася вона й на публіцистичному терені при створенні другого шляхового нарису «Записки, веденные идучи с эскадрою на 44-х пушечном фрегате «Флоре»; коего длина 159 фут., 4 дюйма; ширина 41 фут 8 дюйм.; ахтерштевень в полном грузу сидит 18 ф. 6 дюйм., форштевень 16 фут. 9 дюймов. – Мичманом Далем 1-м» тому, що на борту був і мічман «Даль 2-й», його брат Карл. Відповідно до їхніх послужних списків 1820, 1821, 1822 р. у плаванні на «Флоре» з ескадрою по Чорному морю для практики й еволюції» вони перебували з 1 червня по 1 вересня 1820 р.[3,с.33].

Ряд учених уже докладно досліджували даний твір[2;3] і одностайно відзначили високу майстерність Даля-нарисовця. Особливо точно й більш повно охарактеризував зміни, що відбулися у манері оповідання, мові й стилі публіциста-початківця Ю.П. Фесенко: «У творі начисто відсутні архаїчні обороти. Монотонних повторів, нескінченних перерахувань немає й у спомині. Текст витканий з тонких спостережень, дотепних зауважень, контрастних картин, соковитої розмовної мови з буянням усіляких паремій. Одне настільки природно змінюється іншим, підкоряючись загальному авторському настрою, що ледь піддається штучному умовному розніманню. Кожен день або поворот судна, маневр ескадри, або зміна погоди мають свій смисл, тому що неповторна кожна мить скороминучого буття»[3,с.33].

В «Записках...» чітко вималювалася й інша особливість листа В. Даля – стриманість при викладенні фактів, що відносяться до всього, пов'язаного з ім'ям Государя Імператора. Ця стриманість буде проявлятися й у пізніших публіцистичних працях Володимира Івановича, за що одні радянські літературознавці охрестили його «поборником самодержавства», інші – «укладачем обласницького словника». Однак більш глибоке дослідження й перших, і наступних публіцистичних творів приводить до думки, що в них В. Даль виявився людиною глибоко совісливою, правдивою і дуже коректною при викладенні фактів і такою, що ніколи не допускає невиправданих домислів. От запис від 6 червня під час депутатського огляду морських навчань: «Люди стояли по реям, кричали ура! И салютовали по 15 выстрелов с корабля (не знаю, по какому закону). После того разсвечивались флагами, и на флагманском корабле был, как говорят, бал; – палили опять несколько раз из пушек, желая сим подкрепить здоровье произносимого над рюмкою вина имени. Императорский штандарт (по желтому полю черный орел) был, конечно, ошибкою, на флагманском корабле поднят вверх ногами – маловажный случай, который, однако, подал случай к достойному сотрясению внутренностей»[4,с.154].

Запис різко обривається без коментарів і починається опис іншого дня: «Июня 10-го. Вчера флагман отдал фор-марса-лось (сигнал: быть готовым к снятию с якоря, не спускать людей на берег, и проч...); а сегодня поутру, по сигналу подняли один якорь... Прости Севастополь, – сказал бы я, если бы я удалялся от Севастополя веселого, приятного, – но я скажу: слава Богу, что удаляемся от Севастополя угрюмого, скучного, и прощаюсь только с прекрасными его окружностями, с одною натурою, не с людьми». І відразу йде історико-географічна довідка, увінчана прислів'ям: «... впрочем, может быть и нужда научила их Богу молиться, как говорится в пословице». Потім виникає жаль про руйнування людьми печер – «цих дорогоцінних пам'ятників стародавності» – заради видобутку каменю й натхненний опис ріки Бельбек, що завершується так»... по другую же

сторону море, слиясь с небом, открыв просторный горизонт, другого рода зрелище представляет»[4,с.154].

Із приводу дієслова наприкінці запису Ю.П. Фесенко помітив: «Дієслово наприкінці періоду тут (до речі, один раз ужитий у подібній позиції в тексті) іронічно «закруглює» попереднє й «відкриває» запис наступного дня: «11-го числа. Приготовивши все еще вчера с вечера, сегодня поутру в 4 часа мы вступили под паруса...». Неважко помітити, що дати відокремлюють один несхожий фрагмент від іншого й по суті ритмізують оповідання. Різні рівні сприйняття дійсності примхливо переплітаються, підсилюючи відчуття легкості й простору, вступають у нові значеннєві співвідношення, тому що обумовлені єдиним авторським світовідчуванням»[3,с.34-35].

Безперечною вдачею варто визнати й створення образа автору. «Це незалежний світський парубок, що вільно висловлює свої погляди. Він як суверенна особистість, член екіпажа «Флоры», автор «Записок». Перелічені «іпостасі» автора перетинаються, взаємодоповнюються, що дозволяє передати невичерпність людського «я». У свою чергу, виникаючі авторські «образи» багатомірні й неоднозначні. Виведений образ зберігає риси подібності з автором «Дневного журнала» 1817 р. Але якщо тоді він лише пасивно констатував свою морську хворобу, то в 1820 р. навчається плавати й замислюється про служіння батьківщині: «13-го числа. Вчера и сегодня – два злые дня для меня; ветер свежий, и я уже брожу без головы. – Неужели я весь свой век буду мучиться таким образом, не будучи в состоянии помочь самому себе? Не только не приносить ни малейшей пользы отечеству, и службе, но напротив того, быть в тягость самому себе, и другим? – Неприятная, сердце оскорбляющая мысль... Надобно ждать облегчения от времени (если это возможно) или искать другую дорогу...

15 июня. Довольно тихо – и я слава Богу здоров» (4,зап.№ 1,л.155).

Але незабаром почуття прекрасного, притаманне автору, бере гору, і вже запис від 16 червня вражає акварельною прозорістю малюнка: «Видели мы два тифона: один весьма отдаленный поутру. Который держался не долее 5 минут и был в виде конуса. Коего основание сливалось с облаками, и вершина касалась поверхности моря, он шел не прямо, но искривившись на одну сторону. Другой же представлял прекрасный вид и держался довольно долго. Солнце было при захождении, и лучами своими обагряло весь запад; по сему-то пурпуровому полю, медленно двигался величайший, водяной цилиндр – вершина его также касалась облаков, но он стоял совершенно прямо. Я при сем случае более, нежели при каком другом, сожалел, что не умею рисовать»[3,с.35-36].

Ряд дослідників[2;3;4] наполягають на тому, що автор в останніх рядках скромничає, «...адже, по суті, він відтворив всю картину словесно»[3,с.36]. Однак від дослідників «вислизнув» очевидний факт про прагнення В. Даля до «всеядності», про його щирий жаль, що він не вміє малювати. Йому просто недостатньо малювати побачену захоплюючу картину буття своїми словами, але й втілити її на полотні навічно для всіх, хто так само, як він, захоплено сприймає навколишню дійсність. У той же час тут є присутнім неусвідомлений ще юним Далем журналістський прийом – дати читачеві домислити невідтворне словами, спираючись на свій досвід спілкування з художніми полотнами. Потім йдуть описи «сімейних справ»: 22 червня В. Даль одержує несподівану звістку про смерть сестри[4,с.155]. «Сімейний лейтмотив, поряд з поетичними почуттями, максимально ліризує оповідання»[3,с.36]. Із цим можна погодитися,

додавши: автор «Записок...» розкривається як люблячий син, брат, який жадає довгоочікуваної зустрічі із близькими в Миколаєві 8 вересня.

У нарисі простежується й інший лейтмотив, пов'язаний із усілякими нещастями на кораблях. І отут мимоволі напрошується порівняння з текстом першого нарису, створеного в 1817 р., у якому лише мимоволі повідомлялося про падіння матроса із щогли. У «Записках...»1820 р. мова йде не про навчальні маневри, а про бойові дії. 4 липня грозою «ушкодило» на «Язоне» – трьох, на «Скором» – трьох, на «Лесном» – дев'ятьох людей. «Они все еще живы, – зауважує Даль, – Бог весть что с ними будет». А ледь вище: «Повреждение у кораблей довольно велико, а адмирал их не отправляет. Дай Бог, я жажду земли»[4,л.157-158].

Сувора документальність, властива нарисовій літературі, властива й праці молодого ще публіциста В. Даля. По ній легко відтворюються факти історії, справжні діючі особи. Так, згаданий у передостанній пропозиції адмірал – Головний командир Чорноморського Флоту й портів віце-адмірал О.С. Грейг надалі зіграє фатальну роль у долі В. Даля. У його «Записках...» зазначено, що 13 липня Грейг відбув на своїй яхті до Миколаєва, а 15-го кораблі повернулися для ремонту до Севастополя. Однак уже 26-го, за його наказом з Миколаєва всі вони, усунувши остаточно ушкодження, вийшли в море. Даль дотепно згадує українське прислів'я, виражаючи, мабуть, думку, що переважає на кораблях: «Пляши, враже, як пан каже!». «Тому й виникаюче у фіналі розгорнуте порівняння цілком може мати на увазі віце-адмірала: «Часто бывают такие тифоны и между нами: обыкновенный человек делается вдруг слепою судьбою для всех страшным, ужасным, сильным. Летит, бежит, с шумом и презрением низвергает все, что ему встречается, пыль и брызги летят по сторонам, все трепещут – вдруг, толчок той же судьбины, и призрак исчез! Все смотрят, ищут, и в ничтожестве его не отличаются от простого человека!» «Думаємо, тут проглядаються джерела майбутнього зіткнення Даля із Грейгом в 1823 році»[3,с.37-38]. Але із цих рядків починається й більше глибоке публіцистичне осмислення Далем оточуючої його дійсності, історичних особистостей.

Таким чином, підбиваючи підсумок сказаному, можна услід за Ю.П. Фесенком визнати, що «Автор «Записок» закоханий у свій корабель, пишається його швидкохідністю і йому прикро, коли їх один раз обганяє «Меркурий». Він захоплений погодженими рухами вітрильників, і їхні назви звучать, як ноти чудової пісні. Він захоплююче пише про полювання на околицях Севастополя, про перелітних перепелів, про своє несприпитне падіння із трапа у воду й т.д. Для нього немає ні «високих» і «низьких», «важливих» і «дрібних» тем. У «Записках» тріумфує радісне сприйняття життя». Далі Ю.П. Фесенко додає: «Заключні рядки твору вміщено на арк. 166. А на наступному аркуші безіменний «морской волк» залишив такий відгук: «Вибачте мене великодушно, Володимире Івановичу. Після відлучки Вашої до Миколаєва... я насмілився потривожити ваші манускрипти й з більшим задоволенням провів час, сидячи за столом із люлькою й з Вашим журналом».

Здавалося б, після настільки багатообіцяючих знахідок і цього похвального відгуку (мабуть, старшого товариша Даля) про «Записки» Даль продовжить їх розробку. «Але відбувається інакше (хоча, можливо, деякі його прозаїчні тексти поки не виявлені). Він звертається до драматургії[3,с.38].

Але ця тема не нашого дослідження, тому що в драматургії Даля немає документальної основи і якихось історичних фактів. Ми лише нагадаємо,

що поряд із двома названими нами шляховими нарисами ранній В. Даль написав дві п'єси – «Медведь в маскараде. Комедия в одном действии. Писано 1822 года» і «Невеста в мешке, или Билет в Казань. Небольшая комедия в одном действии. Писана 1821 года»[5,с.66-96,97-128]. Однак є й загальне: нариси і п'єси дотепер не опубліковані у відкритій пресі. Можливо, правильно, що зберігається побажання В. Даля: «Все, что содержится в этой книге, отнюдь не для печатания...» Але ця бичуюча самооцінка своєї ранньої творчості є надзвичайно суворою й, як переконалися ми з вищевикладеного, другий нарис В. Даля став благодатним джерелом для глибоких і різнобічних досліджень і міркувань для цілого ряду вчених. На нашу думку, настав час опублікувати всі ранні твори В. Даля. До того ж, на ряді сайтів Інтернету вже є ці матеріали. Вважаємо, що авторитет цієї надзвичайно талановитої Людини анітрохи не постраждає від цього, але дозволить заповнити чисту поки сторінку в історії російського й українського журналістикознавства й зробить відкритим доступ до друкованих праць юного Даля будь-кого, хто зацікавиться життям і публіцистичною діяльністю Володимира Івановича з його юнацьких років.

Список використаних джерел

1. Порудоминский В.И. Жизнь и слово: Даль: Повествование: Для сред. и ст. возраста / Худож. Ю. Иванов; послесл. В.П. Аникина. – М.: Мол. гвардия, 1985. – 222 с.: ил. – (Пионер – значит первый; Вып. 86).

2. Бессараб М.Я. Владимир Даль. – М.: Моск. рабочий, 1968. – 264 с.: ил. – библиогр.: с.259. – Указ. имен.: с.260 – 263.

3. Фесенко Ю.П. Проза В.И. Даля. Творческая эволюция. – Луганск; Санкт-Петербург: Альма-матер, 1999. – 262 с.

4. Российская государственная библиотека. – РО. Ф. 473. Карт. 1. – Ед. хр. 1. – Л.1.–365.

5. Богданов Н.Г., Вяземский Б.А. Справочник журналиста. – 3-е изд., перераб. и расшир. – Л.: Лениздат, 1971. – 687 с.

Евдокимов Н.А. История и мотивы создания Владимиром Далем второго путевого очерка «Записки, веденные идучи с эскадрою на 44-х пушечном фрегате «Флоре»

Раскрывается содержание второго дорожного очерка Владимира Даля. Подчеркивается возрастающее публицистическое мастерство его автора, отмечается значение очерка для современного журналистиковедения.

Ключевые слова: *очерк, море, корабль, история, лейтмотив, публицистика, факт, домысел, радость жизни.*

Evdokimov, M.O. History and reasons of creation of the second shlyakhovogo essays of «Message volodymyr dalem, vedennye iduchi on 44-x of pushechnom fregate «Flore»

Maintenance of the second traveling essay of Vladimir Dalya opens up in the article. Increasing publicism trade of his author is underlined, the value of essay is marked for a modern zhurnalistiko-conduct.

Key words: *essay, sea, ship, history, leit-motif, publicism, fact, conjecture, the joy of life.*

УДК 94(438)

Чаїнський Ю.О.

Позиція Англії і Франції щодо союзу Пілсудського-Петлюри проти більшовиків

Досліджено особливості зовнішньополітичних курсів Англії і Франції щодо союзу Пілсудського-Петлюри проти більшовиків у 1920 р. Виявлено чинники, які впливали на позицію британських і французьких політичних, дипломатичних і військових кіл стосовно польсько-українського об'єднання у період підготовки до військових дій, під час радянсько-польської війни і після її фактичного завершення.

Ключові слова: *Ю. Пілсудський, С. Петлюра, союз, Польща, Велика Британія, Франція, більшовики, радянсько-польська війна.*

Паризька мирна конференція залишила після себе чимало невирішених питань, що зовсім не сприяло нормалізації ситуації в Європі. Незважаючи на значну увагу з боку її учасників до польських територіальних проблем, більшість з них все ще залишались відкритими. Найскладнішою з них було питання її східних кордонів, про що свідчить декларація від 8 грудня 1919 р. про встановлення часткового східного кордону Польщі, тобто нездатність учасників конференції прийняти остаточне рішення по даній проблемі, що, багато в чому, пояснювалось невирішеністю російського питання. Ключовою подією, яка вплинула на остаточне встановлення східного кордону Польщі і розв'язання російського питання стала польсько-радянська війна 1920 р., початок якої був безпосередньо пов'язаний із укладенням пакту між Ю. Пілсудським і С. Петлюрою проти більшовиків.

Перші праці, присвячені військово-політичному союзу Пілсудського-Петлюри проти більшовиків, з'явились у міжвоєнний період[1;2]. Однак, тодішніми дослідниками фактично не порушувалося питання про позицію країн Антанти щодо нього, а радянські історики завжди трактували це об'єднання, як організацію «світовим імперіалізмом» чергового походу контрреволюції проти влади Рад за участю «білополяків» та їх «прислужників» – українських націоналістів[3;4;5]. По суті, першими, хто зробили спробу ґрунтовно і об'єктивно дослідити дане питання були західні історики – Н. Девіс, Х. Елкок, М. Карлей[6;7;8]. Високої оцінки заслуговують публікації П. Вандича[9;10;11;12] і Ю. Кукулки[13], які частково стосуються політики Франції до польсько-українського союзу, але й вони припускали певне суб'єктивне трактування позиції Заходу щодо цього союзу. Відзначаємо праці М. Новак-Кільбікової[14] і Я. Регіни-

Захарського[15], які проаналізували політику Великобританії в даному питанні, а останній прийшов до висновку, що визначальний вплив на її позицію здійснювали торговельні переговори з більшовиками. Деякі аспекти нашої теми дослідження були порушені українським діаспорним істориком М. Палієм[16] і сучасними вітчизняними дослідниками М. Литвином[17], С. Литвином[18], О. Павлюком[19;20] та іншими. В історіографічному дослідженні щодо союзу Пілсудського-Петлюри, В. Верстюк висловлює узагальнену позицію вітчизняних істориків щодо відсутності зовнішньополітичної підтримки з боку великих держав до акції Пілсудського, що зіграло не останню роль у поразці походу союзників[21].

Однак, загалом, питання, яку позицію займали провідні західні держави – Франція і Велика Британія щодо союзу Пілсудського-Петлюри проти більшовиків у 1920 р. і яким чином це вплинуло на хід цієї військово-дипломатичної операції, й досі залишається слабо вивченою, що особливо стосується його компаративістичних аспектів.

Зважаючи на це, в даній статті ми намагаємось, на основі порівняльного аналізу, виявити основні чинники формування зовнішньої політики Англії і Франції стосовно союзу Пілсудського-Петлюри проти більшовиків і з'ясувати, який це мало вплив на хід польсько-радянської війни 1920 р.

Зміна стратегічної ситуації в Росії в грудні 1919 р., яка була пов'язана із остаточними поразками Добровольчої армії А. Денікіна, змусила західні держави почати переглядати свою політику щодо Росії. Хоча одним з наріжних каменів західної дипломатії була потреба впровадження навколо неї політики «колючого дроту»[10,с.138-139], втім, з огляду на економічну кризу і зацікавленість у стабілізації ситуації в Східній Європі, союзники почали виступали за відновлення торговельних відносин і збереження територіальної цілісності Росії, про що свідчить відповідні рішення Найвищої Ради від 16 січня[22,с.885-887] і 24 лютого 1920 р.[15,с.260]. Водночас, Лондон і Париж мали чимало розходжень в російському питанні.

Так, Франція була проти підписання миру з більшовиками, але, одночасно, прем'єр Ж. Клемансо вирішив припинити проводити політику права націй на самовизначення і пропонував просто стежити за подіями[10,с.130]. Проте, від перемігшого на виборах у листопаді 1919 р. правоцентристського Національного блоку і нового прем'єра – А. Мільєрана, який представляв інтереси великого капіталу, можна було очікувати проведення більш жорсткої політики щодо більшовиків, відмову від політики компромісів у міжнародних відносинах і активнішого намагання посилити Польщу, як свого союзника у боротьбі за домінування в Європі. У той же час, Париж, при цьому, не пропонував Варшаві жодної військової допомоги.

У свою чергу, Великобританія була зацікавлена у припиненні воєн в Росії і встановленні надійних економічних відносин з владою цієї країни, незалежно від того, хто це буде – більшовики, чи білі. Втім, навіть в разі виникнення польсько-радянської війни, неминучість якої для Лондона була очевидною, прем'єр Д. Ллойд Джордж вважав, що вона б лише послабила її учасників, а це також повністю відповідало британській концепції балансу сил в Європі. Крім того, використання етнічного принципу, який було покладено в основу кордону між Росією і Польщею, дозволяло б

британцям, під час майбутнього конфлікту, здійснювати тиск на будь-яку із сторін, війська якої перетнуть лінію. Все ж, він рекомендував полякам відступити до лінії від 8 грудня 1919 р. і підписати мир з Радянською Росією[23,с.803-805].

За умов, коли союзники не мали спільного плану щодо того, як повинна була діяти Польща, про що свідчив безрезультатний візит глави МЗС Польщі, С. Патека до Лондона і Парижа наприкінці січня 1920 р., Начальник держави – Ю. Пілсудський, по суті, вирішив відкинути мирну пропозицію більшовиків від 28 січня[24,с.177-180], скористатись тимчасовим послабленням більшовиків і здійснити швидкий наступ, кінцевою метою якого було створення федерації за участі Польщі, Білорусі, Литви і України[25,с.102-103]. Ці землі на схід від Польщі, зокрема українська держава, розглядались й як додаткова буферна зона навколо Польщі, в чому була зацікавлена не тільки Варшава, але й Париж[11,с.16].

Справді, Франція відігравала важливу роль в цьому питанні і Мільєран попереджав польського посла в Парижі М. Замойського, аби поляки не довіряли мирним пропозиціям більшовиків, і в разі агресії з їхнього боку, вони могли розраховувати на повну підтримку[10,с.141]. Втім, всередині самої французької влади не було єдиної позиції щодо можливої війни Варшави з Москвою. Так, Фош, схвально ставився до наступального плану Пілсудського, і рекомендував полякам наполягати на тому, щоб будь-які переговори з Москвою мали розпочатись тільки після відходу Червоної армії за лінію Двіна-Дніпро. Не було сумніву, що Мільєран також розділяв таку точку зору. Натомість Кє д'Орсе й надалі було прихильником єдиної і неділимої Росії, проявляючи великий інтерес до останнього з білих генералів – П. Врангеля[10,с.142]. Прихильниками ж федеративної ідеї Пілсудського були депутати М. і Л. Перолаз і Г. де Гайяр-Бансель, які в лютому і березні навіть зверталися до свого уряду, аби той визнав незалежну Україну[26,арк.154].

Проте, відповідь Варшави на мирні пропозиції більшовиків, яка містилась в резолюції комітету із закордонних справ Сейму від 24 лютого і 13 березня була детально викладена в ноті до послів союзних держав у Варшаві[10,с.143], і вказувала, що пропозиції Москви будуть розглянуті тільки у випадку її відмови від польських земель станом на 1772 р., викликала підозру у польському імперіалізмі не тільки в Лондоні, але й в Парижі. Варшава ще раз підтвердила таку позицію в ноті направленій до Москви від 27 березня, хоча й заявляла про готовність розпочати мирні переговори. Втім, це швидше слід розцінювати лише як тактичний хід з боку Пілсудського, аби відвернути увагу більшовиків від підготовки військової операції по втіленню федеративної концепції[27,с.52-53].

Зміна у східній тактиці Великої Британії і Франції свідчила, що, насправді Польща була єдиною, на той час, державою, яка була зацікавлена у збереженні У як складової федеративного союзу з Польщею, Литвою і Білоруссю. Незважаючи на те, що переговори з Польщею, які розпочались на початку 1920 р., по суті, були лише єдиним шансом для голови української Директорії С. Петлюри продовжити боротьбу з більшовиками, вони проходили надзвичайно складно. Українці опиралися вимогам Варшави встановити польський контроль над українською армією і відмовитись від Східної Галичини, Волині і частини Поділля. Однак, критичне становище в якому перебувала УНР змусило її керівників піти на ці поступки[19,с.8]. Обґрунтовуючи свою позицію щодо підписання Варшавської угоди, чи

як її ще називають «договір Пілсудського-Петлюри» від 21 квітня 1920 р. [28,с.154;20,с.101], Петлюра писав, що побудувати українську державу можна було лише спираючись на береги Дніпра, і це був «тактичний хід для встановлення зв'язку з Європою» та «акт спасіння для подальшого впровадження нашої боротьби»[29,с.223]. Загалом, сучасні українські історики констатують нерівноправність польської та української сторін в цій угоді[21,с.61-65]. Зокрема, Я. Грицак не втримався від запозичення іронічної думки Н. Девіса про те, що Пілсудський уклав перемир'я на зразок того, хто, прагнучи перетнути Сахару, винаймає якого-небудь звіра з горбом[28,с.154].

Дана політична угода відкрила можливість до об'єднаного походу польсько-українських армій на схід. Разом з нею, 24 квітня було укладено й військову конвенцію, яка зобов'язувала українців узгоджувати свої дії з Варшавою, а та повинна була забезпечити фінансову і військову допомогу Петлюрі. Крім того, Польща уклала й договір з білоруським підрозділом на чолі з генералом С. Булак-Булаховичем щодо його входження до складу польської армії[10,с.145].

25 квітня 1920 р. перейшовши Збруч, союзники розпочали масштабний наступ на Київ, що призвів до початку радянсько-польської війни, результати якої вплинули як на зміну кордонів обох держав, так й на подальшу долю України. Польсько-український наступ швидко розвивався, і вже 7 травня армія Пілсудського вступила у Київ, де, як писала британська «Таймс», «була зустріта з великим ентузіазмом з боку місцевого населення»[10,с.145].

Хоч Ленін й говорив, що «значний вплив на польський уряд здійснюють французькі імперіалісти», успіх об'єднаних військ викликав на Заході, зокрема й серед французької влади, зовсім не тотожні оцінки. Так, Мільєран не виявляв ентузіазму щодо підписання пакту Пілсудського-Петлюри, що пояснювалось його недовірою до останнього та його колишнє протистояння з Денікіним і Врангелем, яких Франція тоді підтримувала. Натомість, голова французької військової місії в Польщі, генерал П. Анріс, активно співпрацював з Варшавою протягом наступу, що викликало деяке занепокоєння з боку Парижа[10,с.145-146].

Втім, новини про подальші польські успіхи викликали схвальний відгук в Парижі. 28 квітня, перебуваючи в Франції, Патек повідомив свого прем'єра, що новини із фронту, і навіть угода з Україною вже сприймаються в урядових колах з більшою симпатією, а Замойський коментував, що члени французького уряду, особливо – військові, не приховують свого задоволення[10,с.147]. Новий посол Франції у Варшаві, Х. де Панаф'є, привітав польського військового міністра К. Соснковського з перемогами в Україні, і навіть натякнув, що при вирішенні деяких майбутніх економічних питань необхідно буде враховувати позицію Парижа.

По суті, такі успіхи наступальних дій, з огляду на підписану 24 квітня в Сан Ремо французько-британську нафтову угоду, яка чітко закладала між ними конкуренцію в питанні здобуття нафтових концесій на території бувшої Російської імперії, підштовхували Париж розглядати Польщу як агента свого економічного проникнення в Росію[10,с.147]. Крім того, Мільєран проявив інтерес до України й в контексті питання виплати царських боргів[13,с.177]. Водночас, уряд все ж не хотів себе компрометувати відкритою підтримкою поляків і Мільєран радив їм бути розсудливими.

Стосовно позиції Лондона до даного союзу і його успіхів у наступальних діях, слід зазначити, що ще протягом березня-квітня британське МЗС у нотах до Варшави чітко висловлювало свою негативну позицію до ідеї підписання такого пакту[14,с.145;30,с.147]. Втім, успіхи польського наступу виявили, що серед британського керівництва також не було єдиної позиції з цього питання. Так, прем'єр Ллойд Джордж вважав, що Польща загрожує миру в Європі, глава МЗС А. Керзон називав польські воєнні дії справедливими, а король Великобританії Георг V, навіть, надіслав Пілсудському привітальну телеграму[31,с.23]. Цей факт часто використовувався радянськими істориками як підтвердження антиросійських планів Лондона. Насправді ідея з надсиланням цього привітання належить британському представнику у Польщі, Г. Румбольду, який хотів таким чином пом'якшити британсько-польські протиріччя, що надто загострились до того часу[30,с.151].

Свій вплив на британське ставлення щодо польсько-українських успіхів здійснювали й заплановані торговельні переговори з Москвою і вважалось, що цей наступ міг послабити позицію радянської делегації в ході ведення переговорів. Втім, підготовка до цих переговорів в першій половині травня свідчила, що ще під час успіхів Пілсудського-Петлюри, всередині британського уряду все сильніше почали позначатися тенденції, аби Україна опинилася під владою більшовиків. Тоді торговельний трактат з Радянською Росією, напевно, повинен був би надати британцям право на експлуатацію України. Така ситуація була дуже цікавою, адже станом на 18 травня Київ і всю правобережну Україну контролювали польсько-українські війська[15,с.261]. У таких умовах, пропозиції британців щодо охоплення трактатом й України можна розцінити як оголошення про можливу дипломатичну інтервенцію Лондона, з метою, щоб польські війська відійшли на захід. Водночас, можна припустити, що Лондон прагнув, через врахування в трактаті України, й зберегти для себе місце для маневру, в разі перемоги в Росії білого руху на чолі з П. Врангелем.

Водночас, такій агресивній політиці Польщі посприяла саме військова допомога з боку Антанти. За офіційними радянськими даними вже до весни 1920 р. Великобританія, Франція і США направили до Польщі 1494 гармат, 2800 кулеметів, близько 700 літаків, 200 броньованих машин тощо[32,с.32]. Звісно ж, що основний відсоток допомоги йшов від Франції. Ллойд Джордж так описує ці події: «Створення великої Польщі відповідало французькій політиці – і чим більше вона буде, тим краще для Франції... Декілька мільйонів чоловік – українців, литовців і білорусів, включених до складу Польщі, означали відповідне посилення східних кордонів Франції»[33,с.270].

Між тим стратегічна ситуація швидко змінювалась, і з 25 травня Червона армія, організувавши успішний контрнаступ, перехопила стратегічну ініціативу, що змусило поляків 12 червня евакуюватися з Києва[34,с.47-51]. 9 червня, у зв'язку із поразками на фронті, уряд Л. Скульського пішов у відставку, на зміну якому прийшов кабінет С. Грабського, який, у свою чергу, не протримавшись трьох тижнів, поступився місцем В. Вітосу. Водночас, бажаючи зменшити свою відповідальність за можливу поразку у війні, Пілсудський підкинув Грабському ідею створити надзвичайний орган – Раду захисту держави, яка була наділена всією повнотою законодавчої, виконавчої та військової влади[13,с.192].

Хоча зміна на фронтах, пов'язана з наступом більшовиків, й викликала на Заході велике занепокоєння, все ж головним ініціатором і агресором у війні з Росією вважалась Польща. Особливо негативно до дій Пілсудського ставились на туманному альбіоні. Британське суспільство прагнуло миру, а не війни, а щодо Форін Офісу і Ллойд Джорджа – вони завжди виступали проти будь-яких ідей стосовно створення нових держав за рахунок Росії. В найкращому разі вони вважали федеративні ідеї Пілсудського як авантюрні, короткотривалі і небезпечні для європейської стабільності[35,с.558-569]. Париж також не приховував своєї критичної позиції щодо київської авантюри, але, водночас, вважав, що Польщі вже слід було надати допомогу.

Подальша ескалація напруги навколо даного питання припадає на період роботи конференції у Спа (5-16 липня 1920 р.), хоча її первинною метою було врегулювання економічних проблем в Європі. Мільєран, не бажаючи втягувати Францію у бойові дії та йти на контакт з більшовиками, вирішив відступити і передати розгляд польських справ Ллойд Джорджу, що можна пояснити й сподіванням Парижа на поступки Лондона при розгляді питання німецьких репарацій.

Відтак, Ллойд Джордж був нічим необмежений при вирішенні цієї проблеми. За такої вигідної для нього ситуації, він виступив за концепцію чисто етнічної Польщі, без жодної федерації, а також за встановлення відносин з Росією. Тому, всі намагання представників Петлюри зацікавити учасників конференції українськими справами виявились марними[15,с.266-269]. Поза тим, порозуміння в Спа втратило свою важливість, оскільки 17 липня більшовики відкинули всі пропозиції про перемир'я і 24 липня їхні війська перетнули північну частину лінії від 8 грудня 1919 р.

Обмін нотами між Лондоном і Москвою від 11, 17 і 20 липня та перебування на туманному альбіоні радянської торговельної місії, свідчили, що Франція і Велика Британія мали різні погляди щодо майбутнього Росії. Натомість, запропонована Керзоном лінія кордону, яка базувалась на поділі від 8 грудня 1919 р., що відповідав кордону 1795 р. та спільна французько-британська конференція, які відбулась 8-9 серпня в Хізі[10,с.170], показала, що союзники мали спільний погляд на необхідність створення Польщі в межах її етнічних кордонів, що означало відкидання ними обома ідеї федерації Польщі з Україною. Однак, ця нарада не принесла жодних гарантій як для Польщі, так й для стабільного існування в Європі, а її незначущість проявилась на засіданнях британського уряду і під час дебатів в Палаті общин, які показали, що Ллойд Джордж був готовий змиритися з поразкою Польщі і, перш за все, виступав за якнайшвидше укладення торговельної угоди з більшовиками[15,с.269].

Мільєран був розлючений такою прорадянською політикою Ллойд Джорджа і обіцяв Варшаві повну підтримку[36,с.587-591], яка проявилась у активізації французьких військових спеціалістів та участі генерал Вейгана у ході підготовки і реалізації успішного польського контрнаступу під Варшавою, внесок якого у цю перемогу згодом перебільшувався польськими націонал-демократами (ендеками)[6;9]. Водночас, визнання Францією 11 серпня уряду Врангеля можна оцінити не лише як усвідомлення можливої поразки поляків, віру у перемогу білих сил в Росії, спробу підважити авторитет більшовицького уряду і сплутати плани британцям,

але й як те, що Париж й досі не визначився із своїм основним союзником у Східній Європі.

Перемога під Варшавою і подальший частковий успіх поляків, які відповідали інтересам Франції, хоча стратегічно й Британії, знову поставили на порядок денний питання встановлення кордону між воюючими сторонами і давали можливість оцінити міцність союзу поляків з Петлюрою. Проте, Мінська мирній конференції, яка відкрилась 17 серпня, за участю Польщі та УССР і РСФСР, засвідчила, що сторони були схильними до поступок і, що Варшава більше не збиралася відкрито підтримувати Петлюру.

Польща була змушена зайняти таку позицію у зв'язку з тим, що західні держави, й навіть Франція[13,с.236], побоюючись зіпсувати стосунки з Врангелем, і з остаточною перемогою, з огляду на економічну кризу та розмаху руху «Руки геть від Росії», позиції переходу на проведення більш поміркованої політики щодо більшовиків, яка полягала у ізоляції Росії шляхом створення на її західних кордонах «санітарної зони» за рахунок й території Польщі, вимагали від поляків відмовитись від надмірних територіальних претензій щодо Росії. Така позиція Заходу підривала сподівання Петлюри щодо незалежності, або хоча б федерації з Польщею.

Лондон, до того моменту, вже залишив в минулому плани щодо знищення більшовиків і негативно ставився навіть до незначного вересневого просування польської армії. Позиція Британії, висловлена полковником Кішом, звучала чітко: «самостійна Україна є абсурдом і (...) в українських питаннях можна або стояти на стороні більшовиків, або Врангеля, які однаково відкидають ідею самостійності України»[15,с.270]. Натомість, Франція все ще розраховувала на співпрацю з Петлюрою, але тільки як на союзника Врангеля у війні з більшовиками[37,арк.108-110].

Польський уряд готовий був піти на поступки й через важку економічну та політичну ситуацію[23,с.745]. Тому, Пілсудський, розуміючи, що втомлена від війни нація не бажає знову втягуватись в українську авантюру, вирішив розірвати військові і політичні стосунки з Петлюрою[13,с.241]. Все ж, заради справедливості слід вказати, що в Ризі вже не стільки Пілсудський впливав на визначення політики польської делегації, скільки члени делегації від Сейму, в основному ендеки, на чолі з С. Грабським.

Незважаючи на те, що 21 вересня польська делегація визнала повноваження Української Радянської Республіки[38,с.77-78], переговори, які було перенесено в Ригу, проходили повільно і важко, і лише 12 жовтня 1920 р. були завершені підписанням попередніх умов майбутнього мирного договору між Польщею і радянськими республіками – Російською та Українською та досягненням порозуміння в справі перемир'я, яке вступило в силу 18 жовтня 1920. Зокрема, в цьому документі йшлося, що обидві сторони визнавали незалежність України та Білорусі, і не дозволяли створення та перебування на своїй території організацій, які «присвоюють собі роль уряду другої сторони або частини її території»[39,с.245-252]. Це означало неможливість подальшої відкритої підтримки Петлюри з боку Варшави, провал плану федерації і перемогу інкорпораційної концепції Дмовського в східній політиці Польщі[12,с.277]. Остаточно, сподівання на існування УНР зникли 18 березня 1921 р., коли було підписано Ризький мирний договір.

Таким чином, виснаження західних держав за роки світової війни, які переживали економічну кризу, були розчарованими поразками

білих сил і мали рахуватися із потужним рухом «Руки геть від Росії», не сприяло здійсненню федеративної концепції Пілсудського та боротьбі українського народу за незалежність. Тому, союз Пілсудського-Петлюри розглядався Заходом як деструктивний фактор у нормалізації ситуації в Східній Європі.

Всередині французького керівництва не було єдиної позиції стосовно польського-українського союзу проти більшовиків, що пояснювалось розбіжностями у поглядах політичних, військових і дипломатичних кіл, перш за все, щодо російського питання, а отже, щодо того, хто буде її союзником проти Німеччини у Східній Європі – Польща чи консервативна Росія. Однак, не змігши, в ході воєнних дій, досягнути військового союзу між білими і Польщею, Франція не зважилася офіційно підтримати союз Пілсудського-Петлюри. Одночасно розуміючи безперспективність подальших військових дій, які не принесли очікуваних результатів, Париж змирився з укладенням Ризького миру, розглядаючи тепер Петлюру тільки як союзника Врангеля у подальшій боротьбі з більшовизмом.

У свою чергу, тривалі торговельні переговори з радянською місією в Лондоні свідчили, що британська влада зробила ставку в Росії на більшовиків, а тому союз Пілсудського-Петлюри проти останніх не міг знайти в Британії підтримку. Негативна позиція Лондона щодо цього союзу проявилась відразу після переходу більшовиків у контрнаступ, зокрема, у намаганні змусити воюючі сторони прийняти лінію Керзона як варіант радянсько-польського кордону, що свідчило про їхнє визнання територій, які знаходились на схід від цієї лінії за Росією, а згодом і про готовність Ллойд Джорджа на початку серпня змиритися із поразкою Польщі. Зрештою, успіх польського контрнаступу під Варшавою також відповідав їхній стратегії балансу сил, а тому, британці були задоволені відмовою Польщі від федеративної концепції і підписання попереднього мирного договору в Ризі.

Нарешті, ставлення Великобританії і Франції щодо Польщі під час радянсько-польської війни, зокрема у період битви за Варшаву, показали справжнє значення цієї країни для Лондона та Парижа, і змусили Польщу остаточно переорієнтуватися на Францію. В іншому питанні, рішення польського уряду щодо розриву Варшавського договору і співробітництва з урядом УНР напередодні першого етапу Ризької мирної конференції, фактом визнання повноважень делегації УСРР на Ризьких мирних переговорах та підписанням прелімінарного мирного договору з радянською Росією і Україною, фактично означало, незважаючи ще на деякі спроби Петлюри, зникнення питання союзу Пілсудського-Петлюри з орбіти зовнішньої політики Великобританії і Франції та міжнародних відносин.

Подальші перспективи розвитку цього питання, на наш погляд, полягають у з'ясуванні деталей франко-британського економічного протистояння за Україну у період наступу союзних польсько-українських військ проти більшовиків та визначенні впливу союзу Пілсудського-Петлюри і його провалу на політику Англії і Франції щодо Східної Галичини.

Список використаних джерел

1. Шелухин С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. – Прага, 1926. – 40 с.

2.Kutrzeba T. Wyprawa Kijowska 1920. – Warszawa, 1937. – 358 s.

3. Зуев Ф.Г. Международный империализм – организатор нападения панской Польши на Совесткую Россию (1919–1920 гг.). – М., 1954. – 232 с.

4. Ольшанский П.Н. Рижский мир: Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей, конец 1918 – март 1921 г. – М., 1969. – 260 с.

5. Симоненко Р.Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (ІІ пол. 1919 – березень 1921 р.). – К., 1965. – 303 с.

6. Davies N. White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919–1920. – London, 1972. – 320 p.

7. Elcock H.J. Britain and the Russo-Polish Frontier, 1919–1921 // The Historical Journal. – 1969. – no. 1. – P. 137–154.

8. Carley M.J. The Politics of Anti-Bolshevism: The French Government and the Russo-Polish War, December 1919 to May 1920 // Historical Journal. – 1976. – vol. 19. – P. 163-189.

9. Wandycz P. General Weygand and the Battle of Warsaw of 1920 // Journal of Central European Affairs. – 1960. – vol. XIX. – no. 4. – P. 357-365.

10. Wandycz P. France and her Eastern Allies. 1918 – 1925. French-Czechoslovak-Polish Relations from Paris Peace Conference to Locarno. – Minneapolis, 1962. – 454 p.

11. Wandycz P. Z zagadnien współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919-1920 // Zeszyty historyczny. – 1967. – №9. – S. 3-24.

12. Wandycz P. Soviet-Polish relations, 1917-1921. – Cambridge: Harvard University Press, 1969. – 398 p.

13. Kukułka J. Francja a Polska po traktacie wersalskim: (1919 – 1922). – Warszawa 1970. – 623 s.

14. Nowak-Kielbikowa M. Polska – Wielka Brytania w latach 1918-1923. – Warszawa, 1975. – 445 s.

15. Reginia-Zacharski J. Sprawa ukraińska w polityce Wielkiej Brytanii w latach 1917-1923. – Toruń: Adam Marszałek, 2005. – 400 s.

16. Palij M. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919-1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. – Toronto, 1995. – 391 p.

17. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів: Інститут українознавства НАН України, Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.

18. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.

19. Павлюк О. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. // Український історичний журнал. – 2000. – №6. – С. 3-16.

20. Павлюк О. В. Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923). – К., 1996. – 187 с.

21. Верстюк В.Ф. Союз Ю. Пілсудського – С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2005. – Т. 41. – С. 61-66.

22. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919. – Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1919. – vol. IX. – 1053 p.

23. Documents on British Foreign Policy 1919-1939. 64 v. – London: His Majesty's Stationery Office, 1949. – First Series, 1919. – vol. 3. – 909 p.

24. Degras J. Soviet Documents on Foreign Policy, 1917-1941. 3 v. – Oxford: Oxford University Press, 1951. – vol. 1: (1917-1924). – 501 p.

25. Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский: легенды и факты. – М.: Политиздат, 1990. – 399 с.

26. Центральний державний архів виконавчих органів та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.404.

27. Karski J. Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919-1945. Od Wersalu do Jałty. – Warszawa, 1992. – 547 s.

28. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX століття: навчальний посібник для учнів гум. гімназій, ліцеїв, студ. іст. фак-тів вузів. – К.: Генеза, 2000. – 358 с.

29. Петлюра С. Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовенка // Статті. – К., 1993. – 411 с.

30. Piszczkowski T. Anglia a Polska (1914-1939). – L., 1975. – 456 s.

31. Рыжиков В.А. Советско-английские отношения. Основные этапы истории. – М., 1987. – 280 с.

32. Манусевич А.Я. Трудный путь к Рижскому мирному договру 1921 г. // Новая и Новейшая история. – 1991. – № 1. – С. 19-43.

33. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах: В 2-х т. – М., 1957. – Т. І. – 656 с.

34. Świtalski K. Diariusz 1919-1935. – Warszawa: Czytelnik, 1992. – 836 s.

35. Gąsiorowski Z. Jozeph Pilsudski in the Light of British Reports // The Slavic and East European Review. – 1972. – t. 1. – nr. 121. – S. 558-569.

36. Millerand A. Au secours de la Pologne // Revue de France. – 1932. – z. IV. – P. 587-591.

37. ЦДАВОВУ. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.379.

38. Dąbski J. Pokój Ryski. Wspomnienia, pertraktacje, tajne układy z Joffem, listy. – Wrocław: Profil, 1990. – 224 s.

39. Документы внешней политики СССР: В 24 т. / Под ред. А. А. Громыко. – М.: Госполитиздат, 1959. – Т. 3: (1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г.). – 702 с.

Чаинский Ю. О. Позиция Англии и Франции относительно союза Пилсудского-Петлюри против большевиков

Исследовано особенности внешнеполитических курсов Англии и Франции относительно Пилсудского-Петлюри против большевиков в 1920 г. Обнаружено факторы, которые влияли на позицию британских и французских политических, дипломатических и военных кругов относительно польско-украинского объединения в период подготовки к военным действиям, во время совестко-польской войны и после ее фактического завершения.

Ключевые слова: *Ю. Пилсудский, С. Петлюра, союз, Польша, Великобритания, Франция, большевики, советско-польская война.*

Chainskyi, Y.O. Position of England and France concerning alliance of Pilsudski-Petlura against bolshevists

The article deals with the features of foreign-policy courses of England and France are investigational concerning alliance of Pilsudski-Petlura against bolshevists in 1920. Found out factors which influenced on forming of position of British and French political, diplomatic and military circles regarding the Polish-Ukraine union in a period of preparation to the military operations, during the war and after the completion of their opposition with bolshevists.

Key words: *J. Pilsudski, S. Petlura, Alliance, Poland, Great Britain, France, bolshevists, Soviet-Polish war.*

УДК 94 (477): 281.9 «1917/1920»

Потапова О.Б.

Матеріальне забезпечення православного духовенства в Україні у 1917-1920 рр.

Аналізується матеріальне становище православного духовенства України у 1917-1920 рр. Порівнюється забезпечення кліру за період трьох національних влад: Української Центральної Ради, Гетьмана П.Скоропадського і Директорії УНР.

Ключові слова: *матеріальне забезпечення, православне духовенство, національна влада.*

Матеріальне забезпечення парафіяльного духовенства Російської імперії, до складу якої входили й українські землі, в період після проведення секуляризації 1764 р. є одним з найбільш дискусійних у вітчизняній історичній науці. Радянські історики оцінювали суспільну діяльність православного духовенства як контрреволюційну, критикували церковне господарство, вказували на значні доходи священнослужителів і часто непорядні способи їх одержання[9;3]. В останні роки намітилася тенденція до розвінчання «міфу про церковні багатства»[8;21,с.311-330;17,с.31;18].

Проблемі матеріального забезпечення духовенства у контексті державно-церковної політики приділено увагу в роботах сучасних дослідників історії церкви Б.Андрусишина і В.Ульяновського. Автори проаналізували діяльність Української Центральної Ради, Гетьмана П.Скоропадського, Директорії УНР щодо вирішення проблеми матеріального забезпечення кліру і дійшли висновку, що ставлення влади було різним, у залежності від того, які політичні сили формували той чи інший уряд[1;37;38].

Побіжно питання забезпечення духовенства торкалися у своїх роботах вітчизняні дослідники Г.Лаврик[16,с.75-97], О.Реєнт[33,с.210-215] та російські науковці О.Васильєва[4,с.40-54], Г.Шмелев[41,с.36-51], Ю.Освальт[26,с.140-149]. Висвітливши значне коло проблем, вчені приділили недостатню увагу недержавним джерелам матеріального забезпечення кліру і чернецтва, що і є невирішеною раніше частиною загальної проблеми.

Автор статті має на меті проаналізувати рівень матеріального забезпечення і виявити недержавні джерела фінансування православного духовенства протягом 1917-1920 рр.

Питання матеріального забезпечення православного духовенства до революційних подій 1917 р. бентежило уявлення не одного покоління. Джерела містять про це досить суперечливі відомості. Для з'ясування рівня забезпеченості духовенства варто звернутися до історії питання.

Імперська влада у пореформений період намагалася покращити забезпечення священиків. З 1860 р. у західних адміністративних одиницях імперії, до яких входила і Україна, відбувалася регулярна виплата окладів духовенству[22,с.46], тобто духовенство в Україні знаходилося в кращих умовах, ніж решта імперського. Потім було здійснено спробу через запровадження церковнопарафіяльних піклувань перекласти на них частково і матеріальне забезпечення кліру[34,с.172]. Розв'язати таким шляхом проблему не вдалося, тому свт. Синодом у 1885 р. було затверджено нові штати[19,с.29].

Відповідно до нових штатних норм духовенство, виведене за їх межі, позбавлялося платні. Соціальне питання в Україні набувало дедалі більшої гостроти, адже кількість населення у період між початком реформ другої половини XIX ст. і 1916 р. збільшилась майже удвічі[20,с.9]. Зростання сільського населення випереджало збільшення площ селянського землеволодіння, тому соціальна активність, спрямована на покращення фінансового забезпечення, спостерігалась серед усіх верств населення, в тому числі і духовенства[35,с.57-60].

Проте духовенство шукало законних шляхів реалізації своїх інтересів, досить активно використовуючи для формування громадської думки періодичні друковані органи[10,с.55-74]. Все чіткіше проявлялася тенденція до забезпечення кліру за участі мирян. Спроби світської влади покращити матеріальне становище духовенства були половинчастими. Внаслідок як об'єктивних, так і суб'єктивних причин вона не здійснила жодної реформи, спрямованої на зміцнення фінансового забезпечення православного кліру. Тому становище духовенства у період між реформами 60-70-х рр. XIX ст. і лютим 1917 р. було складним і неоднозначним.

Суттєві зміни у матеріальному становищі духовенства відбулися внаслідок революційних подій 1917 р. в Російській імперії та встановлення української державності. Ситуацію, яка склалася в Україні, погіршувало політичне протистояння на теренах щойно знищеної Російської імперії, яке породжувало багато соціальних проблем. Однією з таких проблем залишалось матеріальне забезпечення духовенства. Центральна Рада, яка успадкувала цю проблему від царського уряду, не квапилася її вирішувати, а відмежувалася від Церкви на початковому етапі своєї діяльності.

Аналіз архівних матеріалів дає підстави стверджувати, що в 1917 р. одним із джерел матеріального забезпечення духовенства була платня із казни. У середньому священик отримував 294 крб., диякон – 148 крб., псаломщик – 98 крб. на рік[6,арк.21]. Щоб зрозуміти, наскільки така сума могла задовольнити потреби родин духовенства (як правило не менше п'яти осіб) та інших громадян у тих чи інших продуктах, наводимо приблизний склад споживчого кошика і ціни на товари повсякденного вжитку. У серпні 1917 р. пшеничне борошно коштувало 9, 80 крб. за пуд, цукор-рафінад – 25, 4 крб., дрова – 1, 6 крб. за пуд, фунт житнього хліба – 0,13 крб., пшеничного – 0, 23 крб., м'ясо – 0, 80 крб., масло свіже – 9 крб., а солене – 6 крб., чай – 18 крб. за фунт, мило – 1, 7 крб. – 1, 8 крб., сірники (10 коробок) – 0,7- 0,8 крб., дрова – 1, 6 крб.[23,с. 17,19,21,24].

Негативного впливу на матеріальний статок духовенства справили дії Центральної Ради, яка своїм Першим Універсалом проголосила вилучення поміщицьких, царських, монастирських та інших земель до державного фонду[22,с.33]. Третій Універсал скасував право власності на зазначені землі та оголосив їх власністю всього трудового народу і що вони мають перейти до нього без викупу[36,с.39]. Четвертим Універсалом

було ліквідовано власність на землю і проголошено її соціалізацію[14,с.50]. З 1 січня 1918 р. Центральна

Рада ухвалила спеціальний земельний закон, який підтвердив основні положення Третього Універсалу та зберіг принцип соціалізації земель, в тому числі церковних. Це погіршувало матеріальне забезпечення насамперед сільського духовенства, адже для нього прибуток від землі залишався головним джерелом існування[30,с.1040-1042].

Постало питання про створення органу, який би регламентував відносини держави з Церквою. У січні 1918 р. у структурі Міністерства внутрішніх справ було зорганізовано Департамент ісповідань на чолі з Миколою Безсоновим, раніше відомим як єпископ Красноярський Никон[37,с.52]. Важливим кроком у діяльності Департаменту ісповідань було створення у березні 1918 р. «Приватної комісії по Православно-Церковним справам», до складу якої увійшли як представники від духовенства, світські особи, так і співробітники Департаменту[37,с.62-63, 65].

Крім розв'язання загальної проблеми церковного і монастирського землекористування, Департамент був змушений вирішувати низку інших питань. До Департаменту почали надходити прохання щодо залишення за жителями монастирів землі у кількості, встановленій законодавством. Висновок Департаменту ісповідань відповідав тодішнім реаліям: «варто залишити стільки землі для Лаври, скільки вона може і повинна обробити власними силами ...»[37,с.66-67].

У нових суспільних умовах ченці не чинили опору чинному законодавству, але вимагали чіткого його дотримання. Тому апеляції аналогічного змісту надходили до Департаменту ісповідань з різних церковно-адміністративних територій[37,с.68].

Наявність у користуванні церковного причту та монастирів орних і сінокісних земель, присадибних ділянок, отриманих ще до 1917 р., не завжди була підтверджена документально. Це давало можливість селянам під впливом політичних подій відбирати земельні ділянки або призначати духовенству зменшену платню. Якщо раніше оренда десятини землі коштувала 12-15 крб., то в зазначений період селянські комітети призначали духовенству платню в розмірі 5-6 крб. за десятину[27,арк.22;2]. У ще гіршій ситуації знаходилося духовенство парафій, де землі були поганої якості. Так, у Радомишльському повіті Київської губернії духовенство отримувало лише 3-4 крб. орендної платні за землю[15]. Але селяни не задовольнилися і цим обмеженням. Після збирання урожаю 1917 р. хліб отримали тільки причти, які самостійно обробляли землю, а ті, які здали її в оренду, залишились без основного продукту. Більше того, з серпня того ж року селяни продовжували безкарно захоплювати церковну землю[27,арк.22].

На початку 1918 р. більш активно почали діяти у напрямку обмеження земельної власності церков, монастирів і приватних власників Земські збори. На їх засіданнях обговорювались «питання з організації користування трудовим населенням землями колишніх монастирських і приватновласницьких господарств, а також з організації посівної площі цих господарств і господарств трудового типу»[31,арк.140].

Після приходу до влади першого українського уряду суттєвих змін у джерелах забезпечення духовенства не відбулося. Засоби для існування духовні особи продовжували отримувати від занять сільським господарством та частково від пожертвувань мирян під час служби. В окремих

парафіях утримання священнослужителів здійснювалося суто за рахунок плати мирян за проведення релігійних обрядів (треб) і добровільних пожертв. Навіть у найбільш релігійних повітах у 1917 р. існувала така такса за треби: вінчання – 3 крб., молебень – 0,2-0,3 крб., хрестини – 0,15 крб., поховання немовлят – 0,5 крб., дорослих – 2 крб. тощо[27,арк.22]. Стягування платні за треби створювало явне протиріччя між проповідями про служіння Богу, братні відносини між людьми і практикою збирання з парафіян коштів, без яких служителі віри не могли прожити.

Проте проблема матеріального забезпечення залишалась невирішеною. Тому духовенство змушене було звертатися за допомогою саме до парафіян. Джерелами його матеріального забезпечення, крім виплат із державної казни, були кухликовий прибуток, орендна платня за землю, яка ще не була відібрана[6,арк.1]. Ці надходження мали пропорційно поділятися між членами причту церков. На користь самої церкви йшов прибуток від продажу свічок і гаманцевих зборів[6,арк.3зв.]. Перша стаття прибутку зросла за два роки втричі, а друга – в 2,3 рази. Цей факт говорить про те, що всупереч військовим і революційним подіям миряни продовжували дотримуватись усталених православних обрядів і відвідували церкву.

Наприклад, у с. Братениці Богодухівського повіту причт Воскресенської церкви отримував платню від держави, але інших прибутків не мав. Церква ж отримувала надходження від продажу свічок і добродійних внесків. Так, за першою статтею надійшло в 1914 р. 583, 79 крб., за другою – 64,02 крб., а в 1917 р. відповідно – 1776, 65 крб. і 171, 69 крб.[6,арк.59]. Ця сума майже втричі перевищувала рівень доходів церкви на початку першої світової війни, чого не можна сказати про рівень матеріального становища населення.

Загалом прибуток усіх церков Харківської єпархії в 1917 р. від гаманцевого та кухликового зборів склав 225 650, 1 крб., а із розрахунку на одну церкву єпархії (парафіяльну чи монастирську) ця сума складала 257 крб. Прибутку від торгівлі свічками надійшло в названий рік 740 930, 4 крб., що на один храм у середньому складало 850 крб. на рік. Загальна середня сума, яка надходила на одну церкву складала близько 1 107 крб. на рік. Така сума звичайно не могла задовольнити різноманітні потреби храмів у своєчасному ремонті, опаленні, свічках, ладані, забезпеченні охорони, оплата якої зросла до 300 крб. на рік, що складало майже 1/4 церковної суми, тощо[27,арк16зв.,17].

Колективна допомога громадян у такий скрутний час спрямовувалась не стільки на підвищення добробуту священно- та церковнослужителів, скільки на облаштування храмів і підтримку в них порядку і чистоти[27,арк.17]. Збільшення надходжень до церков можна пояснити сплеском релігійності населення, а це, після початку війни були переважно жінки, які йшли до церкви з метою «вимолити» швидке повернення додому чоловіків.

Одноосібна допомога окремих парафіян також була джерелом утримання храмів у належному вигляді. Вдалося встановити, що здійснювались пожертви на користь церков і монастирів різних категорій населення в міру їх можливостей через безпосереднє звернення до священнослужителів або через заповіт[40;42,арк.1зв.;6,арк.202].

Незважаючи на зростання прибутків храмів у революційний рік, це явище не було характерним для всіх єпархій України. Адже церкви відповідно до своїх прибутків здійснювали постійні й обов'язкові видатки на духовно-навчальні заклади, на церковнопарафіяльні школи, загальні єпархіальні потреби, на страхування, емеритуру (пенсійна каса), на платню

благочинному, сторожу і проскурниці, на підписку періодичних релігійних видань тощо[6,арк.11зв.,20зв.,43].

Населення виявляло піклування не тільки про побудову храмів, але було зацікавлене, щоб вони діяли. Тому при запрошенні священика і церковнослужителів православна громада, за відсутності платні з казни, укладала з ними договори щодо забезпечення кліру річним грошовим утриманням, житловими приміщеннями з усіма зручностями і наділами землі[24,арк.27]. Так, у Харківській єпархії в 1917 р., незважаючи на високу ціну на будівельні матеріали і за виконання робіт, розпочалося будівництво 31 храму (із них – 26 кам'яних і 5 дерев'яних) та 2 молитовних будинки частково на єпархіальні кошти і частково на кошти від парафіян. Показово, що основна кількість (27) новобудов знаходилась у сільській місцевості. В цьому ж році було завершено 33 % об'єктів будівництва[27,арк.13зв.,14].

Ставлення держави до церкви теж поступово змінювалося. В останній декаді березня 1918 р. директор Департаменту подав до Міністерства внутрішніх справ клопотання про одноразову грошову допомогу низовому духовенству 10 тисячам парафій України. У своєму засіданні Рада Народних Міністрів за поданням міністра внутрішніх справ розглянула надану пропозицію і ухвалила її[37,с.69].

Проте статистичних відомостей про видатки на утримання кліриків і церковних інституцій у Департаменті не було. Тому вирішення проблеми затягувалося, що викликало незадоволення духовенства і звинувачення на адресу самого Департаменту.

На зборах у серпні 1918 р., у період гетьманату П.Скоропадського, парафіяни церкви х. Жидов Ріг Ново-Водолазької волості із вільних громадських земель у «вічне володіння і безперешкодне користування» місцевого причту виділили для священика 1 десятину землі, для псаломщика – 1/2 десятини землі і дозволили причту відразу приступити до користування нею. Щодо забезпечення священно- і церковнослужителів житловими приміщеннями, було вирішено орендувати квартиру і паралельно протягом 1918 р. проводити роботи по збору матеріалів, щоб згодом побудувати священику і псаломщику будинки відповідних розмірів із зручностями та господарськими будівлями[24,арк.28]. До речі, в Україні і раніше була поширена практика забезпечення кліру житловими приміщеннями і господарськими будівлями[15;28].

Разом з тим, з'являються перші офіційні свідчення про захоплення селянами землі, яка знаходилася у користуванні церковного причту або монастирів. У звіті про стан Харківської єпархії за 1917 р. єпархіальний архієрей Антоній (Храповицький) зазначав, що з другої половини 1917 р. почався новий вид роботи в консисторії, пов'язаний зі зверненнями до Земельних комітетів й у суди щодо випадків експропріації і незаконних захоплень земель[27,арк.3,10зв.,11;9,с.51].

При дослідженні архівних матеріалів вражають масштаби руйнівної діяльності більшовицьких військ, а пізніше і земельних комітетів. У середині квітня 1918 р. у рапорті превелебному митрополиту, єпископу Подільському і Брацлавському виконуючий обов'язки настоятеля Шаргородського Миколаївського чоловічого монастиря, розташованого у Подільській єпархії, ієромонах Іринарх повідомляв про спустошення 11 десятин фруктового саду, вирубку 26 десятин лісу, захоплення місцевими селянами 3 вітряків. Самоуправство волосних і сільських земельних комісій не знало меж. У даному випадку це проявилося в тому, що монастирю

було відмовлено в наданні навіть трудової норми землі на одну особу. На той момент Шаргородський монастир залишився без жодного квадратного саженя землі та інших джерел надходжень, оскільки утримання від казни за першу чверть року не надійшло[32,арк.7].

Захоплення церковних і монастирських земель мало місце в Херсонській, Таврійській, Волинській і Полтавській губерніях[9,с.52]. Особливої гостроти цей процес набув після прийняття II Всеросійським з'їздом Рад 26 жовтня (за ст.ст.) Декрету про землю, в якому було чітко зазначено, що приватна власність на землю, в тому числі монастирську і церковну, скасовується назавжди і остання переходить у розпорядження волосних земельних комітетів та повітових Рад селянських депутатів.

Отже, Центральна Рада не змогла вирішити проблему фінансового забезпечення духовенства. Тому ця проблема перейшла у спадок Українській державі гетьмана П.Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). З самого початку своєї державницької діяльності Гетьман показав інше ставлення до Церкви загалом і матеріального забезпечення духовенства зокрема.

Першим кроком нової української влади було виявлення внутрішнього економічного потенціалу. Це стосувалося виявлення грошових сум, які містилися у різноманітних фондах, і зборів, суми від яких відправлялися з єпархій до центральних установ свт. Синоду. Міністерство ісповідань Української держави вирішило використати згадані кошти на користь Церкви і духовенства в Україні[38,с.142-143].

Культурна комісія, що була створена при Міністерстві ісповідань, зайнялася попереднім складанням списку сум церковних коштів свт. Синоду, які мали бути передані через українську владу церквам і духовенству України. В процесі роботи з'ясувалося, що при обрахуванні тільки окремих церковних фондів сума відшкодувань складала близько 12, 5 млн. крб.[38,с.144]. Але це була далеко не вся сума, оскільки більшість консисторій подали неповні відомості про вивезені до Росії капітали і майно. Значних матеріальних збитків зазнали церкви і церковні установи через те, що значну частину коштів вони зобов'язані були розміщувати у відділеннях Державного банку Росії, і відповідно при створенні Української держави і незалежної Церкви вони їх втрачали. Отже, розраховувати тільки на самозабезпечення Церкви не видавалося можливим.

У даній ситуації державна влада взяла на себе піклування про духовенство і церковні установи. На відміну від попередньої влади, Українська держава надавала православній Церкві значну фінансову підтримку. Такі її дії відповідали «Положенню про правове становище Церкви в Українській державі», де зокрема, зазначалось, що державне сприяння матеріальному забезпеченню церкви виявляється в асигнуванні на церковні потреби певних сум з державної скарбниці. Крім того, держава брала на своє утримання вчителів Закону Божого[39,с.305].

Відповідно до проголошеного курсу у червні 1918 р. уряд виділив 1 млн. 117 тис. крб. для проведення другої сесії Всеукраїнського Церковного Собору. 9 липня 1918 р. Гетьман П.Скоропадський затвердив ухвалу про виділення 15 млн. крб. Міністерству ісповідань на одноразову допомогу священно- та церковнослужителям УПЦ. Одноразова грошова допомога була надана також удовам і неповнолітнім дітям загиблих та померлих священнослужителів у тих розмірах, що отримало і штатне духовенство – усього 729 360 крб.[38,с.145-146;33,с.214]. Здійснюючи

піклування про пастирів, уряд сподівався на їхню підтримку державотворчої діяльності влади.

Питанням матеріального забезпечення духовенства опікувався і Всеукраїнський Церковний Собор, який встановив нові розміри платні: священикам – 3600 крб. за рік, диякону – 2700 крб., псаломщику – 2400 крб. Більше того, з державного бюджету 1918 р. на потреби Міністерства ісповідань виділялося 20 941 040 крб. Духовенству, архієрейським будинкам й кафедральним соборам, монастирям, духовно-освітнім закладам з цієї суми надходило 16 712 321 крб. До цього необхідно додати суми, які виділяли із свого ліміту на утримання церков і духовенства своїх відомств Міністерство внутрішніх справ і Морське міністерство. Це відповідно складало 40 140 крб. і 53 991 крб.[38,с.147]. Всі названі заходи держави певною мірою сприяли стабілізації матеріального статку духовенства, яке відповідно могло покращити свою діяльність і співпрацювати зі світською владою. Але, як показала історія, ієрархія бажала співпрацювати тільки в економічних питаннях.

Державну політику щодо матеріального забезпечення духовенства, як і раніше, підтримувало населення. Воно жертвувало на користь причту храму і самому храму гроші, церковне начиння[25,арк.10,17,32-32зв.]. Населення з різним матеріальним статком прагнуло підтримати своїми коштами не тільки зовнішній вигляд храмів, але й самих священно- і церковнослужителів, що в сукупності з іншими видами надходжень дозволяло останнім виживати у складних економічних умовах.

Попри зайнятість духовним опікуванням пастви, клірики повинні були дбати і про утримання власних сімей. Саме земля могла давати прибуток, на який можна було постійно розраховувати. Грамота Гетьмана П.Скоропадського від 29 квітня 1918 р. скасувала земельне законодавство Центральної Ради[11,с.57].

Важливим чинником, що полегшував матеріальну скруту духовенства стала його самоорганізація. З ініціативи духовенства було створено мережу організацій, діяльність яких була спрямована на соціальний захист священно- та церковнослужителів, як тих, що служили, так і позаштатних, а також їх удів та сиріт. За статистичними даними Міністерства ісповідань по Київській, Волинській, Харківській, Чернігівській і Херсонській єпархіях у 1917 р. вдів та сиріт духовенства нараховувалось близько 33 762 осіб[7,арк.33]. Наприклад, у Подільській єпархії діяло єпархіальне товариство взаємного страхування духовенства на випадок смерті[12,арк.36]. У Чернігівській, Харківській та Полтавській єпархіях діяли піклування про бідних духовного звання та комітети емеритальної (пенсійної) каси[7,арк.47,48,49], а у Полтаві працював комітет суспільної взаємної допомоги сиротам та позаштатному духовенству[7,арк.47,48,49]. Проте діяльність цих організацій мала допоміжний характер у порівнянні із обсягом державних асигнувань для підтримки духовенства.

У суспільному житті України наприкінці 1918 р. вирувала боротьба за владу і намагання визначити шляхи розвитку країни. Після зречення Гетьмана П.Скоропадського до влади прийшла Директорія Української Народної Республіки (грудень 1918 – грудень 1920 рр.).

Уряд Директорії УНР в складних умовах шукав шляхи вирішення проблеми матеріального забезпечення духовенства. Контроль над ситуацією з перших тижнів свого існування намагалося взяти Міністерство ісповідань уряду Директорії УНР, яке асигнувало відповідні суми на утримання духовних консисторій і парафіяльного духовенства. Запропонованих

коштів явно не вистачало, оскільки в 1919 р. на утримання єпархіальних духовних колегіальних органів управління була виділена у п'ять разів менша сума, ніж у 1918 р. – 181 920 крб.[1,с.36].

Директорія УНР не відновила повністю земельне законодавство Центральної Ради, а за проектом міністра земельних справ М.Шаповала 9 січня 1919 р. тільки модифікувала закон від 31 січня 1918 р. Новий закон залишав у власності трудових господарств, до яких могли бути віднесені й церковні громади, земельні ділянки площею не більше 15 десятин, а решта підлягала соціалізації без викупу. Духовенство неоднозначно сприйняло це законодавство[1,с.159].

Життя українського духовенства, як й усіх пересічних громадян України, залишалося скрутним, адже в умовах перманентних військових дій стабілізувати економічне життя не видавалося можливим. Тому спостерігалося стрімке зростання цін на тлі зникнення з продажу харчів та промислової продукції. Продукти перебували в руках селян, а вони обмінювали їх на необхідні речі; ціни були спекулятивними. Для розуміння всієї складності ситуації наведемо такі дані. У травні місяці 1919 р. ринкова ціна на хліб зросла до 200 крб. за пуд, картопля – 25 крб., сало – 30 крб. за фунт (державна ціна становила 2,5 крб. за фунт), масло – 25 крб. Ціна на коней дійшла до 15 000 крб., биків – до 40 000 крб., курка коштувала близько 90 крб. Сіль взагалі зникла з продажу, а у приватній торгівельній мережі коштувала у 2-3 рази дорожче за хліб[43,арк.24зв.,25].

Духовенство і церковнослужителі отримували мізерну платню, не дивлячись на спроби уряду компенсувати це доплатами на дорожнечу. З об'єктивних причин встановити однакову платню священно- і церковнослужителям не видавалося можливим.

Таким чином, рівень матеріального забезпечення духовенства в період 1917-1920 рр. не можна назвати стабільним. Втім ставлення українських національних урядів до цього питання поступово змінювалося на краще. Якщо УЦР спочатку ігнорувала Церкву у своїй державотворчій діяльності, то Гетьман П.Скоропадський «Положенням про правове становище Церкви в Українській державі» одразу визначив її місце в українському суспільстві. Завдяки запровадженню нового земельного законодавства у духовенства з'явилась надія на позитивне вирішення питання про своє матеріальне забезпечення. Директорія у свою чергу спробувала унормувати церковне землекористування, але за об'єктивних причин реалізувати у повній мірі власні плани їй не вдалося. Тому поряд із державними виплатами, важливими джерелами фінансових надходжень православного духовенства України були пожертви від парафіян і земля. Незадоволення духовенства матеріальним становищем обумовило його активність у суспільному житті, в якому вирували боротьба за автономію, автокефалію, українізацію та інші права. Виявлення регіональних особливостей цієї боротьби може стати об'єктом для подальших студій.

Список використаних джерел

1. Андрусишин Б. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР): Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.

2. Важный вопрос в текущий момент // Руководство для сельских пастырей. – 1917. – №4.

3. Варичев Е.С. Православная церковь. История и социальная сущность. – М.: Сов. Россия, 1982. – 192 с.

4. Васильева О. Русская православная церковь и Советская власть в 1917-1927 годах // Вопросы истории. – 1993. – №8. – С.40-54.
5. Державний архів Сумської області (Далі – ДАСО). – Ф.1049. – Оп.2. – Спр.23. Ведомость о церкви Свято-Духовской.
6. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.40. – Оп.101. – Спр. 1018. Ведомости о церквах за 1917 год.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1071. – Оп.1. – Спр.138. Відомість про біле духовенство за 1916-1917 рр.
8. Волощенко О.М. Церковне землеволодіння в Україні: історико-правовий огляд // Держава і право: Зб.наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип.3. – К.: Інститут держави і права імені В.М.Корецького НАН України, 1999. – С.30-38;
9. Гамрецький Ю.М. Православна церква на Україні на зламі епох (1917-1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1989. – №11. – С.47-59.
10. Гладкий С. Православна церква і правова культура українського суспільства на початку XX ст. // Влада і церква в Україні (перша половина XX ст.): збірник наукових праць. – Полтава, 2000. – С.55-74.
11. Грамота П.Скоропадського // Україна в XX столітті (1900-2000): Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.Ю.Король та ін. – К.: Вища шк., 2000. – 351 с.
12. ЦДАВО України. – Ф.1071. – Оп.1. – Спр. 66. Єпархіальне товариство взаємного страхування духовенства на випадок смерті.
13. Зыбковец В.Ф. Национализация монастырских имуществ в Советской России (1917-1921 гг.). – М.: Наука, 1975. – 205 с.
14. Із IV Універсалу Української Центральної Ради // Україна в XX столітті (1900-2000): Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.Ю.Король та ін. – К.: Вища шк., 2000.
15. Киевские Епархиальные Ведомости. Часть неоф. – 1917. – №6.
16. Лаврик Г. «Скарби лишалися поза вжитком школи ...». Релігійна освіта в Україні в умовах національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. // Влада і церква в Україні (перша половина XX ст.): збірник наукових праць. – Полтава, 2000. – С.75-97.
17. Леонтьева Т.Г. Вера и бунт: духовенство в революционном обществе России начала XX века. – Вопросы истории. – 2001. – №1. – С.29-42.
18. Леонтьева Т.Г. Вера и прогресс: Православное сельское духовенство России во второй половине XIX – начале XX вв. – М.: Новый хронограф, 2002. – 256 с.
19. Матвеенко М., священник. История Харьковской епархии (1850-1988): Научный очерк. – Х., 1999.
20. Мороз О.Г., Злупко С.М. Українське селянство у першій половині XX століття (Трагедія і героїзм). – Львів: Універсум, 1997. – 165 с.
21. Морозан В. Экономическое положение Русской Православной церкви в конце XIX – начале XX вв. // Нестор. – 2000. – №1. – С.311-330.
22. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект. – К.: Знання, 1998.
23. Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смути 1917-1922 рр.: Щоденник. – Полтава, 1995. – 280 с.
24. ДАХО.– Ф.40.– Оп.101.– Спр. 981. О постройке церкви в с.Просяном Валковского уезда.
25. Там само. – Ф.40. – Оп.101. – Спр.2832. О пожертвовании и завещании в пользу церквей и монастырей епархии.
26. Освальт Ю. Духовенство и реформа приходской жизни. 1861-1865 // Вопросы истории. – 1993. – №11-12. – С.140-149.

27. ДАХО. – Ф.40. – Оп.101. – Спр.349. Отчет о состоянии Харьковской епархии за 1917 год. -
28. Православная Волынь. – 1917. – №1.
29. Перший Універсал Центральної Ради // Україна в XX столітті (1900-2000): Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.Ю.Король та ін. – К.: Вища шк., 2000. – 351 с.
30. Полтавские Епархиальные Ведомости. Часть неоф. – 1917. – №13.
31. ДАСО. – Ф.759. – Спр. 1286. Приговоры сельских сходов.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.231. Рапорт Его преосвященству преосвященнейшему Митрополиту,епископу Подольскому и Брацлавскому.
33. Реєнт О. Павло Скоропадський. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2003. – С.210-215.
34. Римский С.В. Церковная реформа 60-70-х годов XIX века // Отечественная история. – 1995. – №5. – С.166-175.
35. Социальный вопрос // Руководство для сельских пастырей. – 1917. – №2.
36. Третій Універсал Української Центральної Ради // Україна в XX столітті (1900-2000): Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.Ю.Король та ін. – К.: Вища шк., 2000.
37. Ульяновський В. Церква в Українській Державі. 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
38. Ульяновський В. Церква в Українській Державі. 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). – К.: Либідь, 1997. – 320 с.
39. Ульяновський В., Андрусишин Б. Церква в Українській Гетьманській державі: попередні нотатки та документи // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873-1945. – К.: АКАДЕМПРЕС, 1993. – 399 с.
40. Черниговский вестник. – 1917. – №19 (22 июля).
41. Шмелев Г.М. Русская православная церковь, ее деятельность и економика до и после 1917 года // Вопросы истории. – 2003. – № 11.- с.36-51.
42. ДАХО. – Ф.40. – Оп.101. – Спр.977. О завещании М.Воблиевой в пользу церкви.
43. Державний архів Чернігівської області. – Ф.679. – Оп.12. – Спр.553. Приходская летопись Шабалиновской церкви.

Потапова Е.Б. Материальное обеспечение православного духовенства в Украине в 1917-1920 гг.

Анализируется материальное положение православного духовенства Украины в 1917-1920 гг. Сравнивается обеспечение клира в период трех национальных властей: Украинской Центральной Рады, Гетьмана П.Скоропадского и Директории УНР.

Ключевые слова: *материальное обеспечение, православное духовенство, национальная власть.*

Potapova, O.B. Material providing of orthodox clergi in Ukraine in 1917-1920 years

The financial positionof orthodox clergy in 1917-1920 years is analysed in the article. The providing of clergy in the period of three national powers: Ukrainian Central Rada, Hetman Skoropadskiy and Directory of UNR is compared.

Key words: *material providing, orthodox clergy, national power.*

УДК 947.084.5 (477)

Котляр Ю.В.

Ю.Тютюнник в історії Миколаївщини (контекст українського повстанського руху)

Досліджується вплив отамана Ю.Тютюнника на історичні події Миколаївщини в добу Української національно-демократичної революції в контексті повстанського руху селян України. Використані матеріали Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України та Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Ключові слова: *повстанський рух, отаманщина, армія, похід.*

Діяльність українського антибільшовицького повстанства 20-х рр. XX ст. і досі залишається маловідомою сторінкою вітчизняної історії. Радянська історіографія цю тему практично ігнорувала, а пропаганда, як могла, спотворювала в масовій свідомості образ селянина-повстанця. Внаслідок подібних перекручень повстанство на довгі роки отримало визначення (в тому числі й наукове) «бандитизму», його соціальна база, селянська по суті, була штучно обмежена купкою «куркулів», всіляких антирадянських «елементів» і «відщепенців».

Сучасна українська історична наука представлена переважно узагальнюючими працями, які орієнтують дослідників на подальшу деталізацію теми. Ще потребують свого подальшого вирішення наукові проблеми, пов'язані з вивченням причин повстанського руху вказаного періоду, його соціальної бази, дійсних масштабів, встановленням його чіткої періодизації, характерних рис і ознак. Але очевидно, що об'єктивні висновки можна робити тільки на основі скрупульозних краєзнавчих досліджень та після залучення новітньої джерельної бази.

В контексті дослідження селянського повстанського руху значну увагу слід приділяти його діячам, які або загинули в боротьбі з переважаючими військовими силами білогвардійців чи більшовиків, або були в подальшому репресовані. Значення особистості в історичному процесі завжди буде об'єктом досліджень вчених, особливо коли це стосується періоду української національної революції, іноземної інтервенції та громадянської війни. Імена повстанських отаманів того часу овіяні легендами, які «народилися» в бурхливі роки. Чимало стереотипів збереглися й донині, оскільки більшість документів тривалий час лишалися поза увагою дослідників.

Однією із найлегендарніших особистостей українського національно-визвольного та повстанського руху була діяльність генерал-хорунжого Юрка Йосиповича Тютюнника. Вказану історичну постать можна розглядати в різних ракурсах. Ми ж зупинемося лише на деяких сторінках життя Ю.Тютюнника – людини трагічної долі, керівника повстанського

руху. І спробуємо визначити вплив цієї непересічної особистості на Миколаївщину, прямий та опосередкований.

24 квітня 1891 р. у хліборобській сім'ї Йосипа Корнійовича Тютюнника народився четвертий син. Днем раніше було релігійне свято Георгія (Юрія) змієборця, тому священик місцевої православної Михайлівської церкви назвав новонародженого іменем святого. Слід зазначити, що Георгієм Тютюнник пишеться тільки у дореволюційних російськомовних документах. На початку становлення Української державності його назвали Григорієм. Щоб позбутися плутанини, Тютюник вирішує писатися по-народному – Юрко[1,с.6]. Існує певна плутанина з прізвищем – в російськомовних виданнях використовується слово «Тютюник» з однією «н». В україномовних виданнях знаходимо варіанти прізвища як з однією «н» так і з двома «нн». Згідно сучасного українського правопису, правильним є використання подвійної букви «нн» – «Тютюнник».

Поява Ю.Тютюнника на Миколаївщині пов'язана з його діяльністю начальником штабу в бригаді Григор'єва. На початку грудня 1918 р. Григор'єв повідомив Головного отамана військ УНР С.Петлюру про визнання Директорії УНР і підпорядкування їй своїх загонів. Незабаром григор'ївські загони отримали назву Херсонської дивізії та увійшли до складу Південно-Східної групи військ армії УНР. Вказана група була головною складовою частиною Південного фронту, що почав формуватися як протидія військам Антанти та білогвардійців, які закріпились на Чорноморському узбережжі України[2,с.127]. Приблизно в цей час Херсонська дивізія складалась з чотирьох піхотних і одного кінного полків та двох батарей польових гармат[3,с.63].

Головною сферою діяльності повстанських загонів Директорії УНР в грудні 1919 р. була ліквідація адміністративних та військових установ денікінщини на території України[4,арк.17-18].

Загін Григор'єва був одним із найбільших військових формувань Директорії УНР, але і його не оминула більшовицька агітація. В лютому 1919 р., після взяття більшовицькими військами Києва, ситуація в Україні змінилася. 18 лютого 1919 р. у Харкові відбулася зустріч Григор'єва з В.Антоновим-Овсієнком, якій повідомив отаману про намір радянського командування перетворити його загони на окрему червоноармійську бригаду. 19 лютого наказом командуючого Групою військ харківського напряму А.Скачка була створена 1-ша Задніпровська стрілецька дивізія на чолі з Павлом Дибенком[5,с.85]. 26 повстанських загонів Григор'єва перейменували на 1-шу Задніпровську бригаду і включили до складу цієї дивізії, а сам отаман став червоним комбригом.

Переформування відбувалися у розпалі бойових дій. Радянські війська з боями просувалися до Чорноморського узбережжя. Від командуючого Українським фронтом В.Антонова-Овсієнка Григор'єв отримав наказ також наступати у південному напрямі. А це було нелегко, оскільки повстанці тримали фронт одночасно проти кількох супротивників – німців, що перейшли на службу до Антанти, білогвардійців, військ Директорії УНР, а також місцевих німецьких колоністів. В лютому 1919 р. григор'євці захопили Білу Криницю, Березнегувате, Безухове, Снігурівку та інші населені пункти[6,арк.23].

27 лютого 1919 р. на посаду політкомісара 1-ї Задніпровської бригади було надіслано комуніста Ратіна та ще 35 комуністів – політпрацівників. У цей час до Григор'єва прибув і член боротьбистської партії Ю.Тютюнник,

якій напередодні у Харкові отримав від одного з керівників боротьбистів М.Шинкаря рекомендованого листа до отамана. Тим самим керівництво і більшовиків, і боротьбистів намагалося посилити свій вплив на григор'ївську бригаду[2,с.188]. Ю.Тютюннику вдалося прибрати до рук практично все керівництво загонами і стати начальником штабу 1-ї Задніпровської бригади[1,с.22].

На початку березня 1919 р. частини Григор'єва підійшли до Херсона, в якому в той час дислокувались значні сили антантівців – 3 тис. грецьких і близько 2 тис. французьких солдатів.

Навколо міст Півдня України, які охороняли союзницькі десанти, не втихали селянські повстання, а в самих містах активізувалось анархістське та більшовицьке підпілля.

Наказ григор'ївським частинам на штурм Херсона підписав Ю.Тютюнник, взявши тим самим на себе всю відповідальність за наслідки операції. Скоріше за все, Григор'єв не був впевнений до кінця у своїх силах і не хотів ризикувати кар'єрою у разі невдачі, адже штаб бригади не встиг підготуватись і планів штурму міста не існувало.

Проте ентузіазм партизанів був настільки високим, що обійшлись без будь-яких планів. 3 березня 1919 р. позиції антантівців у Херсоні було піддано інтенсивному артилерійському обстрілу (повстанці задіяли три гармати, кожна з яких лише у перший день випустила по 800 снарядів) і григор'ївці розпочали наступ на місто. Під час кількаденного штурму загинуло, за свідченням самого Григор'єва, понад 200 грецьких солдатів і офіцерів (за іншими даними, загальні втрати антантівців становили понад 600 чоловік)[7,с.59-62], а втрати повстанців лише 19 вбитих і 37 поранених.

Коли стало зрозуміло, що поразка неминуча, греки підпалили портові склади, де перебувало під охороною кілька сотень заручників з числа місцевих жителів (всі вони загинули). Григор'єв, розлютований цими подіями, наказав завантажити один з пароплавів тілами грецьких солдат і відправити його на адресу головного союзницького командування в Одесу.

Після взяття Херсону, Григор'єву вдалося поповнити запаси зброї, боєприпасів, спорядження. Зокрема, у супротивника було захоплено 6 важких гармат, понад 100 кулеметів, понад 700 гвинтівок, а також 300 мулів[8]. Це мало неабияке значення для повстанців, оскільки однією з найгостріших тогочасних проблем було забезпечення військ необхідним спорядженням та озброєнням.

Про катастрофічний стан з постачанням свідчила, телеграма одного з підлеглих Григор'єва – отамана П.Ткаченка – голові Раднаркому УСРР Х.Раковському: «Я три месяца веду борьбу, ни от кого не получая даже вооружения для этой борьбы... Мои партизаны голыми руками отстаивают Помощную, потому, что винтовок у половины отряда нет, кроме того люди босые й голые...»[9,с.186]. У такому критичному становищі перебували Григор'єв, Махно та інші повстанські отамани. Зокрема, командуючий 1-ю Задніпровською дивізією П.Дибенко здійснював перехоплення поїздів, самовільні реквізиції, накладав контрибуції. Не відставали від нього й інші червоні командири.

Одночасно з боротьбою за Херсон війська Григор'єва вели успішний наступ на Миколаїв (план його визволення також розробляв Ю.Тютюнник). У цей час в Миколаєві знаходилися 2 англійські і 1 французький міноносець, 10-тисячний німецький гарнізон (15-та Ландверська дивізія), солдати якого вже втомилися воювати і хотіли повернутися додому. Французьке командування намагалося вивезти німців на грецьких кораблях до французьких колоній. Німці відмовилися і розпочали переговори про здачу міста з радянськими представниками. 2 березня 1919 р. в Миколаєві висадився грецький десант в кількості трьох тисяч осіб[10,с.103].

До Григор'єва прибув голова Миколаївської Ради робітничих депутатів більшовик Я.Ряппо з проханням припинити наступ на місто на час проведення переговорів. Григор'єв начебто погодився на цей крок, але його війська, не дивлячись на формальну заборону, продовжували просуватися до міста. (В.Горак пише, що «Григор'єв, особливо нічим не мотивуючи, відкинув прохання Я.Ряппо і твердо, по-отаманськи, заявив: завтра його бригада візьме Миколаїв штурмом»)[7,с.66].

5 березня 1919 р. миколаївська газета «Путь социал-демократа» опублікувала телеграму, яку надіслали до Миколаївської міської управи Григор'єв і політкомісар його бригади Ратін: «В Николаевскую городскую управу. Приказываю 10 марта приготовить для моих войск 2 тысячи пар сапог. Имейте ввиду, что вырывая из рук противника Николаев, мы истоптали более 2 тысяч пар сапог. Сапоги приготовлять за счет харьковской и киевской буржуазии, проживающей в Николаеве. Всем представителям капитала рекомендую очистить Николаев ко времени моего прихода»[8].

Того ж дня григор'ївські частини зробили першу спробу увірватися у місто, але були обстріляні німецькою важкою артилерією і гарматами французького міноносця, що стояв у водах Південного Бугу. Зазнавши великих втрат, григор'ївці відступили. Миколаївська Рада робітничих депутатів надіслала відозву до населення із закликом до повстання. 6 березня частини отамана розпочали гарматний обстріл міста. Водночас Григор'єв відмовився відпустити кількох полонених німецьких солдатів, після чого німецьке командування віддало наказ про арешт 40 членів Ради робітничих депутатів. На їх захист виступили робітничі організації міста, погрожуючи застосувати силу для звільнення заарештованих. Німці змушені були відпустили депутатів.

11 березня 1919 р. союзницьке командування несподівано прийняло рішення залишити місто і наступного дня туди вступили війська Григор'єва. Німці змушені були залишити повстанцям все озброєння (зокрема, 20 важких гармат), військове спорядження і понад 2 тисячі коней[7,с.67]. Наказ №1, який підписав отаман у захопленому місті, повідомляв: «...Всякая агитация против Советской власти, против отдельных национальностей, а также призывы к погрому будут караться смертью... Вторжение кого бы то ни было в чужой двор или жилище без согласия на то хозяина карается смертью...»[3,с.70].

Навесні 1919 р. бригадою Григор'єва – Тютюнника було проведено ще ряд значних операцій по визволенню Вознесенська і Одеси. Взяття Херсона і Миколаєва створили сприятливі умови для подальшого наступу червоноармійських частин. Зокрема, вже 15 березня 1919 р. григор'ївці захопили станцію Роздільна і основну базу білогвардійців на Півдні України – Роштас, а 17 березня – станцію Березівка, де вщент розгромили сконцентровані біля неї сили франко-польських інтервентів і білогвардійців. У боях за Березівку супротивник втратив близько 500 чоловік

(близько 150 з них було вбито). Григор'ївці захопили 8 гармат, 5 танків, 1 панцирний потяг, 7 паровозів, біля 100 кулеметів[7,с.69].

18 березня 1919 р. отаман розпочав наступ на Одесу. Була взята Сербка[11]. В останніх числах березня Григор'єв надіслав ультиматум до сконцентрованих в Одесі антантівсько-білогвардійських сил. Він запевнив супротивника, що незабаром радянські війська захоплять Одесу і Крим. У самій же Одесі, не зважаючи на велику паніку, що виникла у місті, йшла інтенсивна робота зі зміцнення оборони: було усунено від влади військового губернатора О.Гришина-Алмазова, реорганізовувались добровольчі частини, прибувало підкріплення. За даними, які наводить В.Горак до одеського військового угруповання входило 20 тис. французьких, 15 тис. грецьких, 2 тис. польських, 4,5 тис. білогвардійських військ. Крім того, командування Антанти у свій час перекинуло з Бухаресту до Одеси 40-й румунський корпус[7,с.71-72]. Зрозуміло, що у Григор'єва не було шансів захопити місто, спираючись лише на власні збройні сили.

Однак, несподівано, 2 квітня 1919 р., командуючий об'єднаними силами антантівських і білогвардійських військ генерал д'Ансельм віддав наказ про евакуацію військ з Одеси. 6 квітня 1919 р. григор'ївці та червоноармійці увійшли до міста, а наступного дня нарком у військових справах УСРР М.Подвойський телеграмою повідомив радянський уряд про взяття Одеси[12,арк.56]. Цього ж дня Ю.Тютюнника призначили комендантом Одеси. Йому доручили вести переговори, приймати трофеї, стежити за порядком. За визволення головних міст Півдня України – Херсона, Миколаєва та Одеси, Ю.Тютюник був нагороджений орденом «Червоного Прапора»[1,с.23].

13 квітня 1919 р. бригаду Григор'єва переформували в 6-ту стрілецьку дивізію.

7 травня 1919 року М.Григор'єву було наказано йти маршем у Бессарабію, але цей наказ суперечив планам отамана закріпитися на південному сході України. Це стало приводом для початку військових дій проти більшовиків. 8 травня в Єлисаветграді Ю.Тютюнник оголосив Універсал Григор'єва (співавором якого був якраз Тютюнник): «Народе український! Народе змучений!... замість землі і волі тобі насильницьки нав'язують комуну, надзвичайну й комісарів з Московської оборки і тої землі, де розпя'ли Христа. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш у штанях з мішковини, але ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе: тобою воюють, зі збрєю в руках забирають твій хліб, реквізують твою худобу й запевняють тебе, що все це на користь народу. Працьовник святий! Божий чоловік! Подивись на свої мозолясті руки... Уряд авантюриста Раковського та його ставлеників просимо йти од нас і не насилувати всього народу. Всеукраїнський з'їзд Рад дасть нам уряд, якому ми підляжемо і свято виконаємо волю його... Всякі вбивства без суду народного, мародерства, безчинства, вторгнення в чужу оселю, незаконні реквізиції будуть припинятися на місці силою зброї. Своїми замісниками призначаю товариша Юрка Тютюнника, товариша Горбенка та товариша Масенка, котрим довіряю важке завдання»[13,арк.3].

Друга поява Ю.Тютюнника на Миколаївщині стосується подій Першого Зимового Армії УНР (6 грудня 1919 р. – 6 травня1920 р. (за іншими даними 5 травня 1920 р.). В грудні 1919 Червона армія захопила значну частину Правобережної України. Добровольча армія генерала А.Денікіна зайняла Південь України, а польські підрозділи окупували

Волинь і Західне Поділля. Армія УНР контролювала незначну територію в районі Чорториї над річкою Случ на Волині, оточена з усіх боків більшовицькими, польськими і денікінськими військами. В таких складних умовах продовжувати боротьбу регулярними військовими силами було неможливо. 4 грудня 1919 р. на нараді членів уряду Української Народної Республіки і командуючих частин Дієвої Армії у Чорториї було вирішено ліквідувати регулярний фронт і воєнні сили зосередити на веденні партизанської боротьби в тилу ворога. 6 грудня 1919 р. з'єднання Армії УНР під командуванням генерала М.Омеляновича-Павленка вирушили в Перший Зимовий похід. Участь у поході взяв і голова Ради Міністрів УНР І.Мазепа. Бойова група була сформована з трьох дивізій: Запорізька (командуючий генерал А.Гулий-Гуленко), Київська (командуючий генерал Ю.Тютюнник), Волинська (командуючий генерал О.Загродський). Начальником штабу було призначено А.Долуда[14].

Зимовий похід по тилах більшовиків і денікінців став безпрецедентним в історії воєн за своїм характером і героїчністю. В поході взяло участь близько 10000 осіб. Проте сам бойовий склад частин нараховував 2000 багнетів, 1000 шабель та 14 гармат. 75% загальної кількості складали штаби частин, немуштрові частини, обози і транспорти хворих[15,с.247].

Лінією прориву, відповідно до плану командарма Омеляновича-Павленка, мав стати район розташування Галицької армії в смузі Козятин- Вінниця-Хмільник, що й було успішно здійснено 7 грудня 1919 р. о 12 годині ночі[16,с.18]. Прорвавши фронт ворога між Козятином і Калинівкою, українська армія швидким маршем вирушила на південний схід[17,с.228]. Дієва армія УНР попрямувала на Липовець, Жашків, Умань, Тальне, Звенигородку... Наприкінці 1919 р. українська армія розташувалася таким чином: Київська група Тютюнника, пройшовши через місто Жашків та села Ризине, Багву, Заліське, Кобринове, Гуляйку, Гусакове, попрямувала на Звенигородку; Волинська група Загродського, прогнавши 42-й денікінський полк із Романівки, рушила на Тальне; Запорозька, на чолі з Омеляновичем-Павленком, зосередилась на Уманщині. 31 грудня командарм перебував у Доброводах, штаб армії – в Оксаниному. Жителі села добровільно зголосилися охороняти штаб армії[1,с.44]. 26 грудня 1919 р. українська армія втратила 3-ю стрілецьку дивізію, яка була знищена дощенту Київською «Сводною» дивізією князя Голіцина, що змусило командарма прийняти рішення про формування 3-го кінного полку з решток Залізної дивізії. Реорганізацію доручено було провести полковнику Г.Чижевському[16,с.22]. Розпочаті переговори у Вінниці між делегацією від Уряду УНР і Начальною Командою Української Галицької армії ще з 23 грудня не призвели до об'єднання армій. Сталося зовсім небажане – незабаром Галицька армія перейшла на бік більшовиків, підписавши 1 січня 1920 р. з Подільським Губревкомом угоду і перетворилася на Червону армію Української Совєтської Республіки.

Місцеве населення симпатизувало армії УНР. В одному з найважчих боїв Зимового походу рідній армії допомагали селяни Білашок та Майданецького, під час звільнення від денікінців Волинською групою містечка Тального. Одночасно з подіями в Тальному 1 січня 1920 р. запорожці звільнили від денікінців Умань. Це місто стало центром боротьби за державність України[1,с.44]. Після звільнення Умані, у місті розпочалася активна просвітницька, видавнича і агітаційна робота. Редакція газети «Україна» видала 5 номерів газети загальною кількістю до 20000

примірників, було видруковано до 200000 відозв – «До інтелігенції України»[4,арк.193-194], «Офіцерам, козакам і солдатам Добровольчеської армії»[4,арк.195] і «Селяне»[4,арк.196,228], укладених і підписаних отаманом Ю.Тютюнником[16,с.26].

Вказані відозви роздавалися кожному старшині та досвідченим козакам як конспекти при бесідах з місцевим населенням[4,арк.234].

Наприкінці січня, виявивши райони зосередження Північної групи, Червона армія вирішила її знищити, кинувши проти неї цілу 60-ту дивізію та кінноту. Завдання було нелегке, бо на боці частин армії УНР було все населення. Про вказані події повідомляє наказ Волинської військової групи від 31 січня 1920 р.: «На станції Фастів багато російських більшовицьких військ, на станцію Ольшання прибув ешелон комуністів з гарматами»[4,арк.184]. Знищити групу Тютюнника не вдалося[16,с.54]. Захоплення Канева (Волинська дивізія) 2 – 7 лютого і наступ в бік Переяслава та Києва занепокоїла росіян. Українці, що жили в Києві, чекали приходу українських військ. Після зайняття Черкас далеко по Лівобережжю піднялися чутки, що «українське військо вже до Дніпра дійшло». Від Полтави, Чернігова, Харкова, Мелітополя, Луганська приходили посланці[18,с.60]. 11 лютого 1920 р. Північна група військ у складі Київської і Волинської дивізій об'єдналась зі штабом армії УНР біля Медведівки на Чернігівщині. Командиром Запорозької дивізії призначили отамана Гулого-Гуленка. 17 лютого звільнили Золотоношу. Але армія змушена була повернути на правий берег Дніпра. Переправившись, військо отаборилось у Холодному Яру[1,с.48]. Почалося пересування Дієвої армії у західному напрямку – одночасно різними дивізіями. Армія захопила міста: Гайсин, Умань та Ольвіопіль і залізничний вузол Христинівку, знищуючи окупаційну владу, оперуючи в степах Миколаївщини та Херсонщини[18,с.58].

25 березня біля Тального відбувся бій Київської дивізії з більшовиками. Червоноармійці відступили в Майданецьке, але наступного дня, отримавши підкріплення, витіснили тютюнниківців. Незабаром, 7 квітня, отаман Заболотний звільнив Ананьїв. На допомогу йому Тютюнник послав 400 бійців з двома гарматами. Тоді ж на бік тютюнниківців перейшов 3-й кавалерійський полк 3-ї Червоної Галицької бригади кількістю в 650 шабель. Після важких боїв козаки Київської дивізії захопили Вапнярку і Тульчин. Бій за Вапнярку продовжувався 15 годин. Більшовики використали всі наявні резерви, включаючи 2 бронепотяги[19,арк.290]. У Тульчині потрапили в полон штаби 41-ї, 45-ї та 46-ї дивізій 14-ї більшовицької армії[1,с.48].

16 квітня 1920 року у Вознесенську, завдавши поразки частинам 14-ї більшовицької армії, війська Дієвої армії УНР захопили 28 гармат, 32000 гарматних набоїв, 48 кулеметів і 5000 рушниць та 2000000 набоїв, 4000 возів з одягом, взуттям та іншим майном, та ще й 10000000 рублів[15,с.248]. Виконуючи наказ Головного Отамана, армія УНР Зимового походу 5 травня 1920 р. була передислокована у напрямку Ямполя для прориву і негайного об'єднання з фронтом Головного Отамана військ УНР. Вислані кінні відділи зустрілися з частинами полковника Удовиченка. Учасники Зимового походу 6 травня 1920 року об'єдналися з іншими українськими частинами, які у союзі з поляками прямували на Київ[16,с.117]. Бойовий склад Дієвої армії УНР Зимового походу на 6 травня 1920 р. налічував 2100 багнетів та 580 шабель. Керівництво в

ній складали 2 генерали, 21 начальник окремих частин, 44 сотники, 121 молодших старшин та 20 урядовців[19,арк.478].

За оцінками воєнних істориків перший Зимовий похід Армії УНР є найгероїчнішою сторінкою воєнного мистецтва періоду Української національної революції в 1917 – 1921 рр., під час якого українська армія вперше вдало застосувала партизанські методи боротьби з численними ворогами. За весь рейд було пройдено 2500 км., проведено більше 50-ти успішних боїв.

В.Шкварець вважає, що «Зимовий рейд армії УНР захопив територію 9-ти з 19 районів сучасної Миколаївської області. Армія УНР здолала шлях з боями її територією по тилах червоних і денікінців, близько 300 кілометрів, від Казанки, Нового Бугу, Баштанки, через Вознесенськ, Веселинове, Врадіївку і Криве Озеро та далі на Одещину і Вінниччину. Частина цієї Армії УНР одночасно рейдувала з-під Умані на тепер кіровоградську Тишківку, потім – Первомайщина і Братський район, затим – вихід на Вознесенськ, згодом відхід через північно-західні райони Миколаївщини, Одещину і Кіровоградщину та об'єднання на Вінниччині (Тульчин – Крижопіль – Томашпіль – Ямпіль) з основними силами Республіканської армії Головного отамана С.Петлюри в його поході разом із польським військом Ю.Пілсудського на Київ»[20,с.74-75].

Це є важливим моментом в контексті нашого дослідження, щодо перебування Ю.Тютюнника на Миколаївщині. Він використав знання місцевості при проведенні бойових операцій в березні-квітні 1920 р. при зайнятті Ольвіополя[21,арк.61-62] і Вознесенська, операцій в районі Кривого Озера[21,арк.66], переправ через річки Південний Буг і Синюху, які сильно розлились[21,арк.69]. Зайняття Вознесенська відбувалося з боку Булгарки[21,арк.92] 16 квітня 1920 р. після впертих боїв[21,арк.94].

В подальшому військові операції проводилися на Одещині. 21 квітня генерал М.Омелянович-Павленко віддав наказ одночасно захопити Балту і Бірзулу. Виконання цього завдання було покладене на Київську дивізію Ю.Тютюнника та повстанське з'єднання С.Заболотного. Частини Ю.Тютюнника та С.Заболотного 23 квітня оволоділи Бірзулою і Балтою. В Балті до них долучилась технічна галицька сотня (170 чоловік), яку червоні безуспішно намагались роззброїти. Під час бою в місті виникла пожежа. Воїни Армії УНР під керівництвом коменданта Балти підполковника Добротворського локалізували пожежу і рятували майно місцевого єврейського населення Також українські військовослужбовці провели в Балті розстріли мародерів[18,с.69]. Отаман Заболотний активно діяв на території Миколаївщини в районі Ольвіополя та Полтавки-Баштанки[22,арк.266].

25 квітня 1920 року червоні війська повели контрнаступ на Балту. Дивізія Ю.Тютюнника відійшла у район сіл Сінна, Козацьке і Кринички. Захищати Балту залишились повстанці С.Заболотного чисельністю до 1000 бійців, які зав'язали бої з червоними військами. 5-й піхотний, 3-й кінний полки і повстанці перейшли у контрнаступ і червоні відійшли у бік станції Борщі. Повстанці та петлюрівці захопили 2 гармати, 3 кулемети та велику кількість набоїв. Тим часом кінний полк Чорних Запорожців і Чорноморський полк (у складі військового з'єднання Армії УНР М.Омеляновича-Павленка його стали називати «Чорноморський партизанський полк») завдали ударів по відступаючих червоних

частинах[16,с.20]. Червоні війська різними напрямами відійшли до станції Бірзула і Слобідка. Ініціатива знову перейшла до рук Армії УНР та повстанців.

Запеклі бої в районі Ананьєва, Бірзули і Балти позбавили 14-у червону армію, що діяла на вінницькому напрямі можливості використати найважливіші магістралі Жмеринка-Одеса та Бірзула-Знам'янка[23,с.51].

26 квітня у селі Познанка (20 км. на схід від Балти) відбулась нарада командирів військових частин Армії УНР і повстанських отаманів для обговорення плану подальших дій. Ю.Тютюнник згадував: «Одеса, Миколаїв, Херсон тягли нас на південь. Опанування узбережжям Чорного моря розкривало перед нами широкі політичні перспективи і давало великі економічні вигоди. Всі дані промовляли за те, що захопити Південь не буде важко для нас. Правда був ризик, що росіяни намагатимуться скинути нас у море, але де не було ризика?»[18,с.65].

Учасники Першого Зимового походу були нагороджені Залізним Хрестом і називалися «Лицарями Ордену Залізного Хреста». Нагороду було затверджено наказом Головної команди Війська і Флоту УНР від 19 жовтня 1920 р. за підписом С.Петлюри. Знак ордена під №1 одержав генерал М.Омелянович-Павленко, №2 – начальник штабу походу генерал Ю.Тютюнник, №3 – командир 2-ї Волинської дивізії генерал О.Загродський. Всього нагороджених було близько 3 – 4 тисяч бійців Армії УНР. Нагороди виготовили в березні-квітні 1921 року у Варшаві, а у Львові – жовто-блакитні муарові стрічки[24].

З припиненням у листопаді 1920 р. на території України регулярних військових дій громадянська війна на цьому фактично не закінчилася, бо продовжувало боротьбу повстале селянство. Французький дослідник А.Безансон зазначав, що «за своїм розмахом і небезпекою для більшовицької влади селянська війна була більш масовою і загальнонародною, ніж війна громадянська»[25,с.129]. Американський історик А.Граціозі вказував на хронологічні рамки війни більшовиків проти селян. Перша фаза: 1918-1922, друга – 1928-1933 рр.[26,с.5].

Як відомо, будь-який суспільний рух повинен мати певне ідеологічне забарвлення. В Україні воно мало два відтінки і досить чітко локалізувалося географічно. На Півдні та частині Лівобережжя діяли загони, які використовували анархо-комуністичні ідеї. На решті території боролися повстанські загони, об'єднані національними гаслами. Таке розмежування зумовлювалося перш за все обставинами попереднього розвитку України. Оскільки якраз на Півдні України формувався промисловий пролетаріат (хоча ще й тісно пов'язаний з селом), то тут ідеї комунізму в усіх його різновидах знайшли широке розповсюдження і були взяті на озброєння повсталими. Вони групувалися навколо імені «батька» Махна, і тому цей рух отримав назву «махновщини».

Повстанський рух охопив всю Україну, тому важко чітко визначити райони найбільшої активності. Проте вважаємо, що високим рівнем організованості і масовості повстань вирізнявся Південь, так як Правобережна Україна і Лівобережна були позбавлені загальновизнаного лідера повсталого селянства (хоча майже всі вони на словах визнавали зверхність С.Петлюри). На півдні та південному сході України склалася парадоксальна ситуація, коли ідеї комунізму – анархізму були взяті на озброєння селянами, які виступали проти влади, що теж несла комуністичні гасла. Найбільш колоритною фігурою тут був «батько» Махно. А оскільки саме

навколо нього згрупувалася основна маса повстанців, селянський рух в цьому регіоні отримав назву «анархо – махновщини»[27,с.134].

Не менш складними є питання про напрями і типологію повстанських загонів першої половини 20-х рр. XX ст.

У доповіді від 9 лютого 1921 р. С.Камєнєв повідомляв Л.Троцькому, що існує «бандитизм» трьох видів:

- Організоване повстанство, де повстанці користуються активною підтримкою місцевого населення і можуть привернути на свій бік тисячі бійців, якщо дозволить ситуація.
- Велика кількість малих та великих банд по всій країні, які зв'язані з місцевим населенням, але не користуються його активною підтримкою.
- Кримінальний бандитизм в повному розумінні цього слова, придушення якого рішуче підтримується самими селянами[26,с.31].

До першого виду слід віднести махновщину (Південна Україна і частина Лівобережжя), петлюрівщину (Правобережжя і частково Лівобережна Україна), а також «зелений» партизанський рух (східне узбережжя Чорного моря і Крим, які навесні 1921 р. все ще частково контролювалися повсталими селянами)[28,с.128]. Не випадково зведення тих років рясніють повідомленнями: «Селянство озброєне поголовно ... Бандитизм росте. Великий відсоток селян налаштований пропетлюровськи або анархічно»[29,с.132].

У 1921 р. почалася одна з наймогутніших криз більшовицької влади, яка назавжди змусила їх відмовитися від крайнощів воєнно-комуністичної моделі соціалізму та піти на тимчасову лібералізацію соціально-економічної і національно-державної політики. Однією з найважливіших ланок цієї кризи був повстанський рух в Україні, нова хвиля якого почалася навесні 1921 р. Командуючий збройними силами України та Криму М.Фрунзе визнав: «Бандитизм на Україні є лихом державним, щоденні розгроми радянських установ, залізничних станцій, телеграфних контор, пограбування складів та заводів і десятки безглуздих жертв до цього часу є головним гальмом у відновленні нормального життя у країні». До 1 квітня 1921 р. на обліку розвідки штабу збройних сил України та Криму стояло 102 загони чисельністю від 20 до 400-500 чоловік у кожному, в окремих до 800, окремо діяла армія Н.Махна. У багатьох районах УСРР ревкоми та ради існували лише номінально і перебували під впливом того чи іншого отамана або ж цілих підпільних організацій. На протязі трьох років, з 1921 по 1923, комуністи села жили у стані облоги[30,с.9-11].

Україна була переважно аграрною країною, а українці – селянською нацією. Одночасно найбільш слабкою ланкою «воєнного комунізму» був аграрний сектор, де зберігалися залишки індивідуальної власності, а селяни чинили запеклий опір комуністичній експлуатації у вигляді продрозкладки. Тому, починаючи з 1919 р., український селянський повстанський рух став авангардом боротьби проти комуністичного різновиду тоталітаризму.

Ключовими поняттями багатьох історіографічних концепцій українського повстанства є «петлюрівщина» і «отаманщина». В радянській історіографії термін «петлюрівщина» розумівся як форма «українського бонапартизму», символ зради соціалістичного ідеалу заради національного, зрадницького союзу з поляками тощо. У закордонній українській історіографії «петлюрівщина», навпаки, розумілася як символ незламної, найбільш послідовної національно-визвольної боротьби. Проте, на нашу

думку, цей термін, як і відповідне явище, набагато ширше, особливо зважаючи на те, що поняття «петлюрівщина», як і колись «мазепинство», стало частиною національного міфу, а отже, почало відриватись від конкретно-історичної основи.

Не менш складне і поняття «отаманщина». Взагалі, у загальноприйнятому розумінні отаманщини робився наголос на особистісному моменті. Проте, на нашу думку, отаманщина відображала не стільки боротьбу особистостей, скільки складність, суперечливість ситуації та особистих пошуків виходу з неї. В цьому контексті існував конфлікт між Ю.Тютюнником і С.Петлюрою.

Центральні фігури цього протистояння: С.Петлюра, Ю.Тютюнник та Є.Коновалець, уособлювали різні концепції подальшої визвольної боротьби. Петлюра тримався за союз з поляками. Тютюнник, не довіряючи полякам, прагнув спиратися на власні сили, тобто на Армію УНР всередині Польщі, і на населення Наддніпрянщини. Коновалець вів боротьбу як проти поляків, так і проти більшовиків.

Соціальною базою отаманщини була сільська інтелігенція: вчителі, священики, старшини. Саме ця верства отаманщини в 1921-1923 рр. перетворилася на провідників визвольної боротьби. Вона була найближче до народу, отримала досвід боротьби, позбулася багатьох ілюзій, загартувалася. Її діяльність впливала на психологію мас, актуалізувала в ній елемент «нескореності». На нашу думку, саме отаманщина, що у 1922-1923 рр. «розчинилась» у масах, стала чинником подальшого розвитку національної самосвідомості, головним елементом формування модерної нації.

Досвід боротьби змушував отаманщину змінюватись, ставати згуртованою, прагнути до централізації, про що свідчать успішні централізаторські дії ППШтабу. Отаманщина перетворилася на своєрідний «орден» борців, що, за свідченням Т.Бульби-Боровця, прямо і опосередковано впливав на формування УВО – ОУН – УПА та ідеологію революційного націоналізму[31,с.20-23]. Отамани поступово позбувалися тієї «безмежної довірливості», «поступливості» і «відсутності усвідомлення в потребі постійної міцної згуртованості усіх членів держави», які Л.Троцький радив використовувати більшовицьким агітаторам[32]. Пріоритетами нової ідеології отаманщини стала національно-державна ідея, запекле протистояння комунізму.

На нашу думку, повстанство і отаманщина, як історичні явища, можуть слугувати ілюстрацією до основних положень історіософії М.Грушевського: пріоритету народних мас, «національної самооборони» та виростання політично-державного устрою на народному грунті[33]. На останньому етапі визвольних змагань імпульс державотворення виразно йшов «знизу». Яскравими прикладами були Висунська народна республіка, Баштанська республіка та Холодноярська повстанська республіка.

У січні 1921 року при Головній Команді військ УНР заснували Партизансько-Повстанський Штаб, завданням якого було підготувати загальне повстання в Україні проти окупаційного московсько-більшовицького режиму. Справу підготовки до походу в Україну С.Петлюра доручив генерал-хорунжему Ю.Тютюннику. Підготовка рейду в Україну здійснювалась в координації з II Відділом Генерального штабу Польського Війська. Поляки, зокрема:

а) погодилися на організацію Головного Повстанського штабу у Львові;

б) зобов'язалися постачати необхідні засоби для штабу та його станиць, через які переходитимуть посланці в Україну;

в) дозволяли використовувати інтернованих старшин та козаків як посланців в Україну;

г) обіцяли видавати документи на безкоштовний переїзд залізницею для службовців Штабу.

Одночасно поляки випустили 2000 інтернованих старшин і козаків, які на добровільній основі погодилися повернутися в Україну для продовження боротьби з більшовиками[34].

Першою виступила Подільська група підполковника Палія. 25 жовтня вона перетнула радянський кордон в районі Гусятина і з безперервними боями здійснила 1500-кілометровий рейд окупованою ворогом територією через Проскурівський, Летичівський, Любарський повіти, повертаючи на північ у Житомирський і Коростенський повіти, а потім – на південний схід, на м. Малин та с. Бородянку. Але їй не вдалося з'єднатися з Волинською групою для спільних операцій, хоч і сходились вони з протилежних боків в одному бою з більшовиками під с. Леонівкою, не знаючи про це самі. Цей прикрий факт мав фатальні наслідки, особливо для Волинської групи. 17 листопада Подільська група доходить до сіл Гута Катюжанська та Вахівка під Києвом, але змушена була повернутися на захід і 6 грудня перейти польський кордон, пройшовши шлях біля 700 км. Командування оцінило цей рейд як визначний воєнний подвиг.

Бессарабській групі доручалося відвернути увагу ворога від головного угруповання Ю.Тютюнника. Але, перейшовши 19 листопада 1921 р. з околиць Бендер на радянську територію, вона зіткнулася з переважаючими силами ворога і після кількаденних виснажливих боїв, зазнавши чималих втрат, змушена була відійти на територію Румунії.

Повстанський загін генерала В.Нельговського, що перейшов в Україну ще в ніч з 19 на 20 вересня 1921 р., мав завдання налагодити зв'язок між Волинською групою Тютюнника і повстанськими загонами Волині. Діючи у складних умовах ворожого переслідування, що скеровувалось діючим в загоні агентом, загін втратив зв'язок зі штабом і не зміг виконати завдання, а з боями і великими втратами відступив за кордон. Самостійно діяв також загін Гопанчука, який мав зв'язатися з поодинокими повстанськими загонами і підіймати місцеве населення на боротьбу. Загін пробився на Шепетівку, пройшов міста Славуту, Полонне та Брусилів і 24 листопада дійшов до села Гурівщина, що на Житомирському шляху в 25 км. від Києва, маючи намір об'єднатися з головними силами[35].

Головна Волинська група під командуванням Ю.Тютюнника перейшовши кордон в ніч на 4 листопада 1921 р., 7 листопада здобула Коростень. Однак втримати місто не вдалося. Під натиском переважаючих сил ворога група відступила на північ від Коростеня на Дідковичі з подальшим маневром на південь в район Радомишля, а потім на північний схід – на Київщину. Набагато сильніший ворог скрізь чекав на них – на всіх маршрутах і у всіх важливих пунктах. Як свідчать учасники рейду: «Не було дня, майже не було години, щоб не було бою. Якщо не більші маневрові бої з частинами Червоної армії, то дрібні сутички з окремими відділами чону, чека, міліції»[36,с.127]. Більшовицьке командування кинуло проти Волинської групи двотисячну дивізію Г.Котовського. Втративши надію об'єднатися з Подільською групою Палія і не відшукавши загону В.Нельговського, Ю.Тютюнник, виключаючи можливість дальшого руху

вглиб України, вирішив повернути назад до кордону. Було неможливо відірватися від кінноти ворога, а до того ж в кожному селі були червоні відділи і треба було пробивати собі шлях з боями. Як згадує Р.Сушко: «План, рішучість, хоробрість, консеквентність – все було, але був масово міцніший ворог, а що найголовніше – він вже чекав на нас»[37,с.127]. Постійний ворожий натиск, безперестанні бої без сну і відпочинку, голод, сильні морози, бездоріжжя, перевтома виснажували напівроздягнуте, майже беззбройне українське військо. Лише фанатична віра в боротьбі за волю допомагала переносити ці нелюдські умови.

17 листопада під селом Малі Міньки в районі містечка Базар група опинилася в оточенні. В запеклім бою, що став останнім боєм Повстанської армії, понад 400 бійців загинуло, понад 500 потрапили в полон, 359 із яких більшовики розстріляли. Лише штабній групі з частиною поранених, загальною кількістю до 100 осіб вдалося відірватися від переслідування і 20 листопада 1921 р. перейти кордон.

Відтак, похід закінчився трагічно і не приніс очікуваних результатів. Намір підняти загальноукраїнське збройне повстання на повалення окупаційного режиму в Україні закінчився невдачею.

Відносно деяких причин поразки рейду і досі не має повної ясності. Так, важко однозначно визначитись, з якої причини і з чиєї вини весь час переносився початок рейду. Головними винуватцями здебільшого вважали поляків, і тільки іноді брали до уваги позицію самого Ю.Тютюнника. Непевна позиція польської влади, на нашу думку, пояснювалася досить гострою боротьбою різних політичних сил Польщі.

Суперечлива ситуація склалася і з питанням, хто винний у тому, що Українська Армія не отримала обіцяного матеріального забезпечення. З одного боку багато фактів свідчить про те, що певні польські кола зайняли провокаційну позицію. З іншого боку є певні підстави припускати, що зброю та одяг Повстанська Армія не отримала із-за інтриг у вищому керівництві УНР.

Так чи інакше, обидва, і Ю.Тютюнник, і С.Петлюра, помилилися в своїх розрахунках. Вони вважали, що рейд підніме бойовий дух у таборах і у повстанців. Але він привів до краху останніх надій, майже повної деморалізації повстанства. Вже в 1921 р. Листопадовий Рейд сприймався як останній трагічний акорд повстанської боротьби. Він довершив руйнування повстанських сил, дискредитував саму ідею виступу з-за кордону залишків Української Армії.

З іншого боку, Листопадовий Рейд мав значний резонанс у політичних і громадських колах Заходу. З'явилася низка публікацій аналітичного характеру, де зверталася увага на про національний характер і значення повстанського руху. Проте, після поразки рейду, почала домінувати думка про повстанство як дестабілізуючий чинник[38,с.17].

Після Листопадового Рейду більшовики почали пильно слідкували за тим, що коїться за кордоном, особливо в місцях, де проживала велика кількість українських емігрантів. Тому в архівах збереглося чимало документів, в яких зафіксовані відомості закордонної більшовицької агентури. У січні 1922 р., коли фінські загони напали на територію Карелії, а залишки Колчаківської армії виступили на Далекому Сході, більшовики чекали нападу петлюрівських та білогвардійських організацій з території Польщі та Румунії. В цей час радянські таємні зведення були переповнені відомостями про концентрацію петлюрівських, денікінських та врангелівських загонів на кордоні з Радянською Україною.

Так, у січні інформатори повідомляли про перебування в районі Львів-Тернополь загону в 1500 чоловік під командою Ю.Тютюнника, що нібито планував рухатись в Проскурівському напрямку. Одночасно, в районі Бендер концентрувалися загони А.Гулого-Гуленка, загальною чисельністю, нібито, до 10 тис. чоловік з артилерією. Більшовики чекали, що петлюрівці перейдуть кордон в тих же пунктах, що і в жовтні – листопаді 1921 р. (Гусятин, Проскурів, Тирасполь)[39,арк.21-22].

За відомостями Наркомінсправ в петлюрівських колах на той час панував погляд, що виступ Ю.Тютюнника не носив характеру регулярного бою і міг лише зміцнити в окремих районах повстанські загони і затримати їх там до весни, коли планувалося почати регулярне завоювання України. Готуючись до цього повстання, що повинно було початися в лютому або березні, петлюрівські агенти укладали договори з німецькими фірмами на поставку військам УНР обмундирування і спорядження. У розробці плану повстання брали участь польські та французькі офіцери. На початку повстання партизанські відділи повинні були розбитися на невеличкі загони і відтягнути сили Червоної армії в такі місця, де регулярні частини УНР не з'являться. Підпільні агенти повинні вести серед червоноармійців агітацію. Організатори розраховували на допомогу з боку польських і румунських військ. Перебіжчик, що втік із табору інтернованих у грудні 1921 р., повідомив про активну підготовку до виступу, план якого приховувався навіть від офіцерів. Великі надії покладалися на кінноту[39,арк.68].

Важко сказати наскільки всі наведені повідомлення відповідали дійсності. Але частина їх підтверджується в автобіографії Ю.Тютюнника, який вказував, що навесні 1922 р. у петлюрівських колах виник проект нового польсько-українського походу, під час якого Петлюра розраховував виступити на чолі інтернованих частин. Обговорювалася можливість окупації поляками Правобережної України на невизначений час. У цьому напрямку була поведена відповідна агітація серед еміграції і закулісні переговори з «пілсудчиками»[40,с.49-50].

Так чи інакше, але в наведених відомостях безумовно знайшли відображення два явища. По-перше, Листопадовий Рейд, незважаючи на поразку, нагнав певного страху на більшовиків. Тому їх агенти, що прогавили початок рейду, тепер ретельно придивлялися до всього підозрілого, чатуючи небезпеку там, де її, скоріш за все, не було. По-друге, петлюрівське командування та Ю.Тютюнник все-таки не залишали надії організувати новий похід і повстання в Україні, і робили в цьому напрямку певні кроки. Так, після рейду Ю.Тютюнник запропонував план реорганізації ППШтабу та всієї повстанської справи, за яким під його керівництвом повинні були об'єднатися всі підпільно-партизанські організації та закордонні збройні формування, зібрані у єдину армію. Сам ППШтаб Ю.Тютюнник хотів перевести до Румунії[41,с.11].

Очевидно, під впливом загибелі Ю.Отмарштайна, Ю.Тютюнник остаточно розірвав свої відносини з поляками та С.Петлюрою, але повстанської діяльності не покинув. Відтепер, він прагнув створити дві незалежні українські повстанські організації, одна повинна була вести боротьбу проти поляків у Галичині, інша – проти більшовиків. Галицькими справами безпосередньо займався Добротворський, який мав у своєму розпорядженні

кілька десятків помічників і, очевидно, співпрацював з УВО. В 1922 р. вони підпалили кілька польських маєтків, знищували комунікації, здійснювали політичний терор під час виборів до сейму.

Піднесення повстанської діяльності в Галичині супроводжувалося занепадом її на території УСРР. Створені в 1921 р. повстанські осередки були майже повністю ліквідовані. Нових організацій було значно менше і лише частина з них підтримувала зв'язки з Ю.Тютюнником, бо серед повстанців ширилися чутки, що він давно вже обплутаний павутинням чекістської змови. Посилати через кордон своїх людей Ю.Тютюнник вважав недоцільним, бо хотів використовувати їх для боротьби в Польщі. Очевидно, саме тому він так легко повірив у відомості про Всеукраїнську Військову Раду, яка, за його задумом, повинна була стати центром повстанської боротьби в Радянській Україні[40,с.53-54].

Після того як Ю.Тютюнник перестав мати контакт з Польським генштабом, з боку останнього неодноразово робилися спроби не випустити його з-під свого впливу. Фльорек навіть пропонував Ю.Тютюннику вести повстанську справу самостійно, без С.Петлюри. Восени 1922 р. до Ю.Тютюнника у Львів приїхав полковник із французької місії, що обговорював з ним план створення єдиного протибільшовицького фронту. З тієї ж метою і приблизно тоді до нього приїжджав від російських монархістів (група Кирила Володимировича) князь Хованський (псевдонім Лєснобродський) та французький консул з Черновиць[42,с.95].

Водночас, поляки для продовження повстанської справи в Радянській Україні хотіли використати працівників ППШтабу. Спочатку вони марно намагалися перевербувати співробітників Пресово-Інформаційного Бюро у Львові, потім скоротили його склад до трьох чоловік, а згодом взагалі ліквідували. Використати залишки апарату ППШтабу намагався польський офіцер Шолін (Добровольський). Свою роботу він почав від імені Ю.Тютюнника та за допомогою IV експозитури в Кракові. Але Ю.Тютюнник у червні 1922 р. дізнався про діяльність Добровольського і заборонив своїм людям співпрацювати з ним. Продовжувала повстанську діяльність V експозитура у Львові, яка, не організовуючи повстанського центру, підтримувала грошовими субсидіями українські організації та партизанських отаманів, зокрема, Орла-Гальчевського[40,с.53].

Частину свого часу Ю.Тютюнник витрачав на літературні вправи. Під псевдо Г.Юртик він публікував спогади у журналі «Заграва» [43,сю92-107] та під своїм ім'ям написав книжку «Зимовий похід 1919-1920 рр.»[22,арк.22-175].

В середині літа 1922 р. до Холодного Яру приїхали уповноважені представники від Уряду УНР та Штабу Армії, серед яких був полковник Бойко. На нараді Бойко повідомив, що Уряд УНР не має підтримки Польщі чи інших країн. Тому він закликає повстанців припинити дії, самоліквідуватися та перейти до громадської праці. Хто хоче, може перебратися до Польщі, Румунії, взагалі на Захід, де отримає допомогу від Уряду УНР[44,с.196-198].

Не виключена можливість, що Бойко виступав на нараді за дорученням ЧК, а не українського уряду. Таку думку висловив у своїх спогадах отаман Гонта-Лютий, вказуючи, до речі, що цих уповноважених ніхто з повстанців не знав, вони мали тільки особисті посвідки. Після наради Гонта вирішив залишитись в Звенигородщині. Отаман Чорнота (Деркач) залишився в Холодному Яру. Хмара розділився з Завгороднім, зібрав

навколо себе тих, що вирішили самоліквідуватися, видав посвідки, гроші та спрямував хлопців, переодягнених у цивільне, до Херсону, Миколаєва, Харкова та інших міст, де вже були свої люди.

Завгородній зібрав козаків і вирушив до кордону. Але прикордонна смуга на той час добре охоронялась. Повстанці дійшли до Бугу, перейшли його і попрямували лівіше Вапнярки. В цей час вони дізналися, що якщо кордон перейде вся група, то поляки її інтернують. Щоб уникнути цього, партизани почали перебиратися невеликими групами по 5-10 осіб. Кілька таких груп перейшло, але загін почали оточувати червоні, відбулися бої з великими втратами. Вирішено було повертатися назад[45,с.223-224,228-229].

Повернувшись, Завгородній продовжував активно діяти аж до вересня 1922 р., коли був арештований разом із багатьма іншими холодноярськими отаманами на організованому чекістами «повстанському» з'їзді в Звенигородці. Арешт Завгороднього – результат широкомасштабної акції ЧК. Зрозумівши, що у відкритому бою знищити повстанців надзвичайно важко, що в амністію вони вже не вірять, більшовики вирішили вести боротьбу шляхом створення фіктивних повстанських організацій для виявлення і знищення активних або потенційних ворогів радянської влади.

Для здійснення цього плану була заснована «Чорноморська повстанська група», що прагнула об'єднати всі повстанські загони і осередки Одеської, Миколаївської, Катеринославської та Кременчуцької губерній. Очолив «групу» зрадник – колишній полковник генштабу Армії УНР Трофименко, він же Гамалія, начальником штабу став чекіст, сотник Завірюха. Штаб випустив низку наказів. Згідно з наказом № 10 на 30 вересня було призначено повстанський з'їзд для вирішення плану подальшої боротьби (чи починати повстання в місцях своїх дій, чи концентруватися у прикордонній смузі). Місцем з'їзду було призначено Звенигородку. На ньому наказано бути всім командирам дивізій, полків, всім головам повстанкомів[45,с.232].

Провокатори проникли в оточення отамана Завгороднього через лісника Сільвестрова, що довгий час допомагав повстанцям. Син цього лісника був курсантом Зінов'євської кавалерійської школи (Єлисаветград) та сексотом ЧК. Дізнавшись від батька про повстанців, Сільвестров-молодший з допомогою свого товариша та за наказом і планом ЧК почав діяти. Через батька він передав Завгородньому листа, в якому повідомляв, що, мовляв, в кавалерійській школі існує група партизанів-підпільників, яка шукає побачення з повстанцями. Завгородній повірив і захотів побачитися з курсантами. Під час зустрічі домовились про нараду в Звенигородці, куди, ніби-то за пару тижнів приїде вся округа, будуть отаман Гонта, представники Уряду, навіть Ю.Тютюнник.

Крім Завгороднього, на нараду прибули такі відомі ватажки, як Гупало, Голик-Залізняк, Компанієць, Добровольський, Ткаченко. Група співробітників ДПУ і чекісти, що грали роль «учасників з'їзду», без єдиного пострілу обеззброїли і захопили живими всіх отаманів. Водночас по цій справі в Києві, Одесі та Єлисаветграді заарештували Здобудь-Волю, Лященка, Яковенка, Дроботківського, Мушкета та інших. Отамани повстали у в'язниці і загинули в бою[46,с.334-335].

Незважаючи на це повстанський рух на Миколаївщині продовжувався. Головне ядро повстанства складав загін отамана Свища, що мав

110 шабель. Він являвся залишком загону Іванова. В травні після боїв з більшовиками загін Свища розпався на ряд груп по 7-8 чоловік, що робили невеликі напади. Свищ діяв на південний схід від Нового Бугу і називав себе Чорним Вороном[47,арк.63].

Більшість партизан з кінця 1922 р. добре розуміла, що подальша повстанська боротьба вже не може привести до успішного загального повстання. Але вона продовжувалася щоб «заманіфестувати перед світом волю, а для прийдешніх поколінь поставити на закруті історії ясний дороговказ, який вказуватиме їм правильний шлях до великої мети... мала бути збережена славна традиція геройської збройної боротьби за свої права... – оця основа незнищимости нашої нації... бо ж ішлось не про долю одного покоління в даний мент, а про конечне звено, яке мусить злучити славне минуле з великим майбутнім; про гідну політично-моральну поставу українського народу в аспекті минулого, сучасного і майбутнього»[48,с.9-10].

На кінець 1923 р. повстанський рух почав згасати. Незважаючи на те, що навесні наступного року відбулося певне чергове пожвавлення, а окремі загони продовжували діяти до часів колективізації, загальний характер визвольної боротьби змінився. Більшість партизан або пішла за кордон, або «розчинилася» у масі цивільного населення. Повстанські комітети майже припинили свою діяльність. Ті нечисленні загони, що продовжували діяти, вже не плекали надії на загальне повстання, не чекали допомоги від Армії УНР, не мали будь-якого центрального керівництва і зв'язків між собою, діяли без плану, на власний розсуд. Їх діяльність була здебільшого кримінально-терористичною. Частина повстанців, зважаючи на лібералізацію більшовицької політики, на певний час відійшла від боротьби, а частина продовжувала її новими методами, зокрема на ниві культурницької роботи. Закладалися підвалини майбутнього національно-визвольного руху.

Ліквідація головного повстанського отамана – Ю.Тютюнника досі залишається таємницею. Не проливає повного світла на цю подію і автобіографія Тютюнника, в якій, очевидно, відповідні сторінки вилучено. В літературі про повстанство висловлюється кілька версій добровільного чи вимушеного переходу генерала на бік більшовиків у 1923 р.

За офіційною радянською версією Тютюнник перейшов кордон у середині 1923 р. для підпільної роботи у новій петлюрівській організації – «Вищій Військовій Раді». Ще за кордоном він зрозумів, що українську еміграцію використовують пануючі на Заході сили для власної користі, а не для визволення українського народу. Побачивши стан повстанства, Тютюнник разом з частиною співробітників ППШтабу з'явився у органи Радянської влади і здався. ДПУ дало санкцію на застосування амністії. На початку листопада в пресі з'явилося звернення Тютюнника до всіх українських військових емігрантів. 28 грудня 1923 р. Президія ВУЦВК задовольнила клопотання Тютюнника про амністію[49,с.241-242].

Друга версія – зрада Тютюнника. З часу добровільного або вимушеного переходу Ю.Тютюнника на бік більшовиків його неодноразово звинувачували у зраді як колишні друзі, так і вороги. Так, галицькі трудовики звинувачували Тютюнника у зв'язках з Шумським та Савицьким, а в 1922 р. він ніби-то вів переговори з Балицьким, видав йому архів, вислав в заставу сім'ю[50,с.213,244].

За третьою версією, «повернення» Ю.Тютюнника було детально розробленою операцією ЧК, подібною до «повернення» у 1924 р. Б.Савінкова. Так, О.Кобець в своїх спогадах розповів про розмову з колишнім повстанцем, сотником Заярним, який сам зізнався Кобцю, що, після арешту під загрозою страти, зрадив і отримав завдання умовити Тютюнника повернутись в Україну. Для цього Заярному влаштували «втечу». Він отримав купу листів написаних власноручно найближчими друзями, соратниками і штабістами Ю.Тютюнника. Крім того, він повинен був переконати генерала, що в Україні от-от вибухне повстання. Чекають, мовляв, тільки його. Спершу Тютюнник поставився до Заярного недовірливо. Вдруге, коли зрадник привіз Тютюннику листи від його дружини, той згодився поїхати в Україну. На кордоні його заарештувало ЧК. Під загрозою смерті від генерала вимагали написати листа-відречення, але він відмовився і погодився лише тоді, коли почали загрожувати, що стратять дружину і доньку[51].

Ця версія підтверджується і доповнюється спогадами радянського дипломата Г.Бєседовського, який повідомляв, що для ліквідації Ю.Тютюнника ДПУ розробило особливий план. Чекісти натрапили на слід підпільної організації – Вищої Військової Ради. Але замість знищення, ДПУ ввело до її складу своїх агентів, які фактично взяли організацію в свої руки. Потім послали одного керівника цієї організації, особистого знайомого Тютюнника (можливо ним був вже згаданий Заярний) з дорученням викликати його на Україну для перевірки організації. Ю.Тютюнник вислав спочатку одного із своїх помічників. Той перевірив «організацію» і, повернувшись, заявив, що їй «можна цілком довіряти». Керівники чекали особистого приїзду Ю.Тютюнника, щоб отримати безпосередні вказівки. Спочатку Тютюнник вагався, але потім згодився, перейшов кордон в умовленому пункті, де його і заарештували. На нашу думку, серед трьох версій найбільш вірогідна остання, про чекістську операцію. Вона найбільш логічна і обгрунтована, а, головне, співпадає з уривчастими відомостями з автобіографії Тютюнника, де вказується, що на його позицію вплинули рішення XXII з'їзду РКП з національного питання[40,с.54].

Ю.Тютюника привезли до Києва, а потім до Харкова. Почалася боротьба між Харковом і Москвою за його долю. Ф.Дзержинський домагався його розстрілу, але Харків довів, що Ю.Тютюнник ще може бути корисним. Отамана залишили жити в Харкові під наглядом ДПУ. Під тиском він написав листа-покаяння В.Затонському, листівку-звернення «До всіх українських вояків, перебуваючих на еміграції» та лист у газету «Діло»[1,с.102-103].

Невдовзі Ю.Тютюнник здав власний архів і викликав із-за кордону сім'ю. Лише після цього ДПУ УСРР дозволило застосувати до генерала амністію. 28 грудня 1923 р. Президія ВУЦВК задовольнила клопотання Ю.Тютюнника, але залишила обмеженння в правах на 1 рік[1,с.103].

З 1924 р. Ю.Тютюнник намагається жити за законами радянської України. Він видає неоднозначний твір «З поляками проти Вкраїни», викладає в Харківській школі червоних старшин.

А потім його «притягнув» до себе кінематограф. Він працював у Всеукраїнському фотокіноуправлінні (ВУФКУ). Грав себе у художньо-документальному фільмі «ПКП». Разом з М.Йоганесом та О.Довженком написав сценарій до фільму «Звенигора», який вийшов на екрани в 1928

р.[52]. Зйомки фільма проходили в Одесі, де Ю.Тютюнник був комендантом і саме там відбулася його зустріч з молодим талановитим українським письменником Ю.Яновським, яку слід кваліфікувати як опосередкований вплив Ю.Тютюнника на висвітлення історії Миколаївщини.

Працюючи головним редактором Одеської кінофабрики, Ю.Яновський познайомився і потоваришував із легендарним військовим діячем українського партизанського руху Ю.Тютюнником. Саме він розповів письменнику чимало цікавого з тих героїчних часів, із яскравими подробицями, деталями, які і були використані у майбутніх творах письменника. Героїка південноукраїнського степу вплинула на Ю.Яновського і вилилася в написання романів «Вершники», «Чотири шаблі» (заборонений на той час цензурою) та революційної драми «Дума про Британку».

В основу роману «Чотири шаблі» було покладено факти, пов'язані з селянським повстанським рухом на Півдні України. Твір був різко засуджений ортодоксальною вульгарно-соціалістичною критикою як націоналістичний, неправдивий, наклепницький стосовно тріумфальних дій Червоної армії під проводом комуністів. Авторові дорікали за оспівування анархії та отаманства. За ці серйозні «вади» «Чотири шаблі» надовго були викреслені з української літератури, перші видання заховані до спецфондів. Митця змусили виправдовуватися за переклади роману чеською та німецькою мовами, появу їх за кордоном, а невдовзі й прилюдно засудити роман як свою помилку. Певно, треба було мати в серці багато мужності, щоб витримати всі звинувачення за цей по-справжньому щирий, чесний і правдивий твір, щоб насильно змінити свої ідейно-художні орієнтири, власне, відректися від свого «Я». «Чотири шаблі» стали останнім твором, у якому Ю.Яновський був ще самим собою[53].

Прагнучи увіковічнити в слові визвольний рух рідного народу, Ю.Яновський втілив його насамперед у героях «Чотирьох шабель». «Присвячую партизанам України» – ці слова стоять біля автографа твору, однак не ввійшли в жодне його видання. Проте, продовжилися у «Вершниках» та «Думі про Британку». Саме в «Думі про Британку» були висвітлені героїчні події історії українського повстанства, що відбувалися у Висунську та Полтавці-Баштанці на Миколаївщині[54,с.112].

Це було останнім, що зміг зробити генерал-хорунжий Ю.Тютюнник для Миколаївщини. 12 лютого 1929 р. він був заарештований органами ДПУ в Харкові. Цього ж дня начальник 3-го відділу КРО ДПУ Толстов виписав ордер №49 на обшук і арешт Ю.Тютюнника. В ньому вказувалося, що Тютюнник звинувачується у контреворюційній діяльності[55,арк.3-4].

На Ю.Тютюнника була заведена справа №71021 від 12 лютого 1929 р., в якій він звинувачувався за статею 58-10 КК РРФСР, як особа, що займалася контрреволюційною діяльністю. Комісія зробила висновок: «...Тютюнник после его вынужденного перехода на Совсторону, декларируя свою лояльность в отношении Соввласти, умолчал о создании Партизанско-Повстанческим Штабом диверсионно-повстанческой сетки, которая была известна полякам и тепер частично используется, проявляя вновь свою активность...

В своих показаниях Тютюнник изложил свою позицию украинского фашиста, заявив, что Соввласть, способствуя своей социальной политикой развитию национального самосознания и росту национальных сил, больше чем какая бы то ни было другая форма государственной власти, постепенно сама по себе изживает и, безусловно, настанет время, когда она

должна будет смениться другими государственными формами. Задачей украинских национальных сил в настоящее время должно быть всемерное способствование росту культурного и экономического уровня украинского населения в социальной политике Соввласти и, таким образом, ускоряя процесс наростання национального самосознания и национальных сил.

Будущее независимое украинское государство должно быть буржуазным и , безусловно, с национальной диктатурой. Руководящая роль в нем должна принадлежать крестьянам...

Таким образом следствие подтверждает данные ГПУ о враждебной деятельности Тютюнника»[55,арк.42-43].

3 грудня 1929 р. Колегія ОДПУ винесла вирок: «Тютюник Юрия Иосифовича – Расстрелять. Приговор не приводить в исполнение до особого распоряжения»[55,арк.46]. 2 жовтня 1930 р. вирок було виконано[55,арк.65].

Ю.Тютюнника реабілітовано 27 листопада 1997 р. У висновку, затвердженому першим заступником генпрокурора України Б.Ференцом. повідомляється, що це стало можливим «... в зв'язку з відсутністю сукупності доказів, які підтверджують обґрунтованість притягання до відповідальності»[1,с.126].

Такою була доля визначого діяча українського національно-визвольного руху генерал-хорунжого, отамана Юрія Йосиповича Тютюнника, який мав значний вплив на повстанський рух Миколаївщини і всієї України.

Список використаних джерел

1. Шатайло О.Л. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів: Світ, 2000.
2. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття 1917-1921 рр. – Ч.1. – К.: Тиражувальний центр УРП, 1995.
3. Лисенко А. На чолі повстанських мас: отаман Никифор Григор'єв // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1999. – №1/2.
4. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗР України). – С.11012. – Т.17.
5. Антонов-Овсієнко. В боротьбі за Радянську Україну // Літопис революції. – 1931 – №3.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України) – Спр.476.
7. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). – Фастів: Поліфаст, 1998.
8. Путь социал-демократа (Николаев). – 1919. – 14 марта.
9. Рубач М. К истории гражданской войны на Украине // Летопись революции. – 1924. – №3.
10. Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918-декабрь 1920). Документы и материалы. – Херсон: Книжно-газетное изд., 1962.
11. Горак В. Ватаг Таврійського степу // Час. – 1997. – 29 травня – 4 червня.
12. Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.342.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1076. – Оп.3. – Спр.11.

14. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921 // http://pravopys.vlada.kiev.ua/mova/20/Dovidn/Zymovi_pokhody_armii_UNR.htm

15. Литвин С. Симон Петлюра у 1917-1926 роках: Історіографія та джерела / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського; Севастопольський військово- морський ін-т ім. П.С.Нахімова.- К.: «Аквілон-Прес», 2000..

16. Доценко О. Зимовий похід (6.XII. 1919 – 6.V.1920). – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001.

17. Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Горань, О. І. Гуржій; під ред. В.А. Смолій. – К.: Альтернатива, 1997.

18. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919-1920 рр. – 2-е вид. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1966.

19. ГДА СЗР України. – С.11012. – Т.18.

20. Шкварець В.П. Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині (1917-1921). – Миколаїв: Видавництво МДГУ імені Петра Могили, 2007. – С.74-75.

21. ГДА СЗР України. – С.11012. – Т.26.

22. Там само. – С.11012. – Т.42.

23. Ейдеман Р. Какурін Н. Громадянська війна на Україні. – Х.: Державне видавництво України, 1928. – С.51.

24. Залізний хрест УНР // http://uk.wikipedia.org/wiki

25. Безансон А. Війна більшовиків проти селян // Всесвіт. – 1993. – № 9-10.

26. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933. – М.: РОССПЭН, 2001.

27. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К.: НАН України Інститут історії України, 2000.

28. Кин Д. Крестьянство и гражданская война // На аграрном фронте. – 1925. – №11-12.

29. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории. – К.: Наукова думка, 1991.

30. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. – Харків: Видавництво Харківського університету, 1971.

31. Боровець-Бульба Т. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху: Спогади // Дніпро. – 1996. – № 7/8.

32. Улянич В. Жили-були батьки отамани, або чому треба вивчати повстанський рух в Україні (1917-1923 рр.) // Голос України. – 1994. – 26 березня.

33. Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.1. – С.LXV-LXIX.

34. Другий зимовий похід // http://uk.wikipedia.org/wiki

35. Литвин С. Другий Зимовий похід Армії Української Народної Республіки // Воєнна історія – 2002. – №5-6.

36. Шпілінський О. Базар (1921 р. – 1931 р.) // За державність. – №3.

37. Сушко Р. Базар: могила 359 героїв // Календар Червоної Калини. – Львів, 1930.

38. Шинкаренко Т.І. Український національно-визвольний рух в 1920-1923 рр. в контексті зовнішньої політики західних держав: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1999.

39. ЦДАВО України. – Ф.2297. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.21-22.

40. Божко О. Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю.Тютюнника // З архівів ВУЧК-ГПК-НКВД-КГБ. – 1998. – №1-2.

41. Сідак В. Партизансько-Повстанський Штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.): Нарис. – К.: Інститут підготовки кадрів СБУ, Інститут історії НАН України, 1995.

42. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни / Передм. і примітки М.Любченка. – Харків: Державне видавництво України, 1924.

43. Тютюнник Ю. Революційна стихія // Дзвін. – 1991. – №7. – С.84-95. – №8.

44. Дорошенко М. «Стежками Холодноярськими». Спогади: 1918-1923. – Філадельфія, 1973.

45. Героїзм і трагедія Холодного Яру. Збірник матеріалів і спогадів. – К.: Незборима нація, 1996.

46. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр: У 2-х ч. – Лондон: Видання Мироненко, 1967.

47. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.6.

48. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. Документи і матеріали. – Мюнхен, 1953.

49. Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917-1925 гг.). В 2-х кн. – М.: Политиздат, 1986. – Кн.2.

50. Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. – М.: Москва, 1998.

51. Кентій А.В. Українська Військова Організація (УВО) в 1921-1928 рр.: Короткий нарис. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 80 с.

52. Звенигора (фильм) // http://uk.wikipedia.org/wiki

53. Юрій Яновський «І світ розчинено як двері» // http://www.ukrlit.vn.ua/article/346.html

54. Котляр Ю.В. Висунська і Баштанська республіки. – Миколаїв: Видавництво ЧДУ імені Петра Могили, 2009.

55. ГДА СБ України. – Ф.6. – Спр.73862-ФП.

Котляр Ю.В. Ю.Тютюнник в истории Николаевщины (контекст украинского повстанческого движения)

Исследуется влияние атамана Ю.Тютюнника на исторические события Николаевщины во время Украинской национально-демократической революции в контексте повстанческого движения крестьян Украины. Использованы материалы Отраслевого государственного архива Службы внешней разведки Украины и Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины.

Ключевые слова: *повстанческое движение, атаманщина, армия, поход.*

Kotlyar, Yu.V. Yu. Tyutyunnik in history of Nikolaevschiny (context of Ukrainian insurgent motion)

Influence of ataman Yu. Tyutyunnik is explored on the historical events of Nikolaevschiny during Ukrainian natsional'no-demokraticheskoy revolution in the context of insurgent motion of peasants of Ukraine. Materials of Of a particular branch record office of Service of external secret service of Ukraine and Of a particular branch record office of Service safety of Ukraine are used.

Key words: *insurgent motion, atamanschina, army, hike.*

УДК 930+94

Довжук І.В., Гуменюк Я.С.

Органи міліції України у міжвоєнний період (за матеріалами Луганщини)

Розглядаються питання створення, діяльності та реформування органів міліції в Україні у міжвоєнний період. Зроблено висновок, що становлення органів міліції у складі НКВС пройшло тернистий шлях, від створення, визнання значущості та необхідності й до повного знищення головної ідеї – захисту людини.

Ключові слова: *міліція, НКВС, правоохоронні органи, Державне політичне управління.*

Міліція, як одна з найголовніших структурних інституцій органів внутрішніх справ, своєю діяльністю завжди допомагала радянській владі реалізувати свої повноваження на місцях. Саме на міліцію у міжвоєнний період були покладені головні завдання встановлення правопорядку, безпеки та охорони населення. Такими ці функції залишаються і дотепер. Тому вивчення і аналіз цієї теми є актуальним. Предметом нашого дослідження виступають органи міліції в період формування і становлення радянської влади в Україні. Мета цієї розвідки полягає в розгляді та виокремленні ролі міліції серед інших силових структур, а також окресленні основних етапів її функціонування.

Проблематикою вивчення багатоаспектного виміру цієї теми займалися такі науковці, як П.Михайленко, В.Довбня, О.Шармар, О.Міхеєва, С.Братель. Вони змогли відтворити дійсну картину подій і фактів міжвоєнного періоду, а також конкретно проаналізували і дослідили феномен формування та існування органів міліції у системі правоохоронних структур СРСР.

Міжвоєнні часи увійшли в історію XX ст. як період становлення і панування радянської системи влади. На чолі стояла Комуністична партія, яка за два десятиліття встановила тотальний контроль у всіх сферах суспільно-політичного життя. І одним з найперших кроків, зроблених нею у цьому напрямку, стало відновлення та переформування органів внутрішніх справ країни. Саме створення Народного секретарства внутрішніх справ (НСВС) було першою спробою об'єднати повноваження лідерів партії з можливостями нового органу виконавчої влади, на який покладалося керівництво й організація радянської влади на місцях. У цій ситуації влада виступала як рушійна сила, а НСВС як майбутнє внутрішнього управління і охорони порядку.

НСВС було створено 17 грудня (30 за н. ст.) 1917 р. і проіснувало до середини квітня 1918 р. – період, що ознаменував перший етап становлення радянської влади в Україні. Уже в цей час у м. Харкові на

І Всеукраїнському з'їзді Рад Україна була проголошена Республікою Рад на чолі з Народним Секретаріатом, «до складу якого разом з іншими секретарствами увійшло і Народне секретарство внутрішніх справ; на початку своєї діяльності керівництво Народним Секретаріатом здійснювалося своєрідною «четвіркою», до складу якої входив і секретар внутрішніх справ»[9,с.22].

Тільки-но влада новоствореного уряду почала активно працювати, як сталися неочікувані зміни у політичному житті України. 29 квітня 1918 р. внаслідок державного перевороту почала функціонали Українська держава гетьмана П. Скоропадського. Але вже на початку 1919 р. радянська влада поновила свої права. Послідовником НСВС став, утворений на основі відділу внутрішніх справ Тимчасового робітничо-селянського уряду України, Народний комісаріат внутрішніх справ. Створення та діяльність цього органу регламентувалась Тимчасовим положенням про організацію НКВС УСРР від 17 лютого 1919 р. Отже, з цього часу офіційно діяв республіканський орган виконавчої влади Радянської України. На НКВС покладалася неабияка функція: контроль за роботою місцевих органів влади, який здійснювався за допомогою органів міліції. Згідно з ухваленим Радою Народних Комісарів (РНК) в УСРР 5 лютого 1919 р. Декретом «Про організацію міліції», яким постановлялося «організувати на території республіки робітничо-селянську радянську міліцію». Також у документі зазначалося, що міліція створюється для охорони революційного порядку, особистої безпеки громадян і для боротьби з кримінальними злочинними елементами[9,с.22].

Звісно, виконання цього Декрету було покладено на НКВС. Але цей декрет не мав у своєму складі ані нормативних положень, ані організаційно штатної структури, ані порядку взаємовідносин міліції з іншими державними органами тощо.

Виходячи з цієї проблеми, у березні 1919 р. НКВС УСРР видало Інструкцію по організації радянської робітничо-селянської міліції, якою встановлювалася однакова схема організаційних заходів щодо формування міліції на місцях. В інструкції вперше давалося правове визначення поняття «радянська робітничо-селянська міліція», за яким міліція розглядалася як «... виконавчий орган Робітничо-Селянської Центральної влади на місцях, що перебуває у безпосередньому віданні місцевих Рад та підпорядковується загальним керівництвом Наркомвнусправ Української республіки по підвідділу Управління радянської міліції»[9,с.23].

Після оновлення НКВС УСРР 19 лютого 1920 р., коли цей орган внутрішніх справ за постановою Президії ВУЦВК став результатом об'єднання відділу з питань внутрішнього управління при Всеукрревкомі та управління уповноважених робітничо-селянської міліції, почалась масштабна робота зі створення відділів та управлінь НКВС губернських та повітових виконкомів рад. Завдання по вдосконаленню структури і компетенції НКВС почали виконуватися у постанові НКВС УСРР від 30 березня 1920 р. Для централізованого управління органами міліції при НКВС як відділ було засновано Головне управління радянської робітничо-селянської міліції. А вже у квітні цього року за Постановою РНК УСРР «Про організацію відділу карного розшуку» в органах міліції на місцях були засновані відділи або відділення карного розшуку[5,с.22]. Після виходу положення «Про Народний Комісаріат Внутрішніх справ

УСРР», окрім визначення головних завдань, прав та обов'язків НКВС, визначався також його структурний склад.

Головне управління робітничо-селянської міліції сало одним з найголовніших підрозділів у структурі НКВС поряд з адміністративно-організаційним відділом, відділом комітетів незаможних селян, відділом національностей, Управлінням комунального господарства, фінансово-кошторисного відділу та Управління справами. У свою чергу до складу Головного управління робітничо-селянської міліції входили такі відділи: адміністративно-стройовий, карного розшуку, інспекторський та постачання, а до сфер його відання належали: загальне керівництво діяльності міліції УСРР; видання різного роду правил, розпоряджень та роз'яснень по міліції; встановлення та проведення заходів щодо посилення дисципліни в міліції; складання через фінансовий відділ НКВС кошторисів та надання звітів про діяльність міліції; організація спеціальних курсів з підготовки працівників міліції; керівництво політичною та культурною роботою в органах міліції; постачання зброєю, спорядженням, продовольством та ін.; інспектування органів міліції; організація місцевих органів міліції»[9,с.23].

Такі особливості у структурі НКВС та Головного управління міліції збереглися до 1924 р. А із серпня цього ж року зі складу НКВС було виведено органи державної безпеки, які почали підпорядковуватися РНК УСРР. 20 вересня новим Положенням про Народний комісаріат внутрішніх справ, ухваленим ВУЦВК УРСР, встановлювалася дещо інша побудова НКВС і, окремо, міліції. Як один зі структурних компонентів НКВС, орган міліції мав розгалужену систему функціонування, тепер він складався з декількох відділів: «відділу міліції та розшуку (складався з трьох підвідділів: міліції, який поділявся на відділення служби міліції та відділення обліку й укомплектування; розшуку, який поділявся на відділення розшуку, відділення обліку та реєстрації, відділення із завідування розплідниками собак-шукачів; політінспекції, яка була наглядовим органом за політроботою міліції та розшуку і збирала інформаційний матеріал про політичний стан органів міліції та розшуку); виправно-трудовий відділ (складався із загального відділення, адміністративно-пенітенціарної та виробничо-господарської інспекцій); інспекція у справах комунального господарства та управління справами[10,с.22]. Керівництво діяльності міліцейських органів і карного розшуку для охорони революційного порядку та громадської безпеки зберігалося за НКВС.

Через два роки, 23 липня 1926 р., постанова ВУЦВК та РНК УСРР вносила деякі зміни у Положення про НКВС УСРР щодо підвищення статусу відділу міліції та розшуку, який отримав нову назву «Головне управління міліції і кримінального розшуку Республіки».

На загальнодержавному рівні процес формування і реконструкції органів міліції виглядав професійно, проте соціальна сфера розвитку не мала таких якісних показників. Передусім, це стосується неналежного підбору кваліфікованих кадрів. Першочерговою умовою прийняття на службу була приналежність людини до Комуністичної партії, незважаючи на рівень її професійної підготовки[3,арк.19]. Ще на початку 20-х років до служби в міліції партія закликала всіх трудящих країни, заради перемоги вільного пролетаріату над засиллям заможних людей. Однак 1923 р. почалися так звані «чистки». Подібний засіб комплектації правоохоронних органів був головним у роки непу. 2 січня 1923 р. ВУЦВК

проголосив початок Всеукраїнської чистки міліції. Причини звільнення службовців були різні: служба в поліції та у білих, дезертирство з лав Червоної Армії, хабарництво, непридатність до служби, через досить юний вік, за інтелігентність та ін. У січні цього року була складена «Інструкція про порядок перегляду особового складу міліції та доукомплектування», в якій чітко вказувалося, що саме має на меті це «чищення» – «виявлення відповідного службі в міліції наявного складу працівників її шляхом з'ясування ступеня пролетарської класової свідомості, соціального походження, індивідуальних здібностей, професійної міліцейської підготовки та морального рівня»[11,с.113]. Хоча це лише шаблон, якого, до речі, ніхто не дотримувався; намагання влади знайти формальний приклад для практичного здійснення своїх реальних планів. Чистка 1923 р. завершує процес формування пролетарського складу правоохоронних установ, тобто «міліція після чищення набула більш оформлену пролетарську фізіономію»[11,с.114].

Важливою особливістю прийняття на службу до міліції було обов'язкове складання присяги. Подібне рішення було висунуто у постанові ВУЦВК «Про затвердження формули урочистої обіцянки під час вступу до Робітничо-селянської міліції» 11 листопада 1922 р. З часом з'явилися основні вимоги до тексту присяги, які були вже загальноприйнятими у всьому світі – це захист життя, здоров'я, прав і свобод громадян від злочинних посягань тощо. Наприклад, у тексті Присяги, яку 1922 р. складали працівники міліції на параді частин міліції та військових підрозділів м. Харкова, зазначалося: «Я, сын трудового народа, гражданин Советской Республики, принимаю на себя звание красного милиционера рабоче-крестьянской милиции. Перед лицом трудящихся классов Советской России, Украины и всего мира я обязуюсь носить это звание с честью, добросовестно изучать военное милицейское дело и как зеницу ока охранять военное и народное имущество от порчи и расхищения». Закінчувався текст словами: «... если по злому умыслу отступлю от этого моего торжественного обещания, то да будет моим уделом всеобщее презрение и да покарает меня рука революционного закона»[6,с.20]. Також був ще текст, під яким майбутній міліціонер мав поставити свій підпис, і в якому він зобов'язувався «бути мужнім, тверезим і до всіх ввічливим»[2,арк.31]. Церемонія присяги у всі часи проходила в урочистій обстановці.

Одна з проблем, що постала перед органами внутрішніх справ, це проблема безграмотності та незнання української мови серед представників кадрового апарату міліції. Так, постановою РНК УСРР «Про практичні заходи по українізації радянського апарату» від 16 липня 1925 р. були врегульовані питання роботи створеної при РНК Центральної всеукраїнської комісії для керівництва українізацією радянського апарату та аналогічних губернських, окружних та відомчих комісій. Введення нових правил стосовно докорінної зміни мови у діловодстві установ органів внутрішніх справ почало гальмувати процес функціонування перших. Головними проблемами цього, були такі: низький загальний рівень освіти міліціонерів, значне представництво людей інших національностей серед працівників НКВС та міліції, особливо з-поміж керівного складу, які взагалі не володіли українською мовою[7,с.22]. Сам термін «українізація» – це спрямування державно-партійної політики УСРР на запровадження української мови в державних установах, освітній і

культурній сферах республіки. Навіть через рік завдання українізації не були виконані повністю, а особливо в органах міліції. Тому боротьба з опануванням «нової» мови йшла безперервно.

9 червня 1926 р. ВУЦВК і РНК ухвалили постанову «Про уточнення функцій органів ДПУ і прокурорського нагляду по справах, що перебувають у провадженні Державного політичного управління УСРР»[1]. Згідно цієї постанови органи ДПУ УСРР з дозволу прокурора здійснювали дізнання та досудове слідство по всіх без винятку злочинах, котрі передбачалися Кримінальним кодексом УСРР. Тобто, з цього часу вони мали необмежені можливості вирішення різних питань у своїй діяльності, за допомогою підпорядкованих ним органам, що стояли нижче за рангом.

Період 1929-1930 рр. став для міліції переломним. Саме з цього часу здійснюється громадянський контроль за її діяльністю з боку ДПУ УСРР. Відповідно до спільного Наказу НКВС і ДПУ УСРР №64/225 від 1 листопада 1930 р. «Про взаємовідносини між органами ДПУ та міліцією», місцеві органи робітничо-селянської міліції та розшуку, крім підпорядкування начальникові робітничо-селянської міліції та розшуку республіки стосовно оперативної роботи, підпорядковувалися безпосередньо начальникам відповідних органів ДПУ. Органи ДПУ мали здійснювати повсякденне керівництво міліцією і розшуком шляхом систематичного проведення інструктажів з організації та використання агентурної мережі та участі у складанні планів оперативної роботи; надання керівних вказівок з розробки та ліквідації групового бандитизму та з окремих найважливіших агентурних і слідчих справ[1,арк.42]; організація об'єднаних оперативних нарад з метою вирішення питань, пов'язаних з поліпшенням оперативної роботи та діяльності міліції; інструктажу особового складу міліції з метою його використання для активної оперативної роботи та систематичного контролю боєздатності частин міліції та застосування певних заходів до усунення недоліків[4,с.24]. Наприкінці 1931 р. у складі ОДПУ СРСР[2] було утворено Головну інспекцію по міліції і кримінальному розшуку, «реорганізовану в грудні 1932 р. в Головне управління робітничо-селянської міліції ОДПУ УСРР»[13,с.25].

Згодом, дві найголовніші інституції – ОДПУ та ДПУ УСРР припинили своє існування після того, як постанова ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. проголосила створення всесоюзного НКВС. Народним комісаром внутрішніх справ з липня 1934 р. по травень 1937 р. був В.А.Балицький, з травня по червень 1937 р. обов'язки комісара внутрішніх виконував В.Т.Іванов, з червня 1937 р. по січень 1938 р. – І.М.Леплєвський, із січня по листопад 1938 р. – О.І.Успенський, з грудня 1938 р. по вересень 1939 р. – в.о. наркома А.З.Кобулов, з вересня 1939 р. по лютий 1941 р. – І.О.Сєров. Завдання, що покладалися на НКВС України були однакові, проте їх виконання мало деякі особливості з огляду на місцеву приналежність. Після проголошення столицею УСРР м. Києва, перед Наркоматом внутрішніх справ постало першочергове завдання: «забезпечити на належному рівні роботу столичної міліції (наказ № 78 від 9 серпня 1934 р. «Про удосконалення роботи київської столичної міліції»), створення нормальних

[1] Державне політичне управління УСРР (ДПУ УСРР) – відомство державної безпеки Радянської України, що існувало в 1922-1934 рр. Утворене за постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 р. при НКВС УСРР замість скасованої ВУЧК.

[2] Після утворення СРСР на базі ДПУ при РНК РСФРР було утворено Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) з тими ж самими функціями, що й ДПУ.

матеріально-побутових умов для працівників, підвищення заробітної плати (наказ № 390 від 29 квітня 1935 р. «Про підвищення заробітної плати»)»[8,с.24]. Усі ці завдання та їхнє вирішення сприяло, на думку керівників НКВС, підвищенню матеріально-побутового становища кожного працівника міліції, зростання якості служби, партійно-політичного виховання і навчання з оволодіння технікою міліцейської роботи.

30-ті роки для міліції стали не тільки періодом прогресивних реформ і якісних змін, але і часом проведення «великої чистки»[12,с.20]. Відповідне рішення прийнято на пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р., за результатом якого всі органи внутрішніх справ повинні були здійснити «масову операцію». Уже 2 липня 1937 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про антирадянські елементи», згідно якої більша частина куркулів та кримінальників, які повернулися до своїх областей після відбуття строку у північних районах, є головними призвідниками різних антирадянських та диверсійних злочинів у колгоспах, радгоспах та промисловості. ЦК ВКП(б) пропонувало всіх куркулів та кримінальників негайно арештовувати та розстрілювати у порядку адміністративного провадження їх через «трійки», а інших, менш ворожих висилати в райони за рішенням НКВС Республіки. Останній отримав подібну вказівку з Москви (телеграма № 11924) 4 липня 1937 р. Пізніше, 30 липня 1937 р. НКВС СРСР видав наказ «Про операцію по репресії колишніх куркулів, злочинців та інших антирадянських елементів» № 00447, який ще більше розширив масштаби репресій. Цим наказом передбачалося за чотири місяці репресувати 28100 громадян.

Зазначимо, що в роки репресій населення СРСР та України зокрема зазнало величезних втрат. Сувора політика уряду Й.Сталіна завдала нищівного удару соціальній сфері життя. Хоча і намагалися партійці перевести всю провину за скоєні злочини на НКВС та його відомства, усе одно виправдання цьому немає. Окрім простого люду, страждали і представники вищих ешелонів влади, в яких вбачалися зрадники та «вороги народу».

Таким чином, становлення органів міліції у складі НКВС пройшло тернистий шлях, від створення, визнання значущості та необхідності й до повного знищення головної ідеї – захисту людини.

Список використаних джерел

1. Державний архів Луганської області. – Ф.373. – Оп.1. – Спр.486.
2. Там само. – Оп.2. – Спр.1.
3. Там само. – Ф.1164. – Оп.2. – Спр.3.
4. Братель С. Здійснення громадянського контролю за діяльністю міліції у 1929 – 1938 рр. // Міліція України. – 2009. – №4. – С.24-25.
5. Довбня В. День міліції: історія і сучасність // Міліція України. – 2006. – №11. – С.22-23.
6. Довбня В. Присяга працівників ОВС України // Міліція України. – 2008. – №9. – С.20-21.
7. Довбня В. Українізація органів НКВС УСРР у 20-х рр. XX ст. // Міліція України. – 2009. – №2. – С.22.
8. Михайленко П. Відновлення НКВС України та його реорганізація у передвоєнний період (1934 р. – перша половина 1941 р.) // Міліція України. – 2005. – №6. – С.24-25.

8. Михайленко П. Народний Комісаріат Внутрішніх Справ та організаційно-правові засади діяльності у період до утворення СРСР (кінець 1917 – 1922 рр.) // Міліція України. – 2005. – №3. – С.22-23.

9. Михайленко П. Народний Комісаріат Внутрішніх Справ УСРР у період з часу входження України в СРСР до ліквідації Наркомату (1923-1930 рр.) // Міліція України. – 2005. – №4. – С.22-23.

10. Міхеєва О. Основні напрямки та засоби вирішення кадрового питання в правоохоронних установах Донбасу в рр. НЕПу. // Нові сторінки історії Донбасу. Кн. 6. – Донецьк, 1998. – 279 с.

11. Шармар О., Довбня В. Масові репресії в органах НКВС УСРР у другій половині 30-х рр. XX ст. // Міліція України. – 2008. – №1. – С.20-21.

12. Шармар О. НКВС і ДПУ УСРР: взаємини та зміни в підпорядкуванні (1922 – 1934 рр.) // Міліція України. – 2006. – №7. – С.24-25.

Довжук И.В., Гуменюк Я.С. Органы милиции Украины в межвоенный период (по материалам Луганщины)

Рассматриваются вопросы создания, деятельности и реформирования органов милиции в Украине в межвоенный период.Сделан вывод, что становление органов милиции в составе НКВД прошло тернистый путь,от создания, признания значимости и необходимости и до полного уничтожения главной идеи – защиты человека.

Ключевые слова: *милиция, НКВД, правоохранительные органы, Государственное политическое управление.*

Dovzhuk, I.V., Gumenuk, Ya. S. Militia agencies of Ukraine during the interbellum period (according to materials of Lugansk region)

Review of problems of creation, activities and reformation of the militia agencies of Ukraine during the interbellum period. It is inferred that formation of the militia agencies within the NKVD structure underwent a thorny path, from its establishment, recognition of its significance and expediency and to a complete annihilation of their principal idea, that is, protection of individuals.

Key words: *militia, the NKVD, law-enforcement authorities, the State Political Directorate.*

УДК94 (477.6): 37.014 «1942/1943»

Михайлюк В.П., Д'яконіхін А.В.

Освітня політика німецької окупаційної влади в Луганської області (1942-1943 рр.)

Аналізується організація системи освіти в Луганській області за часів німецько-фашистської окупації. Проаналізовано провідні цілі німецького керівництва щодо ідеологічного виховання української молоді.

Ключові слова: *німецько-фашистська окупація, освіта, ідеологія, виховні завдання.*

Стрімкий процес оновлення суспільства після розпаду СРСР, можливості, які відкрилися у наш час перед дослідниками, дозволяють на базі залучення раніше недоступних джерел та застосування нових методологічних підходів критично переосмислити історичний досвід. Друга світова війна впродовж десятиліть була і є одним з головних об'єктів наукових пошуків істориків усього світу. На сьогоднішній день існує значна кількість різних, іноді діаметрально протилежних підходів щодо трактування певних моментів цієї найтрагічнішої події XX ст. Дискусії з концептуальних проблем Другої світової війни продовжуються, і це ще раз засвідчує актуальність дослідження окремих її складових, у тому числі запровадження та функціонування нацистського режиму на окупованих територіях.

У розвитку суспільства надзвичайно важливу роль відіграє система освіти, яка закладає основи формування особистості людини, її світогляду, системи моральних і духовних цінностей. Крім того, освіта і кваліфікація звичайно ведуть до більш високої продуктивності праці і таким чином впливають на матеріальні умови існування людини. Отже, освіта органічно пов'язана з соціальними відносинами, політикою та ідеологією.

Гостра ідеологічна боротьба, що розгорнулася в той час між фашистською і радянською тоталітарними системами, особливо яскраво виявилася в царині освіти. Розвиток цієї системи в умовах війни, і зокрема окупації, набув регіональних особливостей і відмінностей залежно від значення того чи іншого регіону для воюючих сторін. Надзвичайно важливу роль під час війни відігравали заклади освіти Донбасу, який мав виняткове стратегічне значення для СРСР і фашистської Німеччини як регіон України з величезним індустріальним потенціалом, де в екстремальних умовах війни у стислі строки було життєво необхідно відбудувати народногосподарські об'єкти і налагодити їх роботу, а це неможливо було здійснити без системи підготовки спеціалістів різного рівня. Отже, вивчен-

ня освітніх процесів у Донбасі в умовах окупації сприятиме визначенню основоположних принципів політики та ідеології фашистської Німеччини, що може започаткувати нові концептуальні підходи і до вивчення історії Великої Вітчизняної війни в цілому.

Дана проблематика вже певну розробку серед вітчизняних вчених. Зокрема цінною роботою для дослідження освітньої політики німців в окупованому Донбасі є монографія донецьких дослідників П. Доброва та М. Бистрої, в якій автори подають ретельний аналіз стану освіти означеного регіону в роки Великої Вітчизняної війни[1]. Значний внесок у розробку питань перебудови роботи закладів освіти в умовах війни, їх евакуації і розгортання діяльності після визволення території республіки був зроблений М.В. Ковалем[2]і М.С. Гриценком[3]. У 1960-ті роки з'являються перші розвідки, що торкаються окремих аспектів розвитку загальноосвітньої школи, культури саме в Донбасі[4]. Освітній процес на регіональному рівні досліджувався в працях Г.П.Ляшенко[5]. Крім того, в цей час публікуються розвідки з історії окремих навчальних закладів регіону[6]. Окремі аспекти задекларованої проблеми досліджуються в працях А. Фоміна[7], І. Тарнавського[8].

Метою статті є дослідження соціокультурної політики німецької окупаційної влади на Донбасі в сфері освіти. Показати ідеологічні засади такої політики.

Німецька окупаційна політика у сфері культури ґрунтувалася не стільки на ставленні творців третього рейху до соціальних проблем, скільки на їхніх поглядах у національному питанні. Традиційна точка зору полягала в тому, щоб після перемоги над більшовизмом встановити союз із відродженою Росією для спільного протистояння капіталістичному світові. Росія у такому випадку залишалась «єдиною і неподільною імперією, хоч і союзною Німеччині». 16 липня 1941 р. рейхсміністр запропонував культурну політику щодо України: «В Україні ми могли б виступити з обіцянками в області культури, які б мали пробудити історичну самосвідомість українців, мали б відкрити університет у Києві і т.д. ...»[9,с.76]. Так на шпальтах газети Ворошиловградської міської управи «Нове життя» було вказано, що найважливішим культурно-політичним завданням німецького керівництва є відбольшевізування населення та зорієнтувати його на Європу. За для цієї мети було запроваджено курси перекваліфікації вчителів, видано 2 підручника для початкових класів «під кутом німецько-української співпраці». Визначалось, що до друку готуються ще 2 підручники для вищих класів української народної школи[10,арк.2].

На українських теренах у перші місяці окупації німецька влада намагалася показати себе «покровителькою» національної української культури. У ряді міст відновили роботу театри, музеї, бібліотеки, наукові установи, почали виходити газети. Зокрема, в Луганську (на той час Ворошиловграді – прим. автора) було відкрито в серпні 1942 р. театр «Кабаре» в приміщені колишнього кінотеатру ім. Сталіна на зразок закордонних театрів[10,арк.3]. В той же час у місті відкрився новий Український драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка в приміщені театру юного глядача[10,арк.1]. 10 вересня 1942 р. відбулась прем'єра-відкриття театру постановою драми Тобилевича на 5 дій «Безталанна». Ціни на квитки коливались від 5 до 20 карбованців[10,арк.10]. У міському саду 11 серпня 1942 р. почав працювати цирк. У двох відділеннях показували французьку боротьбу, акробатику та музичну ексцентрику[10,арк.1]. Культурні установи відкривались не лише

по Луганську. Діяв театр в м. Алчевськ який лише за листопад 1942 р. приніс міський управі 25512 крб. прибутку[11,арк.111]. У міському театрі м. Красний Луч діяла українська трупа під керівництвом режисера А. Іваненка. Крім того там працювали балетна та музична трупи[10,арк.113].

У часи німецько-фашистської окупації агресор здійснював не лише терор і тотальне знищення. Національна військова та цивільна адміністрація проводили політику, яка була спрямована на ефективне перетворення України в найбагатшу і найціннішу колонію рейху, а її народу – в джерело дешевих і водночас висококваліфікованих трудових ресурсів. Згідно з розпорядженням про шкільну освіту у військовій зоні окупації від 8 грудня 1941 р. до навчання допускаються «початкові класи народних шкіл, також сільськогосподарські та лісогосподарські школи; для осіб жіночої статі – курси фахової підготовки по домашньому господарству, ручній праці, охороні здоров'я та гігієні[12,с.178].

Не дозволялися: вищі учбові заклади (університети, технічні вузи), вищі школи (гімназії, ліцеї та рівноцінні загальноосвітні заклади), середні школи (семінарії, загальноосвітні середні школи), професійні заклади (загальні школи з спеціальними планами навчання по певним професіям)»[13,с.341].

19 листопада 1941 р. А. Розенберг направив Е. Коху документ, в якому звертав увагу на необхідність дозволити обмежену професійну освіту в спеціальних школах, які повинні були готувати учнів для роботи в сільському господарстві та ремісничих майстернях. Ці вказівки стали фактичною санкцією для дуже обмеженого часткового відновлення нижчої ланки професійної освіти на окупованих територіях України і, зокрема в рейхскомісаріаті. Припускаючи можливість фахового навчання української молоді, окупанти виходили виключно з інтересів забезпечення більш-менш стабільного відтворення кваліфікованої робочої сили для власних потреб в Україні[14,с.179].

Зрештою, навесні 1942 р. навчальний процес був відновлений. Новій владі потрібні були фахівці, насамперед у таких сферах, як медицина, сільське господарство, потрібні були і перекладачі. 19 листопада 1941 р. було видано документ, де наголошувалося на необхідності поступового витіснення російської мови із сфери побутового спілкування в Україні. Згідно з директивою від 15 січня 1942 р. «Про використання мов на Україні» офіційною мовою в установах німецьких окупантів вважалася німецька, а офіційною мовою української допоміжної адміністрації – українська[15,с.11].

У серпні 1942 р. у Ворошиловграді було закінчено реєстрацію працівників освіти та мистецтва. Всього зареєстрували 835 осіб. Була проведена підготовка до відкриття 4-х річних початкових шкіл. Навчання проголошувалось обов'язковим і безоплатним для молоді віком від 7 до 11 років. Також було проведено перепис майбутніх учнів для того щоб визначитись з кількістю та розташуванням шкіл [10,арк.4].

У вихованні та освіті підростаючого покоління початкова освіта становить фундамент для подальшого оволодіння знаннями. Характерні тенденції її розвитку спостерігалися у Ворошиловградській області, де робота шкіл розпочалася відразу після встановлення окупаційної влади. Так, у Алчевському районі на кінець жовтня 1942 р. діяло 43 початкові школи, з яких 34 в районі та 9 безпосередньо у місті[10,арк.43], у Новоайдарському районі на той же час працювало 34 школи, де навчалося 2,5 тис. дітей віком від 7 до 11 років та викладало 95 вчителів[10,арк.53].

У Попаснянському районі в листопаді 1942р. нараховувалось 37 шкіл, у яких вчилося 7 тис. дітей[10,арк.75]. На кінець листопада того ж року у Ворошиловграді діяло наприкінці жовтня близько 20 початкових шкіл (одна з яких – російська, в ній навчалося лише 50 учнів, інші – українські), що нараховували 130 класів, де навчалося 4, 9 тис. учнів[16,арк.14]. В цілому ж стан освіти у Ворошиловградській області характеризують такі дані: до окупації на її території діяло 1200 шкіл, під час неї – лише 265 початкових шкіл та досить незначна кількість навчальних закладів інших видів. Про складний стан освіти в роки нацистської окупації також говорять цифри, наведені у додатках (див. табл.) [17,с.241].

Назва району, населеного пункту	До війни (на 01.01.1941р.)			Під час окупації		
	кількість шкіл	кількість учнів	кількість вчителів	кількість шкіл	кількість учнів	кількість вчителів
м. Ворошиловград	26	26753	1022	16	4900	220
Краснодонський р-н	32	9800	428	немає даних	1314	91
Ровеньківський р-н	53	17480	530	26	немає даних	147
Свердловський р-н	43	13100	503	22	1500	120
Верхньо-Тепловський р-н	28	7039	193	27	1891	67
Попаснянський р-н	51	13120	353	37	7000	немає даних
Новоайдарський р-н	37	4845	251	34	2500	95

З цифр, наведених у ньому, видно, що кількість як самих шкіл, так і учнів, порівняно з довоєнним періодом, значно зменшилась. Навіть якщо врахувати скорочення населення області внаслідок евакуації, репресій окупаційного режиму, високої смертності населення, і, звичайно, скорочення самого терміну освіти до чотирьох років зрозуміло, що така система освіти не могла задовольнити потреб суспільства.

Суттєвість змін у політиці окупантів доводить і факт запровадження обов'язковості початкової освіти. При аналізі функціонування освітньої системи не слід забувати, що відвідуваність шкіл постійно залишалася досить низькою (складала лише 60%, а часом і значно менше). Для того, щоб залучити дітей до школи з 1942/1943 навчального року діяло обов'язкове початкове навчання з семирічного віку. Згідно наказу Ворошиловградської міської управи від 9 жовтня 1942 р. батьки, які не пускали своїх дітей до школи без поважних причин, каралися штрафом від 100 до 5000 крб.[10,арк.34]. Подібні накази видавалися і районними управами. Так, в Алчевську на порушників накладався штраф у 100 крб., Міловому – до 500 крб.[18,арк.2-3]. Але навіть вживані заходи не дуже

впливали на відвідуваність шкільних занять. До основних причин невідвідування учнями занять керівництво навчальними закладами відносило: відсутність взуття та одягу; учні-сироти, яким потрібно було працювати або доглядати інших дітей вдома; нерідко це був догляд молодших сестер та братів, бо вся сім'я працювала; тиф та карантини хвороб; хвороби батьків; важкі побутові та матеріальні умови життя[19,с.156]. Часто учні шкіл думали не про навчання, а як вижити[20,арк.120]. Крім того, вони не бажали ходити на заняття через часте залучення до сільськогосподарських, військових робіт. До того ж, навчаючись у школі, дитина автоматично потрапляла на облік біржі праці і у будь-який момент могла опинитися у вагоні, що прямував до рейху.

Отже, протягом 1941-1944 років німецько-фашистські загарбники відкрили на Луганщині цілу мережу навчальних закладів. Ініціатива у створенні подібних навчальних закладів належала значною мірою місцевій українській адміністрації. Німецька окупаційна адміністрація здійснювала повний контроль та жорстоку ідеологічну цензуру за змістом навчання і педагогічними кадрами. Одночасно з організацією мережі середніх шкіл була відкрита велика кількість училищ, технікумів, різноманітних вузькофахових курсів.

Загалом, заходи німецької окупаційної влади щодо створення мережі навчальних закладів хоч і були проведені, однак не принесли нацистам бажаних результатів. Вони були вкрай непослідовними та носили обмежений характер. В подальшому задекларована проблематика потребує більш ретельного аналізу, зокрема, у питаннях соціального забезпечення педагогічного складу працівників та характеру навчального процесу.

Список використаних джерел

1. Добров П.В., Бистра М.О. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни: Монографія. – Донецьк: Норд-Прес, 2006. – 273с.

2. Коваль М.В. Украинская советская культура в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Автореф. дис...канд. ист. наук. – Киев, 1964; Коваль М.В. У битві з фашизмом. Соціалістична культура – могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських загарбників. – К., 1964.

3. Гриценко М.С. Школа Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг.: Уч. пособие по истории педагогики для студентов-заочников. – Одесса, 1960; Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965). – К., 1966.

4. Дадаев К.Д., Колот А.В. Народное образование в Ворошиловградской области к 40-летию Великого октября. – Ворошиловград, 1957; Кігінько Р.І. Розквіт культури Донецького краю. – Сталіно, 1960; Постернак Ф.С. Школи шахтарської столиці за 40 років // Радянська школа. – 1957. – №12.

5. Ляшенко Г.П. Культурное строительство в Донбассе (1943–1950 гг.): Автореф... канд. ист. наук. – Донецьк, 1968; Ляшенко Г.П. Успіхи культурного будівництва в Донбасі в післявоєнні роки (1943–1950 рр.): Методичні вказівки з спецкурсу для студентів-заочників. – Донецьк, 1968 та ін.

6. Донецкий политехнический. Краткий исторический очерк / Г.Я.Пономаренко и др. – Донецк, 1969; Луганский машиностроительный институт (исторический очерк). – Донецк, 1969.

7. Фомін Андрій Володимирович. Вплив нацистської окупації на соціальну сферу України (1941-1943 рр. За матеріалами Донецької, Луганської і Харківської

областей): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля – Луганськ, 2007. – 247 с.

8. Тарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Донецький державний ун-т. – Донецьк, 1999. – 220 с.

9. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Под ред. Е.А.Болтина и Г.А.Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – 328 с.

10. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф.Р-1755. – Оп.1. – Спр.1.

11. Там само. – Ф.Р-1307. – Оп.1. – Спр.6.

12. Спудка І. Освітня політика німецько-фашистських загарбників на окупованій території України. // І.М. Спудка / Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск XIV. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – С.177-182.

13. Україна в ІІ світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів: В 2 т. – Львів, 1997. – Т.1.

14. Спудка І. Освітня політика німецько-фашистських загарбників на окупованій території України. // І.М. Спудка / Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск XIV. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – С.177-182.

15. Потильчак О. Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні // Історія в школі. – 1988. – №12. – С.10-13.

16. ДАЛО. – Ф.П-1790. – Оп.1. – Спр.263.

17. Фомін Андрій Володимирович. Вплив нацистської окупації на соціальну сферу України (1941-1943 рр. За матеріалами Донецької, Луганської і Харківської областей): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля – Луганськ, 2007. – С. 241.

18. ДАЛО. – Ф.Р-1717. -Оп.1. – Спр.4.

19. Фомін Андрій Володимирович. Вплив нацистської окупації на соціальну сферу України (1941-1943 рр. За матеріалами Донецької, Луганської і Харківської областей): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля – Луганськ, 2007.

20. ДАЛО. – Ф.Р-1748. – Оп.2. – Спр.3.

Михайлюк В.П., Дьяконихин А.В. Образовательная политика немецкой оккупационной власти в Луганской области (1942-1943 гг.)

Анализируется организация системы образования в Луганской области времен немецко-фашистской оккупации. Проанализованы основные цели немецкого руководства по идеологическому воспитанию украинской молодежи.

Ключевые слова: *немецко-фашистская оккупация, образование, идеология, воспитательные задачи.*

Mikhayluk, V.P., Dyakonikhin, A.V. An educational policy of German of occupation power is in the Lugansk area (1942-1943 years)

The analysis of organization of the system of education is given on Lugansk area in the days of fascist occupation. The leading aims of German guidance are analysed in relation to ideological education of the Ukrainian young people.

Key words: *fascist occupation, education, ideology, educate tasks*

УДК 94(479) «19»:323.1 **Осмоловська О.Ю.**

Історичні передумови генезису етнополітичних Конфліктів у регіоні Південного Кавказу

На прикладі Азербайджану і Вірменії розглядаються історичні корені і генезис етнополітичних протиріч у регіоні Південного Кавказу, а також складові етнічного конфлікту.

Ключові слова: *етнополітичний простір, генезис конфліктів, експансія, політична підтримка, автономія, стереотипи.*

Для етнополітичного простору Південного Кавказу майже завжди була характерна наявність досить складного і заплутаного комплексу проблем і протиріч, що часто ставали причиною воєн, насильницьких асиміляцій, депортацій, запеклих суперечок між різними етнічними групами. Одна з найважливіших особливостей цієї ситуації полягала в тому, що формування і виживання регіональних етнічних співтовариств не завжди залежало від існування власного державного утворення.

Звертаючись до питання генезису етнополітичних конфліктів Південного Кавказу, можна відзначити, що конфлікт, як багаторівневе явище, містить у собі політичні, соціально-економічні, ідейно-психологічні і багато інших моментів. Усі ці складові присутні в генезисі конфліктів даного регіону. Тільки умовно можна допустити, що етнополітичний конфлікт є окремим, унікальним явищем, де основну роль грають історичний фактор і особливості регіону. Не абсолютизуючи роль історичної основи конфліктів, можна сказати, що у визначеній мері джерела кризової ситуації в регіоні Південного Кавказу були закладені при утворенні СРСР і зв'язані зі спадщиною міжетнічних відносин у Російській імперії.

Типологію етнополітичних конфліктів, що виникли на території колишнього СРСР, одними з перших досліджували Э.А Паин і А.А. Попов, опублікувавши першу статтю по етнічних конфліктах у СРСР[2]. Вони виділили конфлікти стереотипів, тобто ту стадію конфлікту, коли етнічні групи можуть ще чітко не усвідомлювати причини протиріч, але у відношенні опонента створюють негативний образ «недружнього сусіда», «небажаної групи». Прикладом служать вірмено-азербайджанські відносини. Дійсно, соціологічні й етнографічні дослідження задовго до конфлікту фіксували взаємні негативні стереотипи вірменів і азербайджанців.

Інші дослідники, як, наприклад, академік М. Ісаєв, пропонують іншу типологізацію й виділяють регіональні війни, тобто тривалі збройні зіткнення з використанням важкого озброєння і регулярних військ. Це конфлікти в Нагорному Карабасі, Абхазії, Південній Осетії[3].

На думку Д. Малишевій, чистих етнічних, релігійних або, наприклад, територіальних конфліктів у сучасному світі взагалі не спостерігається [4,с.36].

Таким чином, уся сукупність етнополітичних конфліктів у пострадянському просторі з більшою або меншою часткою умовності може бути зведена до декількох основних типів: територіальні конфлікти, часто зв'язані з возз'єднанням роздроблених у минулому етносів. Їхнє джерело – внутрішньополітичні, а нерідко і збройні зіткнення між урядом і національно-визвольним рухом або тим або іншим сепаратистським угрупованням, що користується політичною і військовою підтримкою сусідньої держави. В етнополітичних конфліктах Південного Кавказу до даного типу можна віднести Нагірно-Карабахський і Грузино-Південно-Осетинський конфлікти;

Також є конфлікти, породжені прагненням етнічної меншості реалізувати право на самовизначення у формі створення незалежного державного утворення. Даний тип конфлікту характерний для грузино-абхазького протистояння.

Зрозуміло, не завжди удається вичленувати кожний з цих типів конфліктів. Типологізація конфліктів досить умовна. Нерідко має місце нашарування одних конфліктів на інші. Характерний у цьому відношенні конфлікт у Нагорному Карабасі, що є результатом цілого комплексу етнічних, територіальних, політичних, економічних і у відомій мері релігійних протиріч.

Дана типологія не претендує на вичерпний характер і повинна постійно удосконалюватися з урахуванням подій, що відбуваються, та тенденцій розвитку етнополітичної взаємодії[1].

Спробуємо виділити історичні передумови генезису етнополітичних конфліктів на Південному Кавказі на прикладі взаємовідносин Азербайджану і Вірменії.

Складної і багатогранний – з етнічної точки зору – характер кавказького регіону відзначали ще учені стародавності. «Багато різних племен живе на Кавказі», – писав «батько історії» Геродот у V столітті до н.е.[5,с.89]

До початку нашої ери на території Південного Кавказу існувало три великих державних утворення – Вірменське царство, Картлі й Албанія. Усі три держави були ареною боротьби між Римом і Парфією, і від результату цієї боротьби, багато в чому залежала етнополітична ситуація в регіоні. Вірменія здебільшого була спільницею Риму, Картлі часто змінювала свою політичну орієнтацію і не раз піддавалася розділові між Римом і Парфією, а Албанія, як правило, знаходилася в сфері впливу Ірану[6,с.280-285].

Істотно змінилася етнополітична ситуація на Південному Кавказі тоді, коли на світову авансцену виступили араби і почалося сходження арабського халіфату. У 642 р. Араби підкорили своєї влади Кавказьку Албанію, а наприкінці VII століття арабському завоюванню піддалися Вірменія і Грузія. З VIII століття починається процес ісламізації регіону, і вже до IX століття в тут існував ряд феодальних володінь, де панували мусульманські династії[7,с.15].

У першій половині XI століття в історії Південного Кавказу наступив новий етап – почалася навала тюрків-сельджуків.

Експансія тюрків і заселення ними територій сучасного Азербайджану і частини територій Вірменії і Грузії змінили етнічний склад населення, відбулася тюркізація автохтонного албанського населення,

що поклало початок формуванню тюркомовної азербайджанської народності[8,с.92-93]. Маси тюрків, в основному Огузів і родинних ним племен, прибували й осідали в Закавказзі аж до XIX століття.

До початку XX століття етнополітичний стан Південного Кавказу був відносно стабільним. Виключенням став лише період революційних подій у Росії 1905-1907 років, коли в регіоні Південного Кавказу, що на той час уже входив до складу Російської імперії, мали місце вірмено-азербайджанські зіткнення, викликані ослабленням впливу центральної влади. Почавши з незначних інцидентів 6 лютого 1905 року в м. Баку, конфлікт перекинувся на інші регіони Закавказзя і продовжувався до кінця 1906 року. У ході конфлікту загинуло близько 10 тисяч чоловік. Найбільш важкі зіткнення мали місце на території Карабаху й у м. Баку[9,с.41].

Зворотною віхою в історії регіону став початок першої світової війни. Із вступом у війну Туреччини на боці Троїстого союзу, Південний Кавказ опинився в епіцентрі воєнних дій. Апогеєм цих дій стали події квітня 1915 року стосовно вірменів Західної Вірменії, обвинувачених младотурецькою адміністрацією в симпатіях до Росії[10,с.4-8], що спричинили за собою значний потік біженців у Росію. Потік біженців із Західної Вірменії в російську частину Закавказзя ускладнив і без того непрості вірмено-тюркські відносини.

Лютнева революція 1917 року і процес дезінтеграції Російської імперії привів до виникнення на Південному Кавказі трьох незалежних держав – Азербайджану, Вірменії і Грузії. Неждане здобуття незалежності підторкнуло нові Закавказькі держави до зовнішніх і внутрішніх міжусобиць етнополітичного характеру. З метою нейтралізації комплексу протиріч у лютому 1918 р. у регіоні була створена Закавказька Федерація, куди ввійшли Азербайджан, Вірменія і Грузія[11,с.12]. По суті справи – це було ефемерне політичне утворення, що продемонструвало надалі свою неспроможність. Ситуація в регіоні ускладнювалася ще й тим, що з 1918 по 1920 роки дана територія піддавалася кількаразової окупації з боку Німеччини, Туреччини й Великобританії. Ступінь впливу окупаційної влади на ескалацію етнополітичної ситуації в регіоні була надзвичайно висока.

Користуючись політичною підтримкою з боку Туреччини, а потім і Великобританії, Азербайджан висунув претензії на області Карабаху, Зангезуру і Нахічевану, які знаходилися в сфері політичного впливу Вірменії й були заселені, переважно, вірменами. Внаслідок, турецькі війська перейшли до бойових дій, спровокувавши чергову серію вірмено-азербайджанських зіткнень[12,с.178]. Після змушеної евакуації турецьких військ спірні території перейшли під юрисдикцію британського експедиційного корпусу. У серпні 1919 р. карабаські вірмени підписали договір, за яким Карабах визнавався частиною Азербайджану, де йому була гарантована культурна автономія. Незабаром черговий з'їзд Національної Ради вірменів Карабаху ухвалив (не чекаючи міжнародного вердикту) скасувати рішення про тимчасове входження до складу Азербайджану й оголосив про приєднання Карабаху до Вірменії[13,с.7].

У квітні 1920 року 11 армія РРФСР за допомогою сил регіонального відділення РКП(б) встановила контроль над територією Азербайджану. 28 квітня 1920 року дашнакському урядові Вірменії було пред'явлено ультиматум з погрозою в триденний термін почати воєнні дії в разі, якщо не будуть очищені від вірменських військ території Карабаху і Зангезуру.

10 серпня того ж року Вірменська Республіка змушена була підписати угоду з Радянською Росією, по якому спірні території Карабаху і Зангезуру переходили під контроль військ РРФСР[14,с.11].

Спочатку декларацією Азербайджанського ревкому від 30 листопаду 1920 р. спірні райони Зангезур і Нахічевань були визнані частиною вже Радянської Вірменії, а Нагорному Карабахові, велику частину населення якого складали вірмени, було запропоноване право на самовизначення. На урочистому засіданні Бакинської ради 1 грудня 1920 р. Серго Орджонікідзе заявив про входження Нагорного Карабаху до складу Вірменії. Це підтвердили И. В. Сталін у газеті «Правда» від 4 грудня 1920 р., а також Кавбюро ЦК РКП(б) рішенням від 3 червня 1921 року. Однак незабаром ці рішення були переглянуті. Кавбюро на своєму пленумі, що відбувся 5 липня 1921 р., прийняло інше рішення, що передбачало включення Нагорного Карабаху на правах автономії до складу Азербайджану.

Московський договір 1921 року передбачав поступку Туреччині Карської провінції, що входила раннє до складу незалежної Вірменії[15,с.313]. Відповідно до Карського договору того ж року, передбачалося створення Нахічеванської АРСР у складі Азербайджану[15,с.313]. У липні 1923 року була створена Автономна область Нагорного Карабаху (АОНК) у складі Азербайджанської РСР, що у 1937 році була перетворена в Нагірно-Карабахську автономну область (НКАО).

У радянський період інтелігенція і навіть партійне керівництво НКАО неодноразово зверталися до союзного центру (у 1945, 1967, 1977р.[16,с.167]) про перегляд адміністративно-територіального розподілу регіону, але, у силу відомих причин, Москва не могла йти далі окремих поступок у кадровій і етнокультурній політиці. Ліберальні процеси в СРСР наприкінці 80-х рр. XX ст., що послабили тверді підвалини тоталітарного режиму, генерували весь комплекс застарілих протиріч етнонаціонального характеру, створивши основу для ескалації етнополітичної ситуації в регіоні.

Таким чином, історичні аспекти міжетнічних відносин у минулому багато в чому визначили обопільне негативне сприйняття протиборчих сторін у період розгортання етнополітичних конфліктів навколо Нагорного Карабаху наприкінці 80-х рр. XX ст. На наш погляд, саме установки і стереотипи, споконвічно спрямовані на конфлікт, заклали благодатний ґрунт для актуалізації цілого ряду об'єктивних причин – політичних, економічних, демографічних, етнокультурних конфесіональних і інших, що на довгий час слугували активному генезису етнополітичних конфліктів у регіоні.

Список використаних джерел

1. Нерсисян А.Х. Типология этнополитических конфликтов. Ломоносовские чтения 2003 года. Аспиранты. Т.1. – М., 2003.

2. Паин Э.А., Попов А.А. Межнациональные конфликты в СССР // Советская этнография. – 1990, №1.

3. Исаев М.И. Социально-этнические аспекты развития национальных отношений // Этнополитический вестник. 1995г., №6.

4. Малышева Д. Конфликты на юге СНГ и на Ближнем и Среднем Востоке // Мировая экономика и международные отношения. – 1995, №10.

5. Геродот. История. Т. 1. – М.: «Ладомир», 1999.

6. Всемирная история. / Ред. коллег. И.А. Алябьев, Т.Р. Джум. Т. 6. – Минск: «Литература», 1996.

7. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. – М.: «Междунар. Отношения», 2001. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. – Баку: АН АзССР, 1960.

8. Баллаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917 – 1918 г.г. – Баку: «Елм», 1998.

9. Геноцид армян в Османской империи / Под. ред. М.Г. Нерсесяна. – Ереван: Айастан, 1982.

10. Азатян Г. Судьбоносные договора. – Ереван: НАН РА, 2000.

11. Гарибджанян Г.Б. Страницы истории армянского народа. – Ереван: Гитутюн, 1998.

12. Казананджян Р. К предыстории самоопределения Нагорного Карабаха. – М.: НАН РА, 1997.

13. Микаэлян К. Преодоление заблуждения // Содружество-НГ, 1999, Сентябрь.

14. Дипломатический словарь / Под. ред. А.А. Громыко. Т. 3. – М.: Наука, 1986.

15. Восканян С.С. Очерк истории армяно-азербайджанских этнополитических отношений. – Волгоград: ВолГУ, 2002.

Осмоловская Е.Ю. Исторические предпосылки генезиса этнополитических конфликтов в регионе Южного Кавказа

На примере Азербайджана и Армении рассматриваются исторические корни и генезис этнополитических противоречий в регионе Южного Кавказа, а также составляющие этнического конфликта

Ключевые слова: *этнополитическое пространство, генезис конфликтов, экспансия, политическая поддержка, автономия, стереотипы.*

Osmolovska, O.Y. Historical preconditions for the genesis of ethnopolitical conflicts in South Caucasus region

Historical roots and the genesis of ethnopolitical disputes in South Caucasus region and ingredients of ethnic conflict are considered by example of Azerbaijan and Armenia.

Key words: *ethnopolitical space, genesis of conflicts, expansion, political support, autonomy, stereotypes.*

УДК: 94 (437)

Мелещенко Т.В.

Мирне розділення Чехословацької Федеративної Республіки та позиція Гавела у цьому процесі

Проаналізовано причини розпаду Чехословацької Федеративної Республіки, визначено фактори, які сприяли цьому процесу. Показано ставлення Вацлава Гавела та його позицію з питання розділення чехословацької держави.

Ключові слова: *мирне розділення, правова держава,націоналізм,політична криза, демократичний рух.*

Суспільно-політичні перетворення, що відбулися в Чехо-Словаччині після «оксамитової революції» і пройшли під керівництвом президента-інтелектуала, Вацлава Гавела, сприяли демократичному розвитку всіх сфер державної життєдіяльності. Демократичні реформи, що мали місце у посттоталітарному суспільстві та побудова правової держави створили середовище в якому людські та громадянські права були понад усе. Тут з повагою ставилися до свобод народу, до політичного вибору та релігійного віросповідання, до права народу на самовизначення та національної самосвідомості. В таких умовах починається зростання ролі національного фактора в суспільно-політичному житті, на політичну арену знову вийшов націоналізм. Ніша, яка звільнилася після знищення масової ідеології, потребувала заповнення. У такому випадку саме націоналістична ідеологія знайшла своє місце у народній свідомості.

У народних західних етнонаціоналізмах, важливу роль відігравала інтелігенція, а що стосується її ролі у Чехо-Словаччині – державі Східної Європи, що довгий час перебувала під радянським впливом, то вона була першорядною. Тут лідерство навіть меншої верстви «чистих» або «вільних» інтелектуалів широко визнавали. Це нагадує відоме розрізнювання Г. Кона, який обстоював думку, що, на відміну від «західних» націоналізмів із їхнім раціональним і громадянським характером і буржуазною соціальною базою, націоналізми «сходу» завдячують своїм часто авторитарним, таємничим і «органічним» характером лідерству маленької верстви інтелектуалів за відсутності буржуазії[7].

У цьому є частка правди стосовно новішої епохи, оскільки командна економіка комунізму звільнила соціальний і політичний простір незадоволення й відчуження для незгодної інтелігенції, що її підштовхувала пов'язувати свою стурбованість правами людини, особливо етнічними й національними. Національний фактор виступив одночасно руйнівником усталених політичних утворень та творцем нових національних держав. Відповідно, національні суперечності та конфлікти, що мали місце в новоутвореній Чехо-Словацькій Республіці, відіграли важливу роль для цієї

країни, негативно впливаючи на її внутрішній розвиток та навіть склали загрозу її територіальній цілісності.

Національний чинник відіграв одну з головних ролей у поділі Чехо-Словаччини. Тривалий час тут, у спільній державі, проживали представники різних націй, що мали свої субкультури. За твердженням авторки концепції ліберального націоналізму, Я. Тамір, право націй на самовизначення випливає з права на культуру індивіда та спільноти. Право на культуру включає право на публічну сферу в якій індивіди можуть жити повноцінним життям[8,с.6]. Народи Чехії, а особливо Словаччини прагнули скористатися цим правом. 1990-1992 рр. стали одними з найважливіших для визначення напрямку внутрішнього політичного та економічного розвитку країни та її держав-наступниць.

Демократичні перетворення 1989 р. призвели і до зміни у становищі національних меншин країни. Останні отримали гарантії вільного національно-культурного розвитку, захисту громадянських прав та свобод. Як наслідок, на суспільно-політичній арені країни з'являються нові громадські організації та політичні партії, які вступають у боротьбу за самостійне існування. Такі національні прагнення, особливо з боку словаків і спонукали до розділу держави. Проведення в 1990 р. перших вільних виборів у Чехо-Словаччині підтвердило прагнення чехів і словаків жити у демократичному суспільстві, призвело до зміни закону про вибори. Останній передбачав можливість перемоги будь-якої політичної партії чи руху , якщо вони набирали 5% голосів у одній з республік федерації, прикладом чого може стати перемога двох ідейно подібних сил на виборах 1992 р. – Громадянського Форуму у Чехії та «Громадськості проти насильства» у Словаччині. Даний законодавчий акт згодом став іще одним фактором, який об'єктивно сприяв процесові розпаду Чехословаччини.

У Словаччині пройшло ряд бурхливих демонстрацій, що викликало неоднозначну реакцію у Чехії та призвело до прийняття у грудні 1990 року Закону про розмежування компетенції між федерацією і республіками. Згідно із новим законом у віданні центральних органів залишалися лише питання оборони, зовнішньої політики, фінансів і створення умов для єдиного ринку, що значно посилило відцентрові тенденції у державі. Впливові політичні організації Словаччини почали вимагати перетворення федерації на конфедеративне утворення двох народів. На початку 1991 року суспільно-політична ситуація ще більше загострилася у зв'язку з вимогою лідерів політичних організацій і рухів Моравії та Сілезії реорганізувати Чехо-Словаччину у федерацію трьох республік: Чеської, Моравсько-Сілезької та Словацької. Цій проблемі був присвячений «круглий стіл», проведений у березні 1991 у Брно з участю 25 партій і рухів. У той час, коли моравська проблема не набрала дальшого розвитку, у Словаччині виникла політична криза. Словаччина не була задоволена прокламованими ухвалами центральних органів і вимагала підписання державного договору з Чеською Республікою.

Після проведення виборів 1992 р. два найвагоміші демократичні рухи – ГФ у Чехії та ГПН у Словаччині – розкололися на декілька дрібніших партій та організацій. Внаслідок цього розколу з ГПН виокремився Рух за Демократичну Словаччину, що вивів на політичну арену нового словацького лідера – В.Мечіяра, який в подальшому став одним з ініціаторів мирного роз'єднання Чехії та Словаччини. Другі і останні спільні вибори у Чехо-Словаччині, що відбулися у 1992 р., підтвердили різницю у політичних інтересах населення обох республік: у Словаччині перемогли

ліво-зорієнтовані сили та націоналістичні партії, а в Чехії – прибічники радикальних економічних реформ, які виступали за збереження єдиної Чехословаччини.

У той час, коли моравська проблема не набрала дальшого розвитку, у Словаччині виникла політична криза. Словаччина не була задоволена прокламованими ухвалами центральних органів і вимагала підписання державного договору з Чеською республікою. Невирішеність цього питання, добровільна відставка президента у 1992 р. фактично визначили розпад Чехо-Словацької федерації. Наприкінці 1992 р. чехословацький парламент прийняв рішення про розділ федерації і утворення з 1 січня 1993 р. двох незалежних держав – Чеської і Словацької республік. Цей процес тривав всього пів року і пройшов взірцево та цивілізовано як і «Ніжна революція» в Чехо-Словаччині, яка поклала край тоталітарному пануванню комуністичної партії в країні.

Спалах націоналізму серед словацької політичної еліти та небажання чеської сторони піти на поступки (погодитися на конфедерацію) фактично призвели до розпаду Чехословаччини, який був юридично оформлений і відбувся без будь-яких політичних ексцесів.

Реакція населення обох країн на розпад Федерації була неоднозначною, однак і чеське, і словацьке суспільства проявили політичну терпимість. Поділ Чехо-Словацької Федерації на дві незалежні держави підтвердив різницю у політичних та економічних прагненнях громадян Чехії та Словаччини, певну культурно-ментальну різницю між народами.

Таким чином, суспільно-політичний розвиток Чехословаччини та спалах націоналізму серед населення та політичних еліт обох країн в 1989-1992 рр. зумовили розпад федерації. Після розпаду Федерації суспільно-політичний розвиток Чехії та Словаччини відбувався в напрямку побудови демократичних суспільств, проте мав свої особливості. Чеський уряд визначив основні напрямки політичного та економічного розвитку країни, серед яких – вступ до Європейського Союзу та НАТО. Останнє сприяло подальшим економічним перетворенням в країні та побудові демократичного суспільства, в якому громадянам гарантувалися усі права та свободи, незалежно від їхнього національного походження.

Оксамитовому розлученню передувало також загострення суспільних суперечностей. У Словаччині помітним стало погіршення життя населення, за що відповідальність покладалася на празький уряд. Запровадження ринкових відносин та утвердження демократії розширили прірву між чехами і словаками. За два з половиною роки після «оксамитової революції», приходу до влади президента В. Гавела та проголошення ідеалу «інтелектуального і культурного суспільства» Чехо-Словаччина зіткнулася із жорстокою реальністю. Країна являла собою розколоте корумповане суспільство, позбавлене загальних прагнень, єдине тільки в ненависті до комуністичного минулого[10,с.239].

У червні 1991 року, між чехами і словаками велися переговори, що свідчили про появу глибоких відмінностей у їх поглядах на принципи подальшого співжиття в кордонах однієї держави. Вибори до Національних зборів, що відбулися в Чехо-Словаччині у 1992 році, засвідчили різноманітність суспільно – політичного життя та підкреслили значні суперечливі тенденції політичного розвитку як у Чехії так і в Словаччині. Перемога націоналістично зорієнтованих партій у Словаччині і прибічників ліберальних реформ, які виступали за існування єдиної

Чехословацької федерації у Чехії – повністю відображали протиріччя, що зрештою підштовхнуло до оксамитового розлучення[9,с.174].

Переважна більшість як чеського так і словацького електорату не бажала поділу федерації. Про це свідчать соціологічні опитування, які проводилися в державі. Так, за результатами опитування 1990 року лише 5,3% населення Чехії і 9,6% населення Словаччини підтримували поділ країни, вважаючи його необхідним. Опитування, що проводилося через рік у 1991 році показало майже незмінні результати. За поділ держави виступало 6% чехів і 11% словаків. Анкетування населення, що проводилося у червні 1992 року показало наростання сепаратистських прагнень. За даними червневого опитування громадської думки в Чехословаччині з приводу поділу держави 35,5% чехів і 35% словаків підтримали такий розвиток подій. Однак більша частина опитаних була переконана, що розпад держави є неминучим і це лише питання часу[10,с.240].

Політичні сили обох республік продовжували вносити дезінтеграційні тенденції у суспільно-політичні реалії державного життя. Це яскраво відобразилося під час президентських виборів 3 липня 1992 року, коли словацькі депутати блокували процедуру переобрання Гавела. 20 липня президент змушений був піти у відставку. Це свідчило про те, що головні політичні сили країни не змогли досягти компромісу щодо функціональної моделі федерації.

Що стосується основної маси населення, то 80% громадян аж до відставки Гавела надавали перевагу існуванню єдиної спільної держави. Однак після завершення виборів, населення не підтримуючи поділ, розуміло, що його неможна уникнути. Блокування президентського переобрання Гавела та проголошення парламентом суверенітету Словаччини сприяло збільшенню чисельності прихильників поділу Чехословаччини. У жовтні 1992 року кількість таких прихильників досягла51% у Чехії і 37% у Словаччині, а в листопаді становила у Чехії – 50%, а в Словаччині – 40%[8].

Політичні сили республік підштовхнули процес розподілу держави. Розлученню Чехо-Словаччини сприяли політичні лідери цих країн – В. Клаус та В. Меч'яр, погляди яких на державний суспільно-політичний устрій значно відрізнялися. Хоча Клаус і виступав за збереження політичного союзу, він був проти союзу економічного. А Меч'яр висував ідею конфедерації, яку Клаус рішуче відкинув. Словацький політик наголосив, що у Словаччині буде проводитися словацький варіант економічних реформ, який буде максимально враховувати інтереси словацького народу. Клаус, не погоджуючись з таким поворотом ситуації, заявив: «Цивілізований розвід краще за формальне співмешкання»[10,с.240].

Що стосується громадської думки населення, то чехи стверджували, що єдиним способом виживання для Чехословаччини є федерація в якій існуватиме центральний уряд, що буде здійснювати контроль за над владою та регіональними урядами. Словаки, в той час, виступали за те, що лише конфедерація підкреслить їх ідентичність.

Президент Чехо-Словаччини Вацлав Гавел опинився у скрутному становищі. Він повинен був мирними методами розв'язати ситуацію, що склалася. Однак прагнення Гавела не підтримували народні маси. Влітку, під час візиту президента до Словаччини, йому в обличчя закидали: «Досить нам Гавела!», «Досить нам Праги!» Гавел у напруженій політичній ситуації, коли його президентство не було підтримано, подав у відставку. Він залишився єдиним політичним лідером, який виступав

за збереження цілісності держави. Перебуваючи ще на посту президента він у одному зі своїх останніх указів доручив В. Клаусу та В. Меч'яру розробити нові механізми функціонування федерації. Президент прагнув зберегти цілісність держави і запропонував це питання вирішити з допомогою референдуму на який би винеслося питання про майбутній устрій ЧСФР та проект угоди про розподіл державних функцій керівництва обох республік у спільній державі.

Основного опонента Гавела – Вацлава Клауса не засмучувала втрата Словаччини, економіка якої після комуністичного господарювання була катастрофічною і потребувала чималих зусиль та матеріальних засобів для відбудови. Тому він схилявся до розділу держави, як засобу простого вирішення економічної проблеми.

Можливо, найбільшою невдачею Гавела було те, що він не зміг так швидко, як інші, включаючи його головного суперника Вацлава Клауса, що Чехо-Словаччина, як федеративна держава двох націй, після 1989 року була приречена.

Словаки, які не мали власної держави і відчували, що знаходяться під постійною опікою чехів, поступово розрушали підвалини спільної держави.

Опонент Гавела, Вацлав Клаус, який думав, що менш успішна в плані економіки Словаччина стримує чехів, не перешкоджав такому розпаду. Однак Гавел до останнього моменту сподівався, що спільну державу можна врятувати.

В результаті цього багато словаків вважають, що він не зміг зрозуміти їх національних устремлінь[2] Гавел переконався, що словацький народ не хоче більше жити у спільному домі. Він, будучи свідомим, демократичним політиком не став вдаватися до жорстких силових методів збереження держави.

У вересні 1992 року було прийнято закон про принципи поділу держави. Все майно розподілялося в пропорції 2(Чехія):1(Словаччина). Нерухомість мала належати тій республіці на території якої вона знаходилася.

25 листопада було затверджено закон про поділ ЧСФР. Федеральна асамблея затвердила розпад держави 183 голосами проти 117-ти, що становило перевагу лише в три голоси більше від необхідних трьох п'ятих парламентської більшості. Вже 31 грудня 1992 року Чехословаччина перестала існувати як єдина держава[6,с.311]. Розпад Чехо-Словаччини тягнув за собою зміни не лише державного, але і регіонального масштабу. Відбулося своєрідне руйнування центральноєвропей-ських векторів – «Північ – Південь» та «Схід – Захід». «Вишеградська трійка» трансформувалася в «четвірку».

Проголошення незалежності було сприйнято населенням обох держав з розумінням. Ні чехи ні словаки не вбачали трагедії в розпаді федерації. Протягом місяця Гавела було обрано президентом Чеської Республіки. Більшість чехів була глибоко переконана в тому, що в таких умовах у Чехії є більше шансів інтегруватися до євроатлантичних структур. Цьому сприяла наявність у державі людського, промислового, сільськогосподарського та особливо політичного потенціалів.

Ліквідація Чехо-Словацької Федеративної Республіки це був бурхливий процес, що своє розв'язання знайшов цивілізованим шляхом у правовому полі. З 1 січня 1993 року на європейському континенті з'явилися дві нові повноправні незалежні держави Чеська Республіка

і Словацька Республіка. Вже 19 січня ці країни стали членами ООН та протягом короткого часу були визнані європейською та світовою спільнотою. Таке миттєве включення цих держав до світового співтовариства є свідченням того, що розлучення цих держав було правильним і зваженим кроком, який пройшов у цивілізованих рамках.

Розлучення Чехо-Словаччини – це результат консенсусу провідних політичних сил держави, який відкрив рідкісний для сьогодення, але єдино припустимий конституційний і мирний шлях припинення існування федеративного утворення, еволюційного переходу до суверенітету і благоустрою власної домівки кожним із народів. Чехословацький варіант державного розділу відзначається спокійністю, прагматичністю, плавним і мирним перебігом подій, де обидві сторони спокійно і виважено вирішили основні питання поділу. Плинний варіант вирішення внутрішньодержавного конфлікту став можливим завдяки тому, що чеському та словацькому народам і їх лідерам притаманні елементи європейської політичної та правової культури, що дало змогу вгамувати синдром «історичних кривд», переступити через ідейні і національні суперечності[5,с.55].

Чехословацький приклад державного розпаду визначався спокійністю і прагматичністю за яких обидві сторони ще до офіційного розлучення вирішили основні питання усамостійнення аж до розподілу майна. Демонтаж федерації відбувся шляхом переговорів, політичних угод та законодавчих актів, що унеможливлювали суспільний вибух. Даний варіант розв'язання внутрішньодержавного конфлікту став можливим завдяки тому, що чеському та словацькому народам, а особливо їх лідерам були притаманні елементи демократичної політичної та правової культури.

Пародоксально, але те саме «мирне розлучення» Чехії і Словаччини, яке зараз слугує прикладом мудрого рішення сепаратистських тенденцій, було поразкою Гавела, який наполягав на збереженні Чехо-Словаччини. І лише недавно він визнав, що все, що відбулося, на краще. У своєму інтерв'ю через десять років після розпаду Чехо-Словаччини Гавел дав таку оцінку результатів поділу держави на дві окремі частини:

«У період поділу Чехо-Словаччини я був її федеральним президентом і, виходячи з повноважень цієї посади, мав перешкоджати поділу. До сьогодні вважаю помилкою те, що поділ здійснювали політичні сили і що громадянам не було дано можливості висловити свою волю на референдумі. Однак мирний перебіг поділу мав переконати всіх у прийнятності такого рішення без фатальних наслідків. Гадаю, що коли чехи й словаки можуть послужити для когось взірцем, то саме в цьому, і вважаю, що цьому мали б присвятити себе дипломати в усьому світі»[3].

Розділ Чехословаччини був неминучим і безповоротним. Це не був стихійний процес, що вийшов з під контролю, а це був організований процес. Якщо характеризувати процес розділення Чехословаччини, то можна висловити думку, що чехи і словаки ніяк не змогли домовитися про внесення змін до конституції. Словаки прагнули максимально вільної конфедерації, а чехи хотіли міцної федерації. А тому довгі пошуки компромісного вирішення питання ні до чого не призвели. В одну прекрасну мить два політичних лідера – Вацлав Клаус та Володимир Мечіяр вирішили, що вони не можуть і не хочуть домовлятися, долю держави було вирішено.

Чехи, в принципі, не підтримували розділу країни, але так як у них існувало ще багато не вирішених питань, зокрема перехід до демократії та ринкової економіки, вони свої зусилля спрямовували в інше русло. Тому

розділ держави вони пережили не так болісно і сприйняли його як елемент перехідного періоду. Що стосується словаків, то вони теж не сприйняли розділ як велику трагедію. Вони вважали, що все, що відбулося – не дуже добре, тому що не спитали їхньої думки. Але у Чехословаччині, яка була федерацією і де словаки мали певну автономію, всі серйозні питання вирішувалися у Празі, то розпад був обумовленим і виправданим.

Зараз, через майже два десятиліття, читаючи чеські та словацькі газети, важко знайти статтю, яка критикувала б розділ держави. Суспільство переконане в тому, що таке вирішення проблеми було необхідним. А що стосується Гавела, то одні вважають, що розпад держави був його найбільшою невдачею під час керівництва країною, а інші, що це був неминучий факт, який був зумовлений національними і політичними чинниками.

Мирний розділ Чехословаччини став наслідком побудови правової держави та розвитку організованого і громадянського суспільства, де панував закон і порядок, а не політичне свавілля, дотримувалися права і свободи людини і громадянина.

Список використаних джерел

1. Вацлав Гавел. Протест// Иностранная литература. – 1990. – № 7. – С.86-100.
2. Гавел В. «В умовах демократії політик може підвести виборців тільки один раз. //Дзеркало тижня» //http:www.dt.ua.
3. Зарицький О.М. Вацлав Гавел. Політичний портрет. – К.: Сатсанга, 2001. – 132 с.
4. Передрій О., Сюсько І. Розлучення по чехословацьки// Політика і час. – 1993. – № 3. – С.55-59.
5. Ротшильд Дж., Уінфілд Н. Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни/ пер. з англ. В.Т. Лапицького, С.М. Рябчик. – К.: Мегатайп, 2004. – 384 с.
6. Сміт Е.: Нації та націоналізм у глобальну епоху http://library.iv-fr.net
7. Федорчук Т. Розлучення Чехії та Словаччини як наслідок етнонаціональної політики держави// Політологічні та соціологічні студії: Збірник наукових праць. – Т III. – 2005. – С.346-356.
8. Яровий В.І. Новітня історія країн східної Європи. – К., 1995.

Мелещенко Т.В. Мирное разделение Чехословатской Федеративной Республики и позиция Вацлава Гавела в этом процессе

Проанализированны причины распада Чехословатской Федеративной республики, определены факторы, которые способствовали этому процессу. Показано отношение Вацлава Гавела и его позиция по вопросу разделения чехословацкого государства.

Ключевые слова: *мирное разделение, правовое государство, национализм, политический кризис, демократическое движение.*

Meleshchenko, T.V. The peaceful separation of Czechoslovak Federal Republic and the position of Havel in this process

Reasons of disintegration are exposed and analysed Chekho-slovakia Federal Republic, certainly factors which was instrumental in this process. The relation of Vaclava Gavela and his position is rotined through question of separation Chekho-slovak states.

Key words: *peaceful separation, legal power, nationalism, political crisis, democratic motion.*

УДК 94 (477)

Асланов А.

Роль преси і інформаційних агентств у забезпеченні інформаційних потреб населення

Розглядається місце та роль засобів масової інформації (ЗМІ) у забезпеченні інформаційних потреб населення. Зроблено висновок, що послідовне застосування принципу комплексності дозволяє підвищувати інформаційну насиченість матеріалів у ЗМІ.

Ключові слова: *засоби масової інформації, інформаційні потреби, преса, інформаційні агентства.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Асланов А.

Роль прессы и информационных агентств в обеспечении информационных потребностей населения

Рассматривается место и роль средств массовой информации (СМИ) в обеспечении информационных потребностей населения. Сделан вывод, что последовательное применение принципа комплексности позволяет повышать информационную насыщенность материалов в СМИ.

Ключевые слова: *средства массовой информации, информационные потребности, пресса, информационные агентства.*

Миллионы газетных полос ежедневно попадают в руки читателей. Сотни информационных агентств доносят до людей новости из любого уголка нашей планеты. Тысячи телебашен, десятки космических спутников делают нас свидетелями событий в разных странах мира. Значение печати, новостных агентств, радио и телевидения в современном мире переоценить просто невозможно. Они превратились в мощный инструмент воздействия, охватывая своим влиянием беспрецедентное в истории число людей. Поэтому необходимо знать все процессы, связывающие СМИ и

их аудиторию, для того, чтобы понять закономерности формирования общественного мнения, идеологии.

Большинство исследований, прямо или косвенно относящихся к теме средств массовой информации, посвящено проблемам повышения эффективности СМИ, увеличению их роли в жизни общества, влиянию на мировоззрение отдельного человека и целого социума[1;2;4;6;9]. Нам показалось необходимым изучить, для начала, отдельную частицу сложного процесса массовой коммуникации – аудиторию, продемонстрировать её возрастающие информационные потребности и связанную с ними необходимость использовать СМИ, её отношение к средствам массовой информации, предпочтения и зависимость от них. В постановке целей информационной деятельности, в выборе средств и методов её осуществления, в предвидении результатов явно или неявно, в той или иной форме присутствует представление об аудитории – о тех, кому адресован материал. В их сознании, в их деятельности должно совершиться то, ради чего работает мощный механизм современной массовой информации. Социологический анализ проблем аудитории предполагает изучение как объективных, так и субъективных сторон. Здесь должны быть приведены в систему все связи между аудиторией и средствами массовой информации во всем их многообразии и на различных уровнях.

Эффективность работы СМИ зависит от того, насколько учтены особенности аудитории, к которой обращается журналистика[8]. Эффективная деятельность требует точных знаний об аудитории. Главным критерием выступают здесь информационные интересы и потребности аудитории, а постановка целей, чтобы не быть произвольной, должна опираться на конкретные представления о действующих силах современной истории и на понимание законов общественного развития. Потребность в информации обнаруживается при сопоставлении реального состояния, скажем, общественного мнения, знания о предмете, которым владеет потенциальная аудитория, с теми данными, которыми эта аудитория должна располагать для выбора правильных и точных решений. Именно тогда становится ясно, какие знания, идеи, ценности надо поддержать и развить, что в сознании аудитории перестраивать, вытеснять, преодолевать, на какие вопросы отвечать, чем пополнить информационную «картину мира» читателей.

Следовательно, эффективность средств массовой информации определяется степенью реализации целей, поставленных перед ними, естественно, с учетом объективных информационных потребностей аудитории в данное время и в данных условиях. Поэтому знание информационных потребностей аудитории важно для социологии, а их удовлетворение – для средств массовой информации[7]. Знания об интересах аудитории, о ее стремлении получать информацию определенной проблематики дают основания для программирования эффективной работы. Близость материалов интересам аудитории позволяет устанавливать и поддерживать контакт с нею. Как нет артиста без публики, так нет и СМИ без читателей, слушателей, зрителей. На протяжении всей своей жизни человек, особенно современный, неразрывно связан с СМИ, которые оказывают мощное влияние на формирование личности. Распространяемая ими информация воздействует на индивида, для неё характерны быстрота и регулярность воздействия, безличный, опосредованный характер.

Важной особенностью воздействия СМИ является его перманентность. Случаи, когда отдельные сообщения газеты, информационных агентств, радио- или телепередача, книга или кинофильм серьезно изменяют установки человека, чрезвычайно редки. Однако длительное, постоянное восприятие информации одного и того же характера может существенно сказаться на формировании духовного мира человека. Механизм воздействия средств массовой информации на личность заключается в распространении моделей, общественных норм, которые могут служить образцом как для материально-предметной среды семьи, так и при формировании человеческих отношений, ценностей и интересов, определяющих образ жизни.

Если средствами пражурналистской деятельности преимущественно были устные и письменные формы сообщения, то собственно журналистика прямо связана с использованием развитых технических средств коммуникации — прессы и информационных агентств. Печать (газеты, еженедельники, журналы, альманахи, книги) приобрела особое место в системе СМИ в связи с фиксацией информации на бумажном листе. Вышедшая из-под печатного станка продукция несет информацию в виде напечатанного буквенного текста, фотографий, рисунков, плакатов, схем, графиков и других изобразительно-графических форм, которые воспринимаются читателем без помощи каких-либо дополнительных средств. Это обстоятельство способствует проявлению ряда важных свойств взаимоотношений прессы и аудитории. Во-первых, имеется возможность быстрого, обзорного ознакомления со всем «репертуаром» сообщений, включенных в номер или книгу, что в свою очередь дает возможность получить первичную целостную ориентацию во всем объеме и разнообразии информации. Благодаря этому можно составить общее впечатление о содержании выпуска и, далее, выбрав интересующий материал, определить характер «извлечения» (просмотр, выборочное ознакомление, подробное чтение, сохранение номера или вырезки из него для хранения и повторного ознакомления и т.д.).

Во-вторых, можно пользоваться возможностями «отложенного чтения» — после первичного ознакомления оставить материал для внимательного и подробного прочтения в удобное время и в подходящем месте (допустим, перенести знакомство с номером на вечер, прервать чтение, чтобы вернуться к нему позже и т.д.). Все это возможно потому, что печатные издания автономны благодаря способу фиксации. Их легко иметь «при себе» и обращаться к «извлечению» информации в удобное время, не мешая окружающим, и в обстоятельствах, не позволяющих или мешающих слушать радио или смотреть телепередачи (в поезде, метро, автобусе, самолете и т.д.). При этом чтение текста и восприятие изобразительного печатного материала проходит в соответствии с желанием избирательно, в том порядке, темпе и ритме, которые устанавливает сам читатель. Он может обращаться к одному и тому же произведению несколько раз, хранить нужное, подчеркивать, делать пометки на полях и т.д. Все это определяет множество степеней свободы при контакте с печатными изданиями, что делает их на обозримый период незаменимыми и важными носителями массовой информации.

Однако у печати есть свойства, по которым она проигрывает другим средствам коммуникации. Если информационные агентства способны передавать информацию практически непрерывно и в высшей степени

оперативно, то печать самой технологией обречена на дискретность выпуска номеров и книг. В настоящее время частота выпуска печатной периодики колеблется от ежедневного (газета) до ежегодного (альманах). Конечно, можно делать выпуски газет, особенно с экстренной информацией, и несколько раз в сутки, но это сопряжено с трудностями печати и доставки. Поэтому с повсеместным распространением информационных агентств такая практика почти прекратилась.

В последнее десятилетие активно развивается такой канал информации, как всемирная компьютерная сеть, в которой значительное место занимает массовая информация. Это электронные версии и дайджесты газет, сайты информационных агентств, оперативно работающие в режиме реального времени. До появления интернета информационные агентства не имели возможности предоставить аудитории непосредственно свой информационный продукт. Такой продукт представлял собой сообщения, передаваемые по телетайпу, факсимильной связи, электронным сетям, почте и другим средствам связи в виде ленты оперативной информации, специализированных вестников, тематических пакетов, экспресс-выпусков, еженедельников. Однако продукты информационных агентств, как правило, не идут в эфир или печать в первоначальном виде. Каждое издание, радиостанция, служба телевизионных новостей, адаптирует полученную информацию для своей аудитории. Возникновение интернета трансформировало деятельность информационных агентств. Создавая свои интернет-серверы, они минуют клиентов-посредников для распространения собственной информации и сами превращаются в полноценные СМИ с набором индивидуальных типологических признаков: аудиторией, внутренней структурой, жанрами, оформлением и т.д. Так изменилась роль информационных агентств как посредников в цепочке: событие – информационное агентство – СМИ – общество. Ресурсами информационных агентств в XXI веке может воспользоваться практически любой житель Земли, располагающий компьютером, модемом, выделенной линией связи или WAP. Таким образом, компьютерные сети соединяют в себе возможности всех типов СМИ, правда, печатные тексты могут читаться лишь с монитора (и при необходимости распечатываться на собственном принтере).

Издания и агентства широко используют свои коммуникативные возможности. При этом у аудитории в практике контактов с разными коммуникационными средствами складываются свои предпочтения и мотивации, учесть которые также полезно журналистам. При обращении читателя к прессе на первом месте оказывается стремление глубже ориентироваться в происходящем, разбираться в закономерностях жизни, а уже затем — желание почерпнуть какую-либо утилитарно-полезную информацию, с толком провести свободное время. Если учитывать эти мотивы и предпочтения, то можно сказать следующее. Для деятельности прессы должно быть характерным сводное представление событийной информации, сопровождающееся серьезным комментарием и обращением к фундаментальным закономерностям жизни; важна также практическая направленность информации, ориентация же на отдых может быть ослабленной и использоваться как фоновая.

Значение для массовой аудитории информации, поступающей по глобальным компьютерным сетям, пока недостаточно ясно. Значительная часть аудитории не имеет возможности выходить в Интернет.

Пользующиеся же его возможностями чаще всего только настраиваются на получение информации, вырабатывают свое отношение к нему как каналу массовой информации. Но уже есть и «фанаты», на которых Интернет-ресурсы действуют как своего рода информационный наркотик.

Массовая коммуникация, как и всякое человеческое общение, тяготеет к установлению обратной связи с адресатом. Только это делает воздействие человека на человека целенаправленным, корректирует его с учетом реакции партнеров по общению: воздействие информации на человека опосредуется его активным отношением к ней. Не имея обратной синхронной связи, субъекты массовой информации вынуждены ориентироваться на вероятного потребителя, на некоторые его характеристики, заранее известные журналисту, определяющие, по его мнению, ожидания от информации и реакцию на нее. При этом расчет делается на характеристики повторяющиеся, типичные, ибо адресат в этом случае массовый. Газеты, информационные агентства обращаются к тысячам и сотням тысяч читателей, слушателей, зрителей. С другой стороны, система массовой информации и пропаганды рассчитана на индивидуальное потребление, «с доставкой на дом». Эта система ориентирована на прямую связь общества в целом с личностью. Средства массовой информации апеллируют к личности в совокупности её социальных ролей – как к гражданину и семьянину, представителю конкретного народа в целом и жителю отдельного района, представителю данной профессии и работнику народнохозяйственной отрасли и т. д. В целом содержание массовой информации охватывает все стороны связей человека с обществом и его подсистемами, все области общественных отношений, в которые включена личность[10]. Поэтому журналистика, ее практические задачи оказались так близки к конкретной социологии, также изучающей личность в совокупности ее социальных ролей, науке, которую «отдельный человек интересует не сам по себе, а как член определенного общества, класса, социальной группы, воплощающий в себе некоторые социально-типичные черты».

В поиске оснований для планирования информационного воздействия практики и исследователи в области массовой информации стремятся отыскать устойчивые сочетания социально-демографических и социально-психологических характеристик аудитории. Выявление представителей разных типов среди аудитории позволяет сделать адресат массовой информации более конкретным и соответственно более действенным – информационное воздействие. Есть часть информации и вовсе рассчитанная сразу на всех— на «среднего» представителя аудитории. Таковы справочные отделы газет, определенная часть выпусков информационных агентств и др. Существуют материалы, которые путем сочетания различных аспектов проблемы, аргументов, иллюстрации и т. п. также рассчитываются на как можно более широкую аудиторию. Четкое осознание границ расчетной аудитории -важнейшая задача практического программирования деятельности массовой информации. Оно может идти по принципу «слоеного пирога» (придание материалу, информации черт, привлекательных для разных слоев аудитории) и путем дифференциации изданий и рубрик[6].

Переходя от общего представления об аудитории к социологическому уровню, следует конкретизировать понятие аудитории. В целом вся система массовой информации рассчитана на все население страны, местные средства – соответственно на население того региона, в котором

они действуют. Население страны или региона составляет потенциальную аудиторию СМИ (для отраслевых органов информации в этом качестве будут выступать все работники данной сферы профессиональной деятельности и их партнеры в других сферах деятельности, а также клиенты, заказчики и т. п.). В рамках каждого из средств информации действуют отдельные издания, рассчитанные на определенную часть населения, выделенную по конкретному признаку (полу, возрасту, образованию, профессии, любительским увлечениям). Такая аудитория является расчетной или целевой (этим понятием можно обозначать и ту часть аудитории издания, на которую рассчитаны определенные рубрики и т.п.). Люди, вступающие в контакт с источниками информации, составляют реальную аудиторию[12].

Для аудитории СМИ характерна черта, которую можно определить как устойчивость, ибо работа средств массовой информации рассчитана на регулярный контакт с аудиторией. Этому способствует система распространения информации: подписка на печатные издания на длительный срок, привыкание к сайтам полюбившихся информационных агентств. Данные ряда исследований позволяют предположить, что статистическая граница аудитории и не аудитории ежедневных газет и информационных агентств пролегает между следующими мерами регулярности обращения: «несколько раз в неделю» и «один раз в неделю». То есть если уж люди пользуются данным средством массовой информации, то делают это не реже одного раза в неделю, а чаще всего – несколько раз в неделю. Практически в каждом издании сосуществуют материалы, направленные на все или на отдельные виды аудитории. С другой стороны, в аудитории есть люди, имеющие по положению в системе общественного разделения труда, по положению в системе общественного управления разное объективное отношение к определенным изданиям, рубрикам, материалам.

Легче всего обнаружить разницу во взаимоотношениях органа информации с массовой аудиторией и социальными институтами (организациями, ведомствами, учреждениями). Некоторые исследователи вообще предложили разделить читателей газеты на «деловых» и «эмоциональных» – тех, кто читает данные материалы по долгу службы, и тех, кому они просто нравятся и потому интересны. Несмотря на всю условность такого разделения, в нём отражены обе стороны результативности деятельности СМИ – эффективность и действенность. Эффективность принято рассматривать в связи с воздействием на массовую аудиторию, действенность – на социальные институты. В целом это оказывается воздействием физически на одних и тех же людей, но ситуативно – в их разных функциях одни материалы апеллируют к ним как к конкретным представителям конкретных организаций в сфере их должностной компетенции, другие – касаются их в той же мере, как и многих других людей разных профессий и возрастов, должности и положения. Более тонким оказывается разделение аудитории на массовую и специализированную. Оно вытекает из явления дифференциации информации внутри системы СМИ. В аудитории многих изданий есть часть аудитории, на интересы и компетенцию которой делается особый акцент. Вообще у большинства материалов есть двойной адресат, точнее, в аудитории есть две группы: одна, для которой данное сообщение несет информацию, связанную с профессионально-должностной или

общественно-политической ролью, другая — для которой содержание сообщения таким образом «повернутым» не оказывается. Массовые издания должны рассчитывать на обе группы аудитории, иногда помещая дифференцированные материалы, иногда — те, что должны привлечь внимание обеих групп, ибо «призвание» СМИ — устанавливать связи между специалистами и неспециалистами, производителями и потребителями, обслуживающими и их клиентами. Аудитория характеризуется множеством связей со СМИ, обозначаемых общим понятием «отношение аудитории к средствам массовой информации»[8;11].

Для задач конкретного анализа отношения аудитории к массовой информации может быть представлена система уровней отношения, выстроенных «по линии потребления», выбора массовой информации. Выбор источников информации в рамках отдельных средств, использование «наборов» источников. Выбор отдельных сообщений в объеме материалов, поставляемых данным источником информации. Избирательное восприятие (запоминание, усвоение, оценка) материала и его частей. Актуализация (последействие) информации в сознании и поведении потребителя информации. Одни из факторов действуют на всех уровнях, другие — на отдельных. К числу «сквозных» относится система жизненных интересов личности, действие которой отражается в массе проявлений. Если читателю, например, не нравится экономическая рубрика в данной газете, то это не значит, что он вовсе не интересуется вопросами экономики. Этот интерес он может удовлетворять за счет других систем социальной информации (специальной литературы), других средств информации (в рамках данной системы информации), других источников.

В широком спектре человеческих потребностей существует и потребность в информации. Последняя вытекает из сущности социальной системы как системы информационной, в которой взаимодействие (сотрудничество) между подсистемами и элементами протекает не только в форме энерговещественных, но и информационных процессов. Потребность в информации выражает в субъекте общественную необходимость в информационном обеспечении практически всех видов человеческой деятельности и предопределяет включение личности в существующую в обществе систему социальной информации. Потребность в информации как бы пронизывает все другие человеческие потребности, обслуживает их и в то же время носит самостоятельный характер, выражая творческую сущность человеческого сознания. Ведь информация обеспечивает процесс мышления, который «имеет своей основной функцией опережение, предвосхищение, активное отношение к извне поступающим данным».

Для любого социального субъекта (личности, группы, общества в целом) существует необходимость в получении информации. Однако сказать так — это значит объяснить только объективную сторону потребности, осветить отношение субъекта с действительностью односторонне: по направлению от среды к субъекту. Есть и обратное отношение—избирательное отношение субъекта к среде. Жизненные интересы и порожденные ими информационные интересы специфически реализуются в разных системах социальной информации. В принципе всякая информация апеллирует к жизненным интересам личности, обслуживает выполнение ею разных социальных ролей. Особенности массовой информации состоят в том, что рассчитанная на обслуживание системы

основных ролей, выполняемых личностью, она, во-первых, обслуживает их в целом, во-вторых, направлена на вывод личности за пределы повседневно выполняемых ролей, на расширение «жизненного пространства» людей, обогащение их социальных контактов. В последнем случае особенно важными становятся такие черты массовой информации, как ее привлекательность, новизна, доступность[7].

Эти особенности массовой информации отражаются в характеристиках аудитории, полученных в ходе конкретных социологических исследований. Опрашиваемые гораздо чаще объясняют характер своих взаимоотношений с источниками массовой информации не долгом или обязанностью, а «просто интересом». Исследование информационных потребностей должно исходить из их типологии: общепсихологические, коммуникативные, науковедческие, информативные. Выявление степени их удовлетворения — первоочередная задача. Во всех случаях подобного исследования за основу необходимо брать предметную область СМИ, т. е. изучать не только интересы, но и мотивы. Всестороннее выяснение мотивационного диапазона информационных потребностей даст возможность управлять мотивировками.

Информационные потребности населения следует рассматривать как потребности в сообщениях определенного содержания и формы, которые нужны людям для ориентации в окружающей действительности, уточнения сложившейся у них картины мира, для выбора линии поведения и решения проблемных ситуаций, для достижения внутреннего равновесия и согласованности с социальной средой. Без удовлетворения этих потребностей невозможна целенаправленная разумная деятельность человека. Поэтому степень развития информационных потребностей и их удовлетворения тесно связана с социальной активностью человека. Это еще раз подтверждает важность включения в число критериев эффективности СМИ их роль в удовлетворении и развитии информационных потребностей населения. При этом необходимо различать понятия информационные потребности и тематические интересы аудитории.

Потребности в информации социальны по своей природе и обусловливаются в первую очередь содержанием, структурой повседневной деятельности индивида, в том числе объективными характеристиками его профессиональной и общественной деятельности. Тематические же интересы являются субъективным отражением и выражением информационных потребностей. Они зависят от содержания предлагаемой информации и от ситуативных социально-психологических факторов (таких, как популярность, злободневность, престижность определенных тем, лиц, явлений и т.д.). Далеко не все информационные потребности осознаны самим субъектом и выражены в его тематических интересах и коммуникативном поведении; часть из них остается неосознанной и потому нереализованной из-за отсутствия необходимых сведений, недоступности источников информации, неразвитости коммуникативных навыков и т. д. Некоторые сведения об информационных потребностях аудитории можно получить путем опроса. Опрос дает только картину тематических интересов аудитории. Ее необходимо дополнить анализом характера ролевой деятельности представителей различных групп населения в труде, сфере общественной и духовной жизни, быту и семье[8].

Природа и содержание информационных потребностей глубоко связаны со всей жизнедеятельностью человека. Поэтому их анализ должен

исходить не только из сферы общения (как при тематических интересах). Необходимо учитывать целостную систему деятельности, в которую включена личность. Как и любые другие потребности, информационные являются побудителем активности людей. Если они не удовлетворяются сообщениями, передаваемыми СМИ, то аудитория либо ищет нужную информацию в других каналах, либо подавляет потребность в такого рода информации, а следовательно, и свою активность в этой сфере. Поэтому важно знать, каким образом удовлетворение (или неудовлетворение) определенных информационных потребностей может повлиять на характер и эффективность повседневной деятельности людей, на их активность в различных сферах общественной жизни. Ведь воздействие средств массовой информации на общественное сознание измеряется не числом (или даже качеством) «заботливо обрамленных» картинок, а способностью этих средств побудить личность, социальную группу включиться в деятельность общества на разных уровнях — от непосредственного, ближайшего окружения до общественных движений мирового масштаба.

Анализируя содержание информационных потребностей и их удовлетворение разными, в том числе и массовыми, средствами общения, следует учитывать образ жизни населения. Это позволит объяснить закономерности формирования аудитории СМИ, а также причины неодинаковой эффективности использования отдельных каналов информации определенными группами населения. Проведенные социологические исследования показывают, что увеличение роли телевидения в удовлетворении информационных и культурных запросов особенно заметно в группах, чей образ жизни характеризуется, во-первых, повышением степени урбанизированности среди населения малых городов и сел, во-вторых, большим количеством свободного времени, в третьих, большей ориентацией на домашнее времяпрепровождение, в-четвертых, ограниченными объективными и субъективными возможностями участия в активных формах духовной жизни. В то же время такие характеристики образа жизни, как проживание в культурных центрах, меньшая включенность в бытовые заботы, повышенная активность участия в общественной работе, трудовая деятельность, связанная с решением управленческих, общественных и творческих проблем, порождают специфический комплекс информационных потребностей, которые удовлетворяются чтением газет, книг, журналов. Таким образом, если эффективность телевидения зависит от факторов вне трудовой сферы, то обращение человека к газетам, журналам, книгам (в том числе и к специальной литературе) связано в первую очередь с характером его профессиональной деятельности, статусом личности, т. е. с его трудовой сферой. Это обусловливает выбор целей деятельности СМИ и критериев эффективности. Функции, которые выполняют средства массовой информации, оказываются различными для разных групп населения в зависимости от образа жизни, информационных потребностей аудитории[7;8].

Среди факторов, определяющих как изменение образа жизни, так и содержание информационных потребностей личности, первостепенную роль играет уровень образования. Повышение образования имеет двоякое влияние на характер информационных потребностей и эффективность СМИ в их удовлетворении. До получения среднего образования наблюдается постепенное развитие информационных потребностей «вширь» и повышение активности потребления массовой информации в целом.

Дальнейшее повышение уровня образования такого резкого «расширяющего» влияния на информационные потребности не оказывает. В возрасте старше 18 лет основное значение приобретает тип образования (гуманитарное, техническое и т.п.), в соответствии с которым происходит углубление и дифференциация информационных потребностей, а также функций, выполняемых СМИ. Общим для групп различного типа высшего образования является возрастание роли и эффективности использования печатных источников информации, а также межличностного общения на работе. А вот люди с высшим гуманитарным образованием ставят на первое место литературно-общественные журналы, книги и т. д., оставляя другим СМИ лишь роль информатора о текущих событиях культурной и политической жизни и развлекателя.

Рассмотрение проблемы эффективности СМИ с точки зрения удовлетворения и развития информационных потребностей аудитории дает возможность более точно определить роль каждого конкретного канала массовой информации в общей системе идеологической работы, выявить резервы и недостатки, которые мешают слаженной и эффективной деятельности всей информационной системы современного общества.

Говоря об успешности или не успешности воздействия информации, мы явно или неявно подразумеваем определенные цели воздействия на аудиторию. Результаты влияния СМИ могут проявляться в трех сферах: информационной, мотивационной и поведенческой. Эти проявления могут быть обнаружены на уровне сознания и поведения отдельной личности, ее непосредственного окружения, более широких общностей (производственных коллективов, региона), общества в целом. В факте сложного переплетения различных влияний — первая трудность для изучения воздействия массовой информации на аудиторию. Вторая трудность — в самой природе эффектов воздействия информации. Труднее изучать эффекты в сфере информированности и мотивации. Измерить эффект информированности аудитории в принципе легче, чем мотивационные эффекты. Информированность рассматривается как результат суммарного влияния всех средств информации, доступных населению. В результате обнаружились группы, существенно различающиеся по уровню информированности. Наиболее информированными оказываются люди, активно использующие каналы информации, относящиеся к разным системам[7].

Предпринимались попытки исследования поведенческих эффектов. Как правило, крайне немногочисленные исследования результативности ведутся на уровне отдельно взятой личности. Анализируется, например деятельность средств массовой информации, а результат определяется преимущественно по воздействию на отдельную личность. Действительно, влияние СМИ на личность, как правило, опосредуется влиянием тех контактных малых общностей, в которые постоянно включен человек. Они проявляются уже на стадии выбора источников массовой информации. Результаты воздействия массовой информации так или иначе реализуются в общении и сотрудничестве человека с другими людьми. Воздействие информации в современном обществе рассчитано на обслуживание и укрепление разных общественных подсистем — малых групп, социально-территориальных, производственных, отраслевых общностей. Являясь средством связи личности с макросредой, СМИ также являются средством социального контроля над микросредой, они обеспечивают

общественное влияние на внутригрупповые процессы. В этом вообще смысл деятельности СМИ: осуществлять влияние более высоких уровней организации на более низкие.

В конечном итоге все влияние СМИ на личность, группу, более широкие общности отражается на образе жизни людей. Понятие «образ жизни» является надежной методологической основой для целостного изучения объективных и субъективных влияний СМИ. Ряд аспектов эффективности информационного воздействия на аудиторию проявляется в рамках самой системы отношений: «орган информации — аудитория». Это рамки определенной социально-психологической общности, которую может создавать вокруг себя орган информации. Естественно, что наиболее изученными аспектами влияния массовой информации на социальную активность масс оказались те, что непосредственно проявляются в деятельности самих средств информации. Участие непрофессиональных авторов в создании массовой информации приобрело, как известно, широкий размах. Количественные параметры процесса участия масс в производстве информации могут быть оценены только положительно. Качественный анализ ставит проблемы, требующие и дальнейшего изучения, и практического решения[3;5;7].

Исследования показывают, что существует положительная связь между активностью в потреблении информации и активностью в ее производстве. Наиболее активно ведет себя наиболее образованная часть населения, которая активна и как читатель.

Наиболее значительная часть материала, накопленного в конкретных социологических исследованиях аудитории, посвящена включенности населения в аудиторию разных средств массовой информации и пропаганды, отражает меру такой включенности. Выяснено, что за пределами непосредственного действия этой системы остается настолько незначительная часть населения (городского — менее 1%, сельского — около 5%), что можно утверждать: практически все население включено в аудиторию системы средств массовой информации и пропаганды. Здесь действует общий для данной системы информации фактор — объективная потребность всех групп общества в информации, обеспечивающей возможность социальной ориентации. Состав аудитории формируется под влиянием множества факторов, которые можно было бы объединить общим понятием доступности. В оценке выбора аудиторией конкретных источников информации следует учитывать, что это всегда выбор из возможного, из представляемого на выбор обществом. Анализ данных об использовании СМИ разного уровня приводит к выводу о том, что активное использование СМИ центрального уровня не мешает использованию местных СМИ[7].

Существует противоречие между объективной возможностью влияния средств массовой информации на личность и их реальным влиянием. Изучение важнейших закономерностей этого влияния и определение путей повышения его эффективности — задача как исследователей, так и руководителей СМИ. Массовая коммуникация представляет собой процесс, складывающийся из деятельности нескольких социальных субъектов. Исходя из этого, исследователи выделяют следующие основные этапы данного процесса: целеполагание (субъект деятельности—издатель), отражение, моделирование социальной действительности (субъект деятельности — коммуникатор), тиражирование и распространение массовой

информации (субъект деятельности—технический персонал СМИ), восприятие и потребление массовой информации (субъект деятельности — аудитория) и предлагают определять эффективность каждого из них в отдельности. Первые три этапа составляют так называемую предкоммуникативную фазу массовой коммуникации, т. е. период, предшествующий непосредственному «контакту» читателя с массовой информацией. В практике деятельности СМИ уже выработались общепризнанные критерии оценки эффективности этих этапов[6].

Сложился также определенный стереотип оценки эффективности массовой коммуникации. Однако возможны случаи, когда сообщения, адекватно реализующие целевые установки издателя, подготовленные на высоком журналистском и техническом уровне, все же не воспринимаются теми или иными читателями или интерпретируются ими неадекватно намерениям издателя и коммуникатора. Хотя концепция поэтапного измерения эффективности включения личности в сферу влияния СМИ не ограничивается непосредственным восприятием сообщений, она все же не выходит за рамки самой массовой коммуникации. Участие личности в процессе массовой коммуникации не сводится только к восприятию сообщений СМИ: оно включает в себя освоение, выработку отношения и запоминание информации. Поэтому вполне правомерным представляется выделение массово-коммуникативной деятельности как особого, специфического вида социальной деятельности, которая при тотальном распространении и доступности массовой информации становится важным, а иногда необходимым условием и средством осуществления практически любой деятельности личности: познавательной, общественно-политической, трудовой.

Определение эффективности включения личности в сферу влияния СМИ зависит также от того, реализация каких функций СМИ становится предметом изучения. Большинство исследователей массовой коммуникации различают два основных уровня функционирования СМИ. На первом изучается реализация социально-психологических или психологических функций – целей, связанных с удовлетворением потребностей личности в снятии психологического напряжения, развлечении, сопереживании, общении и т. д. В этом случае оцениваются различные эффекты восприятия конкретной личностью конкретных сообщений СМИ. На втором уровне изучается реализация собственно социальных функций -целей, связанных с удовлетворением потребностей социальных субъектов в управлении и воспитании, формировании и выражении социальной активности. Читатель в данном случае выступает не как конкретная и единственная в своем роде личность, а как персонифицированный социальный тип, коммуникатор же — не как конкретный журналист, а как социальный институт. Следовательно, системный анализ включения личности в сферу влияния СМИ предполагает выход за рамки массовой коммуникации «по вертикали вглубь», так как реализация социально-стратегических функций-целей СМИ выходит за рамки массово-коммуникативной деятельности личности. Результаты реализации данных функций СМИ в процессе влияния на личность можно определить в соответствии с основными видами социальной деятельности: как уровень познавательной, общественно-политической и трудовой активности личности. Сравнение этих результатов с исходными социально-стратегическими

целями дает представление об эффективности включения личности в сферу влияния СМИ.

Рассматривая роль средств массовой информации, в частности печати и информационных агентств, в обеспечении возрастающих информационных потребностей населения, в формировании и обогащении духовного мира личности, необходимо иметь в виду, что, хотя распространяемая с их помощью информация адресована массам, воспринимается (принимается или отвергается) она конкретной личностью. Целостность личности в ее соотнесенности с целостностью и направленностью функционирующей в обществе культуры во многом определяет достижение целевых установок, на которые ориентирована деятельность средств массовой информации. Специфика деятельности этих средств состоит в том, что в сообщениях, передаваемых СМИ, раскрывается мир, посредством которого культивируются определенные образцы, эталоны поведения, нормы морали, художественные вкусы, ориентирующие личность в том, что важно и существенно, что хорошо и плохо, что правильно и неправильно, что благородно и низменно. Воздействуя на духовный мир личности, средства массовой информации ориентируют развитие этого мира в направлении его гармонизации, создания материальных и духовных условий, формирования идейно зрелой, нравственно развитой, духовно богатой личности. Поэтому каждое средство массовой информации как компонент общей коммуникационной инфраструктуры должно вместе с тем и в содержании, и в формах подачи информационных потоков выражать свою специфику. А это означает, что последовательное применение принципа системности как важного фактора повышения эффективности воздействия средств массовой информации на духовный мир личности связано с выяснением особенностей действия каждого из них. Для газеты, например, важен акцент на общую панораму мировых событий с выделением из нее локальных событий, особенно значимых для данной страны, данного региона или данной группы читателей. Если же речь идет об информационном агентстве, то оно, давая столь же широкую информацию о мировых и локальных событиях, выполняет своеобразную роль «сопровождающего» средства массовой информации, дающего читателю определенный ориентир для отбора определенных видов сообщений из общего потока информации, проходящего через различные компоненты коммуникационной системы. Последовательное применение принципа комплексности позволяет повышать информационную насыщенность публикуемых в СМИ материалов, разнообразить жанры информационных потоков, усиливать воздействие как на рациональную, так и на эмоциональную сферу личности, целенаправленнее и эффективнее влиять на ее духовный мир.

Список использованных источников

1. Актуальные проблемы совершенствования СМИП. Учебное пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1986.

2. Буданцев Ю.П. Системность в изучении массовых информационных процессов. – М.: Изд-во Российского Ун-та дружбы народов, 1976.

3. Любивый Я.В. Современное массовое сознание: динамика и тенденции развития. АН Украины, Ин-т философии. Киев: Наукова думка, 1996.

4. Поваляев С.А. Научная информация: деятельность, потребности, мотивы. Минск: Университетское, 1987.

5. Прохоров Е.П. Введение в теорию журналистики. – М.: Изд-во МГУ, 1985.
6. СМИ в современном обществе: тенденции развития, подготовка кадров. – М.: Изд-во Российского Ун-та дружбы народов, 1985.
7. Социологические проблемы общественного мнения и деятельности СМИ. – М.: Изд-во ИСИ, 1989.
8. Социология журналистики. – М.: Изд-во МГУ, 1986.
9. Шкондин М.В. Организация СМИП. – М.: Изд-во МГУ, 1985.
10. В зеркале критики: из истории изучения художественных возможностей массовой коммуникации. – М.: Изд-во Искусство, 1987.
11. Горшков М.К. Общественное мнение. – М.: Изд-во Политиздат, 1987.
12. Чачановский А.А. Инстанция истины: СМИ и жизнь: возможности, поиск, ответственность. – М.: Изд-во Политиздат, 1987.

Aslanov, A. The role of the press and information agencies in satisfying the public demand for information

Review of the place and role of the mass media in meeting the information requirements of the public. It is inferred that a consistent adherence to the principle of complexity enables to enhance saturation of mass media materials with information.

Key words: *the mass media, information requirements, the press, information agencies.*

УДК 930.1(477) «19»

Березовський О.М.

Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX ст. у дореволюційній історіографії

Проаналізовано стан вивчення історії становлення та діяльності українських ліберально-демократичних партій в Російській імперії на початку XX ст. у дореволюційній літературі. Окреслено процеси, що впливали на стан наукової розробки теми.

Ключові слова: *Українські ліберально-демократичні партії, дореволюційна історіографія, український рух.*

Українські політичні партії, які виникли на початку XX ст., відіграли вирішальну роль у національному самоутвердженні українців, стали могутнім фактором політичної структуризації українського суспільства. Ліберально-демократичні партії були досить впливовими партіями в українському національно-визвольному русі в Російській імперії на початку XX ст. Тому не дивно, що історія ліберально-демократичних партій – Української демократичної партії (УДП), Української радикальної партії (УРП), Української демократично-радикальної партії (УДРП) викликала великий інтерес у дослідників. Значний масив літератури, зокрема, дореволюційного періоду, про історію українських політичних партій в Російській імперії на початку XX ст., потребує комплексного й ґрунтовного історіографічного аналізу. Сучасний етап розвитку історичної науки вимагає зламу застарілих підходів та стереотипів у вивченні національної історії, переосмислення наукової спадщини дослідників. Глибоке, наукове, об'єктивне відтворення історичного досвіду партійно-політичних процесів у Наддніпрянській Україні на початку XX ст. може стати методологічним ключем для розуміння політичних проблем сучасності, корисним надбанням новітніх українських партій і організацій.

Метою пропонованої статті є комплексний аналіз праць дореволюційних дослідників, котрі розглядали історію та діяльність українських ліберально-демократичних партій (УРП, УДП, УДРП). Це зумовлює наступні дослідницькі завдання: здійснити історіографічний огляд наукових праць дореволюційних дослідників та розкрити їхнє значення для переосмислення і доповнення проблеми; визначити особливості стану дослідження проблеми в дореволюційній історіографії.

Історіографія українських політичних партій в Російській імперії на межі XIX–XX ст. залишається актуальною і маловивченою темою. В контексті проблеми особливого значення набувають дореволюційні праці, які започаткували історіографію досліджуваної проблеми. Серед

сучасних праць істориків, в яких фрагментарно висвітлювались окремі аспекти історії УДП, УРП, УДРП слід відзначити роботи історіографічного характеру[13;25;26;34;37]. Спеціальні огляди історіографії діяльності українських ліберально-демократичних партій здебільшого є публікацією дисертаційних досліджень чи їх фрагментів. Особливу увагу заслуговують дослідження С. Донченко[15], В. Колесника[28], Л. Могильного[27], В. Стрільця[44], в яких розкрито окремі аспекти досліджуваної проблеми. Головним чином більшість студій мають уточнюючий чи фрагментарний характер стосовно обраного нами напрямку вивчення. У цілому історіографічний дискурс проблеми знаходиться у площині відсутності спеціального дослідження.

Перші українські ліберально-демократичні партії виникли на базі Всеукраїнської загальної безпартійної демократичної організації (ВЗБДО), яка була заснована у вересні 1897 р. в Києві. Це була спроба різних поколінь українців вийти поза рамки старих громад, об'єднати ширші кола національно свідомих українців без огляду на їхні соціальні і політичні уподобання[28,с.86]. У 1904 р. з ініціативи Є. Чикаленка було утворено УДП. Ця організація стояла на ліберальних позиціях і обстоювала встановлення конституційної монархії, проведення широких соціальних реформ та надання Україні автономних прав у межах федеративної Росії. Певні розходження в поглядах на принципові програмні положення призвели до розколу в УДП та утворення частиною демократів на чолі з Б. Грінченком, С. Єфремовим, Ф. Матушевським УРП. Згодом розкол удалося подолати. У 1905 р. УДП та УРП об'єдналися в одну організацію – УРДП, яка у своїх програмних засадах виступала за федерацію рівноправних автономних національно-територіальних одиниць. УДРП мала своїх депутатів у I і II Державних Думах, які заснували окрему українську фракцію, що згодом оформилася в Українську думську громаду. Члени УДРП брали активну участь в роботі Думи, виступили ініціаторами багатьох проектів. Офіційним органом УДРП стали журнал «Рідний край» та газета «Громадська думка», яку згодом змінила «Рада». На початку 1908 р. УДРП розпалася, а її члени утворили Товариство українських поступовців. Діяльність українських ліберал-демократичних партій отримала неоднозначну оцінку в тогочасних дослідників, залежно від ідеологічних переконань авторів, прихильників партії називали «сепаратистами» (А.В.Стороженко, С.М.Щеголев), патріотами (Ф.Корш), опортуністами (С.В.Петлюра, С. Єфремов), пристосуванцями (І.М.Стешенко, Д.Донцов), роялістами (М.І.Міхновський) [27,с.7–8].

Перші розвідки з історії та діяльності українських ліберально-демократичних партій з'явилися невдовзі після появи цих політичних партій. Про українських лібералів писали як їхні прихильники, так і суперники. В основному це були публіцистичні статті, що носили інформативно-описовий характер, вони не містили глибокого аналізу подій і мали полемічне, інколи пропагандистське забарвлення. Більш ґрунтовнішими стали праці самих партійних діячів та активних учасників національного руху, зокрема, Б. Грінченка[1], М. Грушевського[6–12], В. Дорошенка[16], Д. Дорошенка[17;18], С. Єфремова[19–21], М. Лозинського[29], С. Петлюри[38], О. Русова[41], І. Стешенка[42], П. Тучапського[30], М. Порша[45]та ін. Всі ці дослідники, повідомляючи про існування українських ліберально-демократичних партій, не вдавалися до детального аналізу їх діяльності, хоча і проливали

певне світло на питання ідейної еволюції та організаційного становлення цих політичних партій. Зокрема, І. Стешенко в статті «Український національно-громадський рух і 1905 рік», опублікованої у журналі «Вільна Україна», дав узагальнюючу картину розвитку українського національного руху та його історії. Автор подав змістовну характеристику всіх українських партій, вперше здійснив класифікацію, поділивши політичні партії на три основні напрямки: радикально-демократичний, марксистський та націоналістичний[42,с.95–99]. УДРП дослідник назвав однією з найвпливовіших серед інших українських політичних партій.

Утім, у деяких з цих праць робилась переконлива спроба неупереджено викласти і проаналізувати події. Зокрема, С. Єфремов у своєму публіцистичному нарисі «З громадського життя на Україні», висвітлив основні прояви українського національного життя, звернувши особливу увагу на його партійно-політичні аспекти[19;21]. Дослідження С. Єфремова містять достовірний матеріал, систематизовані дані, відносно виважену оцінку подій і тому є досить цінним здобутком дореволюційної історичної літератури. Серед небагатьох монографічних праць дореволюційного періоду, в яких висвітлювалися окремі аспекти становлення та діяльності перших українських політичних партій в Російській імперії на початку XX ст., також слід виокремити роботу В. Дорошенка «Українство в Росії: новійші часи»[16]. Незважаючи на дещо поверховий характер праці та декілька суб'єктивних й суперечливих тверджень, дослідження містить цікаву інформацію щодо становлення та діяльності українських ліберально-демократичних партій.

У цей період також виходить низка досліджень М. Грушевського, праці якого можна розглядати і як історіографічні роботи, і як розробки теоретика, представника українського ліберально-демократичних напрямку, виразника ідей прогресивного свідомого українства. У цілому роботи М. Грушевського дають змогу дослідити як погляди самого вченого і політика на проблему вирішення українського питання та перспектив побудови майбутньої державного устрою в Україні, так і розкривають позицію різних політичних сил в Україні та Росії щодо цієї проблеми. Зокрема, у період російської революції 1905–1907 рр. було видано декілька збірників статей ученого, зокрема: «Освобождение России и украинский вопрос»[8] та «З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня»[10]. У цих працях учений із нових позицій подав власне бачення вирішення національного питання в Російській імперії на прикладі українського. Цей період можна охарактеризувати часом найактивнішої політично-наукової діяльності М. Грушевського в Росії. Теоретична робота історика в цей період зосереджувалась на з'ясуванні сутності таких явищ політичного життя, як «автономія», «національно-територіальна автономія».

Історію становлення та діяльність українських ліберально-демократичних партій розглядали не тільки вітчизняні дослідники. Слід згадати праці американського історика О. Гетча[49] та німецького науковця П. Оствальда[48], а також ґрунтовні праці польського дослідника К. Залевського[23], російських дослідників С. Щеголева[46;47], А. Любинського[31] та члена Київського клубу руських націоналістів А. Стороженка[43] та ін. Зокрема, заслуговують на особливу увагу ґрунтовні дослідження помічника головного цензора Київського окремого комітету у справах друку С. Щеголева. Виходячи з шовіністичних позицій, дослідник у двох своїх працях здійснив ґрунтовне дослідження «українського питання», витоків українського самостійності, «малоросій-

ського сепаратизму». Використавши широкий масив документів і джерел у своїй основній праці «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» С. Щеголев намагався довести небезпечність українського політичного та національно-культурного руху. Особливу увагу дослідник звернув на передумови, ідеологічне й організаційне становлення українських політичних партій та їх періодичних органів. Не дивлячись на те, що праця написана з позицій російського імперіалізму, книга все ж містить цінний фактичний матеріал і деякі цікаві узагальнення щодо діяльності українських політичних партій, зокрема УДРП. У цілому праці С. Щеголева, А. Любинського, А. Стороженка в історичні науці стали яскравим прикладом праць шовіністичного, реакційного, антиукраїнського спрямування.

Також значну увагу в дореволюційній історіографії привернула серія видань російських соціал-демократів під назвою «Суспільний рух у Росії на початку XX століття»[32]. Книги виходили у Санкт-Петербурзі під редакцією Л. Мартова, П. Маслова та О. Потресова. У одній із книг цієї серії було опубліковано працю польського соціаліста К. Залевського, присвячену діяльності українських політичних партій в Російській імперії на початку XX ст.[32] Помітне місце у розвідці відведено історії та діяльності УДРП. У цілому робота К. Залевського досить інформативна і написана з використанням широкого масиву партійних документів і матеріалів. Праця не позбавлена певного суб'єктивізму, що пояснюється ідейно-політичною позицією автора. Для роботи характерним є великодержавницьке ставлення до українського питання, що було типовим для російської соціал-демократії.

Для об'єктивного висвітлення дослідниками історії українських ліберально-демократичних партій в дорадянський історіографічний період, неабияке значення мало опублікування програм[40], партійних документів[2], звернень[4], резолюцій[39], повідомлень[3;22] та ін. Більшість матеріалів було опубліковано в українських періодичних виданнях.

В дослідженні історії українських ліберально-демократичних партій дореволюційних дослідників найбільшу увагу привернули наступні питання: виникнення, становлення та еволюція УДП, УРП, УДРП; ідеологія, програмні засади ліберальних партій; участь у виборчій компанії до Державних дум та парламентська діяльність українських партійних діячів; видання української партійної преси; вплив і роль українських лібералів у політичному житті та національному відродженні.

Про передумови виникнення українських політичних партій, і зокрема, українських ліберал-демократів, писав С. Єфремов. На його думку, діяльність М. Драгоманова мала величезне значення не тільки для розвитку українського руху, а й стала передумовою для зародження перших національних партійно-політичних формувань в Наддніпрянській Україні. Публіцист влучно зазначив: «Драгоманов був тим сміливим садівником, що прищепив тямущою рукою українську парость до великого дерева загальнолюдського поступу, приєднавши український рух до європейських напрямів. Він був предтечею сучасних політично-громадських партій українських...»[21,с.38–39]. С. Єфремов вказав також на те, що ідеї М. Драгоманова знайшли своє відображення у ідеології та програмних документах багатьох українських політичних партій, в тому числі й українських ліберал-демократів.

В. Дорошенко та С. Єфремов були одними із перших дослідників, котрі розглянули заснування у 1897 р. у Києві ВЗБДО. Вони описали її організаційну структуру, завдання, значення для розвитку українського руху і т. д. Основними завданням ВЗБДО вищезгадані дослідники назвали об'єднання «...всіх свідомих українських елементів... та виступ на боротьбу за національні права українського народу»[16,с.33–41;21,с.43] Практичну діяльність організації дослідники вбачали у пропаганді ідеї українського національного відродження, в об'єднанні свідомого українства, розповсюдженні української книги. Як вказав С. Єфремов «це була культурна робота, що мусіла попередити й покласти підвалини, створити ґрунт і людей – для майбутніх політичних організацій...». Дослідники визнавали, що така «суто інтелігентська» робота майже не була пов'язана з практичною роботою серед широких народних мас[16,с.33–41]. Значення діяльності ВЗБДО для українського руху, на їх думку, полягало у тому, що члени цієї організації за допомогою української публіцистики, «ліквідували безладдя попереднього «українофільського» періоду нашої історії... та приготували ґрунт і для партійної громадсько-політичної праці...»[21,с.43–44].

Формування українських ліберально-демократичних партій в Російській імперії на початку XX ст. історично підготовлено розвитком українського національного відродження. В результаті згуртування національно свідомої інтелігенції у 1897 р. у Києві було засновано ВЗБДО, на базі якої виникли партії ліберально-демократичного напрямку. Однак в дореволюційній історіографії цей процес отримав неоднозначне трактування. Якщо С. Єфремов прямо вказував, що витоки українські ліберал-демократичні сили беруть від ВЗБДО, то К. Залевський був дещо іншої думки. Останній вважав, що саме РУП стала джерелом для заснування трьох впливових політичних партій – «Спілки», УСДРП та УДРП [23,с.299–301]. В певній мірі компромісною була думка В. Дорошенка, який відзначив, що українські ліберально-демократичні партії зародились незалежно від РУП, хоча й не без її впливу[16,с.40–41]. У цілому в працях дореволюційних дослідників щодо зародження та становлення українських партій ліберал-демократичного напрямку, досить часто зустрічаються неточності та суперечності, а в окремих розвідках діяльність ВЗБДО навіть не згадується.

Аналізуючи ідейне становлення українських ліберально-демократичних партій С. Єфремов зазначив, що УДРП пройшла значну еволюцію «держучи партію на роспутті між справжнім демократизмом та полохливим опортунізмом»[21,с.55]. Розглянувши основні віхи історії становлення УДРП, С. Єфремов охарактеризував партію як таку, яка «не має певного обличчя... як блок неоднакових елементів, які тягнуть в різні боки...»[21,с.56]. Щодо програми УДРП, дослідник назвав її результатом компромісу, досить «невиразною», з постійними хитаннями лівого та правого крила партії та «нахилом до опортунізму».

Особливу увагу дослідники приділили аналізу програмних положень та ідеології українських ліберально-демократичних партій. Зокрема, К. Залевський досить детально розглянув основні програмні положення УДРП і відмітив, що програма мінімум досить близька до програми УСДРП[23,с.299–301]. На думку В. Дорошенка українські ліберали програмними вимогами в загальних рисах нагадували російських кадетів, хоча й вимагали автономії України в складі демократичної Росії з

федеративним устроєм[16,с.40–41]. М. Грушевський цю проблематику розвинув далі, що вилилося в опублікуванні низки публіцистичних статей та розвідок[6–12]. Розглядаючи програмні вимоги російських кадетів щодо змін державного управління в Росії, учений позитивно оцінив основні положення опозиційних російських партій. Однак М. Грушевський виділив низку недоліків у програмі російських кадетів, зокрема, рішуче засудив нехтування національного питання, відкидання самоврядування для України, не поділяв поглядів щодо централізації державної системи Росії. На думку дослідника, прилучення імперії до демократичних процесів та перетворення її на правову державу можливе лише після розв'язання «українського питання». У цілому праці М. Грушевського, присвячені цій проблемі, стали ґрунтовним інтелектуальним внеском української інтелігенції в дискусію про політичну перебудову Російської імперії.

За своїм складом українські ліберально-демократичні партії, як визнавав С. Єфремов, були «найдужче і найсолідніше обставлені з усіх українських сучасних партій»[21,с.57]. Соціальною базою УДРП стала свідома українська інтелігенція, що притримувалася ліберальних ідей.

Щодо тактики українських ліберально-демократичних партій, то В. Дорошенко відзначив намагання партій легальними шляхами та методами здійснювати свою діяльність[16,с.40–41]. На думку С. Єфремова це можна пояснити тим, що ядро партії складають члени, які своїми поглядами дуже близькі до російських кадетів, тому по своїй природі вони нездатні до радикальних і нелегальних заходів. Щодо практичної роботи УДРП, то С. Єфремов вважав її «цілковито занедбаною» через постійні внутрішньопартійні ідеологічні суперечності[21,с.56–57].

Українські ліберальні партії намагались брати активну участь у національно-культурному житті українства. Д. Дорошенко[17;18], Б. Грінченко[1,с.115–116], С. Петлюра[38,с.70] та інші дослідники вважали, що культурно-просвітницька діяльність була одним із основних пріоритетів у діяльності УДРП. На думку М. Грушевського перехід від національно-культурницької роботи до перших проявів політичної активності був цілком природним й закономірним процесом[6,с.42–54]. В такій культурно-просвітницькій діяльності політичної партії С. Щеголев вбачав прояв «южнорусского сепаратизма», особливу небезпеку для цілісності Російської імперії. Під «южнорусским сепаратизмом» чи «отщепенством» автор розумів спроби ослабити або ж порвати зв'язки, які поєднують «малорусское племя с великорусским». С. Щеголев розрізняв політичний та культурно-етнографічний (або українофільський) сепаратизм. Причому на переконання автора сепаратисти нового покоління з презирством відвернулися від етнографічного українофільства, назвавши свою ідеологією «українством», пропаганду – українським рухом, а прибічників – «свідомими українцями» [46,V–VI].

Характерною особливістю в діяльності українських ліберально-демократичних партій було використання преси як одного з найважливіших засобів впливу на національну свідомість українців. Перші спроби дослідження української партійної преси здійснювалися самими учасниками видавничого процесу, партійними діячами. Серед праць, які висвітлювали діяльність періодичних видань ліберально-демократичного спрямування та їх ролі в національному русі, слід відзначити праці Б. Грінченка[5], В. Доманицького[14], В. Дорошенка[16], Д. Дорошенка[17;18], С. Єфремова[20;21], М. Залізняка[24], С. Шелухіна[36] та ін. Характерною

рисою для цих робіт є суб'єктивізм, оскільки вони належать безпосереднім працівникам українських періодичних органів. У цілому дореволюційні дослідники вказували на об'єктивні передумови виникнення української преси та готовність українського суспільства щодо її сприйняття. У працях зазначеного історіографічного періоду слушно зазначалося, що навколо національних періодичних видань відбувався процес консолідації політичних структур українського суспільства.

Досить високу оцінку від дореволюційних дослідників отримали успіхи українських лібералів, пов'язані з їх виходом на парламентський рівень. Зокрема, В. Дорошенко одним з найбільших досягнень українських лібералів визнав їх успішну діяльність під час виборів до I й II Державних Дум та створення Української Громади. Створення українського парламентського клубу В. Дорошенко оцінив як важливий акт «проголошення існування нації»[16,с.64–67]. Подібні висновки роблять С. Єфремов[21,с.54–57], Ф. Матушевський[32;33], Д. Дорошенко[18], які у своїх публікаціях стверджували, що інтереси народу найбільше відстоює політична платформа УДРП. Саме тому програмні засади УДРП щодо вирішення «українського питання» лягли в основу програмних вимог Української думської громади у I і II Державних Думах.

Після революційних подій 1905–1907 рр. та з початком політичної реакції партійне життя УДРП внаслідок політичних репресій і знищення кадрів поступово завмирало. Саме столипінську реакцію С. Петлюра вважав основною причиною занепаду та ослаблення партії. І хоча УДРП не була повністю ліквідована, однак активність її «значно зменшилась», що особливо відбилось на видавничій діяльності, яка майже припинилась[38,с.20–22].

Дореволюційні дослідники намагались неупереджено оцінити значення та вплив ліберально-демократичних партій на розвиток українського відродження. В. Дорошенко РУП-УСДРП та УДРП вважав найвпливовішими партіями в національному відродженні та єдиними виразниками інтересів українства в Росії[16,с.43–47]. М. Порш, піддавши певній критиці діяльність УДРП, все ж визнав партію найвпливовішою та найчисленнішою серед інших українських політичних організацій[45,с.10–12]. П. Оствальд у своїй книзі «Україна й український рух» також дійшов до висновку, що вплив УДРП на українське громадсько-політичне життя був більш значний, ніж соціал-демократів і самостійників[44,с.6]. Подібні висновки роблять С. Єфремов[21,с.54–57], О. Русов[41,с.79–80], І. Стешенко[42,с.97] та ін.

Отже, праці дореволюційних дослідників з історії українських ліберально-демократичних партій в Російській імперії на початку XX ст. в основному носять інформативно-описовий, фрагментарний, мемуарно-публіцистичний характер. Недоліками цих робіт залишаються суб'єктивізм, категоричність, полемічна загостреність оцінок політичних подій, явищ, процесів тогочасної дійсності. Крім того, характерною рисою дореволюційної публіцистичної літератури є те, що авторами статей, які торкалися цієї тематики, здебільшого були не професійні історики, а політичні діячі, члени тієї чи іншої партії.

Утім, у деяких з цих праць робиться переконлива спроба неупереджено викласти і проаналізувати події. У працях дореволюційних дослідників з даної проблематики, міститься важливий фактичний матеріал про зародження, організаційне становлення, ідеологію, практичну діяльність українських ліберально-демократичних партій. У цілому досліджувана

література допомагає відчути характер епохи, відкриває для дослідників нові аспекти піднятих проблем, хоча і вимагає критичного ставлення до себе. Не зважаючи на фрагментарний, дещо заідеологізований і полемічний характер, дореволюційна публіцистика дає змогу зрозуміти основні напрями діяльності українських лібералів у Російській імперії на початку XX ст. В певній мірі дореволюційна література створила підґрунтя для досліджень з історії українських ліберально-демократичних партій на наступних етапах розвитку історіографії.

Список використаних джерел

1. Вартовий П. З українського життя / [Борис Грінченко] // Нова громада. – 1906. – №10. – С. 118–122; №11. – С. 115–120; №12. – С. 147–155.
2. Від Полтавської громади Української Демократичної партій (радикально-демократичної) // Рідний край. – 1906. – №13. – С.1–2.
3. Від Української Демократичної Партії // Літературно-науковий вістник. – 1905. – Т. 30. – Кн. 6. – С. 272–274.
4. Від української демократичної партії до свідомих українців // Рідний край. – 1906. – № 23. – С. 12–13.
5. Грінченко Б. Тяжким шляхом: Про українську пресу / Борис Грінченко – К., 1906. – 96 с.
6. Грушевский М. Движеніе политической и общественной украинской мысли въ XIX столетии / М. С. Грушевский // Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – СПб, 1907. – С. 42–54.
7. Грушевский М. Национальный вопрос и автономия / Михаил Грушевский // Украинский вестник. – 1906. – №1. – С.8–18.
8. Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос / Михаил Грушевский. – СПб.: Тип. «Общественная польза», 1907. – 293 с.
9. Грушевський М. Дума і національне питання // З біжучої хвилі: Ст. й замітки на теми дня 1905-6 р. – К., 1907. – С 93–99.
10. Грушевський М. З біжучої хвилі: статті і замітки на теми дня. 1905–1906 рр. / Михайло Грушевський. – К., 1906. – 126 с.
11. Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – Т.XXX, Кн. VI. – Львів, 1905. – С.245–258.
12. Грушевський М. Українство і питання дня в Росії / Михайло Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1905. – Кн. IV. – С. 1–10.
13. Демуз І. О. Українське питання в Російській імперії на початку XX ст. Історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Інна Олександрівна Демуз. – Черкаси, 2008. – 235 с.
14. Доманицький В. Українська преса в 1906 році / Василь Доманицький // Україна. – 1907. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 48–65.
15. Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.) / Світлана Павлівна Донченко. – Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.
16. Дорошенко В. Українство в Росії: новійші часи / Володимир Дорошенко. – Відень: Накладом СВУ, 1916. – 116 с.
17. Дорошенко Д. Культурно-просвітна діяльність українського громадянства за останні два роки // Україна. – 1907. – № 11–12. – Т. 4. – Кн. 2–3. – Ч. 2. – С. 17–34.
18. Дорошенко Д. Україна в 1906 р. / Д. Дорошенко // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 1. – Ч. 2. – С. 1–29.

19. Ефремов С. Из общественной жизни на Украине / С. Ефремов // Русское богатство (СПб). – 1908. – № 7. – С. 17–57.
20. Єфремов С. Відгуки з життя та письменства / С. Єфремов // Нова Громада. – 1906. – №1. – С. 118–128; №3. – С. 101–123; №4. – С. 121–143; №5. – С. 112–128; №6. – С. 152–161.
21. Єфремов С. З громадського життя на Україні / Сергій Єфремов. – К.: Вік, 1909. – 77 с.
22. З'їзд Української радикально-демократичної партії // Хлібороб. – 1905. – 28 грудня [листопада].
23. Залевский К. Национальные партии в России. Украинские партии // Общественное движение в России в начале XX века. / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. – Спб., 1914. – Т. 3, кн. 5. – С. 227–344.
24. Залізняк М. Російська Україна та її відродженє / Микола Залізняк. – Львів, 1910. – 72 с.
25. Ковальчук І. А. Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій початку століття / І. А. Ковальчук // Наукові праці з питань політичної історії. – Вип. 172. – К. : Либідь, 1992. – С.105–114.
26. Колесник В. Ліберально-демократичні партії Наддніпрянщини: Історіографія / В. Колесник, Л. Могильний // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – П.-Хмельницький: Золоті литаври, 2001. – Вип.12. – С.192–204.
27. Колесник В. Ф. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття / В. Ф. Колесник, Л. П. Могильний. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. – 244 с.
28. Колесник В. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900–1907 / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – К. : Стилос, 1998. – 226 с.
29. Лозинський М. Політичні партії Росії – і вибори / М. Лозинський // Діло. – 1907. – 20 лютого.
30. Лукашевич П. Украинские национальніе партии // Вестник жизни. – 1906. – № 1–2. – С. 76–87.
31. Любинский А. Русский национализм как средство борьбы с революционно-инородческим движением. Речь, произнесенная в предвыборном собрании 14 сентября 1907 года. – К., 1907. – 16 с.
32. Матушевський Ф. З українського життя // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Т. 40. – Кн. 10–12. – С. 340–355.
33. Матушевський Ф. Українська громада в Другій державній Думі // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Кн. 7. – С. 80–98.
34. Меша В. Г. Українське національне відродження 1905–1914 років: (історіографія проблеми) / Володимир Григорович Меша. – К., 2004. – 157 с.
35. Общественное движение в России в начале XX века. Т. 3. Кн. 5. / [под ред. Л.Мартова, П.Маслова, А.Потресова]. – СПб., 1914. – 643 с.
36. П. С. Украинская пресса / [С. П. Шелухін] // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 48–53.
37. Павко А. І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень / А. І. Павко. – К.: Т-во «Знання» України, 2001. – 112 с.
38. Петлюра С. З українського життя / С. Петлюра // Україна. – 1907. – № 4. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 20–36.
39. По Україні. Резолюція українських демократів // Рідний край. – 1906. – №24. – С. 12.

40. Програма української демократично-радикальної партії // Літературно-науковий вістник. – 1906. – Т. 34. – Кн. 4. – С. 194–199.
41. Русов О. Украинские партии / О. Русов // Киевская старина. – 1906. – № 3. – Т. 92. – С. 79–80.
42. Стешенко І. Український національно-громадський рух і 1905 рік / Іван Стешенко // Вільна Україна. – 1906. – Ч. 1–2. – С. 95–99.
43. Стороженко А.В. Происхождение и сущность украинофильства / Стороженко А.В. – К., 1912. – 66 с.
44. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кін. XIX ст. – 1939 р.) / Василь Васильович Стрілець. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – 361 с.
45. Чацький М. Сучасний момент в життю української нації і завдання української соціялдемократії / [М. Порш] // На теми дня. Збірник статтів. – Львів, 1910. – С. 1–17.
46. Щеголев С.Н. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи / С.Н. Щеголев– К., 1914. – 160 с.
47. Щеголев С.Н. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма / С.Н. Щеголев– К., 1912. – 546 с.
48. Hoetzsch O. The Ukrainian movement in Russia / Otto Hoetzsch // Ukraine's claim to Freedom. – New York, 1915. – P. 92 –98.
49. Ostwald P. Die Ukraine und ukrainische Bewegung / P.Ostwald. – Essen, 1916. – 40 s.

Березовский О.Н. Украинские либерально-демократические партии в Российской империи в начале XX века в дореволюционной историографии

Проанализировано состояние изучения истории украинских либерально-демократических партий в Российской империи в начале XX века в дореволюционной литературе. Очерчены процессы, которые влияли на состояние научной разработки темы.

Ключевые слова: *Украинские либерально-демократические партии, дореволюционная историография, украинское движение.*

Berezovsky, O.M. The Ukrainian Liberal-democratic parties in the Russian empire of the early XX century in pre-revolution historiography

The progress of researches of Ukrainian Liberal-democratic parties in the Russian empire of the early XX century in pre-revolution historiography was analyses. The processes are determined which had an influence on the scientific work condition of the theme.

Key words: *Ukrainian Liberal-democratic parties, pre-revolution historiography, Ukrainian movement.*

УДК 930:372.893(477)

Захарова Н.С.

Українські підручники з історії кінця XX – початку XXI ст. в оцінках українських та європейських дослідників

Розглянуто українську та зарубіжну історіографію сучасних українських підручників з історії. Визначено основні напрями історіографічних досліджень української навчальної літератури, виданої після 1991 р.

Ключові слова: *історіографія, підручник з історії, історична освіта, Рада Європи.*

Підручники з історії відіграють важливу роль у процесі навчання історії. Їх пріоритет серед засобів навчання історії наразі є беззаперечним фактом. Крім цього, підручник з історії також є і виховним засобом, оскільки він покликаний сприяти формуванню національної свідомості та активної громадянської позиції в учнів. Це обумовлює пильну увагу до змісту підручників серед педагогічної та наукової громадськості. Дослідження навчальної літератури з історії в Україні супроводжують процес її створення. За майже два десятиліття з'явилася велика кількість публікацій щодо якості українських підручників з історії. Отже, виникла потреба у систематизації наявних історіографічних джерел та встановленні основних тенденцій розвитку досліджень українських підручників з історії.

Початком історіографічних досліджень української навчальної літератури періоду незалежності можна вважати середину 1990-х рр., у цей час І. Гирич та П. Смотрич зробили спробу оцінити підручники з історії, видані в Україні протягом перших років незалежності[1;10]. Проведення міжнародних конференцій з проблем відображення у підручниках окремих питань історії сприяло залученню до вивчення українських підручників з історії зарубіжних науковців[2;5]. На початку XXI ст. А. Зякун здійснила історіографічний аналіз навчальної літератури з історії кінця 1980-х – 1990-х рр.[4]. О. Удод проаналізував сприйняття українських підручників німецькими та польськими істориками[11]. Відповідність навчальної літератури з історії в Україні вимогам до підручників, визначеним Радою Європи, стала предметом дослідження Р. Маєра[7]. Останнім часом, у зв'язку з продовженням реформування історичної освіти, підвищився інтерес дослідників до методологічних основ та змісту українських підручників[3;6;8;9;12].

У даній статті поставлено за мету з'ясувати особливості становлення вивчення змісту навчальної літератури з історії в Україні як напряму історіографічних досліджень.

Початок історіографічних досліджень українських підручників з історії співпав у часі зі зміною методологічної парадигми історичної науки, а також із завершенням створення комплекту власних підручників з курсів вітчизняної та всесвітньої історії. Об'єктом досліджень у цей час стала навчальна література з історії, видана у першій половині 1990-х рр. На думку дослідників, базовим методологічним підходом для підручників з історії цього часу було «висвітлення історичних подій з точки зору їх впливу на етно- і націотворчі процеси в Україні», що знайшло вияв у відображенні історії України як «функціонування національної держави у різних модифікаціях», починаючи від Київської Русі[1,с.52]. І. Гирич вважає, що це сприяло впровадженню національної перспективи історії у навчальну літературу, відзначаючи разом з тим і недоліки, притаманні цим підручникам: спрощення і схематизм, перебільшення зовнішнього чинника у невдалих спробах державотворення, етноцентризм, відірваність України від європейського та світового історичного процесу[1,с.53].

Зауваження німецького дослідника В. Їлге, висловлені під час дослідження образу національної історії в українських підручниках, почасти подібні до вищенаведених. Водночас дослідник вказує і на такі вади українських підручників з історії, які суперечать загальноприйнятій у Європі парадигмі висвітлення історії у навчальній літературі, а саме – брак багатовимірності, творення стереотипів, однозначне ствердження поступального розвитку держави, ідеалізація національної історії. На думку В. Їлге, подібні недоліки властиві для багатьох країн та народів у переломні моменти їх історії, до того ж вони можуть бути швидко усунуті. Дослідник також відзначає і позитивні тенденції українського підручникотворення, зокрема зменшення кількості агресивних національних стереотипів в українських підручниках[5,с.106].

Українським підручникам з всесвітньої історії у середині 1990-х рр. було приділено значно менше уваги. В існуючих публікаціях відзначено такі їх недоліки, як перевага фактологічного принципу над проблемним, непропорційно великий, по відношенню до інших країн, обсяг на вивчення історії СРСР та Росії, нелогічність структурування курсу та невідповідність його періодизації сучасним досягненням історичної науки[10,с.46–47].

У подальших дослідженнях пропонуються і різні погляди на періодизацію процесу створення підручників з історії в Україні. Так, І. Гирич вважає його початком 1991 р. і перший етап завершує серединою 1990-х рр. З другого етапу, на думку дослідника, має відбутися перехід до написання підручників з цивілізаційних позицій (замість формаційних) та до висвітлення світової історії у регіональному зрізі, з особливим наголосом на країнах Східної та Центральної Європи, оскільки це відповідатиме курсу України на європейську інтеграцію[1,с.53].

А. Зякун, хронологічно завершуючи своє дослідження 2000 р., поділяє створення навчально-методичної літератури з історії на два періоди. У першому періоді, що тривав з кінця 1980-х до 1994 р., авторка відзначає 1992 р. як час переходу від переважаючої марксистсько-ленінської методології та заангажованості в оцінках окремих історичних явищ та подій до появи, згідно з вимогами диференційованого навчання, альтернативних підручників, що представляли інші погляди на перебіг історичного процесу[4,с.13]. Другий етап, що тривав у 1995–2000 рр., А. Зякун охарактеризувала як період поширення методологічного плюралізму та переходу від «механічного використання формаційного підходу» до «всебічної характеристики життя людей у кожну історичну епоху»[4,с.14]. Середину 1990-х рр., як період запровадження якісно нових підходів та методологічних новацій і, відповідно, початок другого етапу створення підручників, відзначає і Г. Мишечкін[9].

Оригінальний підхід до періодизації шкільних підручників з історії пропонує Н. Яковенко. Вона називає період 1990-х – початку 2000-х рр. часом, коли навчальна література мала на меті декомунізацію минулого та прищеплення нових цінностей, серед яких найважливішою була національна держава. Н. Яковенко вважає, що це завдання шкільною історією в Україні було успішно виконане, тому у наступний період написання підручників з історії має орієнтуватися на гуманістичні цінності – повагу до життя людини, толерантність, багатовимірність[12,с.14]. Схожу думку висловлює і Г. Касьянов, зазначаючи, що наразі культурна, політична та ідеологічна легітимація національної історії вже відбулася, а отже, слід переглянути державну політику у галузі історичної освіти та зорієнтувати її не на методологічні орієнтири позаминулого століття, а на перспективу[6,с.88].

На початку XXI ст. підвищується інтерес зарубіжних дослідників до проблем українських підручників. Також тривав розгляд проблем підручникотворення на семінарах, що проводилися спільно Україною і Радою Європи у межах співпраці щодо історичної освіти. На зазначений час вже відбулося три таких семінари – у 1998 р. у Чернігові, у 2000 р. в Одесі та у 2003 р. в Ялті.

Партнером Ради Європи у справі вдосконалення викладання історії є Інститут імені Георга Еккерта, який вже понад півстоліття досліджує підручники з історії з усього світу. Експерти цієї установи були залучені до оцінки якості українських підручників з історії. О. Удод, аналізуючи критику німецьким дослідником Р. Майєром українських підручників зі світової історії, виданих у 2000–2002 рр., відзначив наступні його зауваження: завеликий обсяг інформації, ґендерний дисбаланс, країнознавчий підхід, європоцентризм, перевага політичної історії, відчутний вплив марксистсько-ленінської історіографії[11,с.431–432].

У 2003 р. виповнилося десять років діяльності Українсько-польської комісії експертів з удосконалення змісту підручників з історії та географії, яка була створена у 1993 р. за ініціативи глав освітніх відомств України та Польщі. Сутність діяльності цієї комісії полягає у забезпеченні такого відображення історії українсько-польських відносин у підручниках, яке б унеможливлювало формування образу сусіднього народу як ворога. Спираючись на протоколи комісії та праці її учасників, О. Удод відзначає досягнення помітного прогресу у цій справі. Зокрема, з підручників усунуто однобічний підхід до висвітлення окремих подій та явищ історії, характеристика поляків стала набагато більш виваженою. Проте існують і певні проблеми принципового характеру, над вирішенням яких комісія продовжує працювати[11,с.433].

Аналіз висвітлення українсько-польських стосунків у підручниках з історії України та світової історії, виданих у 2002–2008 рр., надає Л. Зашкільняк. Наголошуючи на позитивних змінах у змісті підручників,

що сталися з плином часу (зокрема, це більш виважена термінологія та оціночні судження, розширення відомостей про ті чи інші події історії міжнаціональних стосунків), науковець разом з тим відзначає перевагу трагічної тональності у висвітленні українсько-польських відносин, брак позитивних прикладів співпраці, замовчування окремих «незручних» питань. У підсумку Л. Зашкільняк підкреслює важливість виховання толерантного ставлення до альтернативних точок зору, що, зокрема, допомагає і у вирішенні болючих питань історії міжнаціональних відносин[3,с.27].

У цей час піднімається питання щодо українсько-російської співпраці у сфері створення навчальної літератури з історії, але, як показав час, це питання мало скоріше політичний підтекст, ніж науковий, а тому ця ідея не набула розвитку. Разом з тим у Росії, як і у Польщі, дослідники виявили підвищений інтерес до української навчальної літератури з історії. О. Удод відзначає, що російські вчені, які досліджують українські підручники, оцінюють їх крізь призму висвітлення образу Росії. На їх думку, Росія у шкільних українських підручниках демонізована, а самі підручники є надміру націоналістичними, і націоналізм цей став частиною державної освітньої політики. Як вважає О. Удод, такі погляди обумовлені «великоімперськими настроями більшості політиків і науковців Росії»[11,с.429–430]. Водночас науковцем висловлено сподівання, що у майбутньому відбудеться діалог щодо підручників з історії між українськими та російськими істориками.

Запровадження програм з історії для 12-річної школи та необхідність створення підручників відповідно до цих програм викликали підвищення наприкінці першого десятиріччя XXI ст. інтересу до досліджень теоретико-методологічних основ підручника з історії та узагальнень і оцінок попереднього досвіду у цій галузі.

З 2007 р. працює Робоча нарада з моніторингу шкільних підручників історії України. На засіданнях цієї наради учасники – відомі українські історики – обговорюють зміст підручників з історії та розробляють пропозиції для його вдосконалення. Враховується також і міжнародний досвід з цього приводу. Так, Г. Касьянов, проаналізувавши зміст окремих українських підручників за критеріями, визначеними ЮНЕСКО та Міжнародною мережею дослідження підручників, констатує невідповідність сучасного українського підручника з історії міжнародним стандартам. Відзначаючи проблеми у змісті підручників (етноцентричність, депресивний зміст, недосконалість методологічного та методичного апарату, надмірну мілітаризованість та політичну кон'юнктурність), Г. Касьянов водночас пропонує низку заходів для подолання цих недоліків [6, 87–89].

Діяльність Робочої наради з моніторингу шкільних підручників викликала дискусію на сторінках тижневика «Дзеркало тижня» між Ю. Мициком та Н. Яковенко[8;12]. Сутність її полягала, на нашу думку, у кардинально різному баченні завдань українського підручника. Ю. Мицик вважає, що підручник не можна позбавляти таких сюжетів, як військова козацька героїка, гніт колоніальних іноземних режимів та концепція титульної нації, оскільки це значно знизить їх потенціал у вихованні патріотизму та національної свідомості[8,с.16]. Н. Яковенко ж зазначає, що над сучасними учнями вже не тяжіє радянське минуле, вони визнають Україну своєю державою, а тому настав час зосереджуватися не на патріотичному, а на громадянському вихованні, впроваджувати

багатоперспективний погляд на події та явища в історії, а також змістити акценти на висвітлення позитивного образу історії України як нації, яка, незважаючи на всі утиски, все ж таки не припинила існування і оформилася державно[12,с.14].

Здійснивши аналіз досліджень українських та європейських вчених, присвячених підручникам з історії в Україні, можемо зробити наступні висновки. Історіографія навчальної літератури з історії є дослідницьким напрямом, що наразі перебуває на етапі свого становлення. Проте у його більше ніж десятирічній історії вже можливо виділити певні періоди.

Перший період, що тривав від середини 1990-х до початку 2000-х рр., позначився формуванням методів та підходів до досліджень навчальної літератури. Об'єктом дослідження на цьому етапі були переважно підручники з історії України, оскільки вони становили переважну більшість оновленої після 1991 р. навчальної літератури. Історіографія підручників на цьому етапі мала проблемний характер.

Початком наступного етапу є перші роки XXI ст. У цей період історіографія підручників утверджується як науково-дослідницький напрям, про що свідчить поява перших дисертаційних досліджень з цієї тематики. У процес досліджень активно включаються європейські науковці, і це підтримується низкою різних міжнародних інституцій. У цей час починається також вивчення доробку вітчизняних та зарубіжних вчених з цієї проблеми.

Одним з основних питань, якому приділяють увагу дослідники, є періодизація українського підручникотворення. Якщо узагальнити пропоновані версії, то вийде наступна схема періодизації: 1) кінець 1980-х – перша половина 1990-х рр. – утвердження національно-державницької парадигми написання історії, поява підручників першого покоління, у яких ще домінував формаційний підхід, але запроваджувалися нові погляди на висвітлення окремих питань; 2) друга половина 1990-х – початок 2000-х рр. – поява альтернативних підручників, заснованих на різних концептуальних засадах, збагачення змісту сюжетами з соціальної історії та історії повсякденності, поява перших інтегрованих підручників; 3) початок 2000-х рр. – цей період триває і наразі, для нього властивий відхід від формаційного підходу, заміна його цивілізаційним, спільні українсько-європейські проекти зі створення підручників, спроби реалізації багатоперспективного підходу у висвітленні історії. Ця схема, звичайно ж, є умовною, оскільки з розвитком напряму історіографічних досліджень підручників можуть бути запропоновані нові критерії періодизації.

Особливий інтерес дослідники українських підручників з історії виявляють до проблем відображення в них міжнаціональних відносин. Особливо це стосується українсько-польських та українсько-російських відносин, як таких, що чинили значний вплив на хід української історії. Дослідники відзначають, що відображення українсько-польських відносин у підручниках з часом стає більш виваженим і толерантним, хоча і існують певні проблеми. На нашу думку, тут головним чинником виступило взаємне прагнення науковців обох країн позбутися стереотипів шляхом відкритого діалогу та взаємоприйнятних рішень.

Цього, на жаль, не можна сказати про висвітлення українсько-російських відносин, яке перебуває під значним політичним впливом, а співпраця істориків у цьому напрямі, наприклад, за зразком Українсько-польської комісії експертів з удосконалення підручників з історії,

залишається справою майбутнього. В історіографії підручників ця проблема є малодослідженою.

Залучені до аналізу українських підручників з історії експерти Ради Європи відзначають невідповідність більшої частини підручників загальноєвропейській традиції підручникотворення, особливо щодо відсутності багатоперспективного викладу, абсолютизації національного чинника та переваги військово-політичної історії. Проте останнім часом ці проблеми обговорюються вітчизняними вченими, що дозволяє сподіватися на їх принаймні мінімізацію у майбутніх підручниках.

Насамкінець слід додати, що проблема історіографічних досліджень українських підручників з історії ще тривалий час залишатиметься однією з найактуальніших. Велике розмаїття навчальної літератури з історії, що представляє різні методологічні основи, підходи, авторські концепції, обумовлює існування широкого дослідницького поля як з питань історії, де підручники стануть одним з видів історіографічних джерел, так і з історіографії, де вони будуть віддзеркалювати певну історіографічну ситуацію.

Список використаних джерел

1. Гирич, Ігор. Чи суперечить національний міф історичній правді? / І. Гирич // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. – К.: Генеза, 2000. – С.47–54.

2. Ґонца Г. Нові шкільні підручники в Україні / Георгій Ґонца, Ніна Петровські // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (Фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії). – К.: Генеза, 2000. – С. 145–148.

3. Зашкільняк, Леонід. Історія «своя» й історія «чужа» / Л. Зашкільняк // Критика. – 2009. – № 9–10 (143–144). – С.24–27.

4. Зякун А. І. Навчальна література з історії кінця 80-х – 90-ті рр. XX ст.: історіографічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / А. І Зякун. – К., 2002. – 20 с.

5. Їлге В. Національна історія на прикладі зображення доби Київської Русі в українських підручниках з історії / Вілфрід Їлге // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (Фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії). – К.: Генеза, 2000. – С.76–108.

6. Касьянов, Георгій. Підручники з історії України у світлі критеріїв Міжнародної мережі дослідження підручників / Г. Касьянов // Шкільна історія очима істориків-науковців : Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників з історії України. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С.84–89.

7. Маєр Р. Всесвітня історія XX століття в українських шкільних підручниках / Р. Маєр // Доба. – 2005. – № 1. – С.29–31.

8. Мицик, Юрій. Нове чи призабуте старе? / Ю. Мицик // Дзеркало тижня. – 2009. – № 4 (732), 7 лютого.

9. Мишечкін, Геннадій. Навчальна література з вітчизняної історії: нові підходи, методологічні новації, характерні риси та особливості (90-ті рр. XX – поч. XXI ст.) [Електронний ресурс] / Г. Мишечкін. – Режим доступу: http://www.ukrlife.org/main/cxid/4myshechkin.doc (електронна копія публікації у журналі «Схід», 2008 р., номер не встановлено).

10. Смотрич, Петро. Огляд навчально-методичної літератури з історії XX століття / П. Смотрич // Історія в школі. – 1996. – № 2. – С.46–48.

11. Удод О. Сучасні українські підручники з історії в оцінці польських та німецьких істориків / О. Удод // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. – № 9. – С.427–435.

12. Яковенко, Наталя. Лікнеп для професора / Н. Яковенко // Дзеркало тижня. – 2009. – № 8 (736), 7 березня.

Захарова Н.С. Украинские учебники истории конца XX – начала XXI в. в оценках украинских и европейских исследователей

Рассмотрена украинская и зарубежная историография современных украинских учебников истории. Определены основные направления историографических исследований украинской учебной литературы, изданной после 1991 г.

Ключевые слова: *историография, учебник истории, историческое образование, Совет Европы.*

Zakharova, N.S. The Ukrainian textbooks on history of the end of XX – the beginning of XXI c. in the appraisals of Ukrainian and European researchers

The Ukrainian and foreign historiography of modern Ukrainian textbooks on history is considered. The article defines the basic trends of historiographic researches of the Ukrainian educational literature, that was published after 1991.

Key words: *historiography, textbook on history, historical education, Council of Europe.*

УДК 930. 1(438) «19»

Шумихіна С.О.

Історіографія суспільно-політичного життя міжвоєнної Польщі

Аналізуються праці українських, польських, російських та радянських істориків, присвячені суспільно-політичним процесам у Польщі міжвоєнного періоду, зокрема, прийняття Конституцій 1921 та 1935 рр., діяльність польських політичних партій. Виокремленні питання, що потребують подальших досліджень.

Ключові слова: *Конституція, Сейм, Сенат, партії, авторитаризм, права, національні меншини.*

Переважна більшість дослідників історії Другої Речі Посполитої міжвоєнного періоду не оминає її суспільно-політичного розвитку, що знаходить відображення в низці історичних студій українських, польських та російських авторів, присвячених цій проблемі. Актуальність історіографічного осмислення новітніх напрацювань істориків зумовлена тим, що державотворче і суспільно-політичне життя міжвоєнної Польщі безпосередньо впливало на долю українського населення так званих «східних кресів», викликаючи його неоднозначну реакцію. Ці процеси залишили глибокий слід у пам'яті українського народу, позначились на характері українсько-польських взаємин у роки Другої світової війни. На важливість цієї проблематики справедливо вказували І.Рудницький, Л.Зашкільняк, С.Кульчицький, М.Тимовський, Л.Алексієвець, А.Манусевич та інші[1]. Однак історіографічного осмислення політичний розвиток міжвоєнної Польщі ще не отримав.

Метою пропонованої статті є історіографічний аналіз праць суспільно-політичного життя Другої Речі Посполитої 1920-1930-х рр. До уваги бралися дослідження українських, польських, російських та радянських науковців, оприлюднені в другій половині XX – на початку XXI ст.

Дослідники наголошують, що після проголошення незалежності Польщі вже в перших конституційних проектах її майбутнє моделювалося як Конституційна монархія. Вони не вбачають у цьому нічого дивного, оскільки майже вся тогочасна Європа, за винятком Франції і Швейцарії, була монархічною. Однак, як стверджує Л.Алексієвець, падіння монархій в Росії та Австро-Угорщині, перемога у Першій світовій війні держав із парламентським устроєм, загальний спад авторитету корони, за винятком Бельгії та Великобританії, позначились на тому, що всі проекти реформування політичного устрою незалежної Польщі надавали перевагу республіканському укладу[2,с.245].

Паризька мирна конференція, яка визнала незалежність Польщі та окреслила її кордони, поставила перед новопосталою державою нові

завдання. Йшлося про «...вироблення та прийняття основного закону, визначення принципів устрою держави»[2,с.234]. Над цими завданнями Законодавчий Сейм працював близько 4-х років, розпочавши роботу із створення так званої Малої Конституції. На жаль, праць, присвячених аналізу зазначеного документу, обмаль. Більшість авторів вбачає в ній тимчасовий і правовий документ відродження країни, поза регулюванням якого залишилися важливі принципи політичного та соціально-економічного устрою, чітке визначення прав та свобод громадян. Дослідники досить позитивно оцінюють сам факт прийняття Малої Конституції, оскільки вона стала першою спробою узаконення багатьох сторін життя в Другій Речі Посполитій. Так, за Л.Алексієвець, Мала Конституція впроваджувала у Польщі таку систему правління, за якою Сейм очолив усі інші органи державної влади, роль останніх при цьому зводилася до своєрідного виконавчого комітету парламенту, позбавленого власних, незалежних від Сейму повноважень[2,с.236]. Подібну думку свого часу висловлював й І.Рудницький: «Мала Конституція» у своїй І-й статті затверджувала надані повноваження Ю.Пілсудському на становищі начальника держави, але вже все дальші статті були зроджені з думки, щоб позбавити його всякої фактичної влади»[3,с.26-27].

Статті Малої Конституції частково відрегулювали й соціально-економічне становище робітників. Польський історик Г.Дильонгова вважає, що це стало першою спробою покращення умов для праці: «Було впроваджено 8-годинний робочий день і англійську суботу, обов'язкову страховку, контроль безпеки праці, захист квартиронаймачів»[4,с.115].

Основною ж метою роботи Сейму було прийняття Конституції. Як наголошує Г.Дильонгова, перший період відбудови країни завершився саме ухваленням Конституції 17 березня 1921 р.[4,с.116]. Основою для її написання послужила так звана Мала Конституція, зміст якої зазнав значних виправлень та доповнень.

Ролі Конституції 1921 р. присвячено чимало наукових робіт. Серед них провідне місце займають вже згадувані праці Л.Алексієвець, Г.Дильонгової, а також С.Кондратюка, А.Манусевича, М.Гона та ряду російських вчених[5]. Відзначаючи важливість прийняття Основного закону держави, більшість науковців схиляються до думки, що майже всі статті, прописані в документі, залишилися лише на папері й практично не були реалізовані в життя. Незважаючи на це, вважаємо за необхідне виокремити найбільш важливі аспекти документу, які, на думку науковців, позитивно вплинули на життя в країні.

В першу чергу варто зазначити, що деякі науковці визначають березневу Конституцію як продовжувача правничих традицій першої Речі Посполитої, зокрема Конституції 3 травня 1791 р. Подібної ж думки дотримуються й сучасні польські вчені: «Приймаючи цю Конституцію, депутати звернулись до традиції Конституції 3 травня 1791 р. та висловлювали пошану пам'яті декільком поколінням поляків, які більш ніж 100 років боролися за відновлення незалежності»[6,с.405]. Подібну думку висловлює й український історик С.Кондратюк, який теж вважає, що основні засади Конституції незалежної Польщі опиралися на різні підвалини, у т.ч. на давні традиції суспільного і державного устрою. За вихідне приймались положення, що відроджена країна є державою народу, який жив у часи Першої Речі Посполитої. Таким чином, відкидалась концепція трактування Польщі як нової держави[7,с.66].

Ряд вчених відзначає унікальність Конституції в підходах до обмеження прав начальника держави. Так, радянський науковець А.Манусевич підкреслював, що верховна влада за Конституцією проголошувалася такою, яка належить народу та здійснюється ним через вибори на основі загального, прямого, рівного, таємного й пропорційного голосування в Сеймі та Сенаті[8,с.303].

Проаналізувавши статті Конституції, група сучасних польських істориків дещо конкретизує цю думку: «Березнева конституція 1921 р. стала фундаментом досить нестійкого політичного механізму. Уряд був повністю залежний від Сейму, Сейм розділений на багаточисленні конкуруючі між собою фракції, які не здатні були створити відносно стабільну парламентську більшість»[6,с.406]. З-поміж сучасних польських істориків на важливість зазначеного питання наголошує Г.Дильонгова, а з українських – Л.Алексієвець. Так, відзначаючи обмеження ролі президента майже винятково репрезентативними функціями, Г.Дильонгова реально відзначає й зменшення можливостей уряду, який опинився в залежності від співвідношення сил у парламенті та не отримував належних гарантій стабільності та тривалості[4,с.116]. Л.Алексієвець, навпаки, вважає, що, обмежуючи компетенції президента, Сейм мав значну перевагу над органами виконавчої влади[2,с.267].

Більшість дослідників сходяться на тому, що особливу категорію прав про свободи становили приписи, пов'язані зі свободою совісті й віросповідання та діяльності конфесійних об'єднань. Релігійні громади отримали право самостійно регулювати свої справи в межах державного законодавства[2,с.264-265]. На жаль, як показують подальші події, ці норми залишилися лише на папері.

Крім позитивних моментів, Конституція містила й деякі обмеження, які аналізує Л.Алексієвець: «У багатьох її статтях, що регулювали громадянські права й свободи, були положення, які давали можливість їх легального обходу, інколи виконавчими приписами»[2,с.267]. До недоліків С.Кондратюк відносить й невизначеність в питаннях місцевого самоврядування, адже в Конституції недвозначно вказувалося на підлеглість територіальних органів самоуправління чиновницько-бюрократичного апарату. Очевидно, творці березневої Конституції воліли керуватися демократичними принципами, щоб запобігти революційній ситуації, яка назрівала в країні[9,с.69].

Велике зацікавлення виявляють дослідники до ставлення національних меншин, зокрема української, до прийняття Основного закону. Зокрема, сучасний український історик М. Гон аналізує позицію волинян в процесі ухвалення березневої Конституції Другої Речі Посполитої: «На відміну від інших націй, українська громадськість Луцька демонстративно ухилилася від участі в акції з підтримки прийняття Основного закону. Місцева «Просвіта» стала єдиною з-поміж численних організацій міста, яка не делегувала представників на урочисту процесію і не вивісила на своєму приміщенні польського прапору»[10,с.75]. Водночас автор зазначає, що такі опозиційні настрої українців Волині демонструвалися лише в окремих місцевостях.

Отже, на основі аналізу праць істориків, які спираються на різноманітні джерела, можна зробити висновок, що прийняття березневої Конституції 1921 р. стало знаковою подією в історії Другої Речі Посполитої.

Незважаючи на численні недоліки, Конституція визначила політичний устрій країни та її основні цінності.

В 20-х рр. складна політична ситуація в Польщі навіть дещо поглибилася. Упродовж грудня 1922 р. – травня 1926 р. існувало п'ять кабінетів: В.Сікороського, В.Вітоса, В.Грабського, А.Скшинського, В.Вітоса, відмітила Л.Алексієвець[6,с.284]. На нашу думку, варто було б більше уваги приділити аналізу причин нестабільності та складнощів політичної ситуації в Другій Речі Посполитій.

На загальне політичне становище в країні вплинув ще один фактор – зміни в симпатіях суспільства. На цьому наголошують польські вчені: «З 1922 р. симпатії суспільства змінилися та дещо змістилися в сторону лівих. Рішенням на вистачало політичної мудрості: деякі з них були направлені проти впливових в армії пілсудчиків»[11,с.414-415]. Крім того, для політичної системи парламентської демократії була властива багатопартійність. Відсутність парламентської більшості значно знижувала ефективність роботи парламенту, призводило до дестабілізації в країні[2,с.373-374]. Така система правління в Польщі збереглася аж до 1939 р.

Отже, підсумовуючи наявні наукові студії істориків, вважаємо, що в них недостатньо проаналізовані об'єктивні і суб'єктивні чинники зміни урядів, належно не з'ясовано сутність і характер багатопартійності польського суспільства, відсутнє пояснення, чому виявилося неможливим створення більшості в парламенті. На нашу думку, варто вивчити й інші причини суспільно-політичної нестабільності в країні. Зокрема, однією з них стала невирішеність національного питання в Другій Речі Посполитій, на чому частково акцентувала увагу Л.Алексієвець. Це створювало для правлячих кіл проблеми політики щодо національних меншин, які, з одного боку, прагнули інтегрувати та зміцнити унітарність Польщі як національної держави, а з іншого – змушені були постійно обмежувати відцентровані та сепаратистські прагнення тих національностей, які компактно населяли регіони. Польські власті здійснювали дискримінаційні заходи щодо меншин: спотворювали дані перепису, проводили колонізацію й полонізацію, упереджено ставилися до земельної реформи, обкладали податками, вчиняли насильство. Все це посилювало суперечності й ослаблювало державу[2,с.350-351]. Про слабкість, а можливо й відсутність демократії в Польщі свідчив той факт, що політики у Варшаві боялися національних меншин і не хотіли допустити їх до управління на місцях через органи самоуправління. Робота органів місцевого самоврядування страждала й тому, що не було єдиної нормативно-правової бази, що знижувало якість їх роботи. Як наслідок, уся система парламентської демократії працювала в 1922 – 1926 рр. украй неефективно, що стало основною причиною її кризи[2,с.356].

Щодо політики польського уряду на західноукраїнських землях, то вона, на думку сучасного українського вченого О.Липитчука, була спрямована на ствердження політичного панування «титульної» нації та поступову денаціоналізацію і полонізацію українців. Тому для зміцнення своєї влади на цій території польський уряд використовував надзвичайні заходи репресивного характеру, насамперед судову гілку влади. Тривалий час процедура і каральна діяльність надзвичайних (військово-польових) судів не була унормована. Це було зроблено лише в березні 1928 р. особливим розпорядженням Президента[12,с.25].

Велику увагу приділяють історики аналізу діяльності політичних партій на теренах міжвоєнної Польщі, зокрема українських. Польський історик А.Хойновський наголошує, що українське політичне життя, як і польське, було сильно поляризованим. Тут діяли представництва ліберальної, націоналістичної, соціалістичної та комуністичної партій. Домінуючим був націоналістичний табір, проте в 20-х рр. різко зміцнилася позиція комуністів, яка була одночасно фліртом між частиною галицької інтелігенції за встановлення радянської України[13,s.85-86].

Ряд істориків відзначає, що відсутність на більшості польських територій міцної основи для демократії, яка в багатьох відношеннях виявилась обмеженою, неухильно підштовхувала країну до авторитаризму. Безпосередньо до авторитарного правління призвів урядовий переворот 1926 р., поступове ослаблення впливу політичних партій, опозиційних сил, обмеження ролі законодавчої влади, чистки в армії та державному апараті тощо.

За часів правління Ю.Пілсудського в країні встановився справжній диктаторський режим. Єдине, що залишилося зробити – законно впровадити його в життя. З цією метою у квітні 1935 р. була схвалена нова Конституція. Основною її відмінністю від попередніх стало практично повне обмеження парламентської демократії та надання неймовірних повноважень президенту країни, вважає С.Кульчицький[11,с.224]. С.Кульчицького підтримують практично всі науковці, які займаються дослідженням даної проблематики як українські, так російські.

Подібні думки побутували і в радянській історіографії. Автори наголошували на тій особливості нової Конституції, яка зменшувала права Сейму та розширяла деякі повноваження Сенату[14,с.387]. Відомий радянський вчений А.Манусевич відмічав, що Конституція 1935 р. узаконила режим особистої диктатури голови держави. Президент наділявся правом розпускати Сейм і Сенат, призначати уряд, вирішувати питання про мир чи війну, керувати збройними силами, здійснювати законотворчу діяльність шляхом видання декретів, а також правом висувати кандидата собі в наступники[8,с.324].

Процес всього конституційного державотворення Другої Речі Посполитої, на нашу думку, влучно охарактеризував свого часу І.Рудницький: «Зерна внутрішньої слабкості Польщі були засіяні в усіх трьох Конституціях, що їх мала польська держава у своєму 20-літньому існуванні. Ні одна з тих Конституцій не закликала до політичної боротьби, кожна з них була лише кінцем одного та початком другого періоду боротьби, яка зображувала боротьбу за устрій, але по суті була боротьбою за владу. Ні в одному із тих 3-х випадків автори Конституції не здійснювали в ній своєї політичної програми, себто не реалізували свого політичного світогляду, лише завжди Конституція мала служити їм на те, щоб позбавити влади їх противників та дати владу їм самим. Конституція у Польщі була знаряддям за владу, яка тривала повних і безупинних 20 літ»[3,с.25].

Розглянувши дослідження істориків України, Росії, Польщі та колишнього Радянського Союзу щодо суспільно-політичного життя в Другій Речі Посполитій в 1920-30-х рр., можна зробити висновок про те, що в їх працях знайшли відображення основні напрями становлення і утвердження польської державності, вироблення і удосконалення Конституції, пошук оптимальної моделі управління суспільними процесами. Основна увага дослідників звернута на мотиви прийняття трьох Конституцій, їх

аналіз, на удосконалення політичного устрою держави, запровадження єдиної валютної системи, формуванню принципів роботи Сейму та Сенату. Разом з тим кидається в вічі, що в наявних працях недостатньо з'ясовано, чому вироблені правові засади суспільно-політичного життя країни не були втілені на практиці, які чинники призвели до встановлення диктатури Ю.Пілсудського.

Аналізуючи праці вчених із зазначеної проблематики, не важко встановити їх підвищену зацікавленість до проведення виборів 1922 та 1928 рр. Натомість менш дослідженим залишається місцеве самоврядування, особливо на землях з домінуванням українського населення, діяльність громадських об'єднань, передусім профспілок, а також суспільно-політичний розвиток Польщі в період 1935 – 1939 рр., тобто після смерті Ю.Пілсудського, програшу Безпартійного блоку на виборах 1935 р., посилення впливу Селянської партії (Сторонгництво людове) Національної партії (Сторонництво народове) і Польської соціалістичної партії (ППС). Більшої уваги потребує з'ясування взаємозв'язку внутрішньої і зовнішньої політики Другої Речі Посполитої напередодні Другої світової війни.

Список використаних джерел

1. Рудницький І.І. Причини упадку Польщі / Іван Рудницький. – Краків: Українське видавництво, 1940. – 297 с.; Манусевич А.Я. Очерки по истории Польши. / Александр Яковлевич Манусевич. – Москва, 1952. – 405 с.; Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921-1939) / Станіслав Кульчицький // Україна крізь віки. – Т. 11. – К., 1999. – 336 с.; Зашкільняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л.Зашкільняк, М.Крикун – Львів, 2002. – 752 с.; Тымовский М. История Польши / М.Тымовский, Я.Кеневич, Е.Хольцер; перевод с польск. В.Н.Ковалев, М.А.Корзо, М.В.Лескинен. – Москва: Весь мир, 2004 – 544 с.; Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918-1926 рр. / Леся Алексієвець – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 345 с.; та ін.

2. Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918-1926 рр. / Леся Алексієвець – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006.

3. Рудницький І.І. Причини упадку Польщі / Іван Рудницький. – Краків: Українське видавництво, 1940.

4. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990 / Г.Дильонгова; переклад з польської М.Кірсенка. – К., 2007.

5. Манусевич А.Я. Очерки по истории Польши. / Александр Яковлевич Манусевич. – Москва, 1952. – 405 с.; Гон М. Контроверсійність українсько-польського діалогу на Волині (1921 – 1923 рр.) / Максим Гон // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин: зб. наук. праць. / П.М.Чернега, Г.В.Стрельський, О.В.Потильчак та ін. – Київ-Краків, 2002; Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918-1926 рр. / Леся Алексієвець – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 345 с.; Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990 / Г.Дильонгова; переклад з польської М.Кірсенка. – К., 2007; Кондратюк С.В. Парламентські вибори і березнева 1921 р. Конституція Польщі / С.Кондратюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – Львів, 2008. – Випуск 1. Серія юридична. – С. 62-71 та ін.

6. Тымовский М. История Польши / М.Тымовский, Я.Кеневич, Е.Хольцер; перевод с польск. В.Н.Ковалев, М.А.Корзо, М.В.Лескинен. – Москва: Весь мир, 2004.

7. Кондратюк С.В. Парламентські вибори і березнева 1921 р. Конституція Польщі / С.Кондратюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – Львів, 2008. – Випуск 1. Серія юридична. – С. 66.
8. Манусевич А.Я. Очерки по истории Польши. / Александр Яковлевич Манусевич. – Москва, 1952.
9. Кондратюк С.В. Парламентські вибори і березнева 1921 р. Конституція Польщі / С.Кондратюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – Львів, 2008. – Випуск 1. Серія юридична.
10. Гон М. Контроверсійність українсько-польського діалогу на Волині (1921 – 1923 рр.) / Максим Гон // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин: зб. наук. праць. / П.М.Чернега, Г.В.Стрельський, О.В.Потильчак та ін. – Київ-Краків, 2002.
11. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921-1939) / Станіслав Кульчицький // Україна крізь віки. – Т. 11. – К., 1999.
12. Липитчук О. Надзвичайні суди та їх роль у судовій системі міжвоєнної Польщі / О.Липитчук // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Правознавство». – Вип. 125. – Чернівці, 2001.
13. Chojnowski A. Ukraina / Andrzej Chojnowski. – Ser: Historia panstw swiata w XX weku. – Warszawa: Trio, 1997.
14. История Польши / Под ред. Ф.Г.Зуева. – Т. 3. – М., 1958.

Шумыхина С.А. Историография общественно-политической жизни межвоенной Польши
Анализируются работы украинских, польских. русских и советских историков, посвященные общественно-политическим процессам в Польше межвоенного периода, в частности, принятие Конституций 1921 и 1935 гг., деятельность польских политических партий. Выделены вопросы, которые нуждаются дальнейших исследований.
Ключевые слова: *Конституция, Сейм, Сенат, партии, авторитаризм, права, национальные меньшинства.*

Shumykhina, S.O. Historiography of socio-political life in inter-war Poland
Studies of most prominent Ukrainian, Polish, Russian and Soviet historians devoted to the topic of social-economic process in inter-war Poland are analyzed, in particular adoption of Constitutions of 1921 and 1935, activities of Polish political parties etc. Issues for further investigation are singled out.
Key words: *Constitution, Sejm, Senate, parties, authoritarianism, rights, national minorities.*

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 821.111(73)

Алексейчук І.С.

Особливості формування смислу понять «мораль» і «добро»

Проаналізовано особливості початкового етапу формування смислу категорій «мораль» і «добро». Показано, що на початковому етапі генезис цих абстракцій здійснюється із використанням «старих», раніше сформованих понять. Нові об'єкти пізнання виявляються синкретичними, у них разом представлені як матеріальні, так і ідеальні ознаки.

Ключові слова: *поняття, смисл, генезис, мораль, добро.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Алексейчук И.С.

Особенности формирования смысла понятий «мораль» и «добро»

Проанализированы особенности начального этапа формирования смысла категорий «мораль» и «добро». Показано, что на начальном этапе генезис этих абстракций осуществляется с использованием «старых», ранее сформированных понятий. Новые объекты познания предстают синкретичными, в них слитно представлены как материальные, так и идеальные признаки.

Ключевые слова: *понятие, смысл, генезис, мораль, добро.*

В настоящее время осуществляется постмодернистский пересмотр категориального аппарата философии, что выражается в попытках

создания новых ментальных целостностей. При этом появляются знаки, которые не отражают объективной реальности, выступают искусственными, лишенными смысла феноменами. И, несмотря на то, что сегодня существует мощное междисциплинарное движение изучения познавательных процессов, представители которого исходят из реалистической эпистемологии[1,с.3], «симулякры» влияют на общественное сознание, в частности, проникают в образовательное пространство. Поэтому в современной философии образования актуализируются традиционные проблемы формирования и проявления смысла понятий и категорий в различных формах общественного сознания.

Эти трансформации весьма специфично проявляются в моральном сознании, которое, подобно политическому, эстетическому, научному, религиозному не просто обладает относительной самостоятельностью по отношению к общественному бытию, но и само может влиять на последнее. Моральная критика – это необходимая детерминанта экономической и политической борьбы против негативных социальных явлений и дальнейших общественных преобразований. Прогрессивный характер подобных преобразований (в образовательном пространстве в первую очередь) зависит от возможности действующего субъекта подняться с уровня обыденного сознания на уровень теоретический, что предполагает умение выделять существенные признаки, переходить от явления к сущности, формулировать законы и фиксировать закономерности. В философии образования своеобразными интеллектуальными ориентирами такой рефлексии выступают осмысленные на теоретическом уровне понятия и категории этики.

В проблемном поле этой философской науки накоплен значительный материал о происхождении терминов «мораль» и «нравственность», о специфике моральных понятий, их трактовке в разных этических учениях. Сложилась устойчивая научная традиция рассматривать данные понятия в зависимости от их этимологии, в контексте определенного философского подхода.

Еще Сократ попытался определить суть моральных концептов. Его размышления в этом направлении продолжили Платон и Аристотель, средневековые мыслители, философы Ренессанса и Нового времени. Особое внимание трактовке этих понятий было уделено в учениях Канта и Гегеля.

Против такого традиционного подхода в конце Х1Х в. выступил Ф.Ницше. Он поставил под сомнение рациональный смысл моральных понятий и призвал встать «По ту сторону добра и зла». В начале следующего столетия Дж.Мур в работе «Принципы этики» заявил о том, что с помощью разума определить смысл моральных понятий невозможно. Такая нигилистическая позиция, по сути, характерна для представителей постмодернизма, которые не просто отрицают возможность научного определения понятий, но и провозглашают равнозначимост любых субъективных смыслов.

В отечественной и российской философии до настоящего времени уточняют спецификацию моральных понятий, анализируют взаимосвязи между ними. При этом отмечается, что в социально-философской и этической литературе встречается их смешение «....и поэтому важно придерживаться по возможности четких границ используемых понятий»[2,с.612].

Цель данной статьи – проанализировать особенности формирования смысла понятий «мораль» и «добро» в европейском варианте общественного сознания.

Как было показано в предыдущих публикациях автора[3;4;5] закономерности «европейского» предметного мышления во многом определяются структурами неявной семантики, а последние описываются с помощью моделей, образующих восемь дискретных уровней, через которые проходит мышление при формировании и становлении смысла понятий. В результате анализа конкретных когнитивных процессов, описываемых с помощью отмеченных моделей, выделены пять устойчивых состояний познающего мышления, обозначенных автором статьи как сущности первого, второго, третьего, четвертого и пятого рода. Эти сущности обозначают особые состояния мышления, на которых мысль в процессе познания задерживается на существенный период, достаточный для обнаружения этого феномена сторонним наблюдателем.

Авторский анализ многочисленных открытий в науке и технике показал, что процесс познания нового, приводящий к образованию понятия, чаще всего начинается с этапа формирования сущности первого рода – с обозначения нового уникального смысла неким знаком. Сущность первого рода обозначает мысль в тот момент, когда последняя превращается из «вещи» в гносеологическом смысле (то есть из того, о чём лишь подумал субъект) в «вещь» в семантическом смысле (т.е. преобразуется в вещь, которая получает своё обозначение и о которой можно сообщить в межсубъектной коммуникации). Соответственно сущность первого рода фиксирует первый этап объективизации субъективной мысли, когда *непосредственная* эмпирическая видимость проходит процедуру конкретизации, а объект познания лишь «выделяется из среды» с помощью описания его свойств и отношений.

Субъекты познания, находящиеся на первом этапе познания (этапе «неделимого целого»), лишь фиксируют объект в среде, используя при этом остенсивную процедуру. В этот момент в явной семантике они оперируют со свойствами выделяемого объекта и возникающими при этом отношениями, в результате чего сущность первого рода предстает как обозначение единичной, уникальной и неповторимой вещи[5]. При этом выделение объекта из среды является преимущественно субъективным актом.

Например, и в постмодернизме выделение объекта из среды осуществляется исключительно на основе индивидуальных предпочтений субъекта. В контексте этого направления все интеллектуальные конструкции обладают равными правами, а истина, как категория, отражающая адекватность отображения мира познающим субъектом, оказывается одной из многих гносеологических возможностей.

При анализе возникновения феномена морали важно учитывать два уровня – онтологический и гносеологический. Первый предполагает исследование зарождения морали как социального феномена, специфического регулятора поведения человека, отличного от обычая, традиции и права, второй же уровень включает исследование феноменов зарождения, формирования и наполнения адекватным содержанием концепта «мораль».

Подробное рассмотрение онтологических аспектов не входит в задачу данной статьи. Для достижения поставленной в ней цели обратимся лишь к некоторым из них, а также к концепциям происхождения

морали и к этимологии исследуемого понятия. Среди таких концепций выделяют три основных – теологическую, биологизаторскую и социально-договорную.

Суть первой сводится к констатации того факта, что мораль является даром божием. Представители второй концепции отстаивают тезис, согласно которому мораль – это простое продолжение чувств животных, более того животные также обладают моралью. Сторонники третьей точки зрения рассматривают мораль как результат общественного договора между людьми.

Анализируя эти концепции, следует обратить внимание на то, что все они базируются на трактовке морали как регулятора поведения человека. Здесь мораль выделена из среды, но ее специфика в сравнении с другими регуляторами поведения человека четко не дифференцируется. Если следовать первой из названных концепций, то даром божьем наряду с моралью выступают и обычай, и традиция, и право. Специфика каждого из этих регуляторов не выделяется, они выступают в некоем единстве теологического императива.

Во второй концепции рассматриваются так называемые примитивные аналоги морали, действующие в животном мире. Такие механизмы, лишь внешне схожие с моралью, базируются на сдерживании внутривидовой агрессии и являются исключением из основного правила. Поведение животных определяется естественно-природной необходимостью и жестко детерминировано инстинктом.

Социально-договорная (конвенционалисткая) трактовка утопичная и антиисторичная. В ней не учитывается внутренняя структура, сущность, а значит и регулятивные особенности морали. Последняя рассматривается как любой другой предмет договора.

Во всех отмеченных концепциях мораль, как гносеологический объект, терминологически многозначна (полисемантизм теологического императива, нерасчлененность естественного-природного и морального).

Известно, что появление морали (онтологический аспект анализа), как специфического регулятора поведения человека, отличного от обычая и традиции, связано с процессом социальной дифференциации. За счёт этого процесса происходит отрыв индивида «от пуповины первобытной общности» и «дробится» синкретичное сознание (постепенно выделяются его различные формы). Именно благодаря таким изменениям из среды выделяется новый объект – мораль, т.е. регулятор, базирующийся на интериоризации поведенческих норм. Эти нормы – результат длительного исторического развития, их появление относится к периоду перехода от первобытнообщинного строя к рабовладельческому.

Первоначально мораль выделяется из среды в качестве неделимого целого как непосредственная эмпирическая данность и осмысливается в контексте правильного поведения. Такая правильность определяется без учета моральных мотивов поведения, что хорошо отражено в произведениях Гомера, в которых действия героев детерминированы волей богов и потому не оцениваются окружающими, как и самими персонажами, через призму добра и зла. Поэтому у Гомера описаны противоречивые поступки. Так, совершаемые Одиссеем действия можно рассматривать как аморальные только с точки зрения современного морального сознания. По справедливому замечанию А.Ф.Лосева, у Гомера представлены герои, совершающие моральные и аморальные действия, но не сформирован

смысл самой морали. Гомеровские герои, по сути, находятся вне морали, их поведение детерминировано императивом «Так угодно богам» и нормами коллективиского сознания. И хотя такие нормы интериоризированы, их выполнение санкционируется богами или полисом. Ответственность же индивида за свои действия перед самим собой (что является обязательным элементом морального регулирования) отсутствует. В произведениях Гомера отражен тот период становления общественного сознания, когда личность, преодолевая разрыв между индивидуальным и коллективным, лишь формируется.

Поскольку действиям гомеровских героев еще не присуща моральная осознанность их мотивов, аморальные с точки зрения современного человека поступки (например, обманы Одиссея) в анализируемых произведениях не выступают как пороки сами по себе. Герой в гомеровской трактовке – это человек, который обладает физической силой и телесной красотой. Он – мужественен. Но как трактуется это слово? Тексты свидетельствуют, что его нельзя рассматривать как моральный признак. «Мужественный» по смыслу означает «физически сильный». Это означает, что мужество здесь пока ещё синонимично телесной силе (как добродетель, фиксирующая золотую середину между двумя крайностями – трусостью и неумеренной жестокостью – мужество предстанет гораздо позже, в трактовке Аристотеля). Поскольку моральных понятий, как и представлений о морали еще не существует, правильность поведения определяется умением героя следовать воле богов или подчиняться судьбе. Естественные связи (дружба, любовь) и человеческие обязанности при этом оказываются второстепенными. Добро и зло в их абстрактном противоречии не существуют, поэтому моральные качества не входят в идеал человека.

Таким образом, термины «морального» сознания в произведениях Гомера уже присутствуют, однако они не отделены по смыслу от понятий естественной действительности. Мораль еще не сформирована онтологически (синкретична с обычаем, традицией) и поэтому не выделена гносеологически как специфический объект. Здесь лишь закладывается исходный материал для ее формирования: отраженная в эмпирической данности дихотомия «плохого и хорошего поведения».

Натурфилософское осмысление действительности, присущее начальному этапу философской рефлексии, проявляется здесь в том, что абстракции только формируются. Синкретичное сознание фиксирует объект в среде. Онтологический и гносеологический аспекты еще не разделены, а выступают в своеобразном единстве. Познание базируется преимущественно на ощущении, для которого характерно оперирование только с отдельными признаками предмета (качествами, свойствами и отношениями). Поэтому «добро» предстает здесь в первую очередь как «добротность вещи» (в настоящее время на уровне обыденного сознания этот смысл сохраняется в высказываниях типа «накопить добро», «стали жить поживать и добра наживать»).

В дальнейшем, в процессе формирования смысла моральных понятий, обозначенная в словах непосредственная эмпирическая данность проходит процедуру конкретизации, что и отражено, в частности, в произведениях Гесиода. Он в «Трудах и днях» критикует моральный облик своего брата, нарушевшего завещание отца. Смыл «морального» в данной работе уже рационализирован, поэтому оперирование им осуществляется на уровне

явной семантики. Здесь уже четко видна разница между материальной и моральной составляющей действий индивида. Поступки брата Гесиод оценивает как плохие не потому, что они противоречат воле богов или установкам полиса, а потому, что они по сути аморальны. Тот исходный для формирования смысла морали материал, который выделен при анализе произведений Гомера как отраженная в эмпирической данности дихотомия «плохого и хорошего поведения», у Гесиода конкретизируется, наполняется новым, морально значимым содержанием.

Этот новый (моральный), конкретный и пока ещё единичный по своей природе смысл не сразу обозначается адекватно. А само его превращение в «вещь» в семантическом смысле (то есть непосредственное обозначение уникального смысла определенным, специфическим знаком) инициирует появление новых (моральных) терминов, позволяющих сообщать информацию об этом новом объекте.

Сказанное выше подтверждается анализом этимологии понятия «мораль». В философской литературе достаточно подробно представлены результаты такого анализа[2;6;7]. В русле же данной статьи важно обратить внимание на то, что на первом этапе формирования нового понятия все новые обозначения (слова – индикаторы), имеющие отношение к формированию морального сознания, вплетены в непосредственную эмпирическую действительность. Так слово «этика» первоначально связано с «местом пребывания.....», концепт «мораль» (в латинском варианте) – с существительным «mos», исходный смысл которого – «обычай, характер, нравы». Эта семантическая корреляция показывает, что в поисках знаков – индикаторов моральных понятий индивид обращался к тем эмпирическим данным, которые на основе ощущения и восприятия представлены в непосредственном житейском опыте.

Анализ начального этапа формирования смысла категорий «мораль» и «добро» показывает, что генезис этих абстракций осуществляется в длительном процессе «неосознанного» («неотрефлексированного») выделения их из среды с использованием «старых», ранее сформированных понятий. Первоначально каждое из этих появившихся понятий воспринимается как отдельное, изолированное, единичное проявление человеческого бытия. Новые объекты познания предстают синкретичными, в них слитно представлены как материальные, так и идеальные признаки, при этом фиксируются, в основном, только внешние проявления.

Характерная для данного этапа синкретичность – следствие того, что онтологические и гносеологические признаки в сознании тогдашнего индивида еще полностью не расчленены. Поэтому в понимании « морали» и « добра» на этом этапе преобладает натурфилософский подход.

На наш взгляд, анализ особенностей формирования смысла концептов «мораль» и «добро» не только обогащает и дополняет понимание общих закономерностей генезиса понятий вообще, но и совершенствует современное образовательное пространство, в котором индивид сталкивается с необходимостью выделения существенных признаком в полисемантическом информационном потоке.

Список использованных источников

1. Познание, понимание, конструирование. (Текст) / Рос. акад. наук, Ин-т философии. – М.: ИФРАН, 2008. – 167с.

2. Новая философская энциклопедия: В 4т. / Ин-т философии РАН. – М.: Мысль, 2000. – Т.3. – 693с.

3. Алексейчук И.С. Система понятий рационального познания / И.С.Алексейчук // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – №3. – С.184-191.

4. Алексейчук И.С. Предмет высшей школы. Структура сущности и явления / И.С. Алексейчук // Вісник Донецького університету. – 1998. – Сер.Б, Гуманітарні науки. – №1. – С.172-193.

5. Алексейчук И.С. Система понятий рационального познания. Часть 2. Виды сущностей / И.С.Алексейчук // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – №4. – С.10 – 15.

6. Дробницкий О.Г. Понятие морали / О.Г.Дробницкий. – М.: Наука, 1974. – 323с.

7. Малахов В.А. Етика: Курс лекцій / В.А.Малахов. – К.: Либідь, 1996. – 304с.

Alekseychuk, I.S. The peculiarities of forming of the sense of notions «morality» and «good»

The analysis of peculiarities of the initial stage of forming of the sense of categories «morality» and «good» has been made. It has been shown that genesis of those abstractions at the initial stage is made with the help of the «old», earlier formed notions. The new objects of cognition are syncretical. They include both material and ideal features.

Key words: *notion, sense, genesis, morality, good.*

УДК: 141.7:316.612 (477)

Дериглазова Н.В.

Зміст поняття «соціальний потенціал особистості»

Визначено зміст поняття «соціальний потенціал особистості» як сукупність усіх наявних засобів, можливостей, що можуть бути використані у будь-якій галузі, сфері за певних умов та обставин для досягнення певної мети.

Ключові слова: *потенціал, соціальний потенціал, здібності, можливості, ресурси, мета.*

Проблема визначення змісту та форми соціального потенціалу особистості, та його повноцінного розкриття, примноження, та використання є досить актуальною для соціально-філософського знання. Філософське осмислення проблеми починається з античної філософії. Платон розглядає сутність людини таким чином, що реалізація її соціокультурних потенцій в ідеальному варіанті має здійснюватись не стільки для індивіда, скільки заради держави, під її наглядом (ідея цензури навіть для правлячого класу) та в межах державного інтересу. Самодіяльність допускається лише тією мірою, якою вона не суперечить загальному благу. Погляди ж Сократа були протилежними. Цей древньогрецький філософ обґрунтовував ідею про самодостатність доброчесного громадянина. Людина, згідно з Сократом, є самодетермінованим суспільним явищем, здатна до постійного розвитку за рахунок, насамперед, власних потенцій[5].

Серед філософів західноєвропейського середньовіччя найбільшу увагу проблемі особистості («внутрішній людині») приділяє Аврелій Августин. Згідно з його вченням, є два суспільства людей: «держава Божа» і «держава земна». «Дві держави, – пише Августин, – створені двома родами любові, – земна любов'ю до себе, доведеною до презирства до Бога, а небесна любов'ю до Бога, доведеною до презирства до самого себе»[1]. В «державі Божій» стосунки між людьми ґрунтуються на любові, а в «державі земній», де знаходить відображення свобода людини, панують «хтивість володарювання» і насильство. В цій державі домінують людські закони, «а коли людина живе за людиною, а не за Богом, вона подібна дияволу». Августин Блаженний вбачав, що потенціал кожної людини полягає у постійній турботі про спасіння власної душі. Таким чином при такому використанні власного потенціалу – особистість не ухиляється від власного призначення – любити Бога, та своєю життєдіяльністю реалізовувати задум Божий, тобто творити благо[1].

Відродження характеризується переворотом в мисленні, який виявляється в переході від теоцентричного до антропоцентричного розуміння світу. Цей період можна охарактеризувати, як період в якому християнська

релігія втрачає домінуючу позицію. На зміну релігійному потенціалу приходить визнання наявності ще й творчого потенціалу особистості. Тобто по-новому трактує природу людини, її призначення та її місце в світобудові, проблему з якої має починатися будь-який аналіз реалізації особистості. М.Фічіно говорить про наявність могутності потенціалу особистості. Тільки вона панує сама над собою, управляє сім'єю, влаштовує державу і панує над народом і повеліває всім земним всюди[10]. Піко делла Міра́ндолла акцентує увагу на свободі людини реалізовувати власний потенціал так, як вона вважає за потрібне: «Не даємо ми тобі не , о Адаме не певного місця, ні власного образу, ні особливого обов'язку, щоб і місце і обличчя, і обов'язок у тебе були за власним бажанням, відповідно до твоєї волі і твого рішення»[4]. Він вбачає в людині унікальну істоту, яка перш за все не обмежена ні якими зовнішніми рамками, вона керується власними інтересами і потребами. Але є і зворотна сторона свободи у використанні власного потенціалу, така як наявність відповідальності перед самою собою, а також відповідальності перед навколишнім світом.

Для Нового часу все очевиднішим стає вплив соціоцентристських тенденцій. Через це поняття «людина-суспільство-людство» збігаються на смисловому рівні, наповнюючись особливою релігією людинопоклоніння. Теорія вільної волі І.Канта справила величезний вплив на подальші філософські пошуки перспектив становлення особистості. Філософія людини і суспільства К.Маркса, стала віхою в історії філософської думки. Людина, за К.Марксом – це істота, яка сама визначає своє життя, формує обставини життя, і за все що вона робить, як саме використовує власний потенціал, саме вона несе відповідальність. М.Вебер розглядає життя та потенціал людини, через призму релігії[2]. Протестантська релігія благотворно впливає на капіталізм Заходу, оскільки формувала в людях важливі для капіталізму властивості, такі як, заповзятливість аскетизм. Таким чином релігія формує і визначає цінності та пріоритети використання соціального потенціалу людини. Ж.-П.Сартра, для якого людина – перш за все, проект, це те, яким людина робить сама себе[6]. Тобто яким чином вона може виявити та розкрити та використати власні потенційні можливості. Головною характеристикою людського існування, виступає свобода.

Засновник теорії класичної української філософії Г.Сковорода, говорить про значимість максимального спів падання єства людини з тією галуззю діяльності, якою вона займається. А.Маслоу формулює поняття «самореалізація особистості». Представники етики самореалізації особистості, відомі автори як Б.Бозанкет, Дж.Ройс, Б.Кроче, Е.Муньє. Другий напрямок склала теорія політичної самоактуалізації особистості, засновниками якої є Р.Інглхарт, С.Леншон, К.Роджерс. І все ж найбільшої популярності набула доктрина становлення особистості завдяки її самореалізації в дозвіллі. Також соціальний потенціал досліджували: В.Андрущенко, І.Бичко, В.Воловик, Р.Додонов, Л.Кривега, С.Кримський, М.Лепський, М.Михальченко, І.Надольний та інші.

Поняття «потенціал» визначається різними науковими дисциплінами, такими, як фізика, економіка, географія, математика, соціологія, педагогіка, психологія. Але водночас відсутнє детальне філософське осмислення поняття «соціального потенціалу особистості». Тому видається актуальним соціально-філософське дослідження

соціального потенціалу як родового поняття для суспільствознавчих наук та їх видових понять.

Метою даної роботи є аналіз найбільш вживаних в науковій літературі дефініцій та визначення поняття «соціальний потенціал особистості».

Становлення особистості та її соціального потенціалу, як вузловий елемент формування людини виступає важливою практичною проблемою. Проблема визначення поняття «потенціалу особистості», «соціального потенціалу особистості» полягає в тому, що цьому поняттю в науковий літературі не дається точного тлумачення, це пов'язано з наявністю різновекторно спрямованих концепцій дослідження. Тому перший етап дослідження змісту поняття «соціальний потенціал особистості» починається з семантичного аналізу базового поняття «потенціал». Поняття «потенціал» від латинського – *potencia* – в перекладі на українську мову означає «можливість» і трактується як сукупність усіх наявних засобів, можливостей, які можуть бути використані у будь-якій галузі, сфері за певних умов та обставин для досягнення певної мети[7].

Ресурсне тлумачення поняття «потенціал» полягає в тому, що «ресурси» визначимо, як деяку сукупність носіїв властивостей і характеристик, що мають значимість для функціонування тієї чи іншої системи та забезпечують її існування. Потенціал не може і не повинен розглядатись, як атрибут якоїсь системи. У реальній дійсності «потенціал», як сила і перш за все, як сила впливу є атрибутом всього і вся. Всю складову потенціалу, яка формується за рахунок ресурсів можна визначити як ресурсний потенціал, який ділиться на актуальний і не актуальний[9,с.194].

Гносеологічний (пізнавальний) потенціал особистості визначається повнотою і якістю інформації, якою вона володіє. Аксіологічний (ціннісний) потенціал особистості – системою ціннісних орієнтацій в моральній, політичній, правовій, релігійній, естетичній сферах, тобто ідеалами особистості, її життєвими установками, переконаннями, бажаннями.

В сучасній науковій літературі поняття «потенціал» досліджував Роттер. Проблемою поведінкового потенціалу займався І.Коттер («Теорія соціального вчення»). В теорії К.Левіна за допомогою потенціалу замальовується психологічна сила, що діє на суб'єкт у напрямку до цільової галузі. У психологічній науковій літературі поняття «потенціал» досліджував Роттер, Д.Берлайн використовував поняття «потенціал» для опису залежності мотиваційних особливостей. У теорії К.Левіна за допомогою потенціалу замальовується психологічна сила, що діє на суб'єкт у напрямку до цільової галузі[7].

У вітчизняній науці співвідношення потенціального та актуального досліджувалось у рамках наукової школи С.Рубінштейна, П.Артем'євою(на прикладі здібностей), В.Асєєвим(у сфері мотивації), Т.Тарасовим і І.Джидар'яном(потреби), В.Шаховським(діалектика сутнісних сил людини).

Б.Ананьєв використовував поняття «потенціал» для визначення суб'єкта трудової діяльності і вмістив у нього його працездатність і робото здатність, спеціальні здібності, активність у формі ціннісних орієнтацій, мотивів і сформований у діяльності практичний досвід різного ступеня узагальнення. Також він підкреслює особливе місце інтелекту в структурі

потенціалів людського розвитку. Потенціал часто використовується, як синонім «здібностей», або характеризує ключові психологічні поняття, такі як поведінка, активність. У той же час особливо у рамках акмеології, коли розглядаються питання «вершин» особистісного і професійного розвитку людини, відчувається потреба у розробці поняття, що узагальнено визначає реальні, у тому числі граничні, можливості її розвитку як особистості і як професіонала. В якості такого поняття виступає «потенціал».

Поняття «потенціал» визначає можливості, здібності, ресурси. «Можливість» відбиває у об'єктивному процесі як умови здійснення процесу.

Реалізація потенціалу, може бути можливою в діалектиці суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних відносин. Формування здібностей – не є у буквальному сенсі формування «потенціалу». Наявність потенціалу або його формування не обов'язково означає наявність і формування здібностей. Наприклад маючи потенціал руху до будь-яких змін особистість може виявитись не здатною реалізувати цей потенціал. Саме в діяльності можливості актуалізуються, та здійснюється реалізація потенціалу.

Видові характеристики поняття «потенціал». Поняття використовується багатьма науками, та має спеціальне значення в різних галузях. Починаючи з фізики, «потенціал» – характеристика руху матерії. В фізиці «потенціал» – це величина, що чисельно (але не за розмірністю) дорівнює роботі, витраченої на переміщення пробного об'єкту з безмежності в дану точку простору. Потенціал існує не для всіх полів, а лише для полів такої конфігурації, де робота по переміщенню об'єкта не залежить від шляху, по якому відбувається переміщення, а залежить лише від координат початкової та кінцевої точки переміщення. В економіці, «потенціал» – це наявні в економічного суб'єкта ресурси, їхня оптимальна структура та вміння раціонального використовувати ці ресурси, для досягнення поставленої мети. Головна особливість поняття «потенціал» полягає в тому, що він є інтелектуальною мірою оцінки можливостей тієї чи іншої системи, які можуть бути реалізовані в даний час, чи в майбутньому. В географії «потенціал природно-ресурсний» – теоретична кількість природних ресурсів, які без шкоди для природи і людства можуть бути використані в господарських цілях. В психології «потенціал» – особлива, здатна до саморозвитку система відновлюваних внутрішніх ресурсів людини, які виявляються в діяльності, спрямованій на отримання соціально-важливих результатів[7].

Ми будемо трактувати «потенціал» значно ширше, ніж узагальнену характеристику ресурсних можливостей у тій чи іншій сфері діяльності. Потенціал, як система утворення, зміст і форми якого розкриваються у процесі взаємозв'язку та взаємодії його складових ресурсів, реалізація яких у ході життєдіяльності призводить до певних значимих для особистості та суспільства, досягнень, що мають соціальну значимість.

Слід розмежувати два різновиди потенціалу. «Формальний потенціал» – це поняття, що означає систему сил, наявність і дія яких визначається на рівні формального розуміння і тлумачення дійсності, але не з'являється у реальній, практичній сфері буття. Протилежним даному поняттю виступає «реальний потенціал» – це поняття, яке означає систему сил існуючих

і діючих де факто або вже маючих можливість існування і діями у випадку виникнення ним створення певних додаткових умов.

У контексті дослідження поняття «потенціал» важливо підкреслити, що всі його складові існують і реалізуються з участю головного елемента – людина. Поняття «людський потенціал» широко використовується різноманітними науками. Виходячи з цього можливо охарактеризувати людський потенціал – як об'єктивну реальність, яка заслуговує на най прискіпливішу увагу і яка зорієнтована на максимально можливий розвиток і використання здібностей людини. Оскільки це так, то визначення і аналіз людського потенціалу не буде повним, якщо не розглянути співвідношення понять «людина» та «людський потенціал». Ці поняття часто ототожнюють, або характеризують однобічно. У співвідношенні даних понять вихідним є поняття «людина», похідним – «людський потенціал», оскільки об'єктивною матеріальною передумовою існування виступає наявність буття живого індивідуума – людини. Саме зараз доцільно дата визначення поняття «людина» – вищий рівень у розвитку живих організмів на Землі, суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури, тобто, з одного боку, це – біологічна істота, з іншого – творець специфічного світу, який є результатом творчої діяльності всього людства; «особистість» – це стійка система соціально-значущих рис, які характеризують індивіда, вона є продуктом суспільного розвитку і включення індивідів в систему соціальних відносин шляхом предметної діяльності; «індивід» – поняття, яке вказує на приналежність даної конкретної людської істоти до людського роду.

Серед складових потенціалу особистості науковці С.Трубич, З.Пушкар виокремлюють такі суттєві компоненти (види): по-перше, демографічний потенціал – це сукупність реальних поколінь, які як реалізували, так і не реалізували біосоціальне відновлення наступних поколінь (репродуктивну функцію) в тому чи іншому часовому інтервалі; по-друге, життєвий потенціал – це кількість людино-років, які проживає певна кількість населення при даному рівні середньої тривалості життя і соціально-економічних можливостях суспільства; по-третє, потенціал здоров'я – генетично закладені природою та здобуті протягом життя фізична сила, працездатність, імунітет до хвороб, тривалість періоду активної трудової діяльності; по-четверте, освітній потенціал – це сукупність знань, які здобуває людина в результаті виховання, загальної та професійної освіти, підвищення кваліфікації; по-п'яте, культурний потенціал – атрибут індивіда, він невіддільний від людини і передається їй не механічно, як річ, в результаті разового акту обміну, а транслюється у відносно тривалому процесі виховання і соціалізації сім'єю, школою, соціальним довкіллям, колегами по роботі тощо; по-шосте, соціальний потенціал – це ресурс, заснований на міжособистих стосунках певних суб'єктів у певній соціальній структурі, яка організована на основі взаємної довіри і взаємодопомоги з метою встановлення і підтримки зв'язків з іншими суб'єктами заради взаємної вигоди; по-сьоме, трудовий потенціал – складова людського потенціалу, потенціальна робоча сила. Трудовий потенціал вміщує не всю сукупність параметрів, які характеризують здібності людини для виробництва матеріальних і духовних благ, а тільки ті, які використовуються чи будуть

використані при вирішення завдань господарської діяльності на певному об'єкті і в конкурентних умовах суспільно корисної праці[8,с.191].

Запропоноване визначення поняття «соціального потенціалу особистості», а саме «соціальний потенціал – це ресурс, заснований на міжособистих стосунках певних суб'єктів у певній соціальній структурі, яка організована на основі взаємної довіри і взаємодопомоги з метою встановлення і підтримки зв'язків з іншими суб'єктами заради взаємної вигоди» не є повноцінним. У цьому визначенні поняття соціальний потенціал особистості характеризується відповідно до суб'єкт-суб'єктних відносин, але втрачається суб'єкт-об'єктна взаємодія, тобто діяльність зводиться тільки до комунікацій. Ми визначаємо «соціальний потенціал особистості» – як соціально-філософське поняття, яке відображає буття людини в суспільстві, використання її можливостей та ресурсів за для досягнення мети.

Також у науковій літературі розглядаються такі види потенціалу, як творчий, духовний потенціали особистості. Розглянемо більш детально кожний різновид потенціалу. У сучасному суспільстві зростає попит на творчий потенціал людини, її здатність до самоорганізації, творчого самовираження. Сьогоднішній світ розглядається як постмодерністський, що характеризується відмовою від єдиної тотальної ідеології, тобто як такий, що зібраний із безлічі великих і малих світів. З огляду на це кожен громадянин повинен бути компетентнім щодо організації свого життєвого процесу, володіти психологічною культурою соціального життя. Саме суспільство від найвищої до найнижчої своєї ланки покликане уможливити розвиток, збагачення і реалізацію творчого потенціалу усіх своїх членів. Для сучасної людини суспільство – макросередовище її розвитку з певними соціально-політичними, економічними умовами регіону, країни, національними традиціями свого народу[9].

Впродовж всього життєвого шляху, саме особистість використовуючи власну поведінкову активність та творчий потенціал, спроможна створити себе.

Творчість та творчий потенціал дають змогу особистості повністю розкрити свої сутнісні сили, здібності і зробити свій оригінальний внесок у національну культуру, в удосконалення соціальних змін і міжособистісних взаємостосунків, у збагачення духовної аури суспільства.

Таким чином, тільки глибоко усвідомивши себе, власне «Я», використовуючи творчий потенціал, особистість здатна повноцінно самовиражатись, самореалізовуватись, проявляти істинну життєтворчість. Говорячи про духовний потенціал особистості, слід зазначити, що одне з головних завдання, яке стоїть перед суспільством у сфері духовного життя, полягає в тому, щоб створити умови для найповнішого освоєння людиною багатогранного потенціалу як української, так і світової духовності й культури. Основу духовного життя та потенціалу становить духовний світ особистості – її духовні цінності, світоглядні орієнтації. Духовне життя – це завжди діалектична єдність індивідуального і суспільного, яке функціонує як індивідуально-суспільне. Багатогранність духовного життя суспільства включає в себе духовне виробництво, суспільну свідомість і духовну культуру[8].

Соціальний потенціал особистості ототожнюють з проявом соціальної обдарованості, який в свою чергу є результатом функціонування певних психологічних структур, притаманних особистості. Якість та рівень розвитку цих структур визначають соціальну ефективність людини. Відштовхуючись від загальновизнаного розуміння обдарованості як своєрідної сукупності здібностей, притаманних особистості відповідного складу, які обумовлюють її успіхи в певній діяльності ми припускаємо, що соціально обдарована особистість – це адекватний об'єкт наукового аналізу соціального потенціалу, оскільки вона несе в собі всю сукупність розвинених механізмів, які забезпечують відповідний результат. Ми можемо говорити про те що «соціальний потенціал особистості» це не вузька категорія, вона включає в себе всі види потенціалів особистості, які реалізуються в соціальній площині.

Таким чином «соціальний потенціал особистості» – це соціально-філософське поняття, визначає об'єктивні можливості здійснення діяльності, характеризуючи сутнісні сили особистості, та соціальні ресурси системи досягнення мети та її результативності. Охарактеризуємо поняття «соціальний потенціал особистості».

В онтологічному аспекті визначення поняття «соціального потенціалу особистості» – це характеристика буття людини в суспільстві як існування особистості в суспільстві в постійному процесі переходу з потенціального в наявне; гносеологічний аспект визначення поняття «соціальний потенціал особистості» – це поняття, як вибір теоретичних концепцій, що дозволяють пізнавати можливостей особистості і реалізацію її потенціалу у відношенні «особистість-суспільство»; аксіологічний аспект поняття полягає в оцінюванні ресурсу у відповідності до об'єктивних можливостей; виходячи з діяльністного аспекту – «соціальний потенціал особистості» можна визначити, як можливості та ресурси досягнення мети, тобто існують фактори ціле покладання.

Список використаних джерел

1.Августин А. О граде божьем. Творение блаженного Августина епископа Иппонийского. Книга XIV. – Глава IV, XXVIII. – К.: Высшая школа, 1982. – 102с.

2.Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: Основи, 1994. – 261с.

3.Горфункель А.Х. Философия епохи Возрождения. – М.: Высшая школа, 1980. – 368с.

4. Пико делла Мирадолла. Речь о достоинстве человека // История Эстетики. В 5-ти т. – М.: Изд-во Академии художников СССР, 1962. – Т.1. – С.506-514.

5.Платон. Государство. Сочинения: В 3-х т.: Пер. с древнегреч. Под общ. ред. А.Ф.Лосева и В.Ф.Асмуса. – Т.3., Ч.1. – М.: Мысль, 1971. – С.89-454.

6.Сартр Ж.П. Бытие и ничто / Извлечения // Человек и его ценности: В 2ч. – М.: ИФАН, 1988. – Ч.1. – С.98-117.

7.Социологический справочник / Под общей ред. В.И.Воловича. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 382с.

8.Трубич С.Ю. Пушкар З.М. Соціально-економічна сутність та особливості формування людського потенціалу. // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 4(58). – С.186-192.

9.Утюж І.Г. Освітній потенціал особистості: монографія. – Запоріжжя: ТОВ «КСК – Альянс», 2007. – 146с.

10.Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М.: Высшая школа, 1984. – 563с.

Дериглазова Н.В. Содержание понятия «социальный потенциал личности»

Определено содержание понятия «социальный потенциал личности» как совокупность всех имеющихся средств, возможностей, которые могут быть использованы в любой отрасли, сфере при определенных условиях и обстоятельствах, для достижения определенной цели.

Ключевые слова: *потенциал, социальный потенциал, способности, возможности, ресурсы, цель.*

Deriglazova, N.V. The determination of concept «Social potential of personality»

The article is devoted determination of maintenance of concept «Social potential of personality». For today researchers determine potential as «possibility» and interpreted as an aggregate of all present facilities, possibilities, which can be used in any industry, sphere at certain terms and circumstances, for achieving a certain goal.

Key words: *potential, social potential, capabilities, possibilities, resources, purpose.*

УДК 141.7:330.14

Ротарева І.В.

Визначення поняття «соцієтальний капітал»

Досліджено походження понять «капітал» і «соцієтальне», семантичне становлення та розвиток поняття «соцієтальний капітал», визначено загальне, особливе та одиничне у видових поняттях «економічний», «політичний», «соціальний» капітали. «Соцієтальний капітал» визначається через синтез родових характеристик поняття в об'єднанні онтологічного, гносеологічного, праксеологічного та аксеологічного аспектів.

Ключові слова: *соцієтальне, капітал, соцієтальний капітал.*

Визначення поняття є значною частиною наукового дослідження та основою втілення принципів сходження від абстрактного до конкретного, єдності історичного та логічного. Тому дослідження етимології поняття «соцієтальний капітал» потребує визначення його родових та видових характеристик, смислових аспектів, які відображають сутність соцієтального капіталу.

«Соцієтальний» (societal) має походження з англійської мови, і означає сукупність соціокультурних явищ, які характеризують культуру, цивілізацію, суспільство. «Соцієтальний» визначається як той, що відноситься до суспільства, яке, в свою чергу, розглядається як єдине ціле, характеризуючи цілісність суспільства, як сукупність соціальних інститутів суспільства. Отже, в цьому підході переважає холістичний смисл, тобто визнання цілісного у поєднанні складових, як взаємозв'язку загального, особливого та одиничного.

У цьому аспекті суспільство означає все людство з моменту виникнення і до сучасного його стану. Суспільство як цілісна система, «топіка» (за визначенням Л.Альтюссера), складається з таких підсистем: економічної, соціальної, політичної, культурно-духовної. Щоб відрізнити підсистеми від суспільства як загальної цілісності, введено поняття «соцієтальне».

Системна цілісність спільнот та суспільства знаходилась у центрі уваги Т.Парсонса, який досліджував феномен «соцієтальної спільноти». Соцієтальна спільнота – ядро всієї соціальної системи – це система чи сукупність колективів, організованих і упорядкованих на основі єдиних нормативних зразків. В якості узагальненого засобу взаємообміну між людьми тут признають «вплив» і «солідарність», ціннісні якості, а не «гроші» і «владу»[8,с.62].

Автор визначення, значно обмежує сутність поняття «соцієтальне», визначаючи соціальну систему як сукупність колективів, в той час як в

соцієтальному відображені не тільки взаємовідносини колективів, але і відносини особистість – колектив, колектив – суспільство, особистість – суспільство. Всі ці відносини відбуваються у соціальній, економічній, політичній, духовній сферах суспільства. В цій концепції важливим є її аксіологічний характер, тобто основою формування і функціонування єдиної системи є цінності, нормативні зразки, як умови існування соцієтальної спільноти. В даному підході абсолютизується роль неекономічних факторів у соціальній взаємодії людей. Для подальшого аналізу сутності поняття «соцієтальний капітал» виділимо такі змістовні складові цього поняття. По-перше, для визначення сутності поняття важливим є те, що соцієтальне – це ядро всієї соціальної системи, тобто ті характеристики цілісності, які лежать в основі існування та функціонування процесу чи об'єкту. Даний аспект визначає цілісне системне бачення соцієтального. По-друге, «соцієтальне» визначається як система – те, що складається із сукупності елементів і забезпечує впорядкованість функціонування процесу чи об'єкту. Ця складова відображає системоутворюючу характеристику поняття. По-третє, у цілісній сукупності «соцієтального» розкривається його складний характер. По-четверте, у «соцієтальному» важливу роль грає нормативне, зразок – як те, що виступає в якості певного прикладу для організації, розвитку, функціонування процесу, об'єкту, і складає нормативне наповнення поняття, що досліджується.

Соціально-психологічний підхід впроваджує О.А.Донченко, яка визначає поняття «соцієтальне» у інтерпретативній моделі феномену соцієтальної психіки. Соцієтальна психіка – це субстанція життя соціуму, що передається із покоління в покоління у вигляді продукту наслідування історії та культури суспільства, яка включає географічні, кліматичні і ландшафтні умови життя людей, які населяють і населяли дану територію; це психокультура соціуму як цілісності[3,с.34-36]. Соцієтальна психіка – це думки, погляди, уявлення, почуття, емоції, настрої, бажання, прагнення, воля і готовність до певних дій та інші психічні явища, процеси і стани, властиві великим групам людей, класам, націям, суспільству в цілому. Це свого роду колективний словар історико-культурної спадковості суспільства[3,с.50-51].

В даному дослідженні поняття «соцієтальне» виступає в якості характеристики суспільства як цілісності. Але факторами, які забезпечують дану цілісність є географічні, кліматичні, історичні, культурні умови, що значно обмежує сутність даного поняття. Соцієтальне зводиться до характеристики процесів спадковості та психічних процесів. У підході О.А.Донченко концептуальними складовими цього поняття є: по-перше, субстанція, як те, що має значення первинності у відношенні до інших об'єктів чи процесів. По-друге, «соцієтальне» як продукт історії та культури, виступає в якості передумови чи наслідку діяльності, дає можливість встановити послідовність подій, дослідити об'єктивність описаних фактів, а також допомагає визначити типи і форми життя та діяльності людей. По-третє, біоекологічний характер «соцієтального» визначають географічні, кліматичні та ландшафтні умови життя. По-четверте, архетипічність «соцієтального» визначає психокультура соціуму, яка представлена сукупністю думок, поглядів, уявлень, почуттів, емоцій, настроїв, бажань, прагнень, волі, які передаються із покоління в покоління. По-п'яте, генотипічність «соцієтального» обумовлює такий змістовний аспект визначення як «колективний словар історико-культурної спадковості»,

який обумовлює здатність до передачі, збереження і відтворення у нащадків основних ознак зовнішньої та внутрішньої будови, особливостей та життєвих функції своїх пращурів.

Психокультурний аспект «соцієтального» розвиває у своєму аналізі Л.Ю.Логунова, яка до колективного рівня соціальної пам'яті відносить соцієтальний рівень (людство, цивілізація). Колективний рівень соціальної пам'яті – це пам'ять різних генерацій, яка відображає зв'язок поколінь. На цьому рівні пам'ять – це об'єднання соціального досвіду сукупності індивідів, зафіксована і спресована в стереотипах поведінки. Все це складає культурно-історичний образ світу, збережений в колективній свідомості етнічної, або територіальної спільноти, в конкретно-історичних умовах її розвитку, а також в конкретно-географічній локалізації. В результаті соціальної творчості народжуються нові зразки поведінки, які засвоюються сучасниками та інтериоризуються нащадками. Дана діяльність – необхідна умова для того, щоб велика кількість індивідуальних свідомостей, взаємодіючи, поєднувалися в єдиній свідомості – «свідомості свідомостей»[5].

Дане визначення розкриває таку характеристику поняття «соцієтальне» як здатність до об'єднання людства на основі створення єдиного образу світу у свідомості людей. Спробуємо описати смислове забарвлення поняття «соцієтальне» з точки зору даного підходу. По-перше, колективний рівень соціальної пам'яті розкриває суспільний характер «соцієтального». По-друге, сутнісним аспектом поняття є відображення зв'язку поколінь, що забезпечує відносини суспільності, єднання, погодження дій. По-третє, складова суспільності «соцієтального» реалізується через здатність до об'єднання соціального досвіду сукупності індивідів, тобто використання знань, вмінь, навичок, накопичених на основі пережитого і випробуваного, що сприяє адаптації людини до соціального середовища та об'єктивного сприйняття світу. По-четверте, як і в попередньому підході зустрічаємо функціонування архетипічної складової «соцієтального», що реалізує себе вже не через психологічні прояви свідомості соціуму, а через визначеність територіальної та етнічної спільноти у колективній свідомості. По-п'яте, геополітичність «соцієтального» формують конкретні історичні умови і конкретно-географічна локалізація. По-шосте, «соцієтальне» має здатність до створення культурно-історичного образу світу, що розкривається в можливості відтворення, або формування єдиного для всього людства образу світу на основі загальної інформації щодо його особливостей та характеристик. Ця складова розкриває консолідуючу характеристику поняття. По-сьоме, соцієтальність – характеристика стереотипів поведінки, які формують стале відношення до подій, яке вироблено на основі порівняння їх із внутрішніми ідеалами, і зразків поведінки – як результату діяльності людини, групи людей, який допомагає обрати оптимальний шлях розвитку об'єкту, передбачити перспективи, можливі перешкоди, наслідки. Шлях створення певних стереотипів та зразків поведінки, може привести до застосування маніпулятивної стратегії розвитку людства і зосередити долю світу в руках окремих особистостей.

Вирішення проблеми соцієтального як того, що об'єднує людство, надає О.Ф.Русакова у комунікативній концепції, розглядаючи соцієтальний капітал як характеристику комунікативного простору. Відповідно до цього, соцієтальний капітал – синтез, або поєднання влади знаків з комунікативною стратегією на досягнення загального блага – довіри, взаєморозуміння, вільного та мирного погодження претензій, вимог[10].

В даному визначенні в поняття «соцієтальне» закладені такі суттєві смисли. У соцієтальному капіталі акцентується увага на цілісному і синтезному характері у поєднанні та об'єднанні раніше розрізнених речей та понять в якісно нове ціле, або сукупність. Поєднання означає цілісність влади, того що надає можливість здійснювати свою волю, впливати на діяльність та поведінку інших людей з комунікативною стратегією інтерсуб'єктивних відносин навколо вищого, цілісного визначення суспільства через ефективне використання наявних ресурсів. О.Ф.Русакова визначає телеологічну орієнтацію соцієтального капіталу у «благі» довіри, взаєморозуміння, вільного та мирного погодження претензій і вимог, тобто того, що є корисним для людини, і здатне задовольнити людські потреби. На нашу думку, поняття «соцієтальне» не коректно використовувати в якості характеристики лише комунікативного простору, в той час як комунікативний простір може виступати особливим зрізом соцієтального капіталу і соцієтальності в цілому. Комунікативний простір відбувається здійсненням інформаційних каналів інтерсуб'єктивних суб'єкт-суб'єктних відносин, ресурси якого використовуються для забезпечення консолідації і цілісності суспільства, в чому і знаходить свою реалізацію основний принцип соцієтальності.

Для усвідомлення сутності поняття «соцієтальний капітал» необхідно звернутися до змісту поняття «капітал», яке є родовим для «соціального», «економічного», «політичного», «духовного капіталів» та узагальнюється у «соцієтальному капіталі».

Вперше визначення капіталу як економічної категорії було здійснено К.Марксом. Відповідно економічному підходу К.Маркса, капітал виникає лише там, де власник засобів виробництва і життєвих засобів знаходить на ринку вільного робітника в якості продавця своєї робочої сили[6,с.181]. Капітал – це не річ, а визначене, суспільне виробниче відношення, яке належить певній історичній формації суспільства, і яке представлено у речі і надає цій речі специфічний суспільний характер. Капітал – це не просто сума матеріальних і вироблених засобів виробництва. Капітал – це перетворені в капітал засоби виробництва, які самі по собі, також є капіталом, як золото, або срібло самі по собі – грошами[7,с.886-887].

Виділимо концептуальні смислові аспекти поняття «капітал». Так, капітал реалізує себе в якості суспільного виробничого відношення, як такого, що забезпечує оцінювання суб'єктом діяльність і її продукти. Виступаючи характеристикою історичної формації суспільства, капітал визначає тип суспільства в залежності від способу виробництва соціуму, забезпечує єдність надбудови і способу виробництва, дотримує баланс між виробничими силами і виробничими відносинами. Капітал, в даному аспекті, має суспільний характер, оскільки впливає на формування сутнісних суспільних властивостей та особливостей. У даному визначенні, носієм капіталу є власник засобів виробництва і життєвих засобів – той, хто володіє, користується, розпоряджається ресурсним потенціалом. Носіями капіталу також є вільний робітник – той, хто адаптує досягнення науки і техніки для виробництва матеріальних і духовних цінностей та продавець продукції – той, хто допомагає суб'єкту товарно-грошових відносин у виборі засобів існування та сприяє збуту продукції. Взаємодія основних суб'єктів товарно-грошових відносин відбувається в межах ринку, який сприяє злиттю економічних об'єктів, регулює процеси ціноутворення, впливає на формування попиту на виробництво товарів

та надання послуг, стимулює впровадження досягнень науки і техніки. Активізацію потенціалу капіталу здійснює робоча сила – те, що сприяє концентрації інтелектуального, морального та фізичного потенціалу людини.

Капітал (capital) – у щоденному вживанні, щось таке, що може бути використано для отримання доходу чи виробництва багатства, включаючи надавання грошей під проценти, робочі інструменти і машини, що використовуються для виробництва продукції, і робочий час, що продається в обмін на заробітну платню[1,с.123].

У цьому визначенні акцент здійснений на функціональному аспекті капіталу. Виробництво багатства розширює можливості суб'єкта, забезпечує перевагу над іншими у накопиченні капіталу. Надавання грошей під проценти характеризує процеси обміну. В даному аспекті гроші, як складову капіталу можна обміняти на засоби існування, а процент позначає долю (частину) у відношенні до цілого. Виробництво, обмін, розподіл, споживання допомагають перетворенню вихідного матеріалу набути форми і змісту продукту споживання. Кроком до задоволення потреб суб'єкта є виробництво продукції. Організація власного часу, розвиток самостійності, організованості, дисциплінованості відбувається через усвідомлення меж робочого часу. Капітал можна розглядати як винагороду за застосування робочої сили, спосіб існування суб'єктів, що реалізується у заробітній платні суб'єкта діяльності.

В соціально-рольовій концепції П.Бурд'є, агенти і групи агентів в суспільстві визначаються і характеризуються сукупністю позицій в різноманітних полях і зонах контролю. Він представляв суспільство як сукупність відносин, які складаються в різноманітних полях, кожне з яких має специфічний тип влади. Кожне поле виступає у вигляді сукупності діючих в ньому сил, які контролюють різноманітні види ресурсів («капіталів»): економічні, символічні, соціальні, культурні тощо. Отже, будь-яке поле складається з сукупності соціальних практик окремого агента, проаналізувати які можна, якщо знати просторові позиції, об'єкти, які займає агент, а також якість його «капіталів» (потенційних ресурсів, які можна контролювати) та інституціональних статусів[2,с.62].

П.Бурд'є, визначив тотожність понять «ресурси» та «капітал». Замість суб'єкту діяльності він розглядав агентів соціальних практик, тобто з концепції капіталу була витіснена діяльність з цілепокладання, на місце якої була поставлена практика, як стереотипна соціокультурна поведінка.

Соціальний капітал, – вважає Ф.Фукуяма, – це визначена можливість людей працювати разом заради досягнення мети в групах та організаціях, наявність певного набору неформальних цінностей і норм, які визнають члени будь-якої групи, що дозволяє їм взаємодіяти [12,с.127].

Проаналізуємо ключові смислові аспекти капіталу за Ф.Фукуямою. По-перше, можливість людей працювати разом – те, що вказує напрямок розвитку, причину діяльності і наслідок, як появу нової можливості. По-друге, групи та організації – як таке, в рамках чого полегшується процес передачі інформації, наслідування загальної мети. По-третє, набір неформальних цінностей і норм – те, що об'єднує в собі компоненти, які підпорядковуються одній меті чи одному завданню, взаємопов'язані один з одним, мають визначену послідовність застосування, вказують на межі використання права і спрямовують на те, що може бути сенсом життя для людини і заради чого здійснюється діяльність, витрачаються сили.

Структурно-функціональний підхід в дослідженні соціального капіталу застосовував Дж.Коулман. На його думку, соціальний капітал – це соціальні структури, які полегшують дії акторів всередині групи, через взаємну довіру і взаємодопомогу[4,с.40].

Виділимо концептуальні аспекти даного підходу до визначення поняття «капітал». Капітал як соціальна структура має здатність до створення цілісного соціального об'єкта. Дії акторів всередині групи є елементом (частиною) акту діяльності (цілого), що передбачає спільну участь в деяких її видах.

Н.Є.Тихонова розглядала соціальний капітал як фактор нерівності, включення в систему відносин, які забезпечують доступ до ресурсів інших акторів (або більш ефективне використання власних ресурсів за їх допомогою), яка допомагає нарощенню сукупного капіталу та поглибленню нерівності в суспільстві; включення в систему соціальних відносин, що забезпечує доступ до ресурсів інших акторів[11,с.25].

Отже, капітал виступає фактором нерівності – тим, що характеризує диференціацію суспільства і вказує на неоднакові життєві шанси і можливості членів суспільства для задоволення своїх потреб. Капітал забезпечує включення в систему соціальних відносин і доступ до ресурсів інших акторів, що допомагає використовувати можливості тієї чи іншої суспільної системи.

Досліджуючи поняття «капітал», його форми та їх конвертацію російський соціолог та економіст В.Радаєв визначав капітал як накопичувальний, господарський ресурс, який приймає участь в процесі відтворення і підвищення вартості шляхом взаємної конвертації своїх форм. Відповідно до цього, соціальний капітал – це не стільки наявність заснованих на довірі відносин, скільки одна з форм капіталу, яка перебуває в розпорядженні акторів[9,с.24].

Тому, у концепції В.Радаєва капітал як накопичувальний, господарський ресурс є тим, що використовується для перетворення дійсності з метою отримання бажаного результату. Як процес відтворення і підвищення вартості, капітал забезпечує послідовність і закономірність дій, спрямованих на досягнення певного результату у виробництві, обміні, розподілі, споживанні. Шлях конвертації форм ресурсу вказує на вибір напрямку розвитку через зміну внутрішнього змісту і форми ресурсу.

Отже, можна зробити висновок, що соцієтальний капітал – це духовно збагачений ресурс відтворення та формування цілісності суспільних відносин, який має здатність до самовідтворення, самонакопичення, конвертації з іншими ресурсами та здійснення у життєдіяльності суспільства.

В даному визначенні онтологічний аспект проявляється в тому, що це ресурс цілісності суспільних відносин в життєдіяльності суспільства.

Гносеологічний аспект виражається у наступному – це соціально-філософське поняття, яке відображає духовно збагачений ресурс цілісності суспільних відносин життєдіяльності суспільства.

Аксеологічний аспект відображений у наступному визначенні – це духовно збагачений ресурс життєдіяльності суспільства.

Праксеологічний аспект складається в тому, що це – діяльність суспільства по самовідтворенню, само накопиченню, конвертації ресурсного потенціалу як здійснення загальної мети.

Таким чином, використання можливостей соцієтального капіталу може забезпечити стійкий національний розвиток кожної країни, висо-

кий рівень міжнародних відносин, міжнародної безпеки, відносини довіри між керівниками і підлеглими, партнерами по бізнесу, довіру до представників політичної еліти, засновану на альтруїзмі та патріотизмі модель поведінки державних керманичів, прогнозування та проектування людського розвитку.

Список використаних джерел

1. Алан Г. Джонсон. Тлумачний словник з соціології / Пер. з англ. за науковою редакцією В.Ісаїва, А.Хоромжого. – Львів: Видавничий центр львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – 480 с.

2. Бурдье П. Формы капитала // Экономическая социология. Ноябрь. – 2002. – Т.3. – № 5. – С.60-74.

3. Донченко Е.А. Социетальная психика. – К.: Наукова думка, 1994. – 206 с.

4. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность. – 2000. – №3. – С.39-42.

5. Логунова Л.Ю. Роль семейно-родовой памяти в трансляции социального опыта http://conference.kemsu.ru

6. Макрс К. Капитал. – Т1. – 900 с.

7. Маркс К. Капітал. – Т.3. – 1078 с.

8. Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: Аспект-Пресс, 1997.

9. Радаев В.В. Понятие капитала, формы капитала и их конвергенция // Экономическая социология. – 2002. – Т.3. – №4. – С.20-31.

10. Русакова О.Ф., Русаков В.М. PR-Дискурс: Теоретико-методологический анализ. Екатеринбург: УрО РАН, Институт международных связей, 2008. – 340с. http://u6935.netangels.ru

11.Тихонова НЕ. Социальный капитал как фактор неравенства // Общественные науки и современность. – 2004. – № 4. – С.24-31.

12. Фукуяма Ф. Социальный капитал // Культура имеет значение: каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / Под ред. Л.Харртона и С.Хантингтона. – М.: Московский институт политических исследований. – 2002.

Ротарева И.В. Определение понятия «societальный капитал»

Исследовано происхождения понятий «капитал» и «societальное», семантическое становление и развитие понятия «societальный капитал», определено общее, особое и единичное в видовых понятиях «экономический», «политический», «социальный» капиталы. «Societальный капитал» определяется через синтез родовых характеристик понятия в объединении онтологического, гносеологического, праксеологического и аксеологического аспектов.

Ключевые слова: *societальное, капитал, societальный капитал.*

Rotareva, I.V. The determination of concept «societal capital»

Principle of ascent from abstract to concrete determines the necessity of research of origin of concepts «capital» and «societal», semantic becoming and development of concept «societal capital», determination general, special and single in specific concepts – «economic», «political», «social capitals». The determination of «societal capital» is carried out, as a synthesis of family descriptions of concept in an association ontological, gnosiological, praxiological and axiological aspects of «societal capital».

Key words: *societal, capital, societal capital.*

УДК 165.12:930.1:141.7

Вашкевич В.М.

Майбутнє як детермінанта молодіжного сприйняття історії

Розглядається майбутнє з точки зору інноваційної соціалізаторської діяльності. Зроблено висновок, що держава і громадянське суспільство повинні піклуватися про те, щоб у індивідів виникли ідеальні уявлення про необхідність існування держави, суспільства, моралі та інших форм соціальності.

Ключові слова: *майбутнє, детермінанта, інноваційна соціалізаторська діяльність, молодь, соціальність.*

Як би не ретушувалася історія, молодь завжди прагнула і прагнутиме до її реалістичного сприйняття, до адекватного відтворення фактів. Цей реалізм потрібен молодому поколінню не тільки для правдивого бачення минулого, але й для створення реалістичних прогнозів щодо майбутнього. Створенню реалістичних поглядів на майбутнє повинні сприяти і наявні у суспільстві прогнози розвитку соціуму. Поки що подібні прогнози запропоновані, переважно, іноземними вченими, а відтак, вони мають бути критично сприйнятими, а не просто адаптованими до розвитку українського суспільства. Як відомо, в концепціях М.Голанського, Д.Несбіта, П.Ебурдіна та інших західних вчених розкриваються обмеження розвитку виробництва екологічним ресурсом планети, стагнація виробництва і стабілізація його на визначеному усередненому рівні. У цих концепціях проявляється *детермінація майбутнім*, коли щось екстраполюється в майбутнє, а прогноз стає засобом нездорового ажіотажу навколо певної проблеми. Як наслідок виникає *футурошок*, який негативно впливає на соціалізацію підлітків. На них починає тиснути не облаштованість майбутнього світу, оскільки вони починають переживати той факт, що вже будуть жити в інших, таких, що істотно відрізняються від наявних, екологічних та економічних умовах.

І виявляється, що просте майбутнє, задане нами як екстраполяція існуючих тенденцій, яка не припускає якісної зміни буття, породжує відповідний тип соціалізаторської діяльності – *адаптаційний*. А складне майбутнє, котре припускає якісну зміну теперішніх характеристик у майбутньому бутті, змушує нас до інноваційної соціалізаторської діяльності. Тому що воно припускає використання інформації про таке майбутнє, яке є якісно відмінним від сьогодення. Водночас пов'язуючи час з молоддю, по-перше, можна констатувати, що майбутнє суспільство можна побачити в тому новому поколінні, що вже актуально існує в дійсному часі

у формі дитячого і молодіжного співтовариства. По-друге, актуально існуюча молодь є потенційно «дорослим» суспільством. Таким чином, неординарність і специфіка вирішення питання про майбутнє в цьому випадку полягає в тому, що в особі молоді майбутнє існує в сьогоденні (що є нетиповим для багатьох об'єктів), а вже потім сьогодення потенційно проектується в майбутнє.

Молодь – це актуалізоване майбутнє, тобто, вона не тільки майбутнє, але і сьогодення. Нею необхідно опікуватися сьогодні, не відкладаючи цю проблему на майбутнє. На жаль, в історії можна знайти чимало прикладів того, що суспільство не завжди переймалося питанням, якою молодь стане завтра.

Наведемо такий приклад. Коли в українських школах на початку дев'яностих років минулого століття страйкували вчителі, дитяча злочинність виросла в десятки разів. Однак мало кого (хіба що правоохоронців) схвилював той факт, що підлітки можуть значну частину свого майбутнього життя провести у в'язниці. В основному увага акцентувалася на небезпеці ходити вулицями міст. Але це синхронний зріз: про молодь піклуються, тому що вона сьогодні є певною соціальною групою. Водночас вона – загроза сьогоденню. У цьому полягає одна з основних суперечностей між сьогоденням і майбутнім. З огляду на це, основною виховною метою має стати формування у кожного вихованця уявлення про себе не лише як про громадянина, який підтримує існуючий лад, а як про незалежну особистість, яка здатна прийняти на себе моральну відповідальність перед суспільством за себе, за інших, за справу. Як зазначила Ліна Костенко, «ніхто з нас, нині живущих, не може нести відповідальності за давні неспокутувані гріхи. Але кожен з нас зобов'язаний їх не повторити і не примножити»[1,с.17].

В сучасних історичних умовах у розвинутих країнах чи не основною проблемою соціалізації молоді є питання формування у неї *відповідальності*. За себе, суспільство, країну, людство. Ця проблема має безліч аспектів і рівнів, різних за масштабами наслідків і значень. Пам'ятаємо слова Мольєра: «Ми повинні бути відповідальними не тільки за те, що робимо, а й за те, чого не робимо».

Сьогодні не можна не погодитися з тим, що актуальною стала необхідність адаптувати молодь до нових інтелектуальних засобів виробництва. Вона була на порядку денному й у попередню епоху, але зараз у цієї проблеми з'явився новий ракурс. Раніше становлення індивіда не було основним чинником виробництва, у кращому разі він виявлявся скарбничкою знань на майбутнє. А нині кожна молода людина має завдяки персональному комп'ютеру і сучасним засобам зв'язку доступ як до реальних засобів виробництва, так і до зовсім реальних засобів знищення. Тому цілком природно постає питання не тільки про забезпечення підростаючого покоління знаннями, але й у зазначеному зв'язку – про обмеження його знань. Виникають суперечки і роздуми, чи треба, а якщо треба, то в яких формах і масштабах, у якому віці і за яких попередніх умов ті або інші знання давати.

Адже загальновідомим фактом є те, що зараз ринок насичений великою кількістю персональних комп'ютерів. І загалом кожен підліток, який освоює Windows «для чайників», має можливість почати свої безконтрольні

допитливі і пізнавальні експерименти з непередбаченими наслідками. Але цей стан технічної оснащеності нашого життя вже переносить колишні цінності в нову площину, ставлячи на чолі інших питання про відповідальність за інновації, що впроваджуються в громадське життя.

З огляду на це виявляється доречним упровадження *консерватизму в гегелівському розумінні*, оскільки саме у Г.Геґеля консерватизм – це те, що зберігає і є підставою стабільності й стійкості. А інновація – це те, що розвиває, тобто, змінює, адаптує, пристосовує. Але якщо інноваційна адаптивність відривається від консерватизму, то вона втрачає свою функцію забезпечення виживання, пристосування, відривається від ідеї утримання на плаву, збереження в умовах, що змінилися. Геґель увесь час акцентував увагу на позитивному змісті консервативності, і очевидно, тепер ми також самим природним процесом розвитку суспільства підведені до такої необхідності.

Ступінь готовності молоді жити в новій країні значною мірою залежить від здобуття нею історичної освіти. Адже ще Цицерон підкреслював, що *історія є наставницею життя*. Історичне знання виконує не тільки пізнавальну, але й світоглядно-виховну функцію, забезпечує ідеологічну і політичну орієнтацію особистості в соціумі, формує соціальну самосвідомість молодих людей, що є основою їх соціально значущої поведінки. Від того, які історичні знання і в якому обсязі засвоюватиме сучасна молодь залежить не тільки її теперішнє, але й майбутнє. На жаль, та криза, яку переживає сучасна історична наука і освіта, певною мірою позначається і на молодіжному сприйнятті історії. Це насамперед проявляється у неспроможності молоді самостійно і об'єктивно відтворити історичну істину, позбутися стереотипів і догм, котрі довгі роки були підставою ідеологічного обґрунтування антинаукових соціально-політичних концепцій.

Що повинна була відразу зробити Україна після проголошення незалежності? «Насамперед, – пише Ліна Костенко, – об'єктивно оцінити ситуацію... Розробити свою гуманітарну політику, її стратегію та пріоритети. Зафіксувати себе у свідомості людства парадоксом молодої держави з тисячолітньою культурою, що була досі заблокована в силу історичних причин. Бути відкриттям для світу, а не морально ущербним народом в абераціях чужих віддзеркалень... Історія діло давнє, вона вже минула... Та й чим, власне, наша історія гірша, ніж в інших народів? <...> Кожній нації є за що посипати собі голову попелом. Тільки не треба тим попелом запорошувати очі наступних поколінь»[1,с.13–17].

Адекватному сприйняттю історії молоддю має сприяти *вдосконалення історичної освіти в Україні*, зміст якої повинен адекватно узгоджуватися з новими формами організації навчання. Вища освіта має:

– визнавати історичну освіту однією з найбільш важливих складових професійної підготовки фахівців будь-якого профілю і використовувати її можливості для подолання недооцінки гуманізації та гуманітаризації навчання і виховання;

– підвищувати роль академічної та вузівської історичної науки в створенні наукової бази для організації навчального процесу у вузах (підручники і навчальні посібники, дидактичний матеріал тощо);

– відновлювати і організовувати за нових умов підготовку та перепідготовку кадрів з метою забезпечення їх самостійної, творчої діяльності в

поєднанні з високою відповідальністю перед державою й суспільством за наслідки своєї праці;

– диференціювати історичну освіту молоді залежно від її фахової спеціалізації.

Молодіжне сприйняття історії буде неповноцінним доти, поки в Україні не буде сформоване громадянське суспільство. Тому вся сучасна освіта має бути спрямована на виховання у молоді громадянськості як інтегрованої якості особистості, що дає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично і юридично дієздатною та захищеною. Виховувати особистість чутливою до свого оточення, залучати її до суспільного життя, в якому права людини є визначальними. *Громадянськість* – це реальна можливість втілення в життя сукупності соціальних, політичних і громадських прав особистості, її інтеграція в культурні й соціальні структури суспільства. У формуванні й становленні громадянськості визначальну роль відіграє світогляд особистості, на основі якого формується система її ціннісних орієнтацій, поглядів, переконань, усвідомлюється місце в суспільстві, визначаються обов'язок і відповідальність перед іншими людьми, суспільством.

Усе це пояснює важливість формування у молоді й чітко визначених ментальних конструкцій. Дорослі ніколи не повинні забувати про те, що навіть тоді, коли вони, начебто піклуючись про молодь, насправді піклуються тільки про своє сьогодення, тим самим формують свій завтрашній день. І те, що молоде покоління вже засвоїло і привласнило із сьогодення, тобто, з «дорослого» буття, певним чином з ним розділеного і спільно прожитого, і буде його майбутнім. Зокрема, якщо суспільство заклало в сьогодення тільки установку піклуватися про власне виживання, і молодь, переживши це, сприйняла адекватно як визначене співвідношення цінностей, то далі все це буде транслюватися як принцип її життєдіяльності. Сьогодні в українському суспільстві спостерігаємо взаємини трьох поколінь – турботу сьогодення («дорослого» покоління) лише про себе і власні інтереси, зневагу до покоління батьків («минулого») та покоління дітей («майбутнього») – мізерні пенсії, низький рівень освіти, культури, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо.

Водночас треба мати на увазі, що усвідомлення молоддю того, що батьки піклуються тільки про себе, призведе до ситуації, коли виростаючи, вони теж будуть піклуватися тільки про себе. Вони не думатимуть ні про своїх батьків, ні про своїх дітей. Але це – пряма дорога у небуття. Отже, ніхто так не відповідає перед майбутнім за збереження соціальності, як сучасна молодь. Бо в протилежному випадку залишаються тільки наявні інституції. Тобто, держава і громадянське суспільство. Це їхній об'єктивний інтерес, вони повинні піклуватися про те, щоб у індивідів виникли ідеальні уявлення про необхідність існування держави, суспільства, моралі та інших форм соціальності.

Список використаних джерел

1. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала: Лекція, прочит. в Нац. ун-ті «Києво-Могилянська акад.», 1 верес. 1999 р. / Ліна Василівна Костенко. – [2-е вид.] – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 31 с.

Вашкевич В.Н. Будущее как детерминанта молодежного восприятия истории

Рассматривается будущее с точки зрения инновационной социализаторской деятельности. Сделан вывод, что государство и гражданское общество должны заботится о том, чтобы в индивидов возникли идеальные представления о необходимостьи существования государства, общества, морали и других форм социальности.

Ключевые слова: *будущее, детерминанта, инновационная социализаторская деятельность, социальность.*

Vashkevych, V.M. Future as a determinant of the history perception of the youth

The future is reviewed from the point of view of innovative socialisation activities. It is inferred that a state and a civil society shall be concerned with individuals to develop strong ideas about the need for existence of a state, a society, morals, and other forms of the sociality.

Key words: *a future, a determinant, an innovative socialisation activity, the youth, the sociality.*

УДК 316.733

Стасенко С.О.

Універсалії цивілізаційного розвитку і недерміністський характер історичного процесу

Висвітлено концепт «універсалії цивілізаційного розвитку» як детермінанту історичного процесу, завдяки якій будь-яка соціальна система має стабільний характер. Розглядається поняття «можливість» в історичному дослідженні. Робиться висновок про недерміністський характер історичного процесу та його значення для інтерпретації історії.

Ключові слова: *історичний процес, універсалії цивілізаційного розвитку, цивілізація, суспільство, імовірність, детермінізм, інтерпретація історії.*

Якщо слідувати відомій кантівській класифікації положень науки на аналітичні та синтетичні, можна виділити два напрями філософського пізнання, один з яких націлений на якісний приріст знання, а інший – на обґрунтування вже існуючого знання. Обидва напрямки є необхідними для існування філософії, і якоюсь мірою взаємозалежними: аналітичні думки обґрунтовують можливість синтетичних, тоді як саме розвиток наук, що оперують «синтетичними» думками приводить до постановки питання про обґрунтованість і доказовість наукового знання, як такого. Історичне пізнання є аналітичним, коли воно реалізується в рамках сталої системи оцінок, і синтетичним, коли воно намагається сформувати цю систему оцінок. При цьому питання про методологію формування історичних оцінок залишається за дужками: передбачається, що її диктує «історична об'єктивність». Природно, що цю «історичну необхідність» формує суб'єктивне розуміння того, хто формує цю систему. В світлі дебатів про фальсифікацію історії сказане повертає до проблеми методології історичного дослідження і, ширше, детермінізму в історії.

Метою даної статті є обґрунтування концепту «униіверсалії цивілізаційного розвитку», з якого виводиться твердження про недетерміністський характер розвитку історичного процесу. Отже, завданнями даної роботи є: по-перше, аргументувати методологічне значення імовірнісних висновків в процесі розвитку знання; по-друге, обґрунтувати необхідність постановки питання про універсалії, які забезпечують стабільність системам знання і соціальним системам; по-третє, визначити специфіку інтерпретації історичного процесу та його недетерміністський характер.

Проблематика, що розглядається тут, так чи інакше досліджувалась в роботах О.Зіновьєва[2], Б.Молодцова[3], А.Назаретяна[4], Ж.Піаже[5],

В.Свєтлова[8] та ін. Ретельно досліджував цю проблематику український вчений М.Попович[6-7]. Доказ положення про універсалії науково-філософського і цивілізаційного розвитку належить А.Гуревичу[1], В.Стьопіну[9], К.Хюбнеру[11], які виходили або з культурологічних міркувань, або робили цей висновок із загальнометодологічних досліджень по історії і філософії науки, не враховуючи гіпотетичності синтетичного знання, як такого, що стверджується в даній роботі.

Проблема обґрунтування і зростання наукового знання тісно пов'язана з проблемою філософського панлогізму. Якоюсь мірою говорити про достовірність наукового пізнання можна лише тоді, коли існує вихідна «довіра» пізнавальної здатності людини до самої дійсності, що відзначав Ґ.Геґель. Характеризуючи цю особливість гегелівської філософії К.-О.Апель стверджує, що Ґ.Геґель «справедливо доповнив трансцендентальну рефлексію про можливість значущого досвідченого пізнання рефлексією про можливість самої трансцендентальної рефлексії: він ясно показав, що критична трансцендентальна філософія Канта теж буде пізнанням і тому повинна довіряти істині про дійсність (а не одним лише явищам)»[10,с.122].

Отже, панлогізм, який зазвичай асоціюють з ім'ям Ґ.Геґеля, не є минулим філософії, яке можна вважати подоланим. Якоюсь мірою панлогізм є її сьогоденням, і навіть майбутнім, оскільки тільки твердження про тотожність буття і мислення складає методологічний базис логіки, як науки про форми і закони людського мислення, і, відповідно, решти всіх наук, які визнають закони і правила логіки як обов'язкові закони і правила мислення. Поширена думка про те, що закони логіки не є законами реальності, але виключно законами мислення, вносить небажаний дуалізм до людського знання, повертаючи філософію, таким чином, до горезвісних «світу думки» і «світу істини» Парменіда. Причому, де в цьому випадку «думка», а де «істина» невідомо, і що вважати таким, що вимагає коректування – логіку або дійсність – невідомо також. Іншими словами, зафіксовані в основних логічних законах властивості людського мислення є властивостями самої дійсності.

Фактично, в цій констатації, яка належить відомому логікові В.Свєтлову, немає нічого оригінального, у порівнянні, наприклад, із твердженням Е.Іллєнкова про об'єктивність ідеального[3,с.6]. Проте чергова постановка питання про статус ідеального є, так або інакше, поверненням до питання про суть філософії і до питання про межі наукового пізнання, як такого.

Той пласт сучасної філософії, в якому розробляються проблеми методології науки, в аспекті домінуючої «постмодерністської» тенденції, часто трактується як відгалуження швидше логіки, ніж філософії, відгалуження, що займається горезвісними «філософськими проблемами математики і природознавства» і не виходить на широкий світоглядний контекст. Частково ця точка зору має під собою вагомі підстави: дійсно, підводити філософський базис під вже існуючі системи пояснення реальності означає документувати факти заднім числом. Але аналіз методології наукового дослідження буде повним лише при зверненні до широкого світоглядного контексту.

Важливою категорією сучасного наукового дослідження є категорія «імовірності». При визначенні поняття «імовірність» часто використовується наступний методологічний принцип: якщо є відомими наслідки

деякої події S, то можна робити висновки про його причини з більшою чи меншою мірою ймовірності. Причому, інтервал значень ймовірності, яка може бути висунута відносно події S, може бути представлений у вигляді нескінченного числа гіпотез. Це положення можна зафіксувати символічно у вигляді: $0 \leq P(S) \leq 1$, де P – вислів про імовірність події S, «0» і «1» – значення істинності цього вислову, відповідно, в проміжку між якими знаходиться вислів про шукану імовірність.

Поняття індуктивної ймовірності є дуже важливим для інтерпретації процесу якісного приросту наукового знання. Всупереч багатьом раціоналістичним концепціям, одні тільки дедуктивні засновки не є достатніми для отримання знання про структуру реальності. Хоча вони, поза сумнівом, мають рацію, коли стверджують, що тільки дедуктивні висновки володіють абсолютною достовірністю. При цьому в поняття «абсолютна достовірність» необхідно внести принципове уточнення.

Припустимо, що є істинний вислів «всі домашні кішки є кішками». Універсум цієї думки складається з класу тварин. Позначимо суб'єкт думки A, а предикат B. Отже, універсум ділиться на чотири класи: AB (домашні кішки), ~AB (не домашні кішки), A~B (домашні тварини, що не є кішками) і ~A~B (тварини, що не є ані кішками, ані домашніми тваринами). З нашої думки дедуктивно можна вивести дві інших думки: 1) «Ця тварина – кішка»; 2)»Ця тварина – тварина». При цьому інформація, що міститься в першому вислові «всі домашні кішки є кішками» дорівнює (3), оскільки він виключає множину {(A~B), (~AB), (~A~B)}. Інформація судження «ця тварина – кішка» дорівнює (2), оскільки воно виключає множину {(~AB), (~A~B)}. Тоді як інформація, яка є дедуктивним наслідком з двох попередніх, «ця тварина – тварина» дорівнює нулю в абсолютних одиницях.

У цьому прикладі використовувалося семантичне визначення інформації, яке, за словами М.Поповича, припускає, що «інформація, яку несе певна пропозиція, розглядається як міра «ступеню несподіванки» події, про яку мовиться в пропозиції: чим більш несподіваною є подія, тим більше інформації вона несе. Природним є розглядати інформацію, що міститься в пропозиції, як функцію вірогідності цієї пропозиції, причому інформація зростає при зменшенні вірогідності і рівна нулю для достовірної події (пропозиції, що говорить про достовірну подію)»[6,с.48]. Іншими словами, процес тільки дедуктивного виведення знання з деяких абсолютно достовірних підстав приречений на тривіальність своїх наслідків.

Іншими словами, відносно всякої системи знання, всякої системи пояснення реальності вірним буде твердження не про межі цієї системи, які дедуктивно детермінують її на кшталт картезіанського cogito, але про ті універсалії, які забезпечують стабільність і стійкість цієї системи протягом того або іншого періоду часу. Це положення можна розповсюдити і на соціальні системи і тим самим здійснити перехід з області методології і гносеології в сферу філософії історії, де, дійсно, питання про те, що вважати універсаліями тієї або іншої соціальної системи, можна вважати основним питанням наукового пошуку. Універсалії цивілізаційного розвитку можна позначити як архетипічні ментальні засади, відносно яких історичні події є чинниками, що не формують їх, але швидше такими, що додаються до них: не історичні події формують універсалії, а універсалії дозволяють соціальній системі зберегти свою стабільність в історії,

можна сказати, всупереч, а не завдяки подієвій стороні соціокультурного процесу.

Наприклад, достатньо довгий час у минулому відносно Росії такою універсалією вважалася комуністична ідеологія. Але після виходу низки робіт по реальному комунізму, зокрема робіт О.Зіновьєва, стало очевидним, що немає більш далекого від утопічної марксистської теорії утворення, ніж Радянський Союз[2]. Але з іншого боку, комунізм саме в тому вигляді, в якому він існував в Росії, за словами О.Зіновьєва, сприяв зростанню і розвитку російської цивілізації, бо всяка соціальна система зберігає свою стійкість та стабільність завдяки універсаліям. Іншими словами, якщо до 12 спочатку додати 5, а потім відняти 5, то 12 залишиться тотожним самому собі, – те ж відносно Росії: Росія плюс комунізм, а потім мінус комунізм дасть в залишку, врешті-решт, Росію.

Теза О.Зіновьєва про універсалії російської цивілізації індуктивно приводить до більш загального гіпотетичного припущення про природу історичного процесу, як такого. Якщо говорити про межі розвитку знання і соціальних систем, то з більшою чи меншою мірою ймовірності можна говорити лише про стійкі універсалії цього розвитку, так само як і не можна сподіватися на абсолютну об'єктивність як спостереження, так і інтерпретації. При цьому необхідно враховувати безліч теоретичних припущень, що визначають як спостереження, так і вислів про нього. Отже, відносно історичного процесу, в цілому, можна стверджувати, що він має недетерміністський характер.

Це не банальне повернення до питання про роль особистості в історії, але констатація самої природи історичної інтерпретації, а, отже, і історичного процесу. Це також і перехід до проблеми недетерміністського розвитку соціальних систем із чітко фіксованих універсалій, осягнути які, як і юнгівські архетипи колективного несвідомого, можна швидше інтуїтивно-образним шляхом, а не шляхом формальної реконструкції.

Сказане зовсім не означає, що історія є подієвим хаосом. Але це вказує на необхідність перегляду традиційного погляду на історію, в якому минуле завжди трактується в жорстко детермінованих рамках. Фактично до цього ж закликає і М.Попович: «Досить ділити буття на майбутній час, в якому існує свобода вибору і нічого, окрім умовного способу, не немає, – і минулий час, в якому події ретельно упаковані і пов'язані причинно-наслідковими зв'язками»[7,с.27]. З формальної точки зору принцип «історія не знає умовного нахилу» слідує, таким чином, залишити, як такий, що не відповідає ймовірнісній методології інтерпретації соціальних систем.

Цікаво відмітити в зв'язку з цим, що такі натхненні рядки про недетерміністський характер історії і недетерміністський характер пізнання належать українцеві М.Поповичу і полякові Я.Лукасевичу, для яких боротьба з детермінізмом, по суті, була боротьбою за свободу творчого пошуку, совісті і думки.

Недетерміністський характер історичного процесу зовсім не суперечить положенню про універсалії цивілізаційного розвитку. Якщо універсалії цивілізаційного розвитку забезпечують стабільність соціальних систем в історичному часі і просторі, то це зовсім не означає, що сама історія має якусь фатальну загальну детермінацію. Це не означає також, що людський розум, якщо завгодно, розум людства, не може вибирати ті або інші моделі історичного розвитку як найбільш прийнятні і жит-

тєздатні, які сприяють зростанню добробуту, рівня освіти, емансипують креативний людський потенціал. Врешті-решт, найбільш життєздатними виявляються не самі моделі, а ті універсалії, ідеї, концепти, символічні форми, які лежать в їх фундаменті.

Може здатися, що сформульований принцип недетерміністської природи історичної інтерпретації, і історичного процесу є своєрідним метафізичним введенням в методологію фальсифікації історії, кон'юнктурного переписування історії, в чому звинувачують сучасну історіографію «ліві» політичні сили. Але когнітивний плюралізм є свідоцтвом здорового відношення суспільства до свого минулого і самого себе. У цьому аспекті релятивізм і догматизм відносно історії є хворими формами самосвідомості соціуму: тотальний скепсис підриває патріотичні засади, а догматизм породжує тоталітарні рецидиви.

Причому, відносно сучасних «лівих» можна відмітити їх відхід від принципу лінійної детерміністської інтерпретації історії, що відзначає А.Назаретян. За його спостереженням, в американській історіографії до принципу історичного детермінізму удаються політичні «ліві», тоді як умовний нахил – це сфера «правих». У пострадянських країнах ж все з точністю до навпаки: «ліві» апелюють до ймовірних чинників (наприклад, «помилки» Сталіна або Хрущова, без яких «все було б по-іншому»), а «праві» сповідують економіко-історичний детермінізм, стверджуючи, що розпад СРСР був неминучістю відповідно до законів економіки[4,с.8]. Що ж стосується методології фальсифікації історії, то в цьому випадку, повертаючись до концепції архетипів, слід констатувати, що єдиним носієм адекватності і інтуїтивно-символічного розуміння історико-цивілізаційних універсалій є історична пам'ять, яка одна містить в собі цінності і стандарти, з якими необхідно звіряється всяка історична інтерпретація.

Таким чином, специфіка синтетичних думок, які одні забезпечують зростання інформативності знання, є їх гіпотетичний і неминуче імовірнісний характер. У цьому аспекті неправомірно говорити про межі розвитку наукового знання, але про ті чинники, які забезпечують його стабільність протягом певних проміжків часу. Екстраполюючи цей принцип на розвиток соціальних систем, слід зробити вивід про існування універсалій цивілізаційного розвитку, які забезпечують стабільність тієї або іншої соціальної системи. І, нарешті, з гіпотетичної історичного опису правомірно зробити висновок про недетерміністський характер історичного розвитку, як такого.

Список використаних джерел

1.Гуревич А.Я. Избранные труды: в 2-х тт. Т.2 / А.Я.Гуревич. – М.-СПб.: Университетская книга, 1999. – 560 с. – (Российские пропилеи).

2.Зиновьев А. Коммунизм как реальность: кризис коммунизма / А.А.Зиновьев. – М.: Центрполиграф, 1994. – 494 с.

3.Молодцов Б.І. Об'єктивність ідеального в соціально-економічній реальності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. н.: спец. 09.00.93 «Соціальна філософія та філософія історії» / Б.І.Молодцов. – Донецьк, 2008. – 18 с.

4.Назаретян А.П. Знает ли история сослагательное наклонение? (Метаисторический взгляд на альтернативные модели) / А.П.Назаретян // Философские науки. – 2005. – №2. – С.7-18.

5.Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж.Пиаже; [пер. с фр. под ред. В.А.Лекторского]. – М.: Просвещение, 1969. – 659 с.

6.Попович М.В. Философские вопросы семантики / М.В.Попович. – К.: Наукова думка, 1975. – 298 с.

7.Попович М.В. Червоне століття / М.В.Попович. – К.: АртЕк, 2007. – 888 с.

8.Светлов В.А. Современные концепции индуктивной логики: (логико-методологический анализ) / В.А.Светлов. – Л.: ЛГУ, 1988. – 221с.

9.Степин В.С. Философия науки: общие проблемы: [учебник] / В.С.Степин – М.: Гардарики, 2006. – 384 с.

10.100 этюдов о Канте / [общ. ред., сост., предисл. и пер. В.В.Васильев] – М.: Кн. дом «Университет», 2005. – 272 с.

11.Хюбнер К. Критика научного разума / Курт Хюбнер; [пер. с нем. И.Т.Касавин] – М.: ИФ РАН, 1994. – 322 с.

Стасенко С.А. Универсалии цивилизационного развития и недетерминистский характер исторического процесса

Рассмотрен концепт «универсалии цивилизационного развития» как детерминанта исторического процесса, благодаря которой всякая социальная система имеет стабильный характер. Рассматривается понятие «вероятность» в историческом исследовании. Делается вывод о недетерминистском характере исторического процесса и его значении для интерпретации истории.

Ключевые слова: *исторический процесс, универсалии цивилизационного развития,, цивилизация, общество, вероятность, детерминизм, интерпретация истории.*

Stasenko, S.O. The Universals of Civilizations Evolution and Non-determinism Character of Historical Process

This article is devoted to analysis of universals of civilizations evolution like determinant of historical process, which give stability to each social system. The concept of «probability» in historical investigation is research here. The conclusion about non-determinism character of historical process is makes in this article.

Key words: *historical process, universals of civilizations evolution, civilization, society, probability, determinism, interpretation of history.*

УДК 141.201.1

Невмержицька Н.М.

Фактори становлення національної самосвідомості молоді України

Розглянуто фактори, які визначають особливості становлення національної самосвідомості сучасної Української молоді. Здійснено аналіз мотиваційних орієнтирів та потреб молодого індивіда на шляху особистісного вдосконалення. Обґрунтовано тезу, згідно з якою ефективне національне світосприйняття та перспективні програми життєдіяльності можуть з'явитися в результаті узагальненого та відрефлектованого сукупного духовного досвіду людства.

Ключові слова: *національна самосвідомість; смислові орієнтири; самоіндетифікація; цілепокладання; ідеологія.*

Буття людини сучасного суспільства відбувається в умовах глобальних змін, які здійснюють істотний вплив на всі сфери існування індивіда і суспільства. Зростаюча інтеграція економічних та соціальних процесів, формування інформаційного суспільства, технологізація та технократизація соціального буття ставлять людство перед викликом нових проблем. Перед соціальною та гуманітарною наукою третього тисячоліття оголюється протиріччя між зростанням середовищеформуючих можливостей цивілізації та моральною адекватністю їх застосовування для блага конкретної людини, для розвитку культури і життя в усіх його формах.

Серед основних і проблем сучасності з особливим драматизмом загострюються наступні: чи не стане людина в осяжному майбутньому іграшкою в руках нею ж створених сил в особі відчужених інтелектуальних, інформаційних, кібернетичних, соціальних та інших технологій? Чи збереже індивід свою автономію, здатність до самостійного творчого самовизначення, креативну інтенцію? Таким чином, з новою силою постає і загострюється проблема людини як особистості, індивіда.

Питання щодо формату людини третього тисячоліття – виразної особистості чи знеосібленого механізму – набуває ознак ключової проблеми сучасності. Про це свідчить небувалий розквіт антропоцентристських напрямків у філософії, психології, педагогіці, мистецтві, релігії. Один з ключових аспектів феноменології особистості – становлення самосвідомості. Вона простежується на всіх етапах розвитку гуманітарного знання: в епоху античності та середньовіччя, Відродження та Нового часу, в наш час. Не випадково сфера самосвідомості з перших кроків становлення гуманітарної науки перебуває серед основних сфер розуміння складних процесів формування людської особистості та її взаємовідносин з внутрішньою та зовнішньою реальностями існування.

Багатьма напрямками соціально-гуманітарного досвіду самосвідомості надається статус живого джерела побудови людиною суб'єктивної картини світа і свого Я в ньому. Особливого значення проблема самосвідомості набуває у філософії з огляду на її безпосередню спорідненість із предметом даної сфери знання – свідомості та її зв'язку з буттям, закономірностями життя людини. За великим рахунком, сама філософія є формою наукової самосвідомості людини, оскільки втілює досвід осягнення людиною свого відношення до світу, інших людей та самої себе, репрезентує пошук шляхів пояснення картини дійсності та свого призначення в ній.

А.А. Цахаєва привертає увагу до різного ступеня усвідомлення кожного рівня й пласту саморозвитку, які є багатофункціонального системою самопізнання (через підвищення ступеня усвідомленості), саморегуляції (через усунення, непродуктивної, негативної енергії), саморозуміння (усвідомлення власних проблем і поведінкових стратегій), самовідношення (репрезентація суджень та думок про себе)[8,с.76].

Функцію механізму саморозвитку особистості виконує стратегія адаптивної поведінки. Виходячи з уявлення про те, що адаптована поведінка є активним, перетворюючим фактором самовиміру, її можна розглядати як механізм саморозвитку особистості, що включає в себе всі діалектичні протиріччя і стадії розвитку, котрі повторюють основні етапи еволюції самосвідомості та поведінки людини. Процес саморозвитку особистості є статично-динамічним рефлексійним становленням усіх особистостей структури, що забезпечують успіх та ефективність у конкретній діяльності.

Спрямованість мотиваційних орієнтирів та потреб до самовдосконалення полягає в тому, що особистість набуває нові та модернізує старі властивості, досягаючи якомога вищого рівня взаємодії із середовищем, постійно коригуючи наявні підструктури до зовнішніх та внутрішніх вимог, стимулюючи саморозвиток, супроводжуючи це переходом на все вищий щабель організації індивіда та його діяльності. В.С. Біблер стверджує, що в процесі прогресу посилюється тенденція до саморозвитку, «конкретною потенцією всієї суспільної практики стає свідома направленість людської активності на радикальне змінення самого суб'єкта діяльності»[4,с.118]. Г.С. Батіщев підкреслює, що для активізації саморозвитку в діяльності важливо, щоб дитина в самотворчості не відходила від соціальних завдань і свій саморозвиток співвідносила з ними та з життям соціуму, до якого вона належить, покладаючись в основі на зобов'язаннях відповідальності та усвідомлення сутнісної причетності до суспільства[3,с.10].

Висунута в прадавні часи вимога «пізнай самого себе» не лише ніколи не втрачала своєї актуальності, а й набувала дедалі більшої гостроти на кожному новому історичному зламі. Пізнати самого себе – означає насамперед пізнати ту систему зв'язків, у яку ти включений як особливий елемент деякої цілісності. Оскільки кожен суб'єкт є одночасно елементом різних систем, котрі безперервно розвиваються, то процес самоідентифікації суб'єкта набуває надзвичайно складного характеру: людина намагається усвідомити своє місце й призначення у світобудові в цілому, у ноосфері, у людській історії, у світовому співтоваристві, у соціальній структурі тощо. Така універсальна і перманентна самоідентифікація є неодмінною умовою життєдіяльності людини як розумної істоти. Чим глибше і всебічніше вона пізнає себе, тим реальнішими є цілі, які вона ставить, і результативнішими зусилля з їх об'єктивації.

Вирішальне значення самопізнання для людської життєдіяльності спонукало Й. Фіхте сформулювали закон, згідно з яким суб'єкт повинен: 1) безперервно рефлектувати над самим собою; 2) знайти себе «у цій рефлексії як всю реальність»[7,с.278]; 3) «здійснювати цілепокладання згідно зі своєю сутністю»[7,с.181]. Раціональний зміст цього закону відображає ту визначальну обставину, що способом буття будь-якого суб'єкта є діяльність на основі самопізнання, усвідомлення своєї внутрішньої сутності та єдності із системою навколишньої дійсності, що дозволяє суб'єкту безперервно творити світ свого життя.

Й. Фіхте абсолютизував креативну здатність суб'єкта. Насправді ж творчі можливості кожного суб'єкта обмежені, а межа визначається трьома основними чинниками: 1) об'єктивними ресурсами, яким той володіє; 2) опором, протидією навколишнього середовища; 3) рівнем усвідомлення суб'єктом своїх потреб і можливостей. Останній чинник є ключовим у життєдіяльності людини: від глибини осягнення своєї суті, своїх зв'язків із середовищем залежить оцінка своїх можливостей, реалістичність намічених цілей, результативність затрачених зусиль. Поверхова, деформована самосвідомість суб'єкта обертається для нього фатальними наслідками, особливо у критичні, переломні періоди, коли змінюється звична система зв'язку, в яку суб'єкт включено.

Саме в такому нестабільному, суперечливо-динамічному стані перебуває нині пострадянська людина. Зруйнована стара система суспільних зв'язків, а з нею і більшість форм самоідентифікації: атеїстичний, матеріалістично-антропоцентристський світогляд; улітарно-колективістська псевдогуманістична мораль; ідеологія класової ненависті, боротьба на знищення; психологія інтернаціоналізму, який виявився насправді денаціоналізацією тощо. Постала необхідність принципово нового рівня рефлексії, самоусвідомлення своєї людської суті, місця й ролі у сучасному суспільному житті. Без цього конструктивна діяльність неможлива. Самопізнання повинно бути комплексним: людині необхідно ідентифікувати себе, по можливості, в усіх життєво важливих системах зв'язків, у яких вона перебуває. Однак, як і в будь-якій діяльності, тут має бути знайдена певна ключова ланка, що відображала б найбільш актуальні, практично значущі зв'язки і була б спроможною задіяти і об'єднати решту важливих аспектів самопізнання.

Самосвідомість суб'єкта – це цілісне усвідомлення самого себе як особливого феномена, якому притаманні об'єктивні характеристики і своєрідний духовний світ: знання, уявлення, воля, інтереси, прагнення, ідеали, життєво смислові цінності тощо. Від рівня розвитку цих елементів, їхнього змісту і способу поєднання залежить життєва позиція суб'єкта, його суспільна активність, а зрештою – життєздатність.

Оскільки для народів, які одержали незалежність після розвалу СРСР, основною формою суспільної активності є діяльність, спрямована на національне самоствердження, то ключовою ланкою їхньої самоіндетифікації постає національна самосвідомість. Саме вона є духовною основою консолідації нації, спонукачем колективної волі до дії, дороговказом суспільного поступу і пошуку адекватних засобів реалізації намічених цілей. Завдання це з не простих. Недарма Сократ доповнив принцип «пізнай самого себе» принципом «я знаю, що я нічого не знаю», підкреслюючи цим надзвичайну складність проблеми.

Національна самосвідомість – інтегративне утворення, яке утримує в собі величезну масу знання, систематизуючи й субординуючи його, підпорядковуючи складові елементи цілому. Національна розвинена самосвідомість – це усвідомлення народом себе як цілісного суспільного організму, самостійного суб'єкта міжнародного життя, історичного розвитку людства і самоусвідомлення індивідом себе як невід'ємної частки цього цілого, частки, життєві інтереси якого можуть бути реалізовані лише у контексті спільних інтересів нації. Нерозвинена національна самосвідомість перетворює у натовп індивідів, які ведуть запеклу боротьбу за власні егоїстичні інтереси на шкоду інтересам нації, що неминуче завершується національною трагедією.

Національна самосвідомість є підсумком освоєння нацією накопиченого практичного і духовного досвіду. Її рівень залежить від багатства цього досвіду і глибини його осягнення. Умовно-схематично логіку її становлення можливо сформувати наступним чином.

1. Вихідною духовною передумовою формування національної самосвідомості є система базових знань та уявлень даного народу, його інтелектуальний рівень розвитку, наявні знання про навколишнє середовище, власну історію, географію, економіку, соціальну структуру, політичні реалії, культуру, менталітет тощо. Тобто це сукупність знань, яка дозволяє суб'єкту ідентифікувати (визначити) себе у різних системах зв'язків, у тому числі й національному. Але це ще не сама рефлексія, самоідентифікація суб'єкта, а лише духовна субстанція для такої пізнавальної діяльності самовизначення – те, що Г.В. Гегель називав «знятим наявним буттям формоутворень духу».

Для формування самосвідомості суб'єкта необхідно, щоб цей суб'єкт спрямував наявні у нього знання на усвідомлення себе як особливої цілісності, яка виділяється серед інших суб'єктів своїми характерними ознаками, способом життєдіяльності, типом зв'язків з оточуючим середовищем. Так як система знань, котрими володіє суб'єкт, є динамічною, безперервно змінюється, розвиваючи свій зміст, структуру, обсяг та інші параметри, то і самоіндентифікація суб'єкта постає як процес, перманентна зміна конкретних форм та їхнього змісту.

Природно, що кожен суб'єкт намагається самоідентифікуваки себе у тій системі зв'язків, яка видається йому найважливішою для власної життєдіяльності, реалізації життєсмислових цілей. Однак загальною є необхідність виявлення насамперед фундаментальних життєсмислових орієнтирів людської життєдіяльності.

Індивід, рід, соціальна верства, нація, людство в цілому чи будь-який інший суб'єкт починає ґрунтовне самоусвідомлення власного буття із усвідомлення найбільш загальних зв'язків, у яких він перебуває з навколишнім світом. Організація сукупності поглядів і уявлень суб'єкта про навколишній світ, своє місце й призначення в ньому складає світогляд – не просто знання про явища, які оточують людину, а рефлексійне знання як усвідомлення зв'язку людини зі світом, взаємовпливу одне на одного, значущості цих зв'язків для життєдіяльності.

2. Будучи системою життєсмислових орієнтирів людської діяльності, світогляд виступає суттєвою духовною передумовою формування особливих форм самоідентифікації суб'єкта. Для того, щоб людина почала вільно і цілеспрямовано діяти як представник спільноти (колективу, верстви, класу, племені, раси, нації, регіону тощо), вона повинна чітко

пов'язати особливі конкретні цілі своєї активності з життєсмисловими орієнтирами, що складають її світогляд. Власне, ці цілі, а також вибір шляхів та засобів їх досягнення значною мірою визначаються характером світогляду даного суб'єкта. Якщо, наприклад, нація вбачає сенс людського життя у творчій активності, спрямованій на самовдосконалення людського роду, гуманізації суспільного життя, то вона ніколи не ставитиме собі за мету поневолення інших народів або визиск своїх громадян, придушення вільнодумства у власному середовищі тощо.

Однак світогляд – лише орієнтир для людського розуму. Розвиток світоглядного знання призводить зрештою до усвідомлення суб'єкта свободи своєї волі, здатності вільно робити вибір у своїх вчинках. Для початку самої перетворюючої діяльності суб'єкта необхідний чинник, який спонукав би його волю до вільної дії. Таку роль виконує мораль.

3. Мораль завершує формування духовних засад самоідентифікації суб'єкта у різних особливих системах зв'язків його життєдіяльності. Якщо світогляд дає відповідь на питання, хто ми, в чому полягає сенс нашого життя, яке наше призначення у світобудові, то мораль відповідає на питання про те, як ми повинні діяти, на які цінності орієнтуватися, який шлях обирати, аби реалізувати своє призначення у цьому житті. Мораль – не закостенілий набір нормативів людської поведінки, а надзвичайно складна система цінностей та регулятивних імперативів й настанов, що базується на сукупному багатстві духовного й практичного досвіду даного народу.

4. Мораль визначає політичну самосвідомість суспільства. Недарма Аристотель підкреслював, що «етика, входить у політику як її частина і начало»[1,с.296], і це зумовлюється тим, що «метою політики є найвище благо»[1,с.297], тобто основна моральна цінність. У вченні про суспільство Аристотель наголошує, що сенс життя не в задоволеннях (гедонізм), не в щасті (евдемонізм), а в здійсненні вимог розуму на шлях до блага. Але, всупереч Платону, благо повинно бути досяжним, а не потойбічним ідеалом. Доброчинності можна і потрібно навчатися, вона – компроміс розсудливої людини.

Етика – це практична філософія, а етичне – золота середина між добром і злом. Вчення Аристотеля про людину скероване на те, щоб спрямувати особистість на благо державі. Людина – це «політична тварина». Вона народилася політичною істотою і несе в собі інстинктивне прагнення до «спільного співжиття». Ключовий етичний постулат суспільного життя – справедливість: справедливим можна бути лише щодо іншої людини. Це і є вияв турботи про суспільство, адже в справедливості людина показує себе насамперед політичною суспільною істотою. На думку Аристотеля, справедливість полягає в рівності, але для рівних, а нерівність – для нерівних.

Політика як найбільш загальний і ефективний спосіб і засіб організації суспільного життя безпосередньо об'єктивує моральні цінності й настанови, на які вона спирається. Цій об'єктивації передує переростання моральної самосвідомості у політичну або потужний вплив першої на другу, що надало Аристотелю підстави назвати людей, які перебувають поза політикою, «нерозвиненими у моральному смислі істотами»[2,с.378]. Зміст та характер політичної діяльності як способу реалізації корінних інтересів суб'єкта визначається поєднанням об'єктивних обставин, в яких реалізується життєдіяльність суб'єкта, та духовних цінностей,

на які він спирається в усвідомленні своїх потреб, шляхів та засобів їх задоволення.

У впливі моралі на політику задіяними виявляються не лише власні цінності першої, а й увесь той духовний багаж, на якому вона розвинулася. Так що зрештою політична поведінка суб'єкта зумовлюється його політичною самосвідомістю, яка є трансформованим усвідомленням корінних суспільних інтересів крізь призму наявних суспільствознавчих знань, світоглядних життєсмислових орієнтирів та моральних цінностей і настанов. Зрозуміло, що чим багатшим є духовне надбання суб'єкта, чим більшою мірою сповідуванні ним світоглядні та моральні принципи й норми наближені до загальнолюдських цінностей, тим доцільнішими й гуманнішими будуть його політичні ідеали, цілі, програми, отже і конкретна політична практика.

Концентрованим виразом політичної самосвідомості, її інтегративним елементом виступає ідеологія – система орієнтирів соціально-політичної діяльності суб'єкта суспільного життя, що відображає корінні інтереси певних верст населення чи нації в цілому, обґрунтовує їх історичну виправданість та суспільну доцільність, вказує шляхи й засоби задоволення цих інтересів.

5. Ідеологія – та ланка в становленні національної самосвідомості, яка виступає ядром її кристалізації, синтезу. Відмінність між різними ідеологіями зумовлюється насамперед запитами суб'єктів, інтереси яких відображають ці ідеології, та засобами, що пропонуються ними для досягнення намічених цілей.

Якщо ідеологія розвивається на національному ґрунті, відображаючи інтереси нації як цілого, то вона постає як національна ідеологія. Започатковується національна ідеологія усвідомленням нацією основного принципу її розвитку – національної ідеї, а завершується поширенням, переростанням у національну самосвідомість.

Національна ідея – лише вихідне начало рефлексії, самоідентифікації нації. Це своєрідний підсумок її духовно-практичного досвіду, який потребує всебічного осмислення, обґрунтування й поширення на практику національного життя. З цього погляду невиправданим видається поширене у сучасній науковій літературі та політичних дискурсах ототожнення понять «національна ідеологія», «національна ідея», «національна самосвідомість». Це ланки одного й того ж процесу національної самоідентифікації в лоні загальнолюдського історичного поступу, але вони різні за своїм змістовним наповненням і формою вияву.

6. Національна самосвідомість увінчує духовну еволюцію нації, є сукупним результатом її самопізнання на конкретному етапі історичного розвитку. Вона синтезує крізь призму національних особливостей і потреб весь наявний інтелектуальний багаж нації, всі форми духовного життя та самопізнання народу: історичну пам'ять, символіку, звичаї, традиції, духовні почуття, світоглядні, моральні, політичні, правові, мистецькі та інші погляди, норми, цінності тощо і завдяки цьому формує дух нації – її поривання, прагнення й дію.

Змістовне багатство, емоційна насиченість національної самосвідомості найбільш повно репрезентує зміст та спрямованість національної ідеології, яка, в свою чергу, визначає конкретну політичну програму діяльності нації. Корінні інтереси народу, переломлюючись крізь нагромаджений історичний досвід практичного, теоретичного та емоційного

освоєння світу, трансформуються у конкретні цілі суспільного розвитку та шляхи й засоби їх досягнення. Національна ідеологія, викристалізувавшись як ядро національної самосвідомості, постає конкретною програмою національного самоствердження, духовною основою дійсного історичного розвитку. Кожна особистість, осягнувши в національній самосвідомості свою єдність з цілим, отримує можливість повноцінної реалізації своєї індивідуальності в лоні нації. Індивід постає тією соціальною монадою, у якій відображається весь світ національного буття народу, його міць, багатство й можливості.

Це і є справжньою консолідацією нації, основою повноцінної самореалізації суб'єктів, які її складають. Тільки завдяки такій цілісності духу принципи суверенітету і свободи народу наповнюються конкретним предметним змістом, нація набуває повнокровного історичного буття.

Сучасний рівень національної самосвідомості українців недостатній для належної консолідації суспільства, формування почуття причетності до історичної долі нації, спільної відповідальності за її майбутнє. А звідси – і надзвичайно низька конструктивна націотворчість: елітарні верстви свої зусилля спрямовують переважно на досягнення власних цілей, а широкі верстви населення заклопотанні пошуком засобів виживання. Суспільна активність перетворюється на свій деструктивний ерзац – активізм – духовно порожню діловитість, хаотичне борсання у трясовинні вульгарного прагматизму. За таких умов «цілісна людина уже не протистоїть цілісному світові»[6,с.38]. А це – прямий шлях до нігілізму, апатії, байдужості та їх неминучого корелята – політичного авантюризму з усіма його наслідками.

Здоровий дух нації, перспективні життєстверджуючі програми національного розвою можуть з'явитися лише в результаті узагальненого й відрефлектованого сукупного духовного досвіду людства, на основі тих світоглядних та моральних цінностей, які з нього випливають. На жаль, в сучасній Україні ми маємо зовсім іншу ситуацію. Як констатує М.І. Михальченко, «сьогодні можна зробити попередній висновок про те, що макроідентичність в Україні перебуває у процесі становлення, переструктуризації, виникають нові й втрачають соціальний простір і час старі ідентифікаційні комплекси. На загал ми маємо справу з поки що позбавленою чітких цілей і цінностей дифузною ідентичністю. Криза ідентичності не подолана, а головні підстави нової ідентичності значною мірою мають еклектичний, мозаїчний характер»[5,с.197].

Ідеї, як відомо, стають нездоланною силою, коли вони оволодівають масами. Розвинена національна самосвідомість українського народу – єдина гарантія стабільності й незворотності національного прогресу. Національно свідомі громадяни робитимуть усе необхідне для забезпечення процвітання країни, здійснюватимуть самоконтроль і саморегуляцію всієї життєдіяльності нації. Але, як досягти такого рівня національної самосвідомості?

Очевидно, тут необхідна злагоджена діяльність усіх соціальних інститутів, покликаних формувати духовний світ наших людей, їх громадянську позицію: школи, церкви, засобів масової інформації, науки, літератури, мистецтва, закладів культури тощо. Формування національної самосвідомості неможливе без обізнаності з історією Батьківщини, усвідомлення ролі і місця, які посідають у ній видатні особистості, без власних оцінок найбільш важливих подій. Важливою характеристикою

національної самосвідомості є ставлення молодої людини до історичних подій, що мали місце в історії країни.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Больная этика // Аристотель. Соч.: В 4-х т. – М.: Мысль, 1983. – Т.4.
2. Аристотель. Политика / / Аристотель. Соч.: В 4-х т. – М.: Мысль, 1983. – Т.4.
3. Батищев Г.С. Межличностный конфликт как общество // Тезисы докладов и сообщений на II Научно-практической конференции. – Красноярск, 1990.
4. Библер В.С. Нравственость. Культура. Современность. – М.: Знание, 1990.
5. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич; К.: Відродження, 2004.
6. Музиль Р. Людина без властивостей // Слотердайк П. Критика цинічного розуму. – К.: Тандем, 2002.
7. Фихте И. Основа наукоучения // Соч.: В 2-х т. – СПб.: Мифрил, 1993. – Т.1.
8. Цахаєва А.А. Теория и практика управления адаптивным поведением. – Махачкала. 2002.

Невмержицкая Н.М. Факторы становлення национального самосознания молодежи Украины

Рассмотрены факторы, которые определяют особенности становления национального самосознания современной Украинской молодежи. Осуществлено анализ мотивационных ориентиров и потребностей молодого индивида на пути личностного совершенствования. Обосновано тезис, согласно которому эффективное национальное мировосприятие и перспективные программы жизнедеятельности могут возникнуть в результате обобщенного и отрефлектированого совокупного духовного опыта человечества.

Ключевые слова: *национальное самосознание; смысловые ориентиры; самоидентификация; целевозлажение; идеология.*

Nevmerzhytska, N.M. Factors of establishment of the national self-consciousness in the youth of Ukraine

Review of factors defining peculiarities of establishment of the national self-consciousness in the contemporary Ukrainian youth. Analysed are notional landmarks and needs of a young individual on the way to a personal perfection. The thesis according to which an efficient national mentality and prospects for a programme of life activities may emerge as a result of generalised and reflective cumulative spiritual experience of the humanity is substantiated.

Key words: *the national self-consciousness; notional landmarks; a self-identification; goal setting; an ideology.*

УДК 81'373.612.2: 81'215

Кобилкін Д.С.

Сакральна метафора в релігійній комунікації

Розглянуто роль сакральної метафори, яка є засобом сприйняття процесу еманації Божественного, що розширює свідомість людини для пізнання трансцендентної реальності. Виявлено, що процес еманації Божества може бути осягнуто людиною за допомогою адекватного, естетично оформленого словесного ряду, яким є сакральна метафора.

Ключові слова: *сакральна метафора, релігійна комунікація, еманація, естетичний простір.*

Актуальність дослідження полягає в тому, що естетичний аспект в просторі релігійної комунікації здійснюється за допомогою сакральної метафори, яка практично не досліджувалася в контексті даної проблеми. Метою ж дослідження виступає виявлення та передача концептуального змісту релігійної комунікації.

Комунікативне пізнання за допомогою мови освоює всі сфери життя і культурні досягнення, що знаходяться у відносинах взаємовпливу, причому та ж сама мова, що підпадає під вплив позамовних умов, сам вже формує людину, що освоює ці інші сфери життя[6,с.120].

Слід помітити, що функція мови не зводиться до однієї комунікативної, бо мова – це перш за все основне знаряддя мислення і самовираження[9,с.9].

Мовні знаки як символічні інструменти пізнання формуються на основі базової якості людського духу – його здібності до репрезентації, тобто яку роль воно безпосередньо відіграє. Л.Вайсгербер зовсім однозначно говорить, що задача знаку полягає не у віддзеркаленні даної нам дійсності, а навпаки, кожний акт спорудження знаків містить у собі певний самостійний характер наділення сенсом; всяка знакова система має при цьому особливе призначення[6,с.172]. Знакова система представляє світ образів, принцип і джерело яких слід шукати в автономному творінні духу, причому «тільки за допомогою їх і в них ми володіємо тим, що ми називаємо «дійсністю», оскільки вища об'єктивна істина, що відкривається духу, зрештою є форма його власної діяльності»[6,с.172].

Розглядаючи мовний простір, як один із засобів виразу метафори, ми досліджуємо вербальну сторону метафоричного простору. Це дослідження не з культурологічної сторони, а дослідження метафори на стику релігійного і естетичного простору.

Спілкування має багатоманітні функції, що дозволяє розширювати уявлення про простір комунікації. Одні з цих функцій мають домінуюче значення, такі як: комунікативна і когнітивна функції, де засобом є слово і

мова, за допомогою яких ми осмислюємо або освоюємо простір релігійної комунікації. Проте, слід зазначити, що нас не цікавлять слова, але значення, які ми передаємо, використовуючи слово і мову як необхідний засіб.

В естетичній функції реалізується створення текстів художньої літератури, як поетичного, так і прозаїчного стилю спілкування. Людина обмінюється своїми відчуттями, оскільки релігійне відношення припускає не тільки життя розуму, але і життя серця. Людина повинна відчуття перетворити на слово, щоб виразити своє відчуття, причому виразити не абияк, а художньо – в цьому і виявляється естетичне відчуття. Метафора якраз допомагає бути тим адекватно словесним рядом, сприяючим виразу естетичного відчуття.

В основі естетичного лежить метафора. У людини є дар – це мова, яка допомагає назвати відчуття. Всяка назва є естетичний акт, особлива назва нового. Ми в цьому значенні повторюємо Адама, представленого в біблійній традиції. Навіть в науці, у фізиці відкриває який-небудь ефект і він починає думати, як його назвати. Це і є творчий акт, акт естетичний. Таких понять безліч у фізиці: маса, енергія, атом <...> все це метафори, як спосіб приручити, назвати незрозуміле. На думку С.Лангер, щонайвищою формою символу є мова. Вона розглядає символи життя як коріння «священного»[10,с.269].

Весь цей процес можна назвати естетичним, оскільки через метафору відбувається приручення плотського до творчості. Тому, в основі естетики лежить метафора, яка веде до піднесеного або до низинного стану.

Серед досліджень простору комунікації нас цікавить дослідження релігійної комунікації, натяки на вивчення якої ми знаходимо в роботах Л.Мітрохіна, О.Лосєва, Н.Мечковської, І.Бугайової, проте, яка практично залишалася недослідженою.

Релігійна комунікація припускає комунікацію єдиновірців в Церкві і комунікацію Церкви з**і** світом. Нас цікавить остання, бо Христос не відділяє Церкву від світу, кажучи: «Я світло світу»(Від Іоанна, Гл.8,12).

За характером свого змісту мова і релігія займають серед інших форм суспільної свідомості крайні точки: це полярні протилежності. Мова містить в собі найпростішу, елементарну картину світу; релігія – найскладнішу, при цьому в зміст релігії входять компоненти різної психічної природи (плотсько-наочної, логічної, емоційної, інтуїтивної, трансцендентної). Мова виступає як передумова і універсальна форма, оболонка всіх інших форм суспільної свідомості; релігія – як універсальний зміст, історично перше джерело, з якого розвинувся весь подальший зміст суспільної свідомості. Можна сказати, що мова – цей універсальний засіб, техніка спілкування; релігія – це універсальні значення, трансльовані в спілкуванні, заповітні значення, найважливіші для людини і суспільства.

Поле комунікації Церкви зі світом досліджується в різних сферах знання, на теоретичному, публіцистичному, журналістському, інформаційному рівнях, проте, відповідно до даної теми, актуальність здобуває питання релігійної комунікації Церкви зі світом, як комунікація в культурі. В культурі комунікація завжди має естетичний аспект і цей аспект дуже часто стає найістотнішим, таким, що забезпечує життєдіяльність людини. Це уміння віднестися до слова як до безцінного скарбу, побачити блиск образу і глибину, які ховаються за словом знань.

В естетиці ж стрижнем виступає інтенція у вічність, а вічність пов'язана з релігійним. Найбільш яскраво естетичне виявляється не в мистецтві загалом, а в мистецтві, яке розглядається як релігійна комунікація. Тому дослідження релігійної комунікації є актуальним для естетики і з естетичної точки зору.

Досліджуючи естетичний засіб за допомогою теоцентричного підходу ми прагнемо розкрити єство теоцетричної парадигми, яка визначає як Боже творіння людину та її мову(Кн. Буття, Гл.1,26). Дане дослідження спрямоване на пізнання того шляху, за допомогою якого людина може наблизитися до істини і краси Божої.

Естетичне має свій стрижень в релігійній комунікації, і таким стрижнем є метафора, тому що вона сполучає трансцендентне з іманентним. Оксана Тимофєєва в своїй статті «Хто сказав сакральне?» пише: «Релігійний досвід, стрясаючи людську істоту жахом кінця самої себе і нескінченністю трансцендентного Іншого, має своєю перетвореною формою ікону»[8]. Що таке перетворена форма? Це метафора, будучи предметом культу, не долає, а тільки затверджує псевдосвященне, що, до речі, не позбавляє ікони її естетичного інтересу, а навпаки, сприяє його зростанню.

В релігійній практиці значущими є два основні напрями комунікації: від Бога – через пророка (наставника, священика) – до людей і від людей – через пророка (наставника, священика) – до Бога. Для нашого дослідження головним є шлях спілкування людини з Богом, яке здійснюється завдяки образному мисленню, тобто метафоричному.

Метафора в релігійній комунікації дає можливість пояснити наступним і нинішнім поколінням сакральний світ, при нагоді залишаючись навіть паралельно в іншій субкультурі – рокером або альпіністом, але залишаючись на шляху піднесення душі до Божественного. Єдиним методом пізнання трансцендентного світу є відчуття священного. А щоб це переконливіше було, то необхідно плотське перенести в раціональне. А перевести можна тільки за допомогою метафори.

Вивчаючи та описуючи релігійну комунікацію необхідно використовувати, з нашого погляду, багатоаспектний підхід, оскільки предмет дослідження вирізняється особливою складністю, багатоплановістю і неоднозначністю інтерпретації в сучасному теолого-естетичному просторі. Багатоаспектний підхід важливий і тому, що припускає інтегроване представлення досліджуваного матеріалу і залучення відомостей з різних областей знання, таких як богослов'я, історія Церкви, релігієзнавство, філософія, культурологія, психологія, когнітологія, соціолінгвістика.

Говорячи про релігійну комунікацію, слід спробувати розглянути процеси, які відбуваються всередині. Будь-який зв'язок людини з Богом є перетворенням Божественної енергії. При цьому є потреба внутрішньої зміни самої людини. Адже за ступенем зміни її душі можна судити про енергію, яку людина одержує від Бога.

З цього міркування постає можливість вивести поняття Божественне. Божественне – це абсолютне. Якщо абсолютне реалізувати на плотському рівні, то це абсолютна краса, яку нам не дано описати, можна більше або менше передати її в мистецтві, в образах, більш менш відповідаючи цій красі. Ці витвори мистецтва стають віхами на цьому шляху священного. Таким чином, можна сказати, що священне є процес, а не щось статичне. Ми звикли розглядати священне, як статичне. Ось це, чаша дієприкметника, конкретне священне, але це чаша є священною тому, що вона є засіб дієприкметника, ведуча до Божественного. Засіб руху моєї душі.

Метафорою тут може бути «дзиґа» – доки вона крутиться, відповідаючи своїй суті. Коли ж припиняє крутиться – її існування стає неадекватним значенню цієї речі. Поки є енергія, яка його крутить – є дзиґа, поки є Божественна енергія в нас – ми є людьми. Якщо немає в людині Божественної енергії, ми залишаємося за формою людьми, але, по суті своїй, не адекватні своєму призначенню. Одним з шляхів цього закручування, придбання енергії – є сакральна метафора. Вона дуже насичена у Старому Заповіті, в творах святих батьків, особливо у Авви Дорофія. Від ступеня перетворення людини можна судити про ту енергію, яку він одержав від Бога. Без Бога, в цьому значенні, людина не може «крутитися». Для дзиґи людина є Богом. Сакральна метафора тут виступає в образі думок, в ладі думок, направлені в певній інтенції.

Метафора допомагає пізнати сакральне значення релігійної комунікації. Сакральний текст багатошаровий і через особливий вид метафор розкривається потрібне значення. Дану думку підтверджує думка Блаженного Августина – всякий текст, який може зрозуміти інакше, ніж то припускає його буквальне значення, що дозволяє говорити про можливості метафори, яка знаходить і розкриває приховані значення[3,с.167].

Метафоризація як сакралізація і сакралізація як метафоризація – це естетичний прийом розуміння сакральних значень. Він полягає в тому, що коли не вдається зрозуміти сакральне значення, а це повністю ніколи не вдається зробити, тому, що сакральний текст, на відміну від наукового, багатошаровий. Науковий текст прагне однозначності: «е = мс2», де не важко визначити що таке «е», що таке «м» і що таке «с». Сакральний текст відкривається через дві обставини: через здатність читаючого і через гіперсуб'єкта. Бог відкриває людині стільки, скільки їй необхідно. Тому цей текст завжди багатошаровий, але бажання людини зустрічі з трансцендентним постійно вабить її. Суб'єкт може стикнутися з Божественним значенням через естетичну насолоду. Це відбувається, коли ми текст сприймаємо як метафору.

Метафоризацію можливо розглядати як засіб людини для поглиблення в значення, розкриття значення, а сакралізацію як діяльність Творця.

Значення сакральної метафори досить велике: вона і розкриває значення сакрального, і наближає людину до трансцендентного. Але є і інша сторона сакральної метафори, яка залежить від її інтерпретації. Якщо людина не розуміє Божественне значення, це не так страшно, а якщо людина спотворює Божественне значення, то це гріх, і розглядається як шкода людини, оскільки випадкового нічого немає в Божественній архітектоніці. Кожне значення священного, скажемо з Біблії, розраховано на певне полягання душі. «Задача інтерпретатора зводиться тільки до того, щоб вірно його інтерпретувати»[2].

Через метафору людина може виразити Божественні знаки, як, наприклад, виражає святий Симеон Новий Богослов в своїх віршах називає його «вогнем невидимим», хоча і затверджує його видимість: «Є воістину вогонь Божественний, нестворений і невидимий, Безвладний і нематеріальний»[4,с.171].

З естетичної точки зору реальність може по-різному впливати на людину, і від сприйняття реальності в житті людини багато що залежить. Людина, втрачаючи естетичне відчуття радості і задоволення, занурюється

в світ печалі, смутку, а навіть гірше цього, в світ агресії. Знаходячись в «сирій темниці», вона починає придумувати собі життя, яке б заповнювало цю сірість і одноманітність. Людина втрачає гармонію цінностей людського буття. За таких обставин їй потрібен механізм заповнення. В просторі релігійної комунікації, людина знаходить це заповнення, як сказано в Євангелії: «Я є шлях і істина і життя»(Від Іоанна, Гл.14, 6). Людина живе і радіє життю тоді, коли відчуває повноту і гармонію життя, у тому числі й естетичну. Цей процес можна інтерпретувати як еманацію енергії, що відбувається в релігійній комунікації. Це відчувається, коли є еманація Бога через сприйняття світу як втілену еманацію Бога. І тоді світ для нас стає красивим і гармонійним.

Говорячи про еманацію, необхідно говорити про її вираз. Коли людина хоче пояснити, що відбувається еманація енергії з трансцендентного світу, то це якось необхідно передати. А чи може людина найвищий процес еманації Божества і Божественного значення передати неадекватним словесним рядом? Тоді виникне питання: «А хто зрозуміє його?». Отже, необхідно збудувати досконалий і дуже пристойний літературний ряд, щоб процес еманації міг бути комусь зрозумілий. Іншими словами, людина може цю ідею оформити в естетично оформленому словесному ряду. Цим адекватно оформленим словесним рядом є метафора.

В іншому випадку людина не може виразити процес еманації. Божественний лик трансцендентний і осягаємо його тільки на естетичному рівні.

Наявність енергії знаходиться людиною в просторі релігійної комунікації свідчить відмінністю шляху священного від псевдосвященної, в якому не тільки немає цієї енергії, але і ця енергія не накопичується, а вилучається через спокуси людини. Тому в основі сакральної метафори завжди лежить естетичне явище, у зв'язку з чим вона спирається або на гармонію і красу, що ведуть до Божественного, або на псевдогармонію і псевдокрасу, що ведуть до псевдобожественного, диявольського.

Йдучи шляхом псевдосвященного, людина витрачає свою енергію на панування над іншими, керуючись любов'ю не альтруїстською (священною), а егоїстичною. Одночасно людина є вирішальною ланкою в творінні, оскільки має відповідальність.

Інший шлях у людини, що стала на шлях священного і бажає пізнавати істину трансцендентного і наближатися до неї. Тоді у людини з'являється мета, інтерес, радість, захоплення. М.М.Пришвін в своєму творі «Зачарований мандрівник» помічає: «У мене зараз була мета писати про коханого, з цього разу я почув в собі невичерпний запас сили уваги до людей, яка не залишає мене і зараз і, мені віриться, ніколи не покине»[5,с.471].

Ми усвідомлено говоримо «пізнавати» істину трансцендентного, а не «пізнати», оскільки знаємо, що в Біблії сказано: «як незбагненні долі Його та несповідимі дороги Його!»(Рим., Гл.11,33), тому істину трансцендентного повністю пізнати неможливо, людина пізнає стільки, скільки прочиняється їй в знанні.

Б.В.Раушенбах писав із цього приводу: «Існують два шляхи пізнання реальності: шлях логічного мислення і шлях споглядання. У логічного мислення є недолік: воно йде від однієї частковості до іншої шляхом строгих висновків, але при цьому завжди залишається в полоні даних частковостей. Споглядання позбавлено цього недоліку, воно дає картину

хоча і позбавлену дрібниць, але насичену повнотою. Споглядання має безумовну перевагу перед логічним мисленням <...> Адже в красі речей, які споглядають, просвічує вища краса Творця; їх треба бачити не тільки такими, якими вони є в повсякденному житті, але і метафорами вищого буття»[7,с.271].

На думку Плотіна, споглядання є не тільки вищим способом збагнення єства «непідвладного міркуванню» життя і глибин нашого чистого «я», але і онтологічний принцип самого життя у всьому різноманітті його форм: «Бо саме життя, на всіх його рівнях, є споглядання <...> Через споглядання можна дійти того, до чого люди дістаються обхідним шляхом – до сприйняття Краси»[1,с.42].

Споглядаючи істину трансцендентного, людина повністю, як і ціле, пізнати не може: швидше немає ні інструментів для пізнання, ні самої можливості, оскільки іманентний світ не може вміщати повністю зміст потойбічного світу. Тому істина, як ціле, повністю не пізнавана, але прочиняється через частину.

Пізнання істини Божої слід розглядати як процес еманації, при якому не силою розуму людини здійснюється цей процес, а шляхом відкриття знань Богом людині: «Хто любить Бога, тому дано знання від Нього»(1Кор., Гл.8,3).

Метафора не тільки як передача з невидимого у видиме, скільки приєднання частини до цілого. Унаслідок того, що ціле не пізнаване, тоді людина звертається до частини, як до частини цілого, структури; він вилучає її для наповнення якимсь змістом, потім структурує і міркує над роллю цієї частини по відношенню до того цілого.

Роль сакральної метафори безпосередньо сприяє виразу процесу еманації Божественного, що розширює свідомість людини для пізнання трансцендентної реальності. Метафоричність, стосовно даного дослідження, є основою духовного і естетичного мислення.

Список використаних джерел

1.Адо П. Плотин, или Простота взгляда / П.Адо. – М.: Греко-лат. Кааб. Ю.А.Шичалина, 1991. – 140с.

2.Барицкий Д., диакон. Роль и место тропа в герменевтическом процессе / Д.Барицкий. Научный богословский портал: Богослов.ру. 27.08.2009. – [Электронный ресурс] – Режим доступа к журналу: http://www.bogoslov.ru/text/453547.html.

3.Блаженный Августин. Христианская наука или основания священной герменевтики и церковного красноречия / Августин Блаженный. – С-Пб.: Библиополис, 2006. – 511с.

4.Иларион (Алфеев) епископ. Преподобный Симеон Новый Богослов и Православное Предание / И.Алфеев. – М.: Алетейя, 1998. – 676с. (Серия Византийская литература).

5.Прившин М.М. Собр. соч. в 8-ми т. – М.: Художественная литература, 1982. – Т.2. Автобиография, 1982. – 679с.

6.Радченко О. Язык как миросозидание: Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства / О.Радченко. – [изд. 3-е, стереот.]. – М.: КомКнига, 2006. – 312с. (История лингвофилософской мысли).

7.Раушенбах Б.В. Геометрия картины и зрительное восприятие / Б.Раушенбах. – СПб.: Азбука-классика, 2002. – 320с.

8.Тимофеева О. Кто сказал «сакральное»? Художественный журнал. Март 2009. 71/72. – [Электронный ресурс] – Режим доступа к журналу: http://xz.gif.ru/numbers/71-72/who-said/.

9.Хомский Н. Картезианская лингвистика. Глава из истории рационалистической мысли: Пер. с англ. / Предисл. Б.П.Наумова / Н.Хомский. – М.: КомКнига, 2005. – 232с. (История лингвофилософской мысли).

10.Шестаков В. Эстетическая философия Сьюзен Лангер // Лангер С. Философия в новом ключе: исследование символики, разума, ритуала и искусства. – М.: Республика, 2000. – 287с. (Серия мыслители XX века).

Кобылкин Д.С. Сакральная метафора в религиозной коммуникации

Рассмотрена роль сакральной метафоры, которая является средством восприятия процесса эманации Божественного, расширяющим сознание человека для познания трансцендентной реальности. Выявлено, что процесс эманации Божественного может быть постигнут человеком с помощью адекватного, эстетично оформленного словесного ряда, которым является сакральная метафора.

Ключевые слова: *сакральная метафора, религиозная коммуникация, эманация, эстетическое пространство.*

Kobilkin, D.S. The sacral metaphor in the religious communication

The role of sacral metaphor is investigated in this article, which is means of perception of process of God emanation. The sacral metaphor expands consciousness of the person for knowledge of transcendent reality. A person can assimilate the process of God emanation with help the words which are designed adequately and aesthetically. This is a sacral metaphor.

Key words: *sacral metaphor, religious communication, emanation, aesthetic space.*

УДК 130.32

Павлова Т.С.

Формування гегелівської методології: історико – філософський аспект

Проводиться історико – філософський аналіз формування філософської методології Г.В.Ф. Гегеля, особливо тих аспектів, що стосуються права.

Ключові слова: *методологія, суспільство, особа, право, розвиток.*

Філософсько – правова проблематика розглядалася Г.В.Ф. Гегелем на протязі всього розвитку його філософії. Специфічна, комплексна гегелівська методологія має велике історико – філософське значення. Розгляд її формування надає можливість відстежити основні принципи, на яких формується гегелівське філософсько – правове вчення. Методологічні проблеми сучасної філософії і юриспруденції можуть розглядатися лише з урахуванням історико – філософського спадку, і спадку Г.В.Ф. Гегеля зокрема.

Формування гегелівської методології залишається складним і невирішеним питанням, до спроб аналізу методології Г.В.Ф. Гегеля можна віднести роботи Базарова Л.В., Ільїна І., Бакрадзе К., Адорно Т., Гайма Р., Труфанова С.М. та інших. Метою даної статті є розгляд формування гегелівської методології щодо розгляду правової проблематики у таких роботах як «Феноменологія духу», «Наука логіки», «Філософська пропедевтика», «Енциклопедія філософських наук».

В «Феноменології духу» Г.В.Ф. Гегель говорить про єдність процесу розвитку права і моралі у рамках моральності, і у подальших роботах він додержується такого погляду, зокрема зазначає, що живий моральний світ є дух у його істині; подібно до того, як дух перш за все приходить до абстрактного знання своєї сутності, так мораль пропадає у формальній загальності права[7,с.257]. Метод, що показується Г.В.Ф. Гегелем у «Феноменології духу» є рух, взятого в цілому феноменального досвіду, у своєму розвитку кожен його одиничний прояв знімається, втрачає свою відокремленість і стає моментом цілого. Відбувається діалектичний рух. У цій роботі не тільки показаний цей метод, але і пояснено як він діє.

Робота «Феноменологія духу» є дуже важливою віхою у розвитку гегелівської філософії, її складність і водночас змістовність, притягували увагу багатьох дослідників. Так К. Бакрадзе, відзначає своєрідність «Феноменології духу», і важає її в тому, що в ній викладається теорія пізнання, історія пізнання людством дійсності у її логічній необхідності[3,с.65]. Т. Адорно зазначає, надаючи характеристику «Феноменології духу» Г.В.Ф. Гегеля, що його філософія є в іманентному змісті критична філософія[1,с.93]. На думку Р. Гайма, «Феноменологія

духу» є робота в якій міститься повна філософська система Г.В.Ф. Гегеля і більш пізнє викладення системи у її цілісності є тільки розкриття і доповнення того, що міститься у феноменології[5,с.205]. К. Маркс говорив про «Феноменологію духу» Г.В.Ф. Гегеля як про істинне джерело і тайну гегелівської філософії, а Енгельс, розумів її як паралель ембріології і палеонтології духу, відображення індивідуальної свідомості на різних ступенях її розвитку, що розглядаються як скорочене відтворення ступенів, історично пройдених людською свідомістю[12,с.278].

Наступна робота, «Філософська пропедевтика» (1808–1811). Важливість цієї роботи для розгляду полягає у тому, що у ній розглядається одна з основних проблем філософії Г.В.Ф. Гегеля – про відношення індивідуальної волі до загальної. Г.В.Ф. Гегель зазначає, щоб воля була істинно і абсолютно вільною, те, чого вона бажає, інакше кажучи, її зміст, не повинен бути ні чим іншим, окрім неї самої. Вона повинна бажати тільки в середині себе, і предметом її повинна бути лише вона сама. Чиста воля, таким чином, бажає не якогось особливого змісту заради її особливості, а щоб у своїх діях воля, як така, була вільною і отримувала б свободу, іншими словами, щоб здійснилася загальна воля. Подальше визначення і розвиток цього загального принципу волі являє собою вчення про право, обов'язок і релігію. Мислитель надає принципове визначення волі, яке буде розвиватися ним у подальших роботах, суть його можна виразити наступним чином: направленість чистої волі є такою, щоб загальна воля стала дійсністю. Право, обов'язок і релігія, також визнаються у цій роботі особливими визначеннями свідомості, а свідомість, їх підставою.

Філософ у зазначеній роботі звертає увагу на недостовірність чуттєвого сприйняття таких категорій як справедливість, добро, несправедливість, зло, оскільки воно цілком є суб'єктивним. Об'єктивне, загальне є дещо, що відноситься до міркування, або, краще сказати, поняття[9,с.7–15]. Таким чином морально–правові категорії розглядаються у цій роботі Г.В.Ф. Гегелем як поняття, що є об'єктивними, а не суб'єктивними.

Мислитель виділяє теоретичну і практичну свідомість, при теоретичній діяльності, дух встановлює лише форму, при практичній – він є творцем і змісту. І зміст права виділяється ним як особиста свобода. Розуміння права як свободи, при чому свободи не як абстрактного поняття, а індивідуальної, конкретної, реальної, особистої свободи особи, залишається визначальним у процесі розвитку уявлень про право. Тому принцип, якій закладений у цій роботі – є принцип права як особистої свободи – свободи волі. Щодо проблеми співвідношення особливої і загальної свободи, Г.В.Ф. Гегель зазначає, що особливість або одиничність людини не перешкоджає загальній волі, а підпорядкована їй[9,с.19–28].

Цікавими є роздуми філософа у цій роботі про право, він зазначає, що право не цікавиться людиною в плані особливих визначень, таких як прагнення до пізнання, до збереження свого життя, свого здоров'я та ін. Воно не ставить собі мету сприяти їй у відношенні цих визначень або надавати їй тут якусь особливу допомогу. Право не залежить від того наміру, який має особа. Право не пов'язане з внутрішньою впевненістю у тому, співпадає або суперечить праву здійснене нею. Право не надає значення також і тому умонастрою, з яким щось здійсняють. У якості засад права, у цій роботі, таким чином філософ визначає його універсальність, оскільки воно регулює загальні питання, що звичайно містять у собі особливе, але в універсалізованій формі; а також застосуваня його лише до

об'єктивованих дій у зовні, а не намірів особи. До наступного принципу можна віднести роз'єднання сфери регулювання права і моралі. Хоча вони і розглядаються філософом як взаємопов'язані сфери, що розвиваються разом, але у той же час і мають відмінності. Він зазначає, що мораль вимагає не тільки дотримання права по відношенню до інших, а, навпаки, поєднує з правом умонастрій, що є в тому, щоб поважати право заради права. Мораль вимагає навіть, щоб перш за все було дотримано права і лише після того, як воно вичерпане, вступали б в дію моральні визначення. Щоб вчинок мав моральну цінність, необхідне розуміння того, є він справедливим чи несправедливим, є він хорошим чи дурним. Таким чином право виступає як дещо негативне, для його реалізації достатнім є не порушувати прав інших і не має ніяких вимог щодо здійснення на користь особи якихось позитивних дій, у той час, як мораль вимагає і позитивного відношення, наприклад вимога допомоги тому, хто цього потребує – це наступна засада.

У розділі першому «Філософської пропедевтики» Вчення про право, Г.В.Ф. Гегель зазначає, що необхідно розглянути: 1) право саме по собі і 2) його існування у громадянському суспільстві. Це зауваження Г.В.Ф. Гегеля має наслідком те, що навіть у своїй роботі «Філософія права», право буде розглядатися у розділі про громадянське суспільство. Це надає сутнісну характеристику праву, воно по суті регулює суспільне громадянське життя, а не має політичний характер. До засад відноситься і встановлення меж правового регулювання, право регулює лише ті питання, що відносяться до захисту свободи, все інше не є предметом його регулювання, сьогодні ця засада звучит так: все, що не заборонене законом – дозволене. Філософ говорить про це наступним чином: є дозволеним, а тому і не приписане правом все, що не стісняє свободи інших, інакше кажучи, все, що не перешкоджає їх актам[9,с.32–38].

Цікавим є у цій роботі розділення Г.В.Ф. Гегелем права на загальне і особливе, де загальне право розуміється як право взагалі, а особливе право, як право на річ. Завдяки такому розділенню, висувається принцип загальної поваги до права як такого і можливості оспорювання лише особливого права. Завдяки цьому право виступає як абсолют, визнавати який зобов'язані всі. Що стосується особливого права, то тут можуть виникати питання наприклад, про підстави набуття права власності на річ, та ін.

Та реальність, що виступає у подальших роботах як об'єктивний дух, у «Філософській пропедевтиці» має назву практичний дух, але оскільки основним визначенням його є свобода волі, то це є чергова спроба осягнути всю ту реальність, що як результат постає під назвою об'єктивний дух. Наступним принципом у праві є об'єктивація волі. Воля у праві міститься як об'єктивована воля – діяльність, вчинок. У вчинку ж до правової сфери відноситься лише те, що містилося у намірі особи. У визначенні права окрім свободи, на перший план виходить визнання іншого як особи, тобто як суб'єкта права. Що суперечить праву, є такий вчинок, яким людина не визнається як особа, інакше кажучи, вчинок, що порушує сферу свободи людини.

Наступною засадою, що є загальною як для моралі так і для права є розумність обов'язку, суть якого є добро. Добро – це коротке зазначення суті обов'язків, а саме суті тих основних визначень, змістом яких є необхідні людські відносини; іншими словами, воно є розумним в них. Зло – це те, що умисно направлене на руйнування такого відношення[9,с.199–201].

«Наука логіки» (1817). Про важливість методів дослідження, які філософ надає у роботі «Наука логіки» для розгляду правової проблематики говорить чітке зазначення у «Філософії права» про те, що природа спекулятивного знання детально розроблена у «Науці логіки», а в цій роботі де не де добавлені пояснюючі зауваження щодо процесу і методу [8, 44]. «Філософія права» у методологічному плані спирається на «Науку логіки».

С.М. Труфанов, розглядаючи гегелівську «Науку логіки», зазначає розповсюджений жарт, що «в Гегеля важко увійти, але ще важче з нього вийти»[14,с.113]. З цим важко не погодитися, оскільки не дивлячись на всю складність його філософії, вона є на стільки змістовною і багатогранною, що постійно притягує до себе дослідника все новими гранями, що постійно перед ним відкриваються.

У «Науці логіки» розкривається діалектичний метод Г.В.Ф. Гегеля, який є одночасно і методом наукового дослідження і об'єктивним процесом. Філософа не задовольняє підхід до логіки як науки про мислення, яку цікавить лише форма мислення, а не його зміст, тому і істина знаходиться за межами логіки. Така точка зору склалася на припущенні роздільності істині і достовірності, змісту і пізнання. Логіка, по суті виступає як діалектика, виступає універсальним методом пізнання для всіх сфер буття духу, у тому числі і права.

В «Науці логіки», яка ще зветься «велика логіка» на відміну від «малої логіки», що викладена в «Енциклопедії філософських наук», Г.В.Ф. Гегель визначає логіку як основну філософську дисципліну. Логіка постає у концепції філософа як філософська наука, яка аналізує мислення і науковий метод, що у поняттях пізнає світ. Оскільки предметній зміст і метод його пізнання співпадають, тому логіка співпадає з онтологією, і у сущому є визначенням думки. У системі мислителя філософські науки мають прикладний характер, оскільки є заснованими на логіці. Логіка таким чином постає не лише як теоретичне вчення про поняття, а й як така, що містить у собі всі форми дійсності, як концепція.

У логіці може бути застосований метод феноменології при розгляді розвитку чистих логічних форм, таких як категорії, поняття. Категорії мислитель показує як такі, що існують об'єктивно, реально, емпірично і являють собою розкриття абсолютної ідеї. Метод повинен бути покладений в основу системи, а без системи не може бути науки. Логіка виступає у філософії Г.В.Ф. Гегеля як система логічних категорій, що являють собою цілісність. Це викладення представлене як процес, у якому логічні категорії перераховуються повністю і у своїй повноті. Щоб з'явилося ціле як нова категорія, необхідно, щоб категорія була вичерпана і знехтувана, на її місце прийшла інша, при цьому, ця інша зберігає результати попереднього розвитку і виступає як розвинуте ціле. Категорії є формою, у якій розвивається логічна ідея. У поняттях містяться протиріччя, тому рух мислення є віднаходженням і вирішенням цих протиріч, цей рух зветься діалектикою. У русі мислення є три сторонни – це покладена, протиставлена і така, що сполучає сторони.

Основними поняттями діалектики є єдність протилежностей. Абсолютна негативність є у тому, що є два заперечення, які повертаються до ствердження і таким чином розвивається мислення. Абсолютна негативність має свій метод – це діалектика. Логічне мислення являє собою процес, що відбувається як рух уперед. Думка рухається від абстрактних

до конкретних, від безпосередніх до опосередкованих, від простих до складних понять.

Логіка виступає як наука про чисту ідею у стихії чистого мислення, а чиста ідея виступає предметом логіки. Оскільки предметом логіки є чисте поняття, чиста ідея, то вона є наукою змістовною, а не формальною. Логіку слід розуміти як систему чистого розуму, як царину чистої думки. Ця царина є істина, якою вона є без викривлень, в собі і для себе самої. Як зазначає Т.І. Ойзерман, філософія у Гегеля виступає як мислення мислення. Але ж мова йде не про всяке мислення. Гегель говорить про чисте (у кантівському сенсі слова) мисленні, зміст якого не черпається з чуттєвих сприйнять. Цей зміст, що виявляється у процесі саморозвитку поняття, чисто логічному процесі, що породжує все нові визначення буття, сутності і самого поняття, яке є за висловом Гегеля, істина буття, а також істина сутності. При цьому істина розуміється не як відповідність уявлень, понять визначеним предметам, явищам, процесам. Істина, як поняття, як чисте мислення взагалі, існує по Гегелю, безвідносно до людини; вона – вища об'єктивна реальність, абсолютна ідея, Бог[13,с.84].

Мислення приходить до чистого поняття шляхом його руху у процесі якого воно упорядковує категорії. У процесі пізнання, категорії виступають як визначення предметів, що є зовнішніми, коли до уваги береться зовнішня сторона, прояви предметів, потім категорія визначає внутрішню суть, зміст, будову предмету, розглядаються зв'язки предмету з іншими предметами, а потім – відбувається поєднання зовнішнього і внутрішнього і дається повне визначення поняття. Цей рух розглядається мислителем у трьох розділах його «Науки логіки»: «Вчення про буття», «Вчення про сутність» та «Вчення про поняття». Рух мислення відбувається від абстрактного до конкретного. Це означає, що від менш змістовних категорій, наше мислення направляється до більш змістовних. Результатом цього руху є злиття двох протилежних категорій в третій.

Вся дійсність, на думку філософа, є охваченою діалектикою. Г.В.Ф. Гегель визначає діалектику, як рушійний принцип поняття, як не лише руйнуючий, але і такий, що породжує відособлення загального[8, с.91]. У відповідності до діалектичного методу, все приводиться до єдності, до цілого, до гармонії абсолютного. Поняття тлумачиться онтологічно, безвідносно до людського мислення, логічним саморозвитком поняття є рух від свідомості до абсолютного знання. Розум не привноситься у предмет ззовні, сам предмет містить у собі розумність.

Дивним здається філософу коли для народа стає непригодною, наприклад, наука про його державне право, його переконання, його звичаї, що відображені у моральності або коли він втрачає свою метафізику, коли дух, що займається своєю чистою сутністю, вже не має у ньому дійсного наявного бутя. Непригодність вчення про державу і право у мислителя дорівнюється до втрати метафізики взагалі. Мислячий розум – ось визначення людини[6,с.106].

Основи права Г.В.Ф. Гегель бачить у сфері духу. Як зазначає В.А. Бачинін, у філософсько–правовій концепції Г.В.Ф. Гегеля мова йде про невідповідність того що є, тому, що повинне бути. Але ця суперечність не є недоліком, навпаки, саме вона обумовлює необхідність філософського осмислення права, його розумності. Діалектична методологія Гегеля дозволила використовувати в соціально–філософських дослідженнях наступні аспекти принципу суперечності: 1. У кожному соціальному

феномені містяться і можуть бути виявлені різні за своєю вагомістю пари протилежних сторін, властивостей, якостей, функціональних особливостей, що взаємно обумовлюють і одночасно взаємно виключають одна іншу, що знаходяться у відношенні взаємозалежності і разом з тим володіють відносною самостійністю. 2. Основні ознаки відносин протилежностей є не тільки взаємне осмислення і взаємне проникнення, але і змістовно–функціональна «асиметрія», тобто наявність ведучої і відомої, домінуючої і підлеглої сторін, кожна з яких володіє власною тенденцією змін, що підпорядкована як зовнішньому впливу, так і внутрішній логіці свого саморозвитку. 3. Кожне конкретне соціальне протиріччя проходить у своєму розвитку ряд ступенів від виникнення до остаточного вирішення; воно не в змозі нескінченно перебувати в застійному положенні завмерлої антитези і рано чи пізно самоліквідується. 4. Соціальне протиріччя володіє «чуттєво–надчуттєвою» природою, тобто має чуттєво сприйняту форму, в якій є його внутрішній, «надчуттєвий» зміст, що виявляється з його впливу на оточуючу дійсність. 5. Соціальне протиріччя являє собою суспільні відносини, у яких сторони пов'язані безпосередніми і опосередкованими, постійними і змінними, матеріальними і духовними путами між собою і з усією соціальною системою. 6. В залежності від змістовно–функціональних особливостей соціальних протиріч останні або сприяють стабілізації суспільної системи, упорядкуванню її структур, збільшенню ступені її цивілізованості, або ж, напроти, ведуть до її дезорганізації, дестабілізації та деструкції. 7. Абсолютна більшість соціальних протиріч виникають, загострюються і вирішуються при обов'язковій участі соціальних суб'єктів, в результаті їх конструктивних чи деструктивних зусиль. 8. Соціальні протиріччя є наслідками дій одних конкретних факторів і причинами виникнення інших, таких же конкретних явищ і процесів; кожне протиріччя, вирішуючись, неминуче веде до того, що у рамках того ж соціального простору неминуче виникають нові протиріччя і в цьому складається непереборний драматизм буття, де гармонія відносна, а протиборство у самих різних його формах є абсолютним і неможливим. 9. За рахунок динаміки виникнення, загострення і розширення множини конкретних соціальних протиріч здійснюються благотворні чи злоякісні зміни у змісті соціальної реальності[4,с.171–172]

Принципи і засади, які можна визначити з цієї роботи, що мають значення для аналізу права, є такими: філософія, як наука не може запозичати свій метод у підлеглих їй наук, зовнішнього споглядання, зовнішній рефлексії, її метод повинен виходити з розуму, що є дух; розум є діалектичним; іманентний розвиток поняття виступає як абсолютний метод пізнання; основним визначенням дійсності духу є знання себе; логіка повинна займатися не лише формою мислення, але і його змістом; істина розуміється як відповідність мислення предмету; чиста наука передбачає вивільнення від протилежності свідомості і її предмета; логіка являє собою систему чистого розуму, істини; логіка поділяється на об'єктивну і суб'єктивну, об'єктивна логіка займає місце онтології і взагалі метафізики, суб'єктивна логіка – це логіка поняття, але фактично вона є єдиною; розвиток є саморозвитком абсолютного духу, якій проходить три етапи – буття, сутність, поняття; діалектика є застосування тезису, антитезису і синтезу як нового тезису; в основі діалектики лежить принцип протиріччя; логіка має три частини: логіку буття, логіку сутності і логіку поняття; начало науки є одночасно і буття і небуття; буття має три значення, воно виступає як визначеність

(як якість), як знята визначеність (як кількість), як якісно визначена кількість (як міра); сутність визначається як проста у собі суща сутність у своїх визначеннях у середині себе, тобто рефлексія буття, як така, що переходить у наявне буття, відповідно до свого існування і явища, як сутність, яка єдина із своїм явищем, тобто як дійсність; поняття містить у собі як буття так і сутність, воно набуває вищого поняття самого себе у науці логіці, воно є чисте поняття, яке саме себе розуміє.

У завершенні своєї роботи «Наука логіки» Г.В.Ф. Гегель говорить про велике значення описаного ним методу для філософії. Він зазначає, що у якості методу слід розглядати лише рух самого поняття; природа цього руху вже є пізнаною, але, по–перше, тепер слід розглядати його у тому значенні, що поняття є все і що його рух є загальна абсолютна діяльність, рух, що сам себе визначає і сам себе реалізує. Метод повинен бути тому визнаним необмежено загальним, внутрішнім і зовнішнім способом і абсолютно нескінченною силою, якій ніякій об'єкт, оскільки він представлений як зовнішній об'єкт, що віддалений від розуму і незалежний від нього не може здійснювати спротив, не може мати іншої природи по відношенню до методу і не бути проникнутим ним. Метод є тому душа і субстанція, і дещо є осягнуте у понятті і пізнане у своїй істині лише тоді, коли воно повністю підпорядковане методу; він власний метод всякої справи, як такої, оскільки його діяльність міститься у понятті[6,с.106]. На думку Т.І. Ойзермана, перехід кількісних змін у якісні фактично з'являється у Гегеля основним законом буття, єдність протилежностей і протиріччя – основний закон сутності, а заперечення заперечення в рівній мірі відноситься до всіх трьох основних розділів «Науки логіки»[13,с.128].

На думку Р. Гайма, у Гегеля логіка як така є у той же час метафізикою, а метафізика є настільки ж логікою. Цей тотожний характер у своїй теперішній «Науці логіці» Гегель пояснює відкритим примиканням до феноменології[5,с.238–239].

На думку І. Ільїна, гегелівська діалектика є не метод людського суб'єкта, що прилагається або застосовується до предмету; але, перш за все, метод об'єкта, що пізнається. Він належить до об'єкта самостійно; але у процесі пізнання він наповнює собою і душу суб'єкта, який пізнає, оволодіває нею, здійснює себе в ній, і в результаті стає методом як об'єкта, так і суб'єкта. У пізнанні душа людини починає жити «діалектично» лише тому, що предмет так живе; лише так, як це робиться у предметі[11,с.116].

«Енциклопедія філософських наук» (1817) Ця робота виходила і під іншою назвою – «Система філософії». Робота складається з трьох частин: «Наука логіки», «Філософія природи» і «Філософія духу». У цих трьох частинах показаний рух ідеї у – собі і для – себе до ідеї у її інобутті, та повернення ідеї з інобуття до себе. У першій частині «Енциклопедії філософських наук», яка має назву «Наука логіки» Г.В.Ф. Гегель у більш скороченій формі, ніж в окремо виданій роботі «Наука логіки» викладає основи логічного вчення, у другій частині «Філософія природи» він розглядає натурфілософію, яка розуміється як інобуття ідеї, у частині третій «Філософія духу», він розглядає яким чином ідея повертається до себе, знявши при цьому своє природне інобуття.

В «Енциклопедії філософських наук» Г.В.Ф. Гегель викладає у вигляді системи наукове знання. Із самої назви видно, що в даній роботі енциклопедично, коротко викладені основні положення системи, а розгляд окремих наук містить лише загальні начала. Він говорить про істину як

предмет філософії, предметом мислення виступає саме мислення, метою філософії як і всякої іншої науки стає прийти до своєї вихідної точки, осягнути поняття свого поняття, що нагадує рух по колу. Філософ надає розуму статус предмету філософії. Істина, на думку Г.В.Ф. Гегеля, є система, а філософія є наука про істину. У першому томі «Енциклопедії філософських наук» Гегель визначає предметом філософії мислення. Але це – вільний акт мислення; воно вільно стає на ту точку зору, на якій воно існує для себе самого і, відповідно, саме породжує і надає собі свій предмет[10,с.102–103].

Робота Г.В.Ф. Гегеля «Енциклопедія філософських наук» являє собою систему розвитку наукового знання. Правова проблематика розглядається у томі третьому «Філософія духу», там де мова йде про об'єктивний дух. Дух тут розглядається як такий, що повертається від свого природного інобуття до себе. Вчення про дух у цій роботі вже виступає як структуроване, поділене на суб'єктивний, об'єктивний і абсолютний дух. Об'єктивний дух вже представлений як поділений на право, мораль, моральність.

У «Філософії духу» розглядається суб'єктивний, об'єктивний і абсолютний дух. Суб'єктивний дух являє собою індивідуальну, але таку, що є соціально і природно обумовленою свідомість. Об'єктивний дух є сферою буття суспільного, до якого він відносить абстрактне право, мораль і моральність. Абсолютний дух являє собою суспільну свідомість, яка виражена у світоглядних формах. У філософії дух необхідно розуміти як необхідний розвиток вічної ідеї, а із поняття духу розвинути те, що складає особливі частини науки про дух. Із логічної ідеї, або загального поняття спекулятивне мислення розкриває свій предмет, виводить особливе поняття.

Розвиток духу є у тому, що він існує:

1. У формі відношення до самого себе; що у його межах ідеальна тотальність ідеї, тобто те, що складає його поняття, постає для нього як така, і його буття є в тому, щоб бути у собі, тобто бути вільним, – це суб'єктивний дух;

2. У формі реальності, як такий, що породжується духом і є породжений ним світ, у якому свобода мвститься як наявна необхідність, – це об'єктивний дух;

3. Як у собі так і для себе суща і така, що вічно себе породжує, єдність об'єктивності духу і його ідеальності, або його поняття, дух у його абсолютній істині, – це абсолютний дух[10,с.32].

У роботі «Енциклопедія філософських наук» можна спостерігати систему філософії Г.В.Ф. Гегеля у її загальному вигляді. Об'єктивний дух, у рамках якого розглядається філософом правова проблематика, вже виділений у окремий вид духу. У введенні до тому третього, якій має назву «Філософія духу» Г.В.Ф. Гегель зазначає, що пізнання духу є саме конкретне і тому саме високе і складне. Пізнай самого себе – ця абсолютна заповідь ні сама по собі, ні там, де вона була висловлена історично, не має значення тільки самопізнання, направленого на окремі здатності, характер, схильності і слабкості індивідуума, але значення пізнання того, що є достовірне у людині, достовірне у собі і для себе, – пізнання самої суті як духу[10,с.6]. Наука про людину має значення лише у тому разі, якщо вона займається не випадковим у людині, а пізнанням загального, тобто духу. Тільки завдяки пізнанню загального можна визначити за словами, Г.В.Ф. Гегеля, «субстанціальність характеру», прийти до розуміння «великих людських характерів». Дух необхідно розуміти як відображення вічної ідеї, як розвиток і здійснення. У природі духу закладене пізнання ним свого поняття, тому наука, у тому числі і філософія, має на меті вивчати осягнення духу самим собою.

У філософії дух необхідно розуміти як необхідний розвиток вічної ідеї, а із поняття духу розвинути те, що складає особливі частини науки про дух. Із логічної ідеї, або загального поняття спекулятивне мислення розкриває свій предмет, виводить особливе поняття.

Щодо співвідношення цих трьох робіт «Феноменологія духу», «Наука логіки», «Енциклопедія філософських наук» немає єдиної думки. Але вказівка щодо цього прямо міститься у передмові до першого видання роботи Г.В.Ф. Гегеля «Наука логіки», де він зазначає, що за першою частиною «Енциклопедія філософських наук», що містить феноменологію, буде друга частина, що повинна була містити логіку і обидві реальні дисципліни філософії – філософію природи і філософію духу, – так що цією частиною закінчувалася б сама філософія. Але необхідність розширити об'єм логіки, що взята сама по собі, побудила мене випустити її у світ окремо; вона таким чином, складає, згідно цьому розширеному плану, перше продовження «Феноменології духу»[6,с.20–21].

Зазначені роботи являють собою певний важливий етап розвитку гегелівської філософії. Вони відображують формування основних методологічних засад, що застосовувалися і розвивалися мислителем на протязі усього його творчого шляху.

Аналіз зазначених робіт дає можливість зазначити, що до філософсько – правової методології можна віднести наступні принципи: методом дослідження права є філософський метод, філософія є наукою всіх наук, для усвідомлення духу особі необхідно усвідомити саму себе, право слід розглядати через категорії буття, сутність і поняття, пріоритет раціонального способу пізнання над чуттєвим, розуміння необхідності обов'язку для моралі і права. Методологія Г.В.Ф. Гегеля дозволяє розглянути право у контексті моралі і моральності, без відриву від дійсності.

Список використаних джерел

1. Adorno T.W. Drei Studien zu Hegel / Adorno T.W. Frankfurt a/. – M, 1963. Базарова Л.В.. Философия права Гегеля: современный взгляд на проблему / Л.В. Базарова // «Новые» и «вечные» проблемы философии. – Новосибирск, 2000. – С.96–104.

2. Бакрадзе К. Система и метод философии Гегеля / Бакрадзе К. – Тбилиси, 1958.

3. Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права / В.А. Бачинин. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр пресс», 2006. – 1093 с.

4. Гайм Р. Гегель и его время /Р. Гайм. – СПб.: Наука, 2006. – 391 с.

5. Гегель Г.В.Ф. Наука логики / Г.В.Ф. Гегель. – СПБ.: Наука, 1997. – 800с.

6. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. Философия истории / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Эксмо, 2007. – 880 с.

7. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель – М.: Мысль, 1990. – 526 с.

8. Гегель Г.В.Ф. Философская пропедевтика / Г.В.Ф. Гегель // Работы разных лет. В двух томах. Т.2. М.: Мысль: 1973. – 630 с.

9. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук / Г.В.Ф. Гегель. – Том 3. – Философия духа. – М.: Мысль, 1977. – 471с.
10. Ильин И.А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека: в 2 т. / И. А. Ильин. – СПб.: Наука, 1994 . – 541 с.
11. Маркс К., Енгельс Ф. Твори / Маркс К., Енгельс Ф. – К.: Держ. вид–во. політ. літ., 1958. – Т.1. – 698 с.
12. Ойзерман Т.И. Кант и Гегель (опыт сравнительного исследования) / Т.И. Ойзерман. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2008. – 520 с.
13. Труфанов С.Н. Наука логики в доступном изложении / С.Н. Труфанов. – Самара: 1999. – 119 с.

Павлова Т.С. Формирование гегелевской методологи: историко – философский аспект
Проводится историко – философский анализ формирования философской методологи Г.В.Ф. Гегеля, особенно тех аспектов, которые касаются права.
Ключові слова: *методология, общество, лицо, право, развитие.*

Pavlova, T.S. Forming Hegels methodologies: historical is a philosophical aspect
Historical is conducted is a philosophical analysis of forming philosophical methodologies G.V.F. Hegel, especially those aspects which touch a right.
Key words: *methodology, society, person, right, development.*

УДК 1(092)(477) «17»:141.132 **Курпіль Н.І.**

Гносеологічна теорія В.М.Карпова: складові суб'єкта пізнання

Головним моментом гносеологічної теорії В.М.Карпова є суб'єкт. Вибудовуючи свою теорію, вітчизняний філософ вказує на розрізнення складових суб'єкта, які не можна дискредитувати, намагаючись при цьому уникнути суб'єктивізму.

Ключові слова: *гносеологія, самопізнання, суб'єкт, свідомість, душа.*

Співвідношення духовного та фізичного – це проблема, яка розглядалася у площині багатьох аспектів філософського знання. Філософи не одного покоління будували свої теорії на основі різного бачення, щодо вирішення цієї проблеми. В гносеології це співвідношення є взаємним зв'язком суб'єкта та об'єкта пізнання. Проте, більшість із них сходились на думці, що поняття «суб'єкт» і «об'єкт» є різними, але в той же час, пов'язаними одне з одним. Між ними немає абсолютних меж.

На початку XIX ст. гносеологічна проблематика була в центрі уваги вітчизняних філософів. При цьому, акцент ставився переважно на її суб'єктивні складові. Можливо цьому сприяла традиція осмислення проблем духовності людини, яка започаткувалася ще з часів філософії Сковороди та знайшла своє продовження у дослідженнях сучасних українських та російських філософів.

У даній статті йдеться про основні складові суб'єкта пізнання гносеологічної теорії вітчизняного філософа Василя Миколайовича Карпова (1798-1867). Він ототожнював суб'єкт та об'єкт пізнання. За допомогою особливого світу мисленнєвої діяльності, яка являється умовою їх зв'язку та пов'язує пізнання із буттям. Початковим моментом пізнання мислитель називає людину. «Людина утворює нову сферу життя, яка є посередником між протилежними сферами – фізичним і духовним»[1,с.28]. Мабуть недаремно, наприкінці своєї творчої діяльності В.Карпов акцентує увагу на проблемах самопізнання та психології, а останньою його філософською працею є «Вступні лекції в психологію»(1868)[1].

Він неодноразово наголошував на виключній важливості внутрішнього способу пізнання, за допомогою якого відкриваються явища внутрішнього та зовнішнього світу. Усі ці явища центруються нашим «Я» в його рефлексивних та арефлексивних, актуальних та диспозиційних вимірах. Але, чи відображає, на думку В.Карпова, знання про всякий предмет зовнішнього світу наші суб'єктивні переживання? Тобто, ті явища суб'єктивної реальності, у яких людині дається зміст певного предмета.

Щоб дати відповідь на це питання – потрібно детально розглянути складові суб'єкта пізнання у гносеологічній теорії В.Карпова. На його думку, суб'єктивна реальність включає у себе деякі складові, які неможна дискредитувати. У своїй гносеологічній теорії В.Карпов виділяє такі складові суб'єкта пізнання: свідомість, «Я», душу.

Якщо говорити про розуміння свідомості, то сьогодні її значення досить неоднозначне. Представники філософських шкіл XX ст. по різному описували свідомість: з точки зору її феноменальної виразності (Е.Гуссерль, Ж.-П.Сартр); феноменально-тілесного рівня (Ф.Ніцше, М.Мерло-Понті), детермінації свідомості через мовні структури несвідомого (структуралізм, психологізм). Такі тлумачення здебільшого призводили до теоретичної безвиході у розумінні свідомості. До прикладу – рішуче виведення Е.Гуссерлем свідомості за межі природного в подальшому привело до загрози розчинення суб'єкта в «ніщо». Досліджуючи термін екзистенціалізму через призму свідомості і міркуючи про те, що людське буття неможливе без звернення до свідомості, Ж.-П.Сартр дійшов висновку, що свідомість є чистою суб'єктивністю, вона – абсолютна.

Тобто, такі висновки переважно приводять до знищення суб'єкта у західній філософській традиції. Натомість, традицією української філософії було, і залишається, акцентування уваги на важливому значенні суб'єкта (свідомості, серця, душі) у пізнанні зовнішнього та внутрішнього світу.

На думку В.Карпова, у природі людини свідомість – це єдиний факт, який свідчить «про саму себе через себе». Явище нашої свідомості є цілком надійним та виступає у ролі висхідної, для більш глибокого пізнання нетривкого об'єкта. «Свідомість – це єдине безпосереднє явище, для пізнання якого не потрібно нічого іншого, крім нього, тоді, як сама вона безумовно потрібна для пізнання всього іншого»[1,с.7]. Якби це було не так, то пізнання взагалі виявилося б неможливим, адже будь-яке знання здійснюється через свідомість. Свідомість – носій змісту сприйняття, уявлення та думок окремо взятої людини.

Саме свідомість являється єдиним початком усього, що людина мислить, відчуває, бажає, які цілі перед собою ставить. Свідомість є початком пізнання, бо все, що попадає у її спектр, рано чи пізно, стає знанням. Саме знання засвідчує унікальний статус свідомості. Проте свідомість варто розглядати як поняття, значно ширше, ніж знання. Бо вона включає в себе рефлексію та саморефлексію.

Крім цього, В.Карпов підкреслює, що свідомість є також і початком буття. Хоч деякі філософи іноді намагалися пізнати природу саму по собі. Їх прагнення здебільшого починалися і закінчувалися гіпотетичними припущеннями. «Чи потрібно взагалі шукати річ там, де її не існує безпосередньо для людини, тоді як зовнішній світ, змінюючи тільки об'єктивні умови буття, сам по собі входить у нашу свідомість і безперервно у ній живе? Ми прагнемо насильно викрити природу, однак природа добровільно себе викриває кожного дня у змісті нашого мислення, наших почуттів, наших бажань та прагнень, – у цілісному існуванні людини, і разом із цим наповненням, вносить своє буття у нашу свідомість»[2,с.63].

Щодо емоцій – ця сфера не контролюється свідомістю. Емоції скоріше впливають на свідомість та виконують функцію засад. Проте, поки не вступає в дію самосвідомість. Для неї важливе значення має достовірність наших емоцій. Особливо це актуально, для сучасної інформаційної епохи

на фоні виникнення технологій дезінформації та їх впливу на особистість, що дуже часто приводить до самообману. Сьогодні наша свідомість потерпає від надлишкового втручання з боку інших суб'єктів, для яких свідомість окремо взятої людини є полем битви, перемога на якому забезпечує реалізацію переважно меркантильних цілей. Тому, ще В.Карпов зазначав, що в області свідомості найважливішим моментом має бути її здатність усвідомлювати саму себе.

Але чим все таки є свідомість, якщо вона не визначає форми нашого пізнання про душу, не показує, яким чином факти внутрішнього досвіду мають бути поєднанні? Адже із самого поняття про свідомість не можна зрозуміти – якими є людина і предмети, що її оточують. Якщо ми й маємо певні особисті критерії, що дозволяють орієнтуватися в особистому світі, оцінювати певні події, підтримувати здатність до саморегуляції, цілісність та ідентичність нашого «Я». Такі критерії, на думку В.Карпова, виходять із певного знання про себе та світ.

Карпов наголошує, що свідомість у формальному і реальному відношенні є початком не доказовим, а лише вказівним, оскільки вказує на готові явища і випереджає внутрішній досвід у його спостереженнях. Щоб він не випускав із поля зору жодного факту і міг вірно визначити їх значення. Тобто, свідомість лише проливає світло на численні факти нашого внутрішнього досвіду, але, що тоді являться творцем цього досвіду? Якщо припустити, що цим творцем є «Я», то постає інше питання, що ж таке наше «Я» ?

Варто зазначити, що В.Карпов на відміну від Й.Фіхте, Ф.Шеллінга та Ґ.Геґеля не ототожнював «Я» та свідомість. Свідомість містить у собі факти, явища зовнішнього та внутрішнього світів. Внутрішній світ – це природа людини загалом, що крім усього іншого, включає у себе і природу «Я». Ця природа підлягає усвідомленню, аналогічно природі зовнішнього світу. Усвідомлення природи внутрішнього світу, у співставленні із зовнішнім світом, переростає у знання про природу людини загалом.

Формою фактів внутрішнього досвіду є здатність цих фактів проявлятися та взаємодіяти між собою. Людина може свої думки, почуття, бажання у будь-який момент співставляти одне з одним, порівнювати і т.д. Прояв різних форм внутрішнього життя в межах конкретного організму вказує на особистісне «Я». Тобто, такі зв'язки екстраполюються «Я».

Однак, варто зазначити, що факти внутрішнього досвіду В.Карпов порівнював із «емпіричною особистістю» – те, що мінливе, схильне до постійних змін. Філософ зазначає, що через такі зв'язки дуже важко пізнати природу людини загалом. Тому, психологу краще робити акцент на матерії внутрішнього досвіду. «Не форма життя має давати психології матерію, а навпаки – матерія психологічних досліджень має визначати, у яких формах має розвиватися життя; подібно тому, як не ринок має вказувати, що потрібно людині, а навпаки – потреби людини мають показати, що має бути на ринку»[1,с.16].

Розглянувши «Я» однієї людини, можна побачити, що це безкінечна історія думок, бажань, відчуттів. Вони кожного дня ллються потоком, збуджуючись одне одним, і зникають одне в одному. Між тим все це мало місце, давало плоди, було усвідомленим. Всі ці думки мають властивість видозмінюватись, відтворюватись і різноманітним чином поєднуватись та роз'єднуватись, організовуватись у поняття і приходити до розумового погляду на речі. А скільки разів у житті ми змінюємо свої поняття,

перебудовуємо свої погляди, змінюємо свої переконання, змінюємо свій характер. І скільки таких вільних, розумних істот по всій земній кулі. Тому, професійний психолог має звертати увагу, в першу чергу, на природу досвіду «Я», а не на форми його особистісних проявів. Які, у свою чергу, входять у компетенцію самопізнання.

Незважаючи на популярність питань про самопізнання серед мислителів давніх часів, не дивлячись на великий об'єм сказаного та написаного з тих пір філософами та вченими, ми тут значно мало просунулись вперед.

У багатьох розмовах Сократа неодноразово повторювалось, що істина філософія – полягає у самопізнанні. Незважаючи на те, що інші науки, які входили у філософію (психологія, антропологія та інші) вже давно розвиваються самостійно, самопізнання постійно діє у сфері філософії.

У роботі «Вступ до філософії» В.Карпов зазначає, що самопізнання розвивалось постійно в сфері філософії і завжди слугувало для неї основою. На його думку, всі люди, якщо брати до уваги їх прагнення взагалі, переслідують дві цілі: 1)досягнути якомога більшого самовдосконалення; 2)знайти кращі відносини із всім, що їх оточує. Умовно досягнення першої цілі залежить виключно від нас, а другої від зовнішнього світу.

Ще за часів Г.Ляйбніца та Х.Вольфа, основою людської діяльності було самовдосконалення, але ясність цього поняття ніколи не розкривалась повною мірою. Адже, воно не дає ні матерії для діяльності, ні реального прикладу. А без цього, кожний може удосконалювати себе по своєму. Всі ми намагаємось рухатися вперед, щоб через цей поступовий рух стати досконалішими. Але, хто скаже нам, що рухаючись у певному напрямку, ми прийдемо до того, що дійсно складе досконалість нашої природи? Очевидно, що дати відповідь на це питання може лише сама природа людини. Якщо вона рухає нас на шляху до вдосконалення, то зрозуміло, що у ній, без сумніву, є усвідомлення своєї недосконалості. «Тому ми повинні запитати у природи людини, чого їй не вистачає, у чому вона недосконала, щоб доставити їй таку досконалість, якої вона потребує»[1,с.27]. Іншими словами, В.Карпов робить акцент на природному походженні прагнення людини до кращого. І міра цих стремлінь залежить від міри усвідомлення людиною своєї недосконалості.

Таким чином, на думку вітчизняного філософа, самопізнання – природній потяг до самоорганізації та самовдосконалення. Це означає підтримку цілісності, ідентичності «Я», його погляд на світ та на себе через вольову установку. Перед тим як щось пізнати людина, неодмінно керується певною метою, переважно ця мета збуджується усвідомленням своєї недосконалості, що сприяє вольовій активізації.

Із цього випливає, що будь-яке відображення зовнішнього об'єкта органічно включає самоорганізацію суб'єкта, залежить від міри його усвідомлення, цілі та волі. Справедливо буде припустити, що самопізнання також включає даний фактор.

Пізнання власного «Я» неодмінно здійснюється через усвідомлення своєї недосконалості, яка може спостерігатись у площині антропології, гносеології, аксіології, праксеології. Наприклад: відчуття власного голоду, що веде до усвідомлення біологічної нестабільності (недосконалості) нашого організму, спричинює пізнання про себе, як про істоту, яка для функціонування своєї життєдіяльності потребує підтримки ззовні. Усвідомлення потреби задоволення відчуття голоду, у свою чергу спри-

чинює потребу у пізнанні смакових рецепторів людини, що у результаті приводить до дослідження того, що було б найбільш прийнятним для наших смакових рецепторів. Практично, це призводить до виникнення індустрії різноманітних закладів харчування, національної кухні та ін. Таким чином, самопізнання поступово переходить у пізнання зовнішнього світу. Акт усвідомлення включає, перш за все, звіт для себе, і тільки потім, для іншого.

Таким чином, В.Карпов зазначає, що самопізнання є філософською наукою, яка рухається від пізнання окремої людини до пізнання природи загалом. Самопізнання не повинне виходити із області філософської науки. Адже неможливо вступити в область метафізичного чи мисленнєвого безпосередньо, війти в них можна, лише спираючись на пізнання про людину. Варто зазначити, що через самопізнання В.Карпов відкриває не тільки філософію, а й психологію.

Ще однією складовою світу мисленнєвого або надчуттєвого у В.Карпова є душа. Її складовою є моральний закон природи людини. Саме такий закон прагнула розкрити психологія. Однак, що робити з такими філософськими науками, як логіка (закони і форми мислення), іоніка (закони про бажання), естетика (закони і форми чуттєвості). У зв'язку з цим, В.Карпов наголошує, що психологія є наукою реальною, оскільки займається дослідженням самого буття, того, що дійсно існує в душі. Всі інші науки Карпов називає формальними. Предмет їх обмежується спостереженням того, як все, що знаходиться в душі живе і діє.

Отже, сьогодні, як і у минулому, постає гостра проблема пізнання суб'єктивної реальності. Сьогодні, коли земна цивілізація вступає в інформаційне суспільство, проблематика самопізнання набуває виключно доленосний характер. Теоретичні труднощі, які виникли під час побудови суб'єктивної реальності, призводили у певних точках до замкнутості теорії, що не давало подальшого її розвитку. Такими точками можна назвати, наприклад: «парадоксальний скептицизм», до якого прийшли Д.Берклі та Д.Юм; «трансцендентальний суб'єктивізм» І.Канта, який привів до теоретичного суб'єкта та спричинює проблему його співвідношення з емпіричним; радикальний антипсихологізм Е.Гуссерля, що веде до феномену «відречення від себе». Натомість, В.Карпов робить акцент на важливості суб'єкта у процесі пізнання, намагаючись при цьому не прийти до суб'єктивізму.

Таким чином, головними складовими суб'єкта пізнання та водночас складовими мисленнєвого світу є:

– Свідомість, як причина будь-якої інтроспекції та початок будь-якого поняття про світ. Вона утримує явища духовного та фізичного світу. Тим самим, дає початок новому світу мисленнєвого, що приналежний до людини. Свідомість є значно ширшою ніж знання, бо включає у себе рефлексію та саморефлексію;

– «Я», що складається із фактів внутрішнього досвіду. Матерія внутрішнього досвіду відкривається для конкретної особистості у вигляді того, що відбулося або відбувається. Природа «Я» підлягає усвідомленню, аналогічно природі зовнішнього світу. Усвідомлення природи внутрішнього світу, у співставленні із зовнішнім світом, переростає у знання про природу взагалі. Водночас усвідомлення природи особистісного «Я» переростає у самопізнання. При цьому, наше знання про особистісне «Я» спочатку свого формування і є наше «Я»;

– Душа, яка вміщує у собі моральний закон та є основою формування особистості. Якщо «Я» є апперцепцією досвіду, то душа – є законом природи людини.

Список використаних джерел

1.Карпов В.Н. Вступительная лекция в психологию / В.Н.Карпов // Памяти В.Н.Карпова, заслуженного профессора Санкт-Петербургской духовной академии. – СПб.: В типографии Департамента Уделов, 1868. – 41с.

2.Карпов В.Н. Введение в философию // В.Н.Карпов. – СПб.: В типографии И.Глазунова, 1840. – 135с.

3.Дубровский Д.И. Новое открытие сознания? (По поводу книги Джона Серла «Открывая сознание заново») [Електронный ресурс. Предоставленно автором на Московском семинаре по когнитивной науке] http://virtualcoglab.cs.msu.su/html/ddi_2.html

4.Иванов Е.М. Онтология субъективного [Електронный Ресурс Русского Гуманитарного Інтернет-Университета]: http://www.i-u.ru/biblio/archive/ivanov_ontologija/01.aspx

Курпиль Н.И. Гносеологическая теория В.Н.Карпова: элементы субъекта познания

Объектом гносеологической теории В.Н.Карпова есть субъект. Выстраивая свою теорию, философ указывает на различные элементы субъекта, какие нельзя дискредитировать и, при этом, пробует избежать субъективизма.

Ключевые слава: *гносеология, самопознание, субъект, сознание, душа.*

Kurpil, N.I. V.Karpov's gnosiological theory: element of subject cognition

Principal element of V.Karpov's gnoseological theory is subject. Native philosoph shows the different elements of subject which can't be discredit and at the same time he tries to avoid subjectivism.

Key words: *gnoseology, self-knowledge, subject, perception, spirit.*

УДК 130. 32

Салтанов М.В.

Визнання через панування та його подолання: спроба інтерпретації Г.В.Ф. Гегеля

Подається спроба панорамного бачення проблеми визнання у низці творів Геґеля різних періодів творчості. Деякі з численних і досі популярних інтерпретацій Геґеля досить часто сприяли не актуалізації проблеми визнання, а її знеціненню Поширене розуміння проблеми визнання у Геґеля зазвичай зводилось до відносин «панство-рабство». Більш переконливим може виявитися погляд на проблему збоку подолання панування через визнання.

Ключові слова: *панування, рабство, визнання, самосвідомість, свобода, соціальність.*

Останнім часом у соціальній і навіть більшою мірою у політичній філософії значно зріс інтерес до теми визнання. У сучасній філософсько-політичній літературі визнанням, зокрема, прийнято позначати боротьбу за соціально-державну універсалізацію громадянських прав, повагу до неповторної ідентичності кожного індивіда, незалежно від статі, раси чи етнічної приналежності. Політика визнання захищає цілісність окремої людини у межах її життєвих взаємозв'язків, де витворюється її ідентичність. Окремим рядком проблема визнання постає у сучасній політично-правовій площині. Мова йде, наприклад, про «право» на національне самовизначення, яке з одного боку, можна розглядати як право на самоствердження ідентичності нації, а з іншого – як тенденцію до розхитування геополітичної карти світу. Тому, визнання сьогодні стає важливим елементом для формування (між)суб'єктної ідентичності (самобутності, самості).

Але, проблема визнання не є винаходом сучасності; чи не вперше на високому теоретичному рівні вона була осмислена саме у німецькій класичній філософії, і це вже було предметом нашого дослідження[1] Чи не найбільшою персоною, з вченням якої, асоціювалися дослідження проблеми визнання у німецькій класичній філософії став Г. В. Ф. Геґель. Досить часто у тій чи іншій філософській системі того чи іншого мислителя проступають на поверхню місця, які викликають найбільший резонанс та жваве обговорення серед своїх послідовників у часі. Так було

[1] Див. мою статтю «Проблема визнання у німецькій класичній філософії» / Микола Салтанов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна №877'2009. Серія: філософія. Філософські перипетії. – 2009 – №41. – С.43–57.

із Гераклітом, який вустами Аристотеля проголосив, що «все тече», чим викликав, м'яко кажучи, рішучу небайдужість; подібна доля спіткала і Ф. Бекона, який відомий широкому загалу впевненістю, що «знання – це сила». Подібні узагальнення, з одного боку, сприяли «кращому розумінню» філософів, а з іншого – так чи інакше накладали на мислителів не властиві їм відтінки. Чи не найбільшого резонансу серед своїх ідейних прибічників та/або противників, зазнало вчення Геґеля. Достатньо лише пригадати два такі центри дискурсивного обертання. Першим із таких центрів безумовно став вислів мислителя: «Усе, що розумне – дійсне, а все, що дійсне – розумне»[5,с.89]. Другим, за порядком, проте не за значущістю, є коментаторська *традиція* (саме такого характеру і масштабу набуває це явище) навколо «Феноменології духу», зокрема фрагменту «панування-рабства» та проблеми визнання, яка звідси випливає. Цей другий центр і стане предметом обговорення у нашій статті.

Щодо першого положення: «все, що дійсне – розумне», то його обговорення було розпочате ще за життя самого мислителя, якого з цього питання ніхто не волів слухати, вважаючи таке твердження щонайменше дивним. У **«Науці логіки»** Геґель пояснював, що вдумливий розгляд світу змушує нас розрізняти у *наявному бутті*, з одного боку, щось *скороминуче та незначне*, тобто явище, і таке, що в собі істинно заслуговує назви *дійсності*. Отже, усе, що не розумне, не заслуговує навіть на нетривале існування, воно занадто нікчемне, щоб досягти для себе дійсного існування; воно є лише химерою. Щодо цього Геґель пише: «У повсякденному житті називають дійсністю усяку принаду, оману, зло і тому подібне, рівно як і будь-яке існування, як би воно не було оманливе і скороминуще. Але людина, що володіє повсякчасним відчуттям мови, погодиться із тим, що *випадкове існування не заслуговує гучної назви дійсного*; *випадкове є існування, яке володіє не більшою цінністю, ніж можливе, що однаково могло би і бути і не бути*»[5,с.90]. Відтак, мислитель резюмує все це у запитанні: у кого не вистачить розуму, щоб помітити навколо себе багато такого, що насправді не таке, яким воно повинно бути? На таке розуміння вислову більшість сучасників Геґеля закривало очі. Усвідомлення прийде з часом. Залишимо це, бо, із коментаторською традицією щодо панування-рабства, яка розпочата після смерті мислителя, а відтак у повній авторській тиші, справи просуваються значно складніше.

Приводом для написання даної статті якраз і стало бажання позмагатися із достатньо тривалою традицією сприйняття геґелевої спадщини на пострадянському просторі. Сьогодні із достатньої мірою впевненості можна сказати, що на Геґеля ще й досі дивляться крізь призму марксизму. Або як каже Ф. Фукуяма «лише дехто із нас обтяжив себе знайомством із його роботами напряму»[11,с.135]. Проте, за іронією долі, навіть сам Ф. Фукуяма у своїх роботах викладає Геґеля крізь призму «Вступу до читання Геґеля» О. Кожева. Чи не найбільшої уваги в цій роботі Кожев приділяє проблемі визнання як похідної від відносин «панства-рабства», яке він дедукує з підрозділу А глави IV «Феноменології духу» під назвою «Самостійність та несамостійність свідомості. Панування й рабство». Передмовою **«Вступу до читання Геґеля»** у Кожева якраз і є «відкоментований переклад» тої самої частини «Феноменології духу» Геґеля. Метою статті є подання на розсуд читача панорамного бачення проблеми визнання у низці творів Геґеля різного періоду творчості, похитнути поширене розуміння проблеми визнання, яке зазвичай зводилось до стосунків «панства-рабства» (монополія на подібне розуміння належить

О. Кожеву), тоді як більш переконливим видається якраз подолання панування через визнання.

Спробуємо нагадати (стисло) основні напрямки інтерпретації Кожева зазначеної частини «Феноменології духу» Геґеля. З викладення Кожевим Геґеля, людину істотно відрізняє від тварини усвідомлене бажання. Проявом такого бажання є «негація». Так, наприклад, щоб втамувати голод, слід знищити, або у будь-якому разі перетворити щось в їжу. В такому разі, за допомогою подібного руйнування об'єктивна реальність перетворюється у суб'єктивну. В цілому, мова йде про те, що одна дійсність скасовує іншу дійсність. Проте, людину від тварини відрізняє не наявність бажання як такого, а бажання особливого. Мова йде про жадання іншого бажання. Так Я «розкривається собі і іншим як самосвідомість»[10,с.14]. Серед таких бажань є: прагнення бути жаданим, «любимим», «визнаним» у своїй значимості. Людиною нас роблять жадання того, чого бажають інші. Отже, зазначає Кожев, «людська історія – це історія жаданих бажань»[10,с.15].

Якщо тваринне бажання – це зберегти своє життя, то суто людським бажанням буде ним ризикнути. Ось як це резюмує Кожев: «Бажання буде людським тоді, коли воно пересилить бажання самозбереження. Інакше кажучи, людина «засвідчує» свою «людяність» тільки тоді, коли ризикує своїм (тваринним) життям заради задоволення свого людського Бажання... І тому, говорити про «походження» Самосвідомості – означає неминуче вести мову про рішучість ризикувати життям...»[10,с.15]. Мова йде про визнання іншим моєї цінності всупереч власній. Відтак, людське буття можливе лише там, де стикається, принаймні, два таких Бажання. Проте, якби усі вели себе саме так, то незворотнім результатом боротьби стала би смерть одного або обох учасників, що унеможливило б задоволення бажання – бути визнаним. «Для виникнення людської реальності в якості реальності «визнаної» потрібно, – говорить Кожев, – щоб живими лишилися обидва супротивника»[10,с.17]. Так, утворюється нерівність. Той, хто поступається страху пожертвувати життям задля задоволення свого бажання бути визнаним, стає Рабом, а той, хто отримує визнання – Паном. «Так от, – пише Кожев, – таке «визнання» означає визнання іншого своїм Паном, а також визнання та оголошення себе Рабом.... Інакше кажучи, Людина не з'являється на світ просто людиною. Вона завжди – неминуче і по суті – або Пан або Раб. Якщо людська реальність утворюється тільки як реальність суспільна, то співтовариство буде людським суспільством, у будь-якому разі у своїх витоках, тільки за тої умови, якщо в ньому будуть Пани і Раби... Ось чому говорити про походження самосвідомості – значить обов'язково вести мову про «самостійність і несамостійність самосвідомості, про Панування і Рабство»[10,с.17], яке закінчиться їх «діалектичним зняттям».

Коли дві людини вперше вступають у боротьбу, кожний бачить у іншому лише звіра, небезпечного і ворожого, якого слід знищити. Кожний з них надає собі абсолютну значущість. Проте, обидва володіють лише «суб'єктивною достовірністю», яку ще слід засвідчити, отримавши визнання. Це Кожев називає «нав'язуванням себе першому зустрічному іншому»[10,с.20], який поведе себе так само. Це і обумовлює боротьбу заради престижу, «визнання» себе з боку супротивника. Кожев щодо цього пише: вони «підтверджують себе – значить проявляють себе таким чином, що перетворюють суто суб'єктивну достовірність кожного, свою впевненість у власній значущості в об'єктивну, або в загальнозначущу і

загальновизнану істину»[10,с.21]. Таким чином, «Раб – це переможений супротивник, який не пішов до кінця... Він прийняв життя, що дароване йому іншим. І потрапив у залежність до цього іншого...»[10,с.24]. Раб залишився у полоні тваринного, а людяність пана визнана стороною, що програла.

Одначе, в цих стосунках має місце «діалектичне зняття», тобто своєрідне перевертання: коли, по-перше, Пан визнаний не людиною, а лише Рабом, якому не вдалося позбутися тваринності, а по-друге, Пан сам потрапляє у залежність від Раба: «...адже Пан є Паном тільки завдяки тому, що у нього є Раб, який визнав у ньому Пана»[10,с.25]. Пан – лише споживає речі, які обробляє Раб. Визнання, відтак, є однобічним і нерівним. Бо, якщо Раб визнає за Паном людську гідність, то Пан бачить у Рабі – річ, а відтак, не визнає за ним людяності. Отже, отримане від Раба (речі) визнання не є істинним. Навпаки, Пан визнається як такий, тільки тому, що у нього є Раб, у залежність від якого він і потрапляє. Кожев щодо цього пояснює: «цілісною людиною, абсолютно вільною, доконечно і повністю задоволеною тим, що вона є, людиною, досконалою і завершеною у своєму задоволенні і завдяки йому (Пану – *М. С.)* буде Раб, що «зняв» своє рабство. Якщо бездіяльне Панство – це безвихідь, то працююче рабство, навпаки, є джерело усякого людського, суспільного і історичного прогресу. Історія – це історія працюючого Раба»[10,с.29].

Таким чином, Раб повинен «зняти» себе як Раба, перестати бути Рабом. Лише так можливе обопільне визнання. Отже, Раб – продуктивний, а Пан – зашкарублий. Останнього можна вбити, проте, не можна переробити, навчити, виховати. Раб за допомогою праці стає Паном природи. Тому, як каже Кожев: «твориться історія виключно працею Раба»[10,с.32]. Висновок Кожева полягає у тому, що «людина» стає людиною не у боротьбі за визнання, а за допомогою праці: «праця утворює із тварини людину»[10,с.34], вона вивільняє раба. Отже, врешті-решт, Кожев резюмує, що «у наявного Світу, в якому вона (людина–*М. С.*) живе, є Пан (або Господь), і в цьому Світі вона – неминуче Раб. Відтак, не реформи, а лише «діалектичне», читай революційне скасування Світу принесе їй свободу і – тим самим – задоволення»[10,с.37].

Так виглядає за Кожевим діалектика панства та рабства, яку він висновував із досвіду прочитання підрозділу А глави IV «Феноменології духу» під назвою «Самостійність та несамостійність свідомості. Панування й рабство».

Сам же Геґель вважав, що достатньо багато «місць» «Феноменології духу» «ще потребують багаторазової переробки». Тому більш повному розумінню допомагають насамперед стислі виклади у інших його роботах. Ґрунтовніше вивчення «Феноменології духу» можливе лише за умови звернення до тих праць, де була в систематичній формі здійснена розробка тем, які у «Феноменології духу» Геґель тільки окреслив: «Філософія духу», «Філософія права», «Філософія історії» тощо. Вже з огляду на це, видається досить сумнівною спроба Кожева зробити центром філософії Геґеля «Феноменологію духу», а саме віковічні стосунки панства-рабства.

Нагадаю, що **«Феноменологія духу»** замислювалась автором роботи як «шлях до науки», але «шлях до науки, який сам уже є наукою». «Посприяти наближенню філософії до форми науки, щоб філософія позбулась своєї назви *любові до знань* і стала справжнім знанням, – ось та мета, яку я ставив перед собою»[8,с.10] – говорив Геґель. У відповідності з цим,

геґелева «Феноменологія» – це наука про різні форми (феномени духу) пізнавальних відносин суб'єкта і об'єкта, а відтак є своєрідною теорією пізнання («досвідом свідомості»), що побудована на принципах історизму; вона являється становленням науки взагалі: від розвитку різних форм свідомості аж до *абсолютного знання*. Таке пізнання переводить об'єкт у сферу свідомості, а відтак долає його як протилежність. Так, якщо на етапі свідомості Геґель досліджує відношення Я до якого-небудь предмету (до предметності поза свідомістю), через що предмет втрачає видимість самостійності (мова йде про S-O відносини), то на етапі самосвідомості, сама свідомість стає предметом вивчення, коли свідомість подвоюється на суб'єкт і об'єкт, де саме Я стає предметом вивчення Я (тут йдеться про S-S-O відносини, коли одна свідомість відноситься до речі через іншу свідомість). Відтак, *незалежність самоусвідомлення є пануванням свідомості над самою собою* (абсолютне знання), *а залежність самоусвідомлення є рабською свідомістю*. Звідси і випливає загальна структура роботи: свідомість–самосвідомість–розум–дух–абсолютне знання.

У згаданому підрозділі А глави IV «Феноменології духу» Геґель зобразив свідомість як таку, що розривається протиріччями. Мова йде про подвоєння свідомості, тобто про те, що самосвідомість розривається на два протилежні терміни, які постійно обмінюються місцями один з одним. Це є ніщо інше ніж «гра сил», адже подібно до того як «буття» і «небуття», «тотожне» і «інакше» є категоріями, що передбачають одна одну, так і свідомість рухається від одного модусу існування до іншого, адже як зазначає Ж. Валь щодо геґелевого діалектичного методу у «Феноменології духу»: «будь-яке поняття стає «істинними» лише заглиблюючись у саме себе... охоплюючи свою протилежність»[1,с.13–14]. Автор же «Феноменології» відзначає: «сама свідомість є абсолютний діалектичний неспокій»[8,с.124]. Це процес, що нагадує «гру сил», – говорить Геґель, – яка повторюється у свідомості; це розділення, інтегроване у цілому. Тому, як зазначає Валь, Геґель «приєднує ідею протилежностей до ідеї розвитку», відтак можна говорити про «розвинуту розрізненість» та «поновлену єдність»[1,с.17].

Таким чином, самосвідомість, описана Геґелем у відповідному розділі «Феноменології духу» повинна бути протилежна сама собі і єдина сама з собою. Кожна стадія становлення самосвідомості є розділення та поєднання свідомості. Щодо цього Валь зазначає: «кожний із моментів свідомості, що зникає у певному значенні, зберігається у тому наступному моменті, який він породжує»[1,с.20]. Й взагалі, розкладання єдності свідомості у самостійність та залежність є «виявлення чистої самосвідомості»[8,с.115] – говорить Геґель. Коли мислитель розглядає стоїцизм, скептицизм та нещасну свідомість, то він відзначає, що свобода свідомості може бути досягнута лише у мисленні. Таким чином, між вільною самосвідомістю та свідомістю, яка мислить, Геґель встановлює відношення тотожності. При чому, предметом мислення виступає не абстрактне Я, а Я у значенні «для-себе-буття тієї свідомості» для якої вона є: «в мисленні я вільний, тому що знаходжусь не в деякому іншому, а просто не полишаю себе самого... і мій рух в поняттях є рух в мені самому»[8,с.120]. З цим Геґель пов'язує перехід до стоїцизму, як еталону вільної свідомості, проте лише у понятті; ця свідомість є негативною до панства-рабства: «її діяльність полягає в тому, що в якості пана вона не має своєї істини в рабі, а в якості раба вона не має своєї істини у волі пана і служінню йому, як на троні так і в ланцюгах»[8,с.121]. Проте, стоїцизм міг виступити лише в добу всеохоплюючого страху та рабства, тоді як

«справжня» свобода є результатом всезагального виховання (Bildung), яке «підняло процес формування (das Bilden) до мислення»[8,с.121].

Відзначимо суттєву річ: поступ у досягненні свободи Геґель ставить у залежність від усвідомлення свободи. Тому, людська свобода, як пізніше сформулює він у **«Лекціях з філософії історії»** *є результатом тривалої роботи*. Якщо ще у *Стародавньому Сході*[2] ***вільним був лише один*** (деспот), а у *грецькому та римського світі* – ***частина***, то ідея свободи досягає **повної реалізації** лише у конституційно оформлених та ***розвинених державах сучасності***. Під останніми Геґель розумів германські народи, які дійшли у християнстві до усвідомлення, що людина за своєю суттю вільна і тому вільними є всі. Саме тому, «всесвітня історія є поступ в усвідомленні свободи, – прогрес, який ми повинні пізнати в його необхідності»[3,с.494]. Це є тривалим процесом, який і складає саму історію. В контексті «Феноменології», звісно, мова йде про те, що допоки у загальнолюдській свідомості ідея свободи пов'язуватиметься із тваринною боротьбою не на життя, а на смерть (що є реліктом, як буде показано Геґелем у «Філософії духу»), доти вільним буде лише один – деспот (як на Сході), або частина (як у Стародавній Греції та Римі). І лише, коли кожний ставитиметься і визнаватиме іншого рівним і вільним – свобода стане загальнолюдським доробком. Тому, вже у «Феноменології духу» Геґель пише: «свобода є також лише поняття свободи, а не сама жива свобода»[8,с.122]. Про це докладно йтиметься у «Філософії духу».

У переході від стоїцизму до скептицизму, Геґель зазначає, що якщо перше відповідає лише поняттю самостійної свідомості, то останнє – його реалізації. Тому, коли самосвідомість володіє достовірністю своєї свободи (самостійністю), то це дозволяє зникнути цій іншій свідомості (рабській), яка видає себе за реальну. Отже, отримуємо «свідомість незмінності та рівності» [з одного боку] і повної випадковості і нерівності собі [з іншого] [8,с.125]. Тому, в скептицизмі, свідомість у досвіді пізнає себе як свідомість, суперечливу у самій собі, одночасно і як залежну і як самостійну. Відтак, Геґель пише: «свідомість є насправді одна свідомість, в якій містяться обидва ці модуси»[8,с.125]. Це є подвійне усвідомлення себе, або як свідомості, що вивільняється, незмінної і рівної собі або як свідомості залежної . У силу такого подвоєння самосвідомості у самій собі, вона стає нещасною. Тому, це «зникнення моментів свідомості один в одному і є той обмін, який постійно примирює нещасну свідомість із самою собою»[1,с.22]. Ця нещасна, подвоєна свідомість, повинна мати в собі і інше, тому «у той же час, як тільки вона гадатиме, що досягла перемоги і спокою єдності, вона із кожної свідомості повинна бути знову вигнана»[8,с.126]. Отже, істина руху свідомості є «буття одним» цієї подвійної свідомості, в якій панує різність обох. Виходить, що кожна із форм свідомості, визначається протилежною формою. Це є перевертанням свідомості.

Діалектика панства-рабства, що зображена Геґелем і артикульована Кожевим як супротив двох воль (за останнім і класів), більше схоже на експлікацію Геґелем процесу становлення самосвідомості назовні як метафору, яка відтворювала б до дрібниць усю процедурність становлення самосвідомості. Свідомість, що зображена Геґелем у «Феноменології духу» Ж. Валь, наприклад, вважає подвоєнням у собі, та такою «яка здатна

[2] Для певності, слід навести наступну характеристику Rosennkranz`a: «Східний світ – це світ, де заправляє протилежність пана і раба, де пригнічені перестають бути [такими] лише для того, щоб стати пригнічувачами, де існує механізм зведення людини до об'єкту, або, скажемо краще, де все є об'єкт» [Цит.за 1,с.43].

бачити себе як розділеною, так і єдиною... Свідомість постійно є копією і половиною самої себе; і тільки розуміючи це, вона може знайти рівність у собі», тому й категорії панства-рабства є «характеристикою початку усякого мислення»[1,с.193,208], тоді як «визнання» засвідчує єдність такої двоїстості, і «саме усвідомлення того, чим кожна із крайнощів є сама по собі, випливає із цього визнання іншою»[1,с.229], що призводить до спрощення протилежностей. В такому разі, щоб самосвідомість була самосвідомістю, немає необхідності, аби вона себе протиставляла чомусь інакшому, достатньо, щоб сама свідомість зробила себе предметом свого дослідження. В. Ю. Бистров пояснює процес становлення самосвідомості на прикладі рослини: «брунька зникає, коли розпускається квітка, і можна було сказати, що вона спростовується квіткою; так само при появі плоду, квітка визнається хибним наявним буттям рослини, а в якості її істини виступає її плід. Ці форми не тільки різняться між собою, але й витісняють одна одну як несумісні»[1,с.321].

Відтак, цілком зрозуміло, чому Геґель далі розглядає перехід від *розуму* як «достовірної свідомості», *духу* як «самості, дійсної свідомості», *релігії* як «усвідомлення абсолютної сутності» до *абсолютного знання* як «примирення суб'єктивного і об'єктивного».

Отже, ризикну припустити, що у тексті «Феноменології духу» йдеться не про породження таких найважливіших соціальних відносин, як панування та підкорення, як це відомо з інтерпретацій Кожева, а саме про становлення самосвідомості. В *«Феноменології духу»* досліджено насамперед гносеологічну функцію визнання, коли воно виступає як необхідний момент розвитку свідомості, «існування моєї свідомості як самосвідомості». Практичну функцію визнання Геґель розглядає у інших роботах, зокрема й у «Філософії духу». В першому випадку мова йде про властивість духу – прагнення до пізнання, а у іншому – прагнення до свободи. Хоча, не можна заперечити і той факт, що джерелом, основою свободи являється її самоусвідомлення, й тому в історичному контексті, за Геґелем, свобода визначається рівнем розвитку людської свідомості.

Спробуємо відстежити еволюцію проблеми визнання у філософії Геґеля, а разом з тим, і місце в ній стосункам панування та підкорення. Чи не вперше, достатньо ґрунтовно проблеми визнання Геґель торкається у роботі **«Йєнська реальна філософія»**, розглядаючи відносини любові, які він розумів як «духовне визнання, яке знає саме себе»[7,с.314]. Там Геґель стверджує, що здатність взаємно вільних свідомостей реалізовувати свої права набуває чинності лише через виконання взаємних обов'язків, які полягають у особливому відношенні особи у своїх вчинках до інших; це є відносинами визнання, щодо яких мислитель зазначає: «у визнанні самість перестає бути окремим [індивідом], вона є правова у визнанні, тобто вже не у своєму безпосередньому наявному бутті»[7,с.314]. Геґель говорить про те, що визнання є механізмом, що унормовує суспільне буття, мої стосунки з іншим. Визнання породжується самим поняттям індивіда про свою непоодинокість. Відтак, «людина необхідно визнається [іншими] і з необхідністю визнає [інших людей]»[7,с.315]. Тому, як вважає Геґель, буття людей, які не визнають один одного – порушено. Визнанню іншого передує одна єдина вимога – його визначення щодо мене, і моє визначення щодо нього.

Таким чином, вже у «*Йєнській реальній філософії*» Геґель висуває проблему визнання на перший план, яке несумісне із пануванням, бо «визнання» – це те, що робить мене із іншим рівноправним у своєму існу-

ванні. За допомогою визнання індивід набуває індивідуальності, власності, бо там де немає «визнання» – відсутня власність, різниця між твоїм і моїм тощо. Геґель щодо цього пише: «я не можу узяти у третього те, що я хочу внаслідок визнаності [його володіння], адже що він [індивід – М.С.] має, визнано. Але, вступаючи у власність безпосередньо, тобто оволодіваючи тим, що нікому не належить, я приєдную її до себе, і, таким чином, при такому оволодінні знову постає питання про визнання: я беру те, що могло бути володінням іншого. Але його володінням воно могло лише стати, а моїм є дійсно; його можливість поступається моїй дійсності. Він повинен визнати мене як дійсного»[7,с.317]. Отже, на те, що позначене як моє, інший не повинен посягати, тому мусить визнати.

Там же Геґель визначає і любов як покладання своєї самості в якусь іншу самість, в знання іншого. Тому, кожний хоче бути значимий для іншого, ціль кожного – «споглядати себе у іншому». Кожний є знятий в іншому, а тому: «Я, те, що в мені, і те, що знято у іншому, суть одне й те ж саме Я»[7,с.320]. Тобто, кожний знімає своє буття у бутті іншого. Відтак, любов за Геґелем – це єдність, яка спрощує всі протилежності; це і подвоєння себе і єдність з собою.

У **«Системі моральності»** Геґель пов'язує визнання з кількома важливими моментами. По-перше, з «тілесністю абсолютної одиничності» і це є визнання «абстрактної об'єктивності іншого», що Геґель іменує «німим визнанням»[2,с.293], адже визнання іншого як тілесності, яке займає певне місце у просторі і часі є важливим моментом у нормалізації взаємин. Можливість підтримання свого *тілесного* існування є першою умовою нашого існування. Воно дійсно є першим із всіх першопочаткових прав особи, яке необхідно визнати, утвердити та захистити. По-друге, з визнанням Геґель пов'язує встановлення права власності, яке є втіленням людської індивідуальності, бо розрізнення «між твоїм і моїм» надає індивіду необхідну частку автономії. Право власності, яке він тлумачить як «право на право»[2,с.297] дозволяє вирізняти людину із предметного світу, надає останній пріоритетність і перевагу. Право на власність дає індивіду вступати у відносини (обміну, наприклад) з іншими в якості рівних та визнаних один одними осіб. За допомогою визнання, власність із розряду «суб'єктивно моєї» переходить до розряду «об'єктивно моєї». Відтак, посягання на визнану іншими власність є неправо (unrecht). По-третє, «визнання» Геґель пов'язує із питаннями любові, яку він визначає як «самобуття у іншому»[2,с.286].

Чи не найбільшої уваги у контексті визнання Геґель приділяє панству-рабству. У стосунках, коли йдеться про «нерівну життєву силу» мислитель зазначає, що «про жодне право чи необхідну рівність»[2,с.305] там мови й бути не може. Панство й рабство, – говорить Геґель, – належить до природного через те, що індивіди протистоять один одному. Проте, людина, на відміну від тварини, вдається до оформлення *морального* (звичаєвого) способу життя. У моральному пануванні і підкоренні, – говорить Геґель, – «потенція або сила, є одночасно абсолютно *всезагальне*...»[2,с.306], тоді як у природному панстві-рабстві – лише особлива (*одинична*) воля. Тому, вважає Геґель, подібно до того, як вбивство знімає живу істоту як одиничність, як об'єкт (об'єктивність), так і моральність (звичаєвість) знімає усю суб'єктивність. Абсолютна моральність, – говорить Геґель, – знімає суб'єктивність і дає істоті можливість існувати у звичаєвості, «бути тим, ким вона є»[2,с.312]. Разом з тим, там же Геґель пише, що невизнання – є порушення права, бо у визнанні суб'єктивність робиться

об'єктивним[див.:2,с.316]. Так, оскільки крадіжка не може бути загальноприйнятою, то і визнанню вона не підлягає. Отже, значення «визнання» у «Системі моральності» полягає у тому, що воно слугує індикатором прийнятності, механізмом переведення суб'єктивного у об'єктивне. Якщо ж говорити про принципи міжнародного «права», то Геґель вважав, що «народ, який не знаходить собі визнання, повинен досягти цього визнання через війну і колонії» або «лише завдяки війні існує визнання, ідеальне прирівнювання»[2,с.352].

У системі енциклопедії філософських наук проблема визнання постає у **«Філософії духу»**. Саме цю роботу можна вважати визначальною у сенсі розуміння «визнання», адже вона представляє собою наріжний камінь філософії Геґеля. За допомогою визнання мислитель, як і в ранніх творах, так і тут позначає відношення однієї самосвідомості до іншої. Виникненню процесу визнання, – зазначає Геґель, – передує те, що самосвідомість повинна отримати достовірне знання про себе, і це є перший етап становлення самосвідомості. На другому етапі, коли «самосвідомість не є більше одиничною самосвідомістю»[6,с.235], формується свідомість, що визнає. Мова йде проте, що коли самосвідомість на даному етапі усвідомлює поза собою не тільки предметне, а й інший самосвідомий об'єкт, то шляхом «зняття [своєї – М.С.] одиничності самосвідомості»[6,с.240], визнає його.

Проте, як показує Геґель, подібне визнання неможливе доти, доки люди «...залишаються у владі своєї безпосередності, своєї природності, адже ця остання є як раз те, що роз'єднує їх один з одним і заважає їм бути один по відношенню до одного вільними. Свобода тому вимагає того, щоб «самоусвідомлюючий суб'єкт і своїй природності не давав проявитися і природності інших також не терпів би...»[6,с.241]. Таким чином, самості, які протистоять один одному, наслідують свої тваринні поклики, в той час, як з поміж усього іншого, людину якраз і виокремлює прагнення до співжиття. Але як це можливо? Геґель щодо цього відповідає: «необхідно, щоб обидві самості, які протистоять одна одній, у своєму наявному бутті, у своєму «бутті-для-іншого покладали би себе як те і взаємно визнавали би себе за те, що вони є в собі, або по своєму поняттю, – саме не тільки за природні, але й за вільні істоти. Тільки так здійснюється істинна свобода, адже з огляду на те, що ця остання полягає «у тотожності мене з іншим, я тільки тоді істинно вільний, якщо і інший вільний і мною визнається вільним»[6,с.241].

Отже, коли суб'єкт і своє, і чуже життя покладав би на карту для досягнення свободи, що можливо лише у природному стані, цього б виявилося недостатньо для того, аби істинна свобода на цьому етапі була досягнута. Тому, боротьба за визнання, що може мати місце лише у природному стані, – говорить Геґель, – коли люди «існують тільки як одиничні істоти, є «цілком чужорідною громадському суспільству і державі, так як тут те, що є результатом згаданої боротьби, – саме факт визнання – уже є очевидним. У державі,... людину визнають і з нею поводяться як з розумною істотою, як із вільною, як з особою; і «кожна окрема людина зі свого боку робить себе вартою такого визнання тим, що долає природність своєї самосвідомості, кориться загальному, в-собі-і-для-себе-сутній волі, закону, – відтак, по відношенню до інших веде себе так , як слід вести себе усім, – визнає їх тим, чим сам хотів би бути визнаним, тобто вільною людиною, особою»[6,с.242–243].

Таким чином, за допомогою визнання Геґель дедукує основи соціальності, державності та громадськості. Те, за що раніше доводилось боротися («не на життя, а на смерть»), тепер є даністю, яку забезпечує держава, громадянське суспільство. Тому, Геґель ставить у залежність «цивілізаційність» держави і наявне в ній для усіх свободи через визнання. У державі, людина отримує належні визнання та честь, яку варто надавати їй як громадянину чи як особі, що займається улюбленою суспільнозначущою роботою. «*У природному стані*, – говорить. Геґель, – в якому індивідууми – які б вони не були і щоб вони не робили – хочуть силоміць отримати для себе визнання, *нічого подібного ще немає*»[6,с.243]. Така боротьба не була доказом розумної свободи, своєю абсолютною основою вона мала себелюбство, була доказом грубості та безстидства.

Стосунки панування та підкорення, які мали місце і в античні часи – у греків та римлян – аж ніяк не підносять людство до поняття абсолютної свободи, адже вони не пізнали того, – вважає Геґель, що людина як така – як от це «загальне я», як розумна самосвідомість – має право на свободу. Скоріше людина у них тільки тоді визнавалася вільною, коли вона була народжена в якості вільної. От чому і в вільних державах існувало рабство, і у римлян виникали криваві війни, в яких раби намагались досягти для себе свободи – визнання за ними їх вічних людських прав. Хоча й складається так, що стосунки панства-рабства є неминучими, необхідним моментом у розвитку людини, людства: «не випробувавши на самому собі цього примушення, що ламає сваволю особи, – говорить Геґель, – ніхто не може стати вільним, розумним і здатним повелівати. Щоб стати вільним, щоб набути здатність до самоуправління, усі народи повинні були пройти попередньо через сувору дисципліну і підкорення волі пана»[6,с.246]. Проте, будь-яке «просідання» у панстві-рабстві веде у безвихідь. Прикладом такого «просідання» для Гегеля слугуватиме Стародавній Схід. Тому, лише усвідомивши, або осягнувши поняття свободи – людство зможе цілком скинути із себе рабські ланцюги. Отже, бачимо, поступ у досягненні свободи корениться в її усвідомленні як загальнолюдського доробку. Вона не може бути привласнена ані випадковим суб'єктом, ані класом осіб. В такому разі, свідомість досягає третього ступеня, – загальної свідомості, де кожна інша свідомість є у кожній мірі самостійна. Це є стан загальної свободи – свободи не деспота, не привілейованої частини, а всіх.

У роботі **«Філософія права»** Геґель продовжує лінію, щодо якої визнання перетворюється на шлях до свободи. Проте, гарантом такого визнання тепер виступатимуть не суб'єкти, а держава. Інституціалізація відносин є пограничним камінням і знаками, що вимагають визнання інших, бо як пише Геґель: «моя воля – воля розумна, вона має значущість, і ця значимість повинна бути визнана іншими. Тут моя суб'єктивність і суб'єктивність іншого повинні відпасти...»[4,с.290]. Саме за допомогою мого визнання інших рівними і вільними щодо мене, (це є потребою і вимогою) *особливе* мало змогу піднестися до форми *всезагальності*, бо коли індивід визначає свої бажання, волiння і дієвість у загальний із іншими спосіб, він робить себе ланкою цього з'єднувального ланцюга. Це є цілком зрозумілим, адже за Геґелем розумність, на яку здатна людина, можлива лише у формі «всезагальності в якості визнаності»[4,с.267]. Під всезагальністю Геґель розумів «здатність орієнтуватися на іншого». Відтак, і свободу мислитель розуміє як визнання того, що у громадянському суспільстві і державі необхідно уже існує в силу розуму. Тому й

ознакою громадянського суспільства, за Геґелем, є визнання за будь-яким індивідуумом самостійності; це ніби родина, що розрослась, де кожний і самостійний і залежний.

У геґелевому суспільстві люди визнаються обопільновільними, і держава гарантує, що жоден з них не буде для іншого поневолювачем, загарбником або насильником. Відтак, і в тексті «Філософії права» Геґель також постулює важливість визнання всупереч рабству і рабоволодінню, зазначаючи, що моральним настроєм в такій системі являються «добропорядність та станова честь, яка вимагає, щоб даний індивід, причому за власним визначенням, зробився через свою діяльність, свою старанність і уміння членом одного із моментів громадянського суспільства й залишався таким, щоб він турбувався про себе тільки через цю посередність із всезагальним, а також набував цим визнання у своєму уявленні і уявленні інших»[4,с.277].

Хотілося б вірити, що автору статті вдалося схилити читача на той бік, що будь-якого філософа краще читати не у переказах чи інтерпретаціях, а напряму. Достатньо часто, інтерпретація чи коментар своєю метою мають не пізнавальні операції з текстом, а звичайнісінькі спекуляції, спроби модернізації. Хоча, і дана стаття, може статися, не буде виключенням. Вона, скоріше – заклик: «назад до Геґеля»! Хоча, досить часто, саме за такими закликами і приховуються спроби викривлення сенсу.

Підсумовуючи, варто відзначити, що описане розуміння Геґеля конкурує з розумінням його Кожевим. Останній прагнув зобразити боротьбу за визнання як «негацію», тоді як більш вірогідним видається зворотне – за допомогою визнання Геґель дедукував основи соціальності. Відносини панства-рабства бачаться Геґелем, не як вихід із тваринності, а навпаки – як занурення у неї.

Проводячи лінію між основними роботами Геґеля, можна дістатись висновку, що мислитель постулює визнання як відмову від панування. Тобто, без перебільшення буде сказано, що «панство-рабство» у найкращих діалектичних традиціях знімається якраз у «визнанні». Знаменною щодо цього стала робота «Філософія духу», в якій Геґель показав, що в залежності від етапу становлення самосвідомості (загальнолюдської), спочатку можна говорити про «рабство всіх і свободу одного» – деспота, потім – про свободу привілейованої частини і зрештою – про свободу всіх у визнанні. Отриманий досвід від знайомства із текстами Геґеля не завжди стикується із викладом його філософії Кожевим, що, звісно, не можна вважати недоліком чи перевагою того чи іншого розуміння, бо як роботи Кожева, так і цю статтю цілком обґрунтовано можна сприймати як закономірне віяння часу.

Список використаних джерел

1. Валь Ж. Несчастное сознание в философии Гегеля / *Валь Ж.*: [Пер. с франц. В. Ю. Быстрова].– СПб.: Владимир Даль, 2006 – 332 с.

2. Гегель Г. В. Ф. Система нравственности / Гегель Г. В. Ф. Политические произведения.– М.: Наука, 1978.

3. Гегель Г. В. Ф. Философия истории / Гегель Г. В. Ф Феноменология духа. Философия истории – М.: Эксмо, 2007.

4. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Гегель Г. В. Ф. – М.: Мир книги, 2007.– 464 с.

5. Гегель Г. В Ф. Наука логики / Гегель Г. В.Ф. Энциклопедия философских наук в 3 т. Т. 1 – М.: Мысль, 1975. – 464 с.

6. Гегель Г. В. Ф. Философия духа / Гегель Г. В.Ф. Энциклопедия философских наук в 3 т. Т. 3 – М.: Мысль, 1977 – 472 с.
7. Гегель Г. В. Ф. Йенская реальная философия / Гегель Г. В. Ф. Соч. В 2 т. Т. 1. Работы разных лет.– М.: Наука, 1978.
8. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа. Философия истории – М.: Эксмо, 2007.
9. Кірюхін Д. Визнання: правовий, моральний та політичний аспекти / Філософська думка. – 2007. – №6. – С.101–118.
10. Кожев А. Введение в чтение Гегеля / Кожев А. [Пер. с франц. А.Г. Погоняйло]. – СПб.: Наука, 2003. – 792 с.
11. Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. – 1990. – №3. – С.134–155.

Салтанов Н.В. Признание через господство и его преодоление: попытка интерпретации Гегеля

Предпринята попытка дать панорамное видение проблемы признания в ряде произведений Гегеля разных периодов. Многие до сих пор популярные интерпретации Гегеля достаточно часто способствовали не актуализации проблемы признания, а её обесцениванию. Распространённое понимание проблемы признания у Гегеля обычно сводилось к отношениям «господство-рабство». Более убедительным может оказаться взгляд на проблему со стороны преодоления господства через признание.

Ключевые слова: *господство, рабство, признание, самосознание, свобода, социальность.*

Saltanov, M.V. The recognition through domination and its overcoming: an attempt of interpretation of Hegel

The article is an attempt to give comprehensive understanding of problem of recognition in Hegel's works of different periods. Some of many interpretations of Hegel quite often have not promoted realization of importance of recognition problem, but rather depreciated it. Widespread understanding of problem of recognition in Hegel's philosophy usually reduced it to the relations of «domination and slavery», but overcoming of domination through recognition could be more justified.

Key words: *slavery, domination, recognition, self-awareness, liberty, sociality.*

УДК 530.1:130.2

Владленова І.В.

Постнекласична фізика як феномен культури

Появу постнекласичної фізики можна пов'язати з радикальними змінами в самих підставах науки. Саме постнекласична фізика несе в собі важливу культурно–світоглядну функцію, задаючи орієнтири та описуючи структуру і будову Всесвіту, матерію, простір і час, пояснює виникнення і суть життя, походження людини. Постнекласична фізика розвивається в контексті культури та відображує її вплив. Її фундаментальні теорії не можуть бути визнані як несуперечливі, послідовні та систематичні. Безумовно, позначені тенденції є проявом тих процесів, які відбуваються в сучасній культурі.

Ключові слова: *постнекласична фізика, раціональність, феномен культури, плюралізм, вірогідність.*

Сучасний етап розвитку науки характеризується тотальним впливом на всі сфери життєдіяльності людини. Сучасна наука, і зокрема, дослідження та результати наукової діяльності в галузі фізики акумулюють досягнення інших наук, конструюють новий світогляд, а також нове розуміння структури реальності фізичного світу. Спостерігаються також неконтрольовані наслідки науково–технічного прогресу. Таким чином, йдеться про комплекс породжених цими фактами проблем, пов'язаних як із забрудненням довкілля та його впливом на біосферу; впровадженням високих технологій; так і з необхідністю формування духовної культури інформаційного суспільства. Безумовно, всі ці процеси вимагають філософського аналізу та всебічного осмислення. Духовна культура суспільства є сукупністю ідей, пов'язаних з існуванням людини в світі, тому вона відбивається не лише в діяльності свідомості, але і в людських взаєминах, в релігійних і наукових уявленнях про світ, в образах і символах, які зберегли цей світ у всій його різноманітності. Безумовно, сьогодні науці надається провідна роль у формуванні цінностей і світоглядних уявлень про світ. Ці уявлення визначають цілісний погляд на Всесвіт, на відношення людини до дійсності, що оточує його, і до самого себе, а також формують обумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їх ідеали, переконання, принципи пізнання, їх діяльність, ціннісні орієнтації. У даному дослідженні проведено філософський аналіз постнекласичної фізики в контексті культури, що дозволяє розглянути її як явище соціальне, інституційне.

Проблемам соціокультурної обумовленості знання присвячені роботи в галузі соціальної епістемології, яка орієнтується в основному на соціогу-

манітарне знання, на досягнення соціальних і культурологічних дисциплін. Серед дослідників, що працюють в даному напрямі, слід назвати перш за все таких: Д. Блур, С. Фуллер, Е. Голдман, А. Пікерінг та ін., які оцінюють пізнання з точки зору норм і цінностей, а також виявляють соціальні аспекти понять істини і раціональності. Соціальна епістемологія – специфічна для соціальних наук теорія пізнання, вивчає соціальний вимір знання або інформації. Соціальна епістемологія широко використовує моделі та уявлення, запозичені з соціальної психології, когнітивної соціології, етнографії, культурології, філософії. Серед вітчизняних філософів, працюючих у даному напрямі, слід назвати І.Т. Касавіна, Ю.М. Плюсніна, Ю.С. Моркіну, А.М. Ярового. Існує низка спеціальних журналів, де публікують дослідження з цього напрямку: «Social Epistemology», «Episteme», «Science in Context». Безпосередньо філософським аналізом деяких проблем постнекласичної фізики займається В.С. Лук'янець, О.М. Кравченко, І.С. Добронравова, А.С. Кравець, О.В. Шаріпов, А.Л. Сіманов. В рамках космофізики досліджує феномен постнекласичної фізики В.І. Журавльов. Світоглядні парадигми космофізики аналізує Т.В. Горбатюк.

Вивчення наукової літератури з обраної проблематики показало, що, не дивлячись на велику кількість опублікованих джерел, в яких досліджуються теоретичні проблеми соціокультурних процесів в культурі, мало робіт, присвячених аналізу конкретно культурологічним впливам на негуманітарні науки. Залишається немало невирішених, дискусійних питань, що розширюють поле наукового пошуку. Більш того, немає повноцінних досліджень, що розглядають не науку в цілому, а постнекласичну фізику, що розвивається в полі культури та відображає її вплив.

Щоб повноцінно відобразити динаміку та вплив соціокультурних процесів на науку, необхідно підійти до наукового дослідження як до процесу, який історично розвивається. Це означає, що сама структура наукового знання та процедури його формування повинні розглядатися як історично змінні. Про соціокультурну обумовленість наукового пізнання планомірно заявив Т. Кун, який розглядає науку та її розвиток як поступовий процес, в якому факти, теорії і методи складаються у все зростаючий запас досягнень, який і є науковою методологією. Таким чином, лише за такого підходу до розуміння феномену науки можливо зафіксувати послідовне накопичення наукового знання, а також і виникаючі труднощі, які перешкоджали збільшенню знаннь[5]. Т. Кун ставить перед собою наступні завдання: з одного боку необхідно визначити, хто і коли відкрив або винайшов кожен науковий факт, закон і теорію; з іншого боку, потрібно описати та пояснити наявність маси помилок, міфів і забобонів, які перешкоджали швидкому накопиченню складових частин сучасного наукового знання. З позиції Т. Куна, наука – це соціальний інститут, що функціонує в рамках наукових установ, наукових співтовариств, усередині яких здійснюється комунікація, затверджуються норми і правила наукового етоса, регулюючі дослідницький пошук, організовуються відповідні наукові дослідження. Функціонування наукового фізичного співтовариства також проходить у полі культури, схильне до соціокультурних впливів, а це справляє свій відбиток на результати наукової діяльності фізиків. Поняття постнеклассичної науки було введене академіком В.С. Степіним, який пов'язував її появу з радикальними змінами в самих підставах науки (четверта глобальна наукова революція, в ході якої народжується нова постнекласична наука)[9,с.632]. Таким

чином, В.С. Степін виділяє три основні стадії історичного розвитку науки, кожну з яких відкриває глобальна наукова революція (три історичні типи наукової раціональності): класична раціональність (відповідна класичній науці в двох її станах – дисциплінарному і дисциплінарно–організованому); некласична раціональність (відповідна некласичній науці) і постнекласична раціональність[9,с.632]. «Некласичний тип наукової раціональності враховує зв'язки між знаннями про об'єкт і характером засобів і операцій діяльності. Експлікація цих зв'язків розглядається як умова об'єктивно–дійсного опису і пояснення світу. Але зв'язки між внутрішньо–науковими і соціальними цінностями та цілями, як і раніше, не є предметом наукової рефлексії хоча імпліцитно вони визначають характер знань (визначають, що саме і у який спосіб ми виділяємо і осмислюємо в світі)»[9,с.632]. Постнекласична наука характеризується революцією в засобах зберігання і здобуття знань (комп'ютеризація науки, поява складних і дорогих приладових комплексів, які обслуговують дослідницькі колективи і функціонують аналогічно засобам промислового виробництва і так далі); а також дисциплінарними дослідженнями. Таким чином, постнекласичний тип наукової раціональності «розширює межі рефлексії над діяльністю. Він враховує співвіднесення отриманих знань про об'єкт не лише з особливістю засобів і операцій діяльності, але й з ціннісно–цільовими структурами. Причому експліцируєтся зв'язок внутрішньо–наукових цілей з позанауковими соціальними цінностями і цілями»[9,с.634]. В.С. Степін кожен новий тип наукової раціональності характеризує особливими, властивими лише йому підставами науки, які дозволяють виділити в світі та досліджувати відповідні типи системних об'єктів (прості, складні системи)[9,с.634]. Термін «постнекласичний» широко вживається у філософській літературі в різних словосполуках: постнекласична раціональність, постнекласична фізика та біологія і так далі. Безумовно, сучасна фізика відображує всі тенденції розвитку постнекласичної науки в цілому. Сьогодні постнекласична фізика акумулює в собі важливу культурно–світоглядну функцію, задаючи орієнтири щодо структури і будови Всесвіту, матерії, простіру і часу, виникнення і суті життя, походження людини. На думку деяких дослідників, система цінностей і світоглядних орієнтирів являє собою своєрідну «культурну матрицю», щось на зразок генома культури, який забезпечує відтворення і розвиток соціального життя на певних підставах[8,с.5].

Нестабільність, глобальні зміни в соціумі відбиваються на основних ідеях постнекласичної фізики. Перш за все, слід зазначити незавершеність в описі та розумінні структури фізичної реальності, зокрема загальної теорії відносності та фізики елементарних часток, що описують процеси макро–і мікросвіту. Тут залишилось багато невирішених проблем. У зв'язку з цим обговорюються проекти надточних гравітаційних експериментів[11]. Також створюються грандіозні технічні пристрої, наприклад, Великий андронний коллайдер, який був сконструйований з метою отримання відповіді на питання про найфундаментальніші проблеми будови речовини, сил, що діють в ній, і структури простору–часу[4]. Річ у тому, що високі енергії дозволяють вивчати властивості простору на все менших масштабах. Прийнята модель сучасної теорії сил природи носить назву Стандартна модель, вона здатна описувати багато експериментальних спостережень і робити передбачення. Проте, вивчаються також шляхи виходу за межі цієї моделі. До проблем, що викликають, най-

більше дискусійні ті, що стосуються питання про природу виникнення та різноманітність часток і полів, будову фізичного вакууму, різноманітність типів часток у Всесвіті, єдиний опис фундаментальних сил, включаючи гравітацію, можливе існування партнерів суперсиметрій всіх спостережуваних часток і питання про додаткові розмірності простору–часу[4,с.571]. Сучасні фізики особливу увагу приділяють пошукам так званого бозона Хіггса. Його наявність пов'язують з ідеєю про природу мас часток і їх різноманітність. Досі не зрозуміло, чому маси більшості «елементарних» складових речовини настільки сильно розрізняються. Зокрема, маса топ–кварка більша за маси нейтріно в 1014 разів (!), не говорячи вже про нульову масу фотона[4,с.576]. В колі Стандартної моделі є багато нез'ясовних явищ. Зокрема, поки немає відповіді на питання: чому є рівно три покоління кварків і лептонів, або що лежить в основі ієрархії мас і де відбувається об'єднання всіх взаємодій?[4,с.577]. Зокрема, слід зазначити наявність теорій, що лежать поза межами Стандартної моделі, які проголошують ідеї про додаткову розмірність простору–часу. Ця додаткова розмірність може бути згорнута (компактизована) так, що її до цих пір не приходилось спостерігати, але, можливо, вдасться відмітити при енергіях, що перевищують 1 ТеВ. Таке трапляється в деяких варіантах моделі струн[4,с.577]. І.Ф. Гінзбург також відзначає наявність великої кількості питань, які повстали на порядок денний у зв'язку з розвитком сучасної фізики, наприклад: «чому добре працює стандартна форма теорії електрослабких взаємодій, чому ми вважаємо всі калібрувальні бозони і лептони фундаментальними, хоча більшість з них має бути виключена з повної системи асимптотичних станів, зважаючи на нестабільність? Можливо, теорія електрослабких взаємодій потребує видозміни?»[1,с.526]; «чому повна щільність матерії у Всесвіті настільки близька до критичної, так що в цілому всесвіт виявляється пласким?[1,с.528], «що таке темна матерія? В існуючих моделях світу елементарних часток на малих відстанях є немало кандидатів, які бути в цій ролі...Що таке темна енергія?»[1,с.529].

Таким чином, не дивлячись на успіхи постнекласичної фізики, її фундаментальні теорії не можуть бути визнані як несуперечливі, повні, послідовні та систематичні. Також слід констатувати наявність парадоксів, суперечливий опис фізичної дійсності, зміну поглядів на природу раціонального. А.І. Теклюк у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що у філософії та методології науки все наполегливіше стверджується ідея мінливості, релятивності підвалин науки, стилю мислення та канонів раціональності. Таким чином, на думку автора, питання про природу раціональності – не суто теоретичне, а передусім життєво–практичне. Раціонально організована наукова діяльність в принципі керується критеріями доказовості й обґрунтованості та повинна приводити до істинного знання. Ми можемо спостерігати, як все частіше виникають кризові явища в науково–пізнавальній діяльності, і головним чином, у зв'язку з труднощами виправдання і прийняття теоретичних систем, що постають (наприклад, у сучасній космології, нелінійній фізиці, фізиці мікросвіту), а також з підвищенням рівня їх загальності та абстрактності[10]. О.Д. Піркова, яка також досліджувала природу раціонального в антропомірних контекстах, акцентує увагу на таких первісних значеннях терміну «ratio», як міра, лічба, спів розмірність. Вони відбивають необхідність співвіднесення людської діяльності та наслідків цієї діяльності. Таким чином, феномен філософської раціональності як предмет вивчення розглядається не у зв'язку з чимось сущим, що передбачає розгляд раціональності у вигляді атрибуту цього сущого (раціональність як світопорядок, раціональність людської діяльності), а у зв'язку з іманентною філософії самокритичністю, самокорекцією, саморефлексією. Таким чином, дослідниця вважає, що раціональність зачіпає сутнісні методологічні підвалини сучасної філософії, зокрема прагматично орієнтованих її напрямків (постструктуралізму, сучасної антропології, комунікативної традиції, прагматизму та ін.), що дозволяє відтворити підстави переходу від монологічної до діалогічної парадигми соціокультурного розвитку сучасного суспільства[6]. Т.В. Горбатюк наголошує, що глобальне філософське мислення чуйно реагує на розширення обріїв світоглядної свідомості науки, що відбувається нині. Тому причина актуалізації дискурсу про зміну парадигм космофізики, яка нині відбувається, – це постнекласичне, постметафізичне відновлення культури філолофсько–світоглядної думки, що відбулося завдяки ініціаторам постпозитивізму, неоструктуралізму, постмодернізму й ін.[2].

Безумовно, позначені тенденції постнекласичної фізики є проявом тих процесів, які відбуваються в культурі постмодерну і характеризуються, перш за все, плюралізмом, децентрацією, фрагментарністю, зміною відношення до раціональності, що веде до переосмислення таких понять, як: істина, сутність, закономірність, підстава, причина, об'єктивність, невизначеність, вірогідність. Таким чином, у науковому пізнанні ми отримуємо невизначеність, розмитість, неясні світоглядні–методологічні установки. Можна також говорити про своєрідну кризу відносно поняття «раціональність», оскільки існує неоднозначне уявлення стосовно того, що ж таке феномен раціональності, який його гносеологічний статус. Всі ці актуальні сьогодні питання потребують філософського аналізу та вирішення.

Список використаних джерел

1. Гинзбург И.Ф. Нерешенные проблемы фундаментальной физики // Успехи физических наук / И.Ф. Гинзбург. – Т 179. – №5, май, 2009. – С.525–529.

2. Горбатюк Т.В. Світоглядні парадигми космофізики: еволюціонізм проти космоцентризму: автореф. Дис.. на здобуття наук. Ступеня канд філос.. наук : спец. 09. 00. 09 «Ілософія науки» / Т.В. Горбатюк. – К., 2008.– 19 с.

3. Добронравова И.С. Физика живого как феномен постнеклассической науки [Электронный ресурс] / И.С. Добронравова. – Режим доступа: http://spkurdyumov.narod.ru/DOBRONRSVOVA1.htm.

4. Дремин И.М. Физика на большом адроном коллайдере / И.М. Дремин // Специальное заседание редакционной коллегии журнала Успехи физических наук, приуроченного к 90–летию журнала. – Т.179. – №6, июнь, 2009. – С.571 – 579.

5. Кун Т. Логика и методология науки. Структура научных революций [Электронный ресурс] / Т. Кун. – Режим доступа: WWW.I–U.RU.

6. Піркова О.Д. Антропомірність контекстів ствердження ідеї раціональності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» /О.Д. Піркова. – Сімф., 2006. – 21с.

7. Симанов А.Л. Постнеклассическая физика: методологические и эмпирические проблемы / А.Л. Симанов // Гуманитарные науки в Сибири.– Новосибирск: Институт философии и права СО РА. – № 1. – С.12–22.

8. Степин В.С. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации / Вячеслав Семенович Степин, Лидия Федоровна Кузнецова. – М. : Б.и., 1994. – 274 с. – ISBN : 5–201–01853–X.

9. Степин В.С. Теоретическое знание: Структура, историческая эволюция [Электронный ресурс] / В.С. Степин.– М.: Прогресс–Традиция, 2000. – 743 с. – ISBN: 5–89826–053–6. – Режим доступа: http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/step–gl6.html.

10.Теклюк А. І. Раціональність у науковому та позанауковому знанні: контекст комплементарності: дис. ... кандидата філос. наук : 09.00.09 / А.І. Теклюк. – Чернівці, 2007. – 188с.

11. Турышев С.Г. Экспериментальные проверки общей теории относительности: недавние успехи и будущие направления исследований / С.Г. Турышев // Успехи физических наук. – Т.179. – №1. – Вып.9. – 2009. – С.3–34.

12. Шарыпов О.В. Об актуальности создания постнеклассической физики [Электронный ресурс] / О.В. Шарыпов. – Режим доступа: http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000240/index.shtml.

13. Butterfield J. Reconsidering Relativistic Causality/ J. Butterfield [Электронный ресурс] // Int.Stud.Phil.Sci. – 21:295–328,2007, 2007.– Режим доступа: E–ArXiv: http://xxx.lanl.gov/abs/0708.2189v1.

14. Karakostas V. Quantum Nonseparability and Related Philosophical Consequences [Электронный ресурс] // Journal for General Philosophy of Science.№ 35, 2004. – P.283 – 312 – Режим доступа: http://arxiv.org/pdf/quant–ph/0502099.

Владленова И.В. Постнеклассическая физика как феномен культуры

Появление постнеклассической физики связано с радикальными изменениями в самих основаниях науки. Именно постнеклассическая физика несет в себе важную культурно–мировоззренческую функцию, задавая ориентиры и описывая структуру и строение Вселенной, материю, пространство и время, возникновение и сущность жизни, происхождение человека. Постнеклассическая физика развивается в поле культуры и отражает ее влияние. Ее фундаментальные теории не могут быть признаны как непротиворечивые, последовательные и систематические. Безусловно, обозначенные тенденции есть проявление тех процессов, которые протекают в современной культуре.

Ключевые слова: *постнеклассическая физика, рациональность, феномен культуры, плюрализм, вероятность.*

Vladlenova, I.V. Postneklassic physic as phenomenon of kultture

Appearance of postneklassic physics is related to the radical changes in the grounds of science. Postneklassic of physicist carries in itself an important world cultural–view function. It sets direction, describes a structure and structure of Universe. It describes a matter, space and time, origin of life, origin and essence of man. Postneklassic of physicist functions in the field of culture. It reflects influence of culture. Its fundamental theories are not successive and not systematic.

Key words: *postneklassic physics, rationality, phenomenon of culture, pluralism, probability.*

УДК 113/119

Сорудейкін К.О.

Теорія взаємодій: культура і природа мислення

Явище мислення досліджується з різних сторін. Дехто вважає, що воно є продуктом розумової діяльності мозку, як найскладнішого об'єкта в світі. Інші стверджують, що існують більш тонкі матерії, які й забезпечують мислення та свідомість. Але існує ще одна точка зору про те, що мислення – це прояв законів природи. Вона і є предметом побудови нашої теорії.

Ключові слова: *теорія взаємодій, відносність, закони мислення, універсум, межа простору, самоорганізація, синергетичний ефект, еволюція, дискретність, механізм творчості, ефективність інтелектуальної діяльності, природа часу.*

Кажуть, все геніальне – просто. Але у чому полягає ця простота? Якщо проаналізувати будь-який з найскладніших законів математики або фізики, його можливо буде описати у формі слів, або представити схематично. Тобто складний запис на важкозрозумілій мові формул ми можемо представити як певні просторові взаємодії, які сприймаються більш інтуїтивно. Складність виникає лише тоді, коли ми не можемо зрозуміти сутність понять, якими доводиться оперувати, або коли не маємо змоги поставити перед собою проблему у належному ступені деталізації. Великий Ейнштейн казав, що головна задача у міркуванні – вірно поставити проблему і від цього залежить те, наскільки ефективно ми зможемо дати відповідь на питання. Так само і у мистецтві – потрібні початкові умови, чітка концепція, щоб побачити напрям прояву творчості. Мистецтво – це, в сутності своїй, відображення динаміки розумової діяльності, у якій би формі вона не реалізовувалася. Міркування не можуть бути побудовані без визначених цілей і без напрямку вони не мають сенсу. Але яким чином визначається цей напрямок? *Яким чином реалізується вміння побачити певну проблему в цілому? І як не заплутатися у безлічі можливих шляхів, що відкриваються нашому розуму?*

Багато літератури присвячено механізмам міркування та природі творчого мислення. Переважна частина відомих науковців в певний період своєї діяльності задається цим питанням і розповідає свій досвід та свої ідеї з цього приводу. Деякі з них зробили це питання основою досліджень усього свого життя. Такими авторами є, наприклад, Ейнштейн, Пуанкаре, Дарвін, Мах, Шредінгер, Адамар, Пойя, Гейзенберг, Тьюрінг, Мінський. Вони говорять про логіку, інтуїцію, підсвідомість та образи. І.П. Бардін казав, що різниця між знанням та розумінням полягає дуже велика, бо знання досягаються пам'яттю, а розуміння – мисленням. В той же час, Ейнштейн відмічав: «Уява важливіша, ніж знання. Знання обмежені, в

той час як уява охоплює цілий світ, стимулюючи прогрес, породжуючи еволюцію»[3]. *Ми бачимо чисельні спроби формалізувати процес мислення. Що змушує людей замислюватися над цим? Чому, незважаючи на глибину наших знань про життя, логіку та закони побудови світу, розум та творчість в певному сенсі досі залишаються таємницею?*

Філософські уявлення про логіку зводяться до трактування її як основи процесу міркування. Кажуть, що без знань у цій науці неможливий успішний розвиток процесу пізнання. Наука логіки розвивалася з давніх-давен. Згадки про неї можна знайти у давньоіндійській та давньокитайській філософії, у філософії античної Греції. Найвизначнішою фігурою в цьому напрямку був Аристотель, якого вважають засновником формальної логіки. У його творах ми можемо знайти основи теоретичного знання про форми та прийоми мислення. З розвитком філософської думки сформувалися різні гілки науки логіки, а її мова стала основним інструментом точних наук. Логіка поєднує в собі і дійсне, і абстрактне. Як і раніше, вона тісно пов'язана з розумом і вважається наукою про «правильне мислення», тобто таке, яке приводить до істини. Але поняття істини має сенс тільки у рамках певного світогляду, визначеної точки зору, в той час як логіка тяжіє до абстракцій та формалізації.

Поступово розширюючи простір відомостей про мислення людини, людство все глибше занурюється у полон власних теорій про когнітивні процеси, відхиляючи науку у синтетичну область маніпулювання формулами та відповідності стандартам. Завдання нашого дослідження – проаналізувати, як в дійсності відбувається процес мислення та які закономірності стоять за цим. Рефлексивні експерименти автора цієї роботи показують, що людина може заплутатися і сприйняти нав'язану їй (набуту) модель міркування як приклад для наслідування. Вона буде шукати у своїх думках те, що відповідає цій моделі, і не буде знаходити, бо підсвідомо, як і раніше, спиратиметься на власну систему цінностей і бачитиме рішення, не характерні для набутої моделі. Але, свідомо сприймаючи останню за орієнтир, вона буде відкидати ті розв'язки, які підказує підсвідомість, як некоректні, «чекаючи натхнення», що буде насправді проявлятися затримкою у прийнятті рішень. Тобто набута модель не є тісно пов'язаною з дійсними думками суб'єкту, і йому важко зрозуміти точно сенс термінів цієї набутої моделі (він не відчуває її). Це призводить до дезорієнтації у ментальному просторі і нездатності чітко і швидко формулювати (усвідомлювати) цілі.

Кожен з законів формальної логіки говорить нам про одне – ми повинні враховувати усі перетворення об'єктів, або іншими словами, контролювати усі об'єкти, над якими виконуються певні дії, і не втрачати з поля зору будь-які з них, бо в цьому випадку, навіть слідуючи законам формальної логіки, ми не зможемо прийти до висновку, який відповідає встановленим вимогам та початковим умовам. Але тут не говориться про те, навіщо нам робити ці перетворення та врахування. Усе, що ми можемо сказати – формальна логіка намагається розглядати якусь систему окремо, як щось самостійне, як обмежену систему, в якій діють певні правила. Мета дій розглядається як дещо емоційне, не пов'язане з логікою. А чи справді це так? Ми не замислюючись кажемо, що закон тяжіння, фізичний закон, відповідає логіці. Але при цьому не беремо до уваги, що саме цей закон цілком і побудував сучасну логіку. Будь яке тіло, яке знаходиться у вільному падінні, врешті решт опиниться на землі. Ніщо не зможе, окрім, звісно, логічних факторів, таких як інші тіла, магнітні поля тощо,

завадити тілу впасти на землю, або бути притягнутим нею. Сила тяжіння – це, в певному розумінні, критерій істини у наших міркуваннях. Він був відомий з часів зародження розуму на нашій планеті, і хоч і не був усвідомлюваним довгий час у межах наукового знання, завжди формував інтуїтивне розуміння явищ причинності та плину часу. Візьмемо інший приклад – комп'ютерна програма. Практично кожна людина, маючи відповідну підготовку, може побудувати прекрасний алгоритм, тим паче якщо розуміється у сфері, де цей алгоритм буде використовуватись. Та без перевірки працездатності програми, на перший погляд бездоганної, ми не можемо впевнено сказати, чи вірно вона працює. У своїх думках автор програми, створюючи її, виходить саме з того, що вона працює бездоганно. Він створює віртуальну модель програми в своїй уяві, подумки посилає сигнали по тих чи інших гілках виконання програми та враховує, що потрібно здійснити, куди передати управління, яку частину програми активізувати, щоб досягти бажаного результату. Але його модель може виявитися неповною і практика виявить цю неповноту. Тобто зараз ми підходимо до проблеми філософської інтерсуб'єктивності, у якій кожна людина має своє уявлення, свій «відбиток» певного предмету реальності. І якщо емоційний фактор підштовхує людину казати про те, що все враховано, закони дійсності – наш критерій істини, те, що ми називаємо логікою – обов'язково «знайдуть» слабке місце у програмі, чи у будь-якій іншій конструкції, моделі, теорії тощо. Знову ж таки, повертаємося до питання про сутність логіки. Якщо не вважати людські бажання рушійною силою людської діяльності, частиною логіки (а людина в усіх своїх діях прямує до отримання певного задоволення, яке може мати різні джерела – моральні, фізіологічні, емоціональні), то ми порушуємо закон логіки, за яким в кожній системі обов'язково повинен бути «центр тяжіння». Ми маємо на увазі систему цінностей людини, акценти, які вона робить на тих чи інших речах. Мислення неможливе, якщо не робити пріоритетів, бо без них ми не маємо змоги вибирати. Здатність порівнювати, яка є основою будь-яких взаємодій будь-якого роду, потребує можливості виділяти більш вагомі об'єкти поміж багатьох інших. У випадку з мисленням такі об'єкти повинні бути більш привабливими з певної точки зору, ніж інші. У фізичній реальності, в свою чергу, критерієм порівняння може виступати, наприклад, вага тіл, їх форма, або розмір. Таким чином формується порядок і структура простору, яка проявляє себе у гармонії співвідношень, у зникненні протиріч. Ми починаємо бачити, що мислення з його законами – це ніби природна властивість простору, у якому здійснюються взаємодії певних об'єктів, а розмірність простору виступає у ролі обмеження, яке зумовлює конкуренцію між об'єктами навколо центру відліку.

Зараз не йде мова про те, системи яких об'єктів ми розглядаємо. Закони логіки повинні проявлятися в будь-яких системах. Якщо ми прив'язуємо логіку до деякого чітко визначеного типу систем, як наприклад, математичні вирази, ми, знову ж таки, порушуємо закон логіки про її універсальність. Бо, що б не було сказано, уся математика базується на людському образному мисленні, яке дозволяє нам будувати в своєму розумі модель оточуючого світу і таким чином сприймати реальність. Вона базується на відносно простих просторових взаємодіях об'єктів. Складність, про яку так багато говорять, чи то математична, чи будь-яка інша, полягає тільки у важкості віри в те, що усі складні процеси можна представити, як відносно прості різнорівневі просторові взаємодії. Наприклад, як можна описати рух єдиного електрона з точки зору всесвіту? Ми не розглядаємо

цей рух, як сукупність усіх його складових: рух навколо ядра елементарної частки, рухи молекул, рухи тіл, які складаються з молекул, рухи планет, на яких ці тіла знаходяться, рухи сонячних систем, рухи галактик і так до нескінченності. Але ми дивимось на цю траєкторію, як на самостійний закон. Тут можна привести аналогію також з нескінченністю чисел, бо ми не зможемо задати таке число, більше якого значень не буває. Або з довжиною прямої, коли ми говоримо, що ця довжина дорівнює довжині відрізку, взятому на цій прямій, бо довжину прямої ми не зможемо виміряти, доки не візьмемо певний відрізок на ній.

Як ми бачимо, логіка – це дуже багатогранне поняття. Розглядати усе з позиції формальної логіки було б помилкою, бо формальна логіка позбавлена засобів, якими можна було б пояснити власне її саму. Вона може грати роль алфавіту, але це не сутність логіки, як і букви – це не сутність слів, а тим паче – речень, текстів, та тих почуттів, що в них закладено. Намагання пояснити сутність взаємодій тільки формальною логікою на мові програмної інженерії може бути асоційоване з програмуванням «знизу до гори», коли ми намагаємось будувати деяку програмну систему починаючи не з цілого, не з загальної архітектури системи, як при програмуванні «згори до низу», коли ускладнення є прямим наслідком розвитку її, а з найдрібніших деталей, намагаючись врахувати які, ми нескінченно плутаємось, бо неможемо конструктивно зрозуміти, які деталі до чого віднести. І це веде до краху усієї роботи, бо таким шляхом велику систему розробити неможливо.

Ліпше було б сказати, що логіка – це точка зору. Ми можемо розглядати певні об'єкти окремо, або як єдиний об'єкт, поєднуючи усі складові між собою за певними ознаками. Таким чином, постійно змінюючи точку зору, ми переходимо від умови задачі до її розв'язку тощо. Час таким чином можна представити як ці моменти переходів, які у мозку дозволяють зіставити минуле та майбутнє і зрозуміти плин часу. Час – це межа розмірності, зокрема, тривимірного простору, бо людина не може стрибати у часі. Ніщо з того, що ми бачимо, що існує у світі, який ми знаємо, не може позбавитись впливу часу на себе. Але, якщо час представити у вигляді певної деревоподібної структури, ми отримуємо щось на зразок простору – чотиривимірний простір, у якому так само діють просторові взаємодії. Людина може порівняти минуле, теперішнє та майбутнє і таким чином, у певному сенсі, своїм розумом вона заглядає у простір більшої розмірності. Психологічні уявлення про ці процеси полягають у намаганні пояснити, що є головним, спрямовуючим фактором діяльності людини. Вважають, що у людини в мозку (у мисленні) є розділення на майбутнє, минуле та теперішнє і врахування взаємодій між цими точками зору зумовлює поведінку. Але, на думку автора, насправді не існує подібного розділення. Можна сказати абстрактно, що є тільки теперішнє, але таке пояснення надто просте. Говорячи детальніше, у дійсності людина має, як ми вже казали, в своєму розумі віртуальну модель оточуючого світу, себе в ньому і ззовні, і зсередини, у минулому та майбутньому. І це є одне ціле. Критерій логіки (у випадку фізичного простору – тривимірність) задає обмеження, або правила, за якими людина розуміє сутність терміну «послідовність», і набуває вміння логічно мислити, тобто послідовно переходити від однієї точки зору до іншої. Обмеження простору (виміри) викликають необхідність у плині часу, оскільки миттєво охопити увесь простір стає неможливим. Майбутнє та минуле існують лише у вигляді

образів у нашій пам'яті та уяві, а також у вигляді стану речей навколишнього світу, на який ми спираємось, щоб розуміти реальність.

Якщо взяти до уваги сучасні наукові тенденції, то говорять, що мозок – це абсолютно адаптивна система і що власне тіло, оточуючі люди, механізми, якими людина може керувати за допомогою інтерфейсу «мозок-комп'ютер», побудованому на основі електроенцефалографії, сприймаються мозком на певному рівні однаково. Людина має бажання виконати певну дію, використовує для цього «зовнішні ресурси» і отримує деякий результат. Віртуальна модель світу дозволяє робити це і у неї можна внести додатковий «орган керування», наприклад, штучного керованого думками робота. Вчені розподіляють ментальні процеси на свідомість, підсвідомість, пам'ять тощо, і зводять мозок до взаємодіючих між собою підрозділів, що носить назву «теорія функціональних систем». Чи відповідає такий розподіл дійсності ніхто впевнено сказати не може. Це також прояв логіки у сенсі зміни точок зору. Що ми уявляємо собі у процесі міркування? Це різноманітні образи, картинки, звуки, – усе це сплітається у дещо цільне, об'ємне, і ми бачимо якісь шляхи, уявляємо собі простір. У момент, коли ми знаходимо відповідь на питання, ми бачимо, як два шляхи – питання і відповідь, ніби знаходять кінцівки одне одного і створюють цільне коло ідеї. Невже формули дають нам змогу описати цей процес? Звісно, ні. Формули, математика – це спрощення. Вони цілком проняті відносністю, і погляд на них, як на «точні науки», також є абстракцією.

Тепер перед нами постає питання про те, що повинно бути розглянуто як первинне – надсистема чи підсистема. Спробуємо проаналізувати. Що зумовлює поведінку об'єктів? Ейнштейн стверджував, що закони природи не залежать від обраної для аналізу системи відліку[3]. Як ми вже переконалися, таке саме означення ми можемо дати логіці. При зміні точки зору на систему, закони логіки, зокрема формальної логіки, залишаються незмінними. Тепер ми можемо розглядати логіку з точки зору законів природи, як головну тенденцію, що завжди проявляється, як урахування взаємодій об'єктів певної системи з точки зору центру цієї системи, атрактору, та властивостей об'єктів, за допомогою яких можливо ці об'єкти поєднати навколо центру системи. Взагалі-то питання про первинність якоїсь системи не зовсім коректне. Якщо ми маємо певну систему, у якій надсистеми та підсистеми стоять на одному рівні, то тоді про будь-яку первинність не може бути й мови, бо це протирічить законам логіки. Якщо ми розглядаємо логіку тільки як явище, притаманне розуму, яке проявляється у лише процесі мислення, тоді ми не можемо казати про закони природи. Але таємниця зародження свідомості та розуму залишається нерозкритою, тому ми не в змозі заперечувати, що, можливо, саме закони логіки побудували розум та свідомість. Тоді ми можемо асоціювати Бога з силою, рушить нашим світом, із законами логіки, і це буде цілком справедливо.

Розглянемо деяку хаотичну систему. Хаос в звичному розумінні – відсутність будь-якого визначеного порядку. Але навіть у хаосі є певні тіла, які формують цей хаос, і у ньому взаємодіють між собою. Говорячи про хаос, ми автоматично говоримо також про простір. Якщо маються просторові взаємодії, тоді може йти мова про те, що під впливом багатокількісних взаємодій, тіла почнуть самі створювати системи, так само, як маятник, що був колись запущений, врешті решт зупинеться у положенні рівноваги. Простір, у тому розумінні, як ми можемо пізнати його, є також

наслідком взаємодії, бо про нього може йти мова тільки у випадку, коли є певні тіла, між якими ми можемо встановити просторові відносини. Як казав Георг Гегель, все, що існує, знаходиться у відносинах, і ці відносини є істина всякого існування[2]. Такою є також одна з точок зору про простір у фізиків. Просторово-часовий континуум, як сутність чотиривимірного простіру – не єдиний варіант його наукового пояснення. Кажуть, також, що чотиривимірний простір – це незалежність від точки перебування і коли ми спроєктовуємо чотиривимірний простір на тривимірний, ми можемо побачити це, як перебування одночасно у кількох місцях, або можливість перейти миттєво з однієї точки простору до іншої, не долаючи при цьому ніякої дистанції між цими точками, незалежно від того, як далеко вони одна від однієї знаходяться у тривимірному просторі, хоч навіть у різних галактиках.

Таким чином, ми можемо об'єднати релігійні та наукові погляди про сутність речей та побудову всесвіту навколо терміну «логіка», ми можемо пояснити одночасно і наукові і містичні позиції, бо обидві ці точки зору знаходять відображення у нашій концепції. Назвемо цю проблему Теорією Взаємодій. У цій теорії усі критерії, що обмежують певну систему, в якій ми здійснюємо логічні перетворення, ми можемо назвати або логікою, або Богом. Ми знаємо, що головний прояв, сутність та наслідки логіки – це взаємодії між об'єктами цієї системи. Перехід між точками зору описується формальною логікою, рушійну силу логічних перетворень, головну мету та те, що задає правила формальної логіки, саму сутність логіки ми описуємо взаємодіями – різнорівневими взаємодіями між різними точками зору, між різними системами. Тут об'єднується абстрактне і точне, як різні назви одного і того самого – логічних взаємодій. За допомогою теороії Взаємодій ми пояснюємо зародження свідомості, як невід'ємний наслідок логічних взаємодій об'єктів. Теорія ієрархічної побудови всесвіту також задовольняє теорії Взаємодій. Справедлива рука Бога, в свою чергу, завжди описувалося передусім логікою – зроби добро і будеш нагороджений, зроби зло – будеш покараний. «Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було споконвіку. Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього. І життя було в Нім, а життя було Світлом людей» (Іван. 1:1-4)[4] – ці рядки з Біблії за своїм смислом глибоко відповідають нашим міркуванням про зміст теорії Взаємодій. І послідовність, і одночасність, і багатомірність, і відносність, і головне, і другорядне, і, навіть, емоціональне – все ми можемо описати логікою, виразити через взаємодії, пояснити теорією Взаємодій. І пояснюємо.

Що ми розуміємо під законами природи? Це світ повторення якихось подій, світ контрастів, це вплив дійсності на характер її явищ та предметів, підпорядкування їх певним закономірностям. Закони природи, у достатньому для обчислень та прогнозувань вигляді, вивчає фізика. Існує дуже велика кількість різних теорій, які описують різноманітні процеси, або різним чином описують ті ж самі. Але, якщо ми звернемося до цієї науки за відповіддю на питання про те, який же закон зумовлює рух усього всесвіту, що змушує світ створювати живі істоти, розум, свідомість, чому виконуються закони логіки, ми не отримаємо задовільну відповідь. Логіка, як науковий напрям, почала зароджуватися з намагань описати розумову діяльність людини. Але, для того, щоб механізми розуму працювали належним чином, забезпечуючи здатність логічно мислити, вони також повинні відповідати законам логіки, тобто бути самостійною системою, і

ця система повинна мати певний центр. Тут ми торкаємося питання про єдність протиріччь, про множину в єдиному та єдине у множині. Логіка сама по собі вводить поняття цілісності та дискретності. Тому поняття логіки виходить за межи просто пояснення мислення людини, як окремого явища. Мислення людини – це один з проявів логіки, як основи побудови універсуму.

Розглянемо ще один аспект. Існують точки зору, і цих точок дотримується велика кількість філософів, що розумова діяльність жорстко пов'язана з здатністю оперувати словесними формами. Пізнання, як процес формування понять стосовно оточуючого світу, не зовсім справедливо асоціюється з результатом користування мовою, яка, насправді, сама є продуктом розумової діяльності. Таким чином приходять до висновку, нібито розум, не беручи до уваги рефлекси та інше, тільки і створений для того, щоб людина могла розмовляти. Але погляньмо вглиб цієї проблеми. Безумовно, структура будь-якого речення віповідає вже розглянутим нами законам логіки. Тут є і різні точки зору, перехід між якими може бути у одному реченні. Тут є також можливість образного представлення певних думок за рахунок цілком логічного надання словам більш широкого значення, що іменується літературними зворотами, прийомами та відноситься до гуманітарної сфери. Але зараз ми підійшли до одного з найважливіших питань філософії, проблеми творчості. Розповсюдженою є точка зору, що гуманітарія не пов'язана безпосередньо з точними науками. Що образне мислення – це відмінний від математичних перетворень процес, який ускладнює взаєморозуміння між людьми, які належать до протилежних груп. Знову випливає та сама проблема інтерсуб'єктивності, про яку ми вже казали раніше, тільки тепер в масштабі об'єднань людей, в масштабі колективів, тобто логічно змінюється точка зору. Багато філософів аналізували проблему нерозуміння між людьми. Наприклад, Чарльз Сноу у своїй роботі «Дві культури і наукова революція»[1,195–226] відмічав проблему взаємного непорозуміння між художньою інтелігенцією та вченими. Справа в тому, що непорозуміння – це багаторівнева проблема, і тому списувати усе на особливості побудови механізму мислення, що дісно в певній мірі має місце, було б не зовсім коректно. Теорія Взаємодій дає нам шлях вирішення цієї проблеми. Коли ми розглядаємо явище непорозуміння, ми без класифікування поєднуємо розум, етику, звички, традиції, рід діяльності – забуваючи про їх власний сенс, як центрів кожен свого логічного простору, ми намагаємося розмірковувати так, ніби вони є об'єктами однієї логічної системи, ніби вони є одне і те саме, або зводяться один до одного. Якщо ж встановити взаємодії між системами, кожна з яких представлена своїм терміном, тобто зрозуміти, як вони, системи, взаємодіють між собою, ніби зрозуміти, як сонячні системи взаємодіють у галактиці, тобто рухаються навколо галактичного центру, нам стане кристалічно зрозумілою сутність проблеми. Вона як раз і полягає в тому, що, маючи на увазі одне й те саме за сенсом, тобто творчість, як, знову ж таки, процес створення дечого нового за рахунок варіацій взаємодій складових частин на певному рівні абстракції, кожен говорить про неї власною мовою, не зовсім зрозумілою іншому. Співрозмовник зіставляє почуте зі своєю моделлю світу і розуміє зовсім інше, ніж було сказано. А, враховуючи, за теорією Взаємодій, що кожна людина – центр її власного світу логіки, і що кожен об'єкт прямує до самостійності, бо сам у собі несе головну сутність побудови всесвіту – логіку, людина не поєднується своїм розумом з іншою людиною, не погоджується, а навпаки, вступає у супер-

ечку. Резонанс цих суперечок утворює колективи, об'єднані суспільними інтересами, і ми бачимо у цьому логічну картину, про яку нам каже теорія Взаємодій.

Ми бачимо, що мислення, як найяскравіший прояв законів природи, насправді не може бути явищем досконалим. Тому, щоб забезпечити високу інтелектуальну продуктивність, яка буде проявлятися в здібностях до творчості, ми змушені вдаватися до ментальної дисципліни, формуючи при цьому **культуру мислення**. Ми повинні враховувати специфічні фактори процесу міркування, називаючи їх властивостями розуму, і організовувати свою інтелектуальну діяльність так, щоб обминати протиріччя за рахунок глибини наших пізнань та гармонійності світоглядів. Займаючи цю позицію, перед нами відчиняється світ, де немає меж між філософією, уявленнями та матерією.

Список використаних джерел

1. Чарльз П. Сноу. Две культуры и научная революция / Ч.П. Сноу. Портреты и размышления. – М.: Изд. »Прогресс», 1985 г.

2. Георг Гегель, «Наука логіки» / Г.В.Ф. Гегель. – М.: «Наука», 2005 г. – 800 с.

3. А. Эйнштейн. Собрание научных трудов. Том 4 / Под. ред. И.Е. Тамма, Я.А. Смородинского, Б.Г.Кузнецова. – М.: Наука, 1967 – 600 с.

4. Новый завет. / Новый завет (русск. изд.) – М.: Изд. «Слово», 2010 г. – 696 с.

Сорудейкин К.А. Теория Взаимодействий: культура и природа мышления

Явление мышления исследуется с различных сторон. Некоторые говорят, что оно является продуктом деятельности мозга, как наиболее сложного объекта в мире. Другие утверждают, что есть более тонкие материи, которые и обеспечивают мышление и сознание. Но существует еще одна точка зрения о том, что мышление – это проявление законов природы. Она и является предметом построения нашей теории.

Ключевые слова: *теория взаимодействий, относительность, законы мышления, универсум, предел пространства, самоорганизация, синергетический эффект, эволюция, дискретность, механизм творчества, эффективность интеллектуальной деятельности, природа времени.*

Sorudeykin, K.A. Theory of Interactions: the culture and the nature of thinking

Phenomenon of thinking is investigating from different sights. Someone consider it is the product of brain activity. Others state there are more subtle matters generating mind and consciousness. But another view is that thinking is the display of laws of nature. The latter is the main point of our theory.

Key words: *The Theory of Interactions, relativity, self-organizing, synergetic effect, evolution, discreteness, the mechanism of creativity, thinking effectiveness, the nature of time.*

УДК 130.2:81'22(045)

Антіпова О.П.

Культурно-історичний контекст взаємодії мови науки та природної мови

З'ясовуються сутнісні ознаки мови науки та природної мови. Досліджуються особливості їх взаємодії крізь призму культурно-історичного процесу як домінуючого фактору формування загальної мовної картини світу. Аналізуються лінгвокультурні трансформації періоду становлення наукової термінології.

Ключові слова: *мова науки, природна мова, багатозначність, кодування інформації, наукова термінологія, латинська мова, соціокультурні умови.*

На сучасному етапі суспільного розвитку найбільш адекватним видається осмислення мови як лінгвокультурного феномену через її зв'язок з етносом, культурою, суспільним розвитком. У цьому розумінні мова конституюється, перш за все, як предмет і поняття соціокультурного порядку, адже вона може повноцінно досліджуватися лише будучи вплетеною в тканину культури, вписаною у структуру суспільства. Соціокультурна детермінація мови передбачає, що поза суспільною та культурною комунікацією, у відриві від соціокультурних процесів неможливим є реальне оволодіння нею, повноцінне її вивчення й використання.

Актуальність даного дослідження визначається кількома факторами. По-перше, суттєві зміни в науці кінця XX –поч. XXI ст. ст. призводять до формування нового типу раціональності, при якій дослідження взаємодії суб'єкта й об'єкта поступається місцем комунікативним процесам, встановленню наукового дискурсу та мовним практикам. За таких умов значних трансформацій зазнає мова науки, зокрема тісно переплітаючись із природною мовою. Наукова й природна мови все інтенсивніше взаємодіють, збагачуючи одна одну своїми засобами, що вимагає кардинального перегляду поглядів на їх взаємовплив. По-друге, все відчутнішою стає потреба у дослідженні мови як живої системи. Недостатнім видається вивчення її лише як «скарбнички», спосіб зберігання і передачі культури, тобто, по суті, як мертвої мови. Сучасність спонукає досліджувати її як живу, таку, що живе в світі її носіїв, оскільки вивчення її без знання цього світу перетворює живу мову на мертву. По-третє, нелінійний характер мислення як суттєва ознака постнекласичної науки спонукає до комплексного вивчення чинників будь-яких лінгвокультурних змін. Ідеться про необхідність здійснення культурно-історичного аналізу епох, що дозволить більш глибоко та ретельно вивчити світ (не мову, а світ) носіїв мови, їх спосіб життя, національний характер, менталітет тощо, адже реальне вживання

слів у мовленні значною мірою визначається соціальним і культурним оточенням того, хто говорить даною мовою мовного колективу.

Метою даної статті є дослідження особливостей взаємодії мови науки та природної мови в культурно-історичному контексті.

Традиція дослідження мови науки була закладена ще в античності у працях Арістотеля, Евкліда, Платона і продовжена в епоху Відродження Г. Галілеєм, І. Кеплером, М. Коперніком. Проте до XVII ст. дослідження мови науки велось у межах роздумів про мову взагалі, оскільки на той час наука як соціальний інститут ще не була виділена. Аналіз мови науки як специфічної порівняно з природною мовою з'явився в епоху Нового часу, коли зародилась ідея про чисту мову науки, без усіляких сторонніх впливів. Ф. Бекон, Б. Спіноза, Р. Декарт, Г. Лейбніц і пізніше Г. Гегель, І. Кант у XVIII-XIX ст., неокантіанство, діалектико-матеріалістична філософія зробили значний внесок не тільки в розвиток мови різних наук, але й у дослідження методологічних проблем мови науки.

Різноманітні підходи до вивчення мови науки та природної мови здебільшого не суперечать один одному, а лише відображають якусь зі сторін досліджуваного предмета. Окремий пласт праць науковців XX ст. присвячений саме аналізу лінгвокультурних явищ посередництвом соціокультурних чинників.

Серед сучасних дослідників ідея пізнання мови через культуру розвивається в працях А. Вежбицької, Є. Верещагіна, В. Воробйова, С. Єрмоленко, В. Мокієнка, О. Тараненка та ін. Проблемі співвідношення мови і культури присвячено праці багатьох вітчизняних (В. Антонов, Ф. Буслаєв, Л. Дротянко, В. Костомаров, О. Потебня та ін.) і зарубіжних дослідників (Ф. Боас, С. Лем, Е. Сепір, Б. Уорф, К. Пайк). Особливо цінними у цьому сенсі є: аналіз мови з огляду на процес міжкультурної комунікації, за якого питання про співвідношення культурної (понятійної, концептуальної) і мовної картин світу видається надзвичайно складним і багатоплановим, а його сутність зводиться до розбіжностей у переломленні дійсності в мові та в культурі[10]; дослідження соціокультурних умов посередництвом так званих «ключових слів», що обслуговують дану культуру і є безцінними ключами до розуміння її аспектів[2]; виявлення впливу процесу взаємопроникнення культур на взаємодію наукової та побутової мов, і як наслідок – виявлення явища «міграції» понять і термінів[4]. Однак численні дослідження, дозволивши значно наблизитись до розуміння сутності вищевказаних лінгвокультурних явищ, залишають все ж без відповіді масу питань, кількість яких стрімко зростає.

Для того, щоб розкрити специфіку взаємодії мови науки та природної мови, слід спочатку з'ясувати їх сутнісні ознаки. Ймовірно, першою найбільш помітною відмінною ознакою є багатозначність природної мови. Адже навіть неозброєним оком видно, що вона вирізняється змістовою багатозначністю. До того ж слова природної мови мають відповідний національний колорит, пронизані духом часу своєї епохи. На думку С. Хакаяви, природні мови у своєму природному розвитку споконвічно володіють духом «протесту» проти намагань підігнати всі поняття, судження, умовиводи під горезвісний критерій, складений з двох протилежних оцінок. Мова повсякденного життя виявляє те, що можливо назвати багатооціночною орієнтацією. У нас є шкали суджень. Замість «добре» та «погано» наявні «дуже погано», «погано», «непогано», «прекрасно», «добре», «дуже добре»[12]. Існування безлічі шкал доводить наявність

у природній мові смислової гами. Причому спектр значень варіюється залежно від того, де, як, у якій конкретній мові, за яких соціокультурних умов відбувається їх дешифрування. Адже одні й ті ж слова, словосполучення, речення з однаковим значенням у різних мовах і культурах можуть мати настільки ж різні семантичні звучання.

Окремі дослідники говорять про багатозначність як рису не лише природної мови, а й наукової, маючи на увазі поліморфізм наукових термінів. Так, В. Налімов стверджує, що «терміни науки мають ще більший поліморфізм, ніж слова повсякденної мови. І це зрозуміло – у них вміщується більший смисловий зміст, ніж у словах повсякденної мови»[8,с.121]. Проте тут ідеться про дещо іншу багатозначність, відмінну від полісемії природної мови. Так, критерієм багатозначності слів природної мови є семантичні відтінки, ситуація слововживання або «ситуаційне вираження»[6,с.22], що залежить від лінгвістичних, соціальних, історичних чинників.

Критерієм же багатозначності слів (термінів) мови науки є об'єм «кодованої інформації», що залежить, перш за все, від культурного розвитку суспільства, науки, зокрема появи нових галузей знання, міждисциплінарних наук, метанаук, динамічності процесів засвоєння і перетворення наукових знань. На відміну від повсякденної, мова науки носить більш яскраво виражений кодовий характер. Глибина кодування, або, інакше кажучи, інформаційна місткість понять, росте в часі по мірі розвитку концепцій[8,с.131]. Отже, підвищений поліморфізм мови науки пояснюється концептуальним характером термінів: чим глибша і складніша концепція, що кодується терміном, тим більший його поліморфізм.

Із прискоренням розвитку науки, особливо в кінці XX – на поч. XXI ст., на перетині різних галузей знань виникає все більше нових наук, що досліджують спільні проблеми чи об'єкти, оперуючи при цьому однаковими термінами, що «ніби балансують на краях суміжних наук»[4,с.53]. Проте однакові, на перший погляд, терміни, що використовуються в різних галузях наук, мають свій відтінок значення. Наприклад, у математиці термін «модель» тлумачиться як спеціально створений чи спеціально підібраний об'єкт, що відтворює знакові характеристики предмета, який вивчається. З появою науки інформатики, зокрема галузі штучного інтелекту, «модель» визначають як об'єкт, що відтворює розв'язання складних задач, специфічних для діяльності людського мозку і таких, що носять творчий характер. Хоча в основі обох значень – відтворення певних гносеологічних образів, кожна з галузей наук наділила термін власними характеристиками. Таких прикладів можна навести безліч, тому на сьогодні доцільнішим буде говорити не стільки про багатозначність, скільки про гнучкість термінів, їх здатність «мігрувати» з однієї галузі науки до іншої, корегуючи, уточнюючи, дещо змінюючи своє значення відповідно до запитів наукової галузі.

Відмінними рисами природної мови від мови науки є також неалгоритмічність, відсутність універсальної логіки побудови. Через це слова природної мови «функціонують не самі по собі, а в туманному розмаїтті контекстів»[6,с.25]. Слід зауважити, що при цьому основною умовою контекстів слововживання природної мови, як і власне взаємодія з мовою науки, є тип культури суспільства, історичний період його розвитку, загальний рівень освіченості громадян. Не випадково латинську мову як природну вважають мертвою, оскільки зникло культурне середовище, де вона жила повнокровним життям. З огляду на це, ряд науковців слушно

зауважують на існуванні певних ідіолектів, або ідеологічних мов, які в певні часи формують той чи інший образ світу. Так, за середньовіччя визначальним був геоцентричний ідіолект, у XIX ст. – дарвіністський, а в XX ст. – фрейдистський. Постмодерністська свідомість говорить про неможливість одного-єдиного діалекту й ідіолекту як визначального у певний період[7,с.128].

Визначальною культурно-історичною умовою лінгвістичних змін, на думку Ф. де Сосюра, є політична історія соціуму: як зовнішньополітичні події (колонізації, завоювання), так і внутрішньополітичні події держав відіграють важливу роль у житті мов. При цьому політична стабільність впливає на розвиток мови зовсім не так, як політична нестабільність, ніякої симетрії тут немає. Коли політична рівновага уповільнює еволюцію мови, йдеться про позитивну, хоча й зовнішню, причину, тоді як політична нестабільність, ефект якої повинен бути зворотнім, може впливати лише негативно. Нерухомість, більша чи менша фіксованість даної конкретної мови може спричинятися явищами, зовнішніми стосовно мови (вплив вулиці, школи, академії, письма тощо), яким у свою чергу сприяє соціальна й політична рівновага. Навпаки, якщо будь-яке зовнішнє потрясіння, що має місце в історії народу, прискорює мовну еволюцію, то це означає тільки, що мова знову набула стану свободи й слідує власному нормальному розвитку. Нерухомість латинської мови в класичну епоху пояснюється зовнішніми факторами і не може порівнюватися з тими змінами, які вона зазнала потім, оскільки ці зміни відбулися самі по собі завдяки відсутності стримуючих зовнішніх причин[9,с.150-151]. Погоджуючись із цією думкою, можна додати, що окрім політико-історичних впливів визначальними є соціокультурні чинники, зокрема енергійність культурно-просвітницького руху.

Необхідність культурно-історичного аналізу взаємодії природної та наукової мов спонукає нас здійснити ретроспективний погляд на епоху, за якої відбулося становлення мови науки. При цьому зосереджувати увагу варто не на становленні якихось конкретних національних мов, адже мова науки має наднаціональний характер, обумовлений тим, що вона створена «кращими вченими всіх часів і народів: поодинці вони створили духовне знаряддя для технічної революції, що перетворило все життя людства...»[11]. Йдеться про період, коли були закладені основи наукової термінології майже всіх дисциплін. Головна роль у цьому процесі відводиться саме латинській мові.

Тут слід враховувати принцип взаємозалежності мови та культури її носіїв, адже, з одного боку, мова є знаковою системою, що виконує функції кодування інформації з метою її нагромадження, поширення в просторі та передачі наступним поколінням, а з другого, – розвиток культури включає як складову частину розвиток мови. З огляду на це виділимо основні культурно-історичні чинники становлення латині як основи мови науки.

Першим і найбільш визначальним фактором є розвиток науки й освіти. Йдеться про період пізнього або зрілого середньовіччя, а саме XII-XIII ст., коли Західна Європа стає центром освіченості. Саме в цей час відбувається бурхливий розвиток міст, зростання їхньої ролі у поступі культури. На відміну від античності, де центральною була політична функція міст, у період середньовіччя вони перебирають на себе головні культурні функції.

Університети, що з'являються в багатьох європейських містах, із часом позбавляють клір привілею на освіту.

З кінця XII ст. одним із провідних місць наукового життя Європи стає Паризький університет. Тут викладання здійснюється латиською мовою, яка згодом органічно увійшла до всіх європейських мов. Це була мова значного пласту тогочасної наукової літератури (природнонаукових, філософських творів, богословських трактатів тощо). Праці великих учених (Декарта, Ньютона, Лейбніца) містили латинські вирази. Юридичні документи теж складались латинською мовою. На той час без знання латині не міг обійтися ні адвокат, ні юрист, ні вчений чи лікар – для представників цих професій знання мови було необхідною умовою повноцінної діяльності. Навіть після того, як національні мови поступово витіснили латинську з наукової літератури, вона довго ще залишалась у якості основної в окремих галузях знання. Більше півтори тисячі років латинська мова була мовою культури і писемності, єдиною мовою науки і філософії Західної Європи. Отже, латинська мова була розмовною мовою освічених людей, чим і пояснюється її домінуюче положення в європейській культурі від античності до Нового часу.

Важливим чинником лінгвокультурних трансформацій зазначеного періоду є релігійне оточення тогочасного соціуму, адже ядром середньовічної картини світу, провідною ідеологією доби була віра. Так, латинська мова складає основу середньовічної релігії: нею писалися богословські трактати, житія, проповіді. До того ж богослужіння в усіх католицьких церквах здійснювалось виключно латинською мовою – мовою католицької релігії, що визначала основні вектори духовного розвитку Європи.

Для вказаної доби характерним є принцип ієрархічності, за яким були вибудувані практично всі суспільні стосунки. Критерій довершеності, «знатності», цінності застосовувався рішуче до всіх предметів і явищ. Не оминув цей принцип і світу духовних цінностей: латиська мова вважалася «благороднішою», ніж народні наріччя. Тому вона мала всі передумови бути домінуючою у вищому світі інтелектуальних кіл. Проте латинська мова як тогочасна потенційна мова науки піддавалася значному впливові розмовної (простонародної) мови. Ймовірною причиною цього є, по-перше, неоднозначність і багатоманітність культури, що виявлялася зокрема у специфіці соціального середовища університетів. Так, соціальна структура університетів характеризувалась: неоднорідністю (поповнювалася з усіх верств населення); транзитним характером (універсалії не залишались в університетах, вони покидали їх, «змішуючись» з основною масою народу); інтернаціональністю середньовічної інтелігенції. По-друге, наукова та природна мови мають першочергово спільну основу, адже хоча «між науковим і вульгарним світосприйняттям зазвичай лежить ціле провалля, проте елементи, з яких будує свій світ наука, з одного боку, і вульгарне мислення, з іншого, – однакові»[1,с.137].

Уже в класичну епоху латинської мови позначився відрив літературної мови від живої розмовної мови. Літературна мова, відома з численних творів різнорідної художньої та наукової літератури того часу, пройшла власний шлях розвитку, важливим фактором якого є теорія і практика ораторського мистецтва. Вона зберегла за собою роль мови інтелектуальної і художньої культури Західної Європи протягом усього періоду середніх віків. Літературна латинська мова існувала спочатку паралельно з розмовною латинською, а потім і з національними мовами. Фактично

до XII-XIII ст. латинська мова залишалась єдиною літературною мовою, знаряддям художньої творчості та наукової думки. Вона розвивалася своїм власним шляхом, збагачуючись надбаннями народної культури. Нові віхи в історії літературної мови як досконалої форми природної, безперечно, трансформували живильне середовище мови науки.

Вищевикладене дає можливість стверджувати, що завдяки пріоритетній ролі латинської мови в галузі науки та культури в період культурноосвітнього розквіту Європейського соціуму, її позиції виявились більш стійкими навіть після того, як національні мови Європи, запозичивши латинську лексику, стали ефективним знаряддям наукової творчості. Єдність наукової термінології, досягнута завдяки латинській мові, є потужним чинником інтегрування наукового знання, взаємопроникнення наукових ідей, що, зрештою, полегшує спілкування в галузі науки, сприяє повноцінному здійсненню перекладу наукової літератури.

У процесі становлення мови науки важливу роль відіграє повсякденність, адже вона є визначальною для мислення, основою формування світогляду. Певна епоха наділяє людину певним світоглядом, що впливає на мислення. Як стверджує Я. Ісаєвич, осмислення будь-яких явищ і процесів, у тому числі процесів культури та її історії, неможливе поза мовою і мисленням, яке нерозривно пов'язане з мовою й існує в основному в мовній формі[5,с.41]. Йдеться про визначальну роль повсякденної, побутової мови, в якій «зафіксовані елементи знань, що є основою для розвитку наукових знань, які потребують спеціальної наукової термінології»[4,с.51]. Беручи до уваги думку В. фон Гумбольдта про «могутній взаємозв'язок між тканиною мови і сукупністю думок і почуттів»[3,с.226], повсякденну мову можна розглядати як вихідну точку в процесі становлення та збагачення мови науки.

Вищевикладене дає змогу стверджувати, що чільне місце в процесі становлення мови науки належить природній мові, зокрема побутовій, що є мовним оточенням членів міжнаціонального наукового колективу як генератора наукового знання. Тому її слід розглядати як потужний культуроутворюючий фактор формування загальної мовної картини світу.

Отже, здійснений культурно-історичний аналіз процесу взаємодії мови науки та природної мови дозволяє зробити висновок про те, що характер кореляції природної та наукової мов залежить від парадигмальних параметрів конкретної культури, він є відображенням цивілізаційного розвитку соціуму, каталізатором його духовності, інтелекту, специфіки мислення. Культурно-історичний пласт є важливим семантичним базисом будь-якої мови.

Список використаних джерел

1. Бицилли П.М. Элементы средневековой культуры: Монография. – Спб.: ТОО «Мифрил», 1995. – 242 с.

2. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / Пер. с англ. А.Д. Шмелева. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.

3. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2000. – 400 с.

4. Дротянко Л. Наукова і побутова мови у процесі взаємопроникнення культур // Вісник НАН України. – 2005. – № 11. – С.51-58.

5. Ісаєвич Я. Мовний код культури // Вісник Національної академії наук України. – 2000. – № 3. – С.41-54.

6. Касавин И.Т. Язык повседневности: между логикой и феноменологией // Вопросы философии. – 2003. – № 5. – С.14-29.

7. Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озадовська О.Д. та ін. Науковий світогляд на зламі століть: Монографія. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. – 288 с.

8. Налімов В.В. Вероятностная модель языка. О соотношении естественных и искусственных языков. – М.: Наука, 1979.

9. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Под ред. Шю Бали, А. Сеше; Пер. с франц. А. Сухотина. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 432 с.

10. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000. – 624 с.

11. Эйнштейн А. Всеобщий язык науки // [Електронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Science/Article/Ein_Vseob.php.

12. Hayakawa S.J. Language in Thought and Action. – New York, 1949.

Антипова О.П. Культурно-исторический контекст взаимодействия языка науки и естественного языка

Выясняются сущностные признаки языка науки и естественного языка. Исследуются особенности их взаимодействия сквозь призму культурно-исторического процесса как доминирующего фактора формирования общей языковой картины мира. Анализируются лингвокультурные трансформации периода становления научной терминологии.

Ключевые слова: *язык науки, естественный язык, многозначность, кодирование информации, научная терминология, латинский язык, социокультурные условия.*

Antipova, O.P. Cultural historical context of the scientific the natural language interaction

The informative characteristics of the science language and artificial language are ascertained. The peculiarities of their interaction through the perspective of cultural historical process as the dominant factor of the general world language imagery are researched. Linguistic cultural transformation during the infancy of scientific terminology is analyzed.

Key words: *science language, natural language, multiple meaning, information encoding, Latin, social cultural circumstances.*

УДК: 141.7:[3е1.01+316.4]

Бутченко Т.І.

Розвиток соціально-політичного проектування у XVII-XVIII століттях

Здійснено соціально-філософський аналіз розвитку соціально-політичного проектування у XVII-XVIII ст.ст. Головні тенденції розвитку соціально-політичного проектування досліджуються на трьох рівнях – рівні соціальних інтересів і потреб, філософських концептів, перцептуальних форм.

Ключові слова: *соціально-політичне проектування, суспільний договір, природне право, універсалізація, конституція.*

Неодмінною умовою вдосконалення сучасного соціально-політичного проектування виступає рефлексія його історичних засад. Вирішення цієї актуальної проблеми переважно здійснюється в контексті розвідок історії держави та права, політико-правових вчень. На цьому шляху зібраний і проаналізований величезний емпіричний матеріал, одержані цікаві результати[2;3]. Водночас, на нашу думку, лишаються незадіяними резерви проектного підходу, який орієнтує на аналіз внутрішньої логіки соціально-політичного розвитку з точки зору зростання свободи людини як суб'єкта проектувального управління політичним майбутнім.

Звідси мета статті – проаналізувати розвиток не просто соціально-політичних концепцій чи практичних спроб соціально-політичних перетворень, а, власне, розвиток соціально-політичного проектування у XVII-XVIII ст.ст. Уточнимо, що поняття «соціально-політичне проектування» вживаємо для позначення творчої мисленневої діяльності з конструювання здійсненних, завершених, цілісних, ідеальних моделей функціонування нових форм організації та реалізації політичної влади.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст.ст. соціально-політичне проектування розвивається у зв'язку з розгортанням революційної боротьби проти феодальної держави. Соціально-політичні завдання та ідейні засоби революційного проектування визначалися низкою обставин. Насамперед, це була поява політичних націй і абсолютистських монархій. Особливістю останніх було те, що їх утворення серед іншого було пов'язано із застосуванням не правових і насильницьких засобів. Відзначаючи об'єктивність творів Нікколо Мак'явеллі, С.І.Козлихін твердить, що єдині національні держави «дійсно, створювалися силою та хитрощами: дрібні суверени знищувалися, зі всіх претендентів на владу повинний був вижити один-єдиний, той в якому держава знайшла би своє уособлення»[3,с.26]. До певного часу буржуазія мирилася з тиранічним режимом державного володарювання, що виникав у цей спосіб. Енергійні дії монархів, спрямовані на знищення вотчин як політичних утворень і налагодження централізованого управління, відповідали інтересам підприємницького

класу, зацікавленого в припиненні міжусобиць і створенні національного ринку із загальними правилами гри на всій території країни. Але поступово державний інтерес, що конституювався у межах апарату королівської влади, почав все більше відчужуватися від потреб суспільного розвитку, оскільки королі та їхні наближені не могли подолати обмеженість станової свідомості та поступитися у важливих питаннях скасування феодальних обтяжень землеволодіння, упорядкування податкової політики та ін.

Важливою обставиною, яка вплинула на специфіку революційного соціально-політичного проектування, був реформаційний рух. Народившись на початку XVI ст. у Німеччині, протестантські віровчення незабаром поширилися всіма європейськими країнами. Виборюючи право на релігійну самостійність, апологети протестантизму неодноразово висловлювалися на захист духовної свободи особистості. Так, Мартін Лютер, виступаючи в 1521р. на рейхстазі германських князів у Вормсі, заявив про право людини на вільне вивчення священних книг. Можливе помилкове тлумачення повинно спростовуватися, виходячи лише із суті та логіки «слова божого». Вимоги же відмовитися від власної думки, засновані на авторитеті окремих особистостей або державній доцільності, безсилі вплинути на істинно віруючого, оскільки останній «захоплений своїм сумлінням та упійманий у слово боже», «на тім стоїть і не може інакше»[5,с.163]. Підкреслимо, що засвоєння реформаційних ідей не завжди мало своїм наслідком лібералізацію духовного життя. У країнах, де протестантизм ставав державною релігією, авторитарні тенденції, породжувані релігійною догматикою, як правило, брали верх над вимогою духовного плюралізму. Тоді виникали жорстокі режими володарювання, в рамках яких духовна свобода людини притискувалася не менше, ніж в католицьких державах. У країнах же, де протестанти лишалися в меншості та не могли оволодіти державною владою, їхня активна самовіддана релігійно-громадянська позиція стимулювала створення різноманітних політичних, правових та ідеологічних засобів протистояння деспотизму.

Одначе і у випадку ортодоксальної протестантської держави, порушення монополії єдиного релігійного віровчення, зумовлюючи появу постійної опозиції з боку членів переслідуваних релігій, об'єктивно вело до виникнення своєрідного релігійного бастіону, який використовувався для захисту автономії народжуваного громадянського суспільства від авторитарних зазіхань абсолютистської держави. Воно також мало і більш далекі наслідки. Пройшовши горнило кровопролитних релігійних війн XVI ст., маючи на меті зберегти цілісність суспільного організму, політики були змушені визнавати право на свободу сумління та вступати на шлях запровадження у суспільну свідомість філософських цінностей загальносоціального консенсусу, що мали зняти партикуляризм релігійних переконань.

Слід відзначити, що секуляризація політичної свідомості в розглядуваний історичний період була лише однією з тенденцій. Вона, звісно, посилювалася з часом, але ніколи не була єдиною. У XVII-XVIII ст.ст. носієм філософського світогляду була відносно невелика група людей, а домінуюча частина населення була проникнута релігійністю. Тому ідеї, що надихали широкі маси на політичні виступи проти феодальної державності (особливо у часи Нідерландської та Англійської революцій), повинні були формулюватися за допомогою теологічних уявлень і підкріплюватися аргументами із сакральних текстів.

Вживання релігійної термінології у мові перших буржуазних політичних проектів у дивний спосіб поєднувалося з поглибленням їх суто світського концептуального змісту. Власне це відбувалося під впливом успіхів природознавчої науки та прискорення технічного поступу. Створювана наукова картина природи та наочні промислові досягнення породжували настрої гносеологічного оптимізму, викликали прагнення використати кращі зразки осягнення природних явищ для переосмислення суспільних відношень та на цій підставі їх раціональної реорганізації. Все це стало рушійною силою розвитку соціально-політичного проектування у другій половині XVII-XVIII ст.ст., викликавши справжню зливу проектів облаштування суспільства відповідно до «законів природи та розуму». В той же час некритична екстраполяція природничих наукових моделей на суспільну реальність зумовлювала механіцизм проектних задумів суспільно-політичних форм, що виражалося в конструюванні людини та суспільства у вигляді складних механізмів, що діють не за особливими соціальними, а за загальними природними законами (наприклад, фізичними законами тяжіння та відштовхування).

Іншою особливою рисою суспільствознавчої думки, яка вплинула на специфіку соціально-політичного проектування, стала поява різноманітних версій договірних концепцій. Загальним для розробників ідеї суспільного договору було те, що умови єдності людини і суспільства вони відкривали в розумі індивіда, немов вимагаючи від нього «дозволу» на вхід до суспільства. Для цього спочатку розглядалося природне право як сукупність принципів правомірної поведінки, суть яких розкривалася за допомогою процедури універсалізації. Якщо в XVII ст. – це був припис Євангелія «стався до інших так, як би ти бажав, щоб ставилися до тебе», то у XVIII ст. у І.Канта зустрічаємо філософсько-експліковані формулювання категоричного імперативу. Далі за допомогою поняття природного стану обґрунтовувалася неможливість їх дотримання без державної влади. І, нарешті, ідея суспільного договору синтезувала зміст понять природного права та природного стану, наслідком чого ставала певна модель держави як гарантії виконання природних законів, а, отже, забезпечення гармонійного соціального життя.

Суспільно-договірні уявлення виступили закономірною формою реалізації діалогової сутності соціально-політичного проектування в умовах народжуваного буржуазного суспільства. Демократично-правові інтенції концепту «суспільного договору» відповідали зростанню громадянської автономії людини від держави та пов'язаної з цим актуалізації потреби в розвитку засобів переконання широких суспільних верств у відповідності тих або інших політичних заходів їхнім інтересам. «Договірна» процедура універсалізації виступала формою раціоналізації політичних цінностей і зняття тих ірраціонально-релігійних партикулярностей, що руйнували єдину ідентичність політичної нації. Крім того, підводячи до сприйняття учасників суспільної співпраці як рівноправних суб'єктів, вона знімала і ті соціально-політичні відмінності, що дезінтегрували новочасне суспільство (передусім, за лінією: феодальна аристократія – буржуазія). Звичайно, що, здійснюваний через виникаючу систему громадянських установ, інституцій (преса, дискусійні клуби, політичні партії) та органів влади (передусім, парламент), громадський діалог мав обмежений характер, виключаючи зі своїх меж незаможне та неосвічене населення. Але порівняно з феодальною епохою розширення кола суб'єктів політичного проектування все рівно було безпрецедентним.

Власне це пояснює глибину вкорінення договірних понять у політичну свідомість західних суспільств XVII-XVIII ст.ст. Ними були наповнені не лише політичні трактати, як правило, написані латинською для освічених людей. Договірна термінологія також проникла в щоденну політичну практику, став мовою памфлетів і юридичних документів (петицій, демонстрацій, маніфестів та ін.). Одним із найяскравіших прикладів є англійська революція, де перемозі буржуазії над Карлом І Стюартом передувала півсторічна розробка договірної концепції, посилання на яку стали звичайною справою майже для всіх учасників політичної боротьби. Так, у резонансному памфлеті Генрі Паркера «Спостереження про деякі найбільш пізні відповіді і заяви Його Величності» наводилася ідея парламентського врядування як гаранта дотримання монархом суспільного договору про створення політичної спільноти. В юридичному плані зазначена схема конкретизувалася у «19 пропозиціях», з якими в 1642р. парламент звернувся до короля.

Підтримка народу, який повірив в те, що повалення абсолютизму допоможе покращити його добробут, уможливила реалізацію проекту парламентського врядування. Проте практика викрила його політичну обмеженість, оскільки англійський парламент XVII ст. не зміг стати представницькою установою всієї нації. Парламентські місця були узурповані представниками великої та середньої буржуазії і близької до них частини дворянства («джентрі»). Вигравши громадянську війну та скасувавши найбільш одіозні феодальні порядки, парламентарії вважали свою місію виконаною. В той же час маси, зусиллями яких були здобуто перемогу над королівською армією, вимагали продовження революції. У світлі їхнього незадоволення результатами революційної боротьби (відображеного, зокрема, в радикально-демократичних проектах левеллерів і протокомуністичних утопіях діггерів) парламентська форма правління стрімко втрачала популярність, змушуючи буржуа та джентрі погодитися на запровадження жорсткого авторитарного режиму, очолюваного керівником парламентської армії Олівером Кромвелем (1599-1658).

Приблизно в цей час публікуються праці Томаса Гоббса (1588-1679), в яких легітимувалася модель необмеженої влади. Беручи за зразок істинного знання механіку і геометрію, мислитель описував світобудову як сукупність тіл, що підпорядковуються законам механічного руху, даних Богом під час творення світу. Людина – це одно з тіл, інтегрованих до цієї системи, а її життєдіяльність – один із окремих випадків прояву законів механіки. Особливість людської форми руху полягає в тому, що людина є носієм розуму, здатна встановлювати і дотримуватися природного закону – «загального правила, згідно якого людині заборонено чинити те, що згубно для її життя або те, що позбавляє її засобів для збереження життя»[1,с.98].

У додержавному стані дотриматися цього закону дуже важко, оскільки природа створила людей рівними відносно фізичних і розумових здібностей, отже, дала всім рівні сподівання на досягнення бажаного, в такий спосіб, зумовивши виникнення між ними недовіри і війни. Звідси – крім закону самозбереження, існує вісімнадцять природних законів, спрямованих на забезпечення миру, суть яких передається золотим правилом моралі: «не чини іншому того, чого би ти не бажав, щоб чинили тобі». Для того, щоб гарантувати здійснення цих приписів «розуму», люди укладають суспільний договір про заснування держави – величезного штучного тіла, великого Левіафана, втіленого в особі суверена, носія необмеженої влади,

яка знімає привід для суспільних конфліктів, розподіляючи власність і гарантуючи дотримання меж «твого» та «мого» у взаєминах між людьми. Причому для виконання цього завдання володар має право і зобов'язаний застосовувати будь-які засоби, які він буде вважати потрібними для збереження миру і безпеки, попередження внутрішніх конфліктів і охорони країни від нападів ззовні.

Запропоноване обґрунтування необмеженої монархічної влади не знайшло підтримки з боку короля, для якого воно спочатку і створювалося. Замість концепції Т.Гоббса роялістська партія віддала перевагу модернізованим версіям теологічних і патріархальних концепцій (подібні схеми розроблювалися Яковим I у «Basilicon Doron» та Робертом Філмером у «Патріарху»). При тому, що в трактатах Т.Гоббса можна знайти реверанси в бік релігії та думку про збіг природних і божих законів, прихильники королівської влади, напевно, усвідомлювали невідповідність індивідуалістично-конструктивістських принципів філософа традиційним релігійним засадам консервативного феодального проекту. Адже саме порушення масової віри в трансцендентне походження права короля на вищу владу в суспільстві зумовило виникнення тієї духовної атмосфери, в якій відбулася руйнація абсолютної монархії.

Концепція мислителя, дійсно, виявлялася ближче духу та інтересам тих кіл великої буржуазії, що стомилися від політичної нестабільності часів громадянської війни та жадали сильної влади, від якої одначе вимагалося визнання непорушності цінностей приватної власності та особистої безпеки. Тому, видається не випадковим те, що Олівер Кромвель схвалював праці Т.Гоббса та, навіть, запропонував йому посаду державного секретаря. Ухвалений у 1653р. проект акта про форму правління «Знаряддя врядування» містив елементи гобсіанської концептуальної схеми. При формальному збереженні парламенту (система обрання його членів передбачала дуже високі майнові цензи) закріплювалася авторитарна модель урядування: Олівер Кромвель призначався довічним лордом-протектором із надзвичайно широкими владними повноваженнями і у законодавчій і у виконавчій галузях.

У той же час крихкотілість політичного режиму, заснованого на авторитарній владі однієї людини, не змусила себе чекати. Після смерті диктатора Англія знов вступила в стан «війни всіх проти всіх», що змушувало представників буржуа і джентрі погодитися на реставрацію королівської влади. Значною мірою цьому сприяло масове розчарування в індивідуалістичних цінностях, усвідомлення небезпеки відчуження влади від суспільства на підставі абсолютизації свободи окремого індивіда. Відповідно на деякий час старі патріархально-ієрархічні уявлення стали знов популярними, що сприяло доволі безболісному поновленню монархії. На цій хвилі представники династії Стюартів, не виносячи уроків з історії, уперто здійснювали політику цілковитого відновлення абсолютизму. Проте вони не врахували того, що, незважаючи на тимчасові коливання, зміни в бутті і свідомості англійців були незворотні, а політичні завоювання парламентської доби поступово перетворювалися в традиції, порушення яких сприймалося як посягання на одвічну свободу громади, освячену Богом.

У цьому контексті ідеологічна боротьба проти королівської сваволі отримала нові імпульси, проявившись у новому витку демократично-республіканського проектування, передусім, пов'язаному з іменем Джона Лока (1632-1704). Цей філософ ґрунтувався на ідеї про «самоочевидні

істини» – вихідні, такі, що не доводяться, постулати, істинність яких випливає з досвіду, за зразком із геометричними аксіомами. В суспільному бутті «самоочевидна істинність» приписувалася правам на життя, свободу, рівність, власність, що належать усім людям від народження і не можуть від них відчужуватися. Людина володіла цими правами вже в природному стані ще до появи держави. Відзначалася важливість природного права на власність, для пояснення «природного» походження якої була висунута «трудова теорія»: оброблюючи щось, людина вкладає частину себе до своїх виробів, що тому і належать їй.

Крім природних прав існують і природні закони, що встановлюють мир і безпеку. Попри те, що людина від природи добра істота, в ході розвитку виникає потреба в забезпеченні їх виконання зовнішньою силою. Тому люди домовляються між собою про заснування громади («commonwealth»), підпорядкованої державній владі, яка володіє правом видавати закони, відправляти правосуддя і вести зовнішню політику, переслідуючи в якості головної мети – збереження природних прав і свобод усіх членів суспільства. Для того, щоб попередити узурпацію влади, пропонувалося поділити її на законодавчу, виконавчу і федеративну. В такий спосіб мислитель наближався до створення та легітимації моделі правової держави, побудованої на принципах конституційного обмеження державної влади та її розподілу.

Концепція Джона Лока відіграла роль ідейного підґрунтя «Славної революції» 1688р., в ході якої династія Стюартів зазнала кінцевої поразки, а королівська влада була передана Вільгельму Оранському. Цей король погодився на встановлення дуалістичної моделі врядування, за якої влада монарха була обмежена низкою законів, фіксуючих непорушні права підданих і широкі повноваження парламенту. В майбутні історичні часи зазначена модель стала традиційною, коригуючись за допомогою поступових і повільних новацій. Як така, вона продемонструвала здатність враховувати закономірні зміни суспільно-політичного розвитку, еволюціонуючи в бік розширення демократичних і правових елементів. Але цей процес відбувався не сам собою, а в процесі контактування з іншими країнами, що у XVIII ст. перебрали на себе лідерство в галузі політичного новаторства – Францією та США.

Насамперед, зупинимося на французькому Просвітництві. Одна з перших просвітницьких концепцій була створена Шарлем Луї Монтеск'є (1689-1755), який виступив наступником ліберальних ідей Дж.Лока. Суть нововведень мислителя полягала в тому, що, обґрунтовуючи природний характер правової держави, він відмовився від антиісторичної аргументації договірної концепції, розглядаючи суспільно-політичні порядки як вияв «народного духу», в якому консолідується дія багатьох факторів: клімату, релігії, звичаїв та історії. Головну же роль у формуванні «народного духу» відіграють географічно-кліматичні особливості суспільного життя, що визначають характер і заняття людей. Водночас визнавалося, що мірою історичного розвитку на зміст «народного духу» все більше впливають культура і мораль.

Проте розуміння активної ролі суспільства у взаємодії із природою не реалізувалося послідовно. Наголошуючи на тому, що людське законодавство ґрунтується на необхідних відношеннях, які випливають із природи речей, Ш.Монтеск'є нерідко перебільшував роль об'єктивної зовнішньо-природної необхідності як основи позитивних законів людей. Так, причини політико-правового відставання азіатських країн від

європейських він зводив до кліматичних відмінностей. Географічний редукціонізм, напевно, був наслідком метафізичного ствердження незмінності законів розвитку природи та суспільства і недооцінювання ролі випадку і мінливості в еволюції форм прояву цих законів. Проте такий антиісторизм мав і певні позитивні плоди. Річ у тім, що під виглядом розкриття незмінної об'єктивної сутності суспільно-політичних явищ проводилося проектування нових форм державної влади. Виконуючи це завдання, теоретик проявив себе уважним аналітиком британської моделі розподілу владних повноважень, розробивши класичну модель стримувань і противаг у взаємодії законодавчої, виконавчої і судової влад, що згодом була імплементована до конституцій багатьох країн.

Якщо Ш.Монтеск'є суттєво вдосконалив модель правової держави, то з іншим французьким діячем XVIII ст. – Ж.-Ж.Руссо, пов'язані важливі нововведення в галузі соціально-філософського обґрунтування демократії. Демократичні висновки випливали із критичного осмислення базової ідейної конструкції Просвітництва – концепції поступального розвитку суспільства внаслідок удосконалення знань і культури. На думку філософа, це зовсім не так, оскільки у всі часи можна спостерігати як удосконалення «наук і мистецтв» викликало падіння доброчинності, порушувало єдність людини та природи.

Незважаючи на нігілістичний присмак цієї атаки на позиції просвітників, вона ґрунтувалася на об'єктивних загрозах некритичної віри в силу і справедливість людського розуму. Стосовно віри в силу раціонального мислення, то в абсолютизованому вигляді вона виливалася в спробах якомога докладнішого конструювання всіх аспектів суспільно-політичних відношень (так, конституційний проект математика і філософа Кондорсе нараховував 400 статей). Подібні проекти, як правило, носили доктринерський характер: нібито спрямовані на врахування багатоманітності суспільного життя, на практиці вони перетворювалися в підґрунтя дріб'язкового і неефективного контролю з боку державних чиновників (зокрема, у випадку кодифікацій прусського «просвітницького» короля Фрідріха II). Віра в справедливість «просвітницького» правління теж виявлялася необґрунтованою, оскільки модель врядування «філософа на троні» (наприклад, у дусі Вольтера) обходила мовчанням питання: як попередити використання раціональних конструктів в рамках монологічного проектування, спрямованого на реалізацію приватних інтересів правлячих осіб або груп.

Ж.-Ж.Руссо відповідав на зазначене питання, переосмислюючи договірну концепцію. Розвиток суспільства зображувався як неухильний процес спотворення природної свободи і рівності внаслідок появи приватної власності, розколу суспільства на багатих і бідних, створення держави. Найвищу міру рабства і нерівності закріплює деспотія. Відновлення природної свободи людини вимагає повернення до статей «первісного суспільного договору» про встановлення демократичної держави, заснованій на принципі народного суверенітету. Влада народу необмежена і невідчужувана, оскільки вона виражає «загальну волю», яка за природою спрямована до блага цілісного суспільного організму. Виявляючи відмінність між «загальною волею» як виразом суспільного зв'язку і «волею всіх» як сумою приватних устремлінь, філософ наближався до розуміння органічного характеру суспільної єдності в індивідуальному розмаїтті. Водночас він перевищував можливості необмеженої демократії

щодо установлення змісту «загальної волі» та конструювання адекватних форм її реалізації.

Загрози абсолютизації демократії виявилися в ході Французької революції, коли владу здобули якобінці – відкриті прихильники ідей Ж.-Ж.Руссо. В запалі боротьби вони, виступаючи від імені всієї нації і претендуючи на знання її волі, розв'язали терор проти «ворогів народу». Насилля, спочатку спрямоване проти дійсних контрреволюціонерів, кінець-кінцем, під впливом властивої йому антиправової логіки знищило й активних діячів революції, зумовивши, нарешті, виникнення авторитаризму Наполеона.

Порівняно з французами більш успішними в розбудові буржуазно-республіканських порядків виявилися американці. Напевно, головною причиною цього стала відносно мала укоріненість у Північній Америці феодальних порядків. Отже, архітекторам Сполучених Штатів можна було замість руйнації старого, більше зосередитися на завданнях із будівництва нового. Обравши в якості провідних дороговказів ідеї правової державності у версіях Дж.Лока та Ш.Монтеск'є, вони здійснили якісний прорив у розвитку перцептуального рівня проектування, вдосконаливши юридично-організаційні засоби опредметнення політичних задумів.

Головне нововведення полягало у відході від синкретичних уявлень на природу конституційного ладу, що змішували поняття «форма держави» та «система законів». Адже до середини XVIII ст. будь-який законодавчий акт, звичай або політичне рішення трактувалися як частина конституції. Американські же теоретики дійшли до більш диференційованого розуміння конституції як вищого правого акту, що визначає принципи побудови уряду: «спосіб, у який він має бути організований; владу, якою він має бути наділений; спосіб проведення виборів; строк, на який обирають парламент; владу, яку повинна мати виконавча частина уряду»[4,с.51-52].

Звідси проектування підвалин республіканського врядування переміщувалося в площину конституційно-правового процесу та оформлювалося як постійно діюча функція державних і недержавних політичних суб'єктів. Відповідно виникла ціла галузь професійної діяльності – конституційна інженерія, спрямована на конструювання конкретних засобів практичного втілення республіканськo-демократичних проектних задумів. Результатами діяльності конституційних інженерів – Т.Джефферсона, А.Гамільтона, Дж.Медісона, Б.Франкліна та інших – стала дієва модель федеративного республіканського врядування. Зберігаючи рабство негрів, зазначена політична форма ще була далекою від сучасних демократично-правових стандартів. Тим не менше заслугою її творців було те, що вперше в світі вдалося перевершити просторову обмеженість міст-республік попередніх епох, довівши на практиці можливість запровадження стійких демократичних порядків на величезних територіях без використання монархічних елементів.

Підсумовуючи викладене, відзначимо, що досягнута конституційна вершина розвитку соціально-політичного проектування виступила проявом більш органічної ступені поєднання політики та права, яка закономірно випливала з нової громадянсько-буржуазної якості потреб, інтересів і цінностей провідних політичних сил XVII-XVIII ст.ст. Прагнучи брати участь у політиці і водночас захищаючи право на громадянську автономію, ідеологічні представники цих сил, мислячи поняттями суспільного договору і природного права, знаходили відповідь в універсалістському принципі правової рівності. Згідно з цим розроблювалася модель демо-

кратичної та правової держави, в якій політична свобода зв'язувалася не лише з правом брати участи в державному врядуванні, але і з наявністю сукупності правових бар'єрів захисту окремої особистості від сваволі держави. На цьому шляху відбувалася юридизація соціально-політичного проектування, результати якого набували найвищої юридичної сили, перетворюючись у конституції – правову основу політичного врядування в чітко визначених формах і межах. У цей же час не знімалося розходження між республіканськo-демократичним ідеалом, який у будь-якій людині бачив рівноправного учасника суспільно-політичних відношень, та реальністю, де соціально-економічний дисбаланс у становищі різних соціальних груп визначав небезпеку порушення діалогічної сутності соціально-політичного проектування на користь монологічних інтересів можновладців.

Вирішення протиріччя між «де-юре» та «де-факто» відбувалося в майбутні періоди еволюції соціально-політичного проектування, аналіз яких і складає перспективу подальших теоретичних розвідок.

Список використаних джерел

1.Гоббс Т. Сочинения: в 2т. / Томас Гоббс; [пер. с лат и англ., сост., ред., авт. примеч. В.В.Соколов]. – Т.2. – М.: Мысль, 1991. – 731с.

2.История буржуазного конституционализма XVII-XVIII ст. / [В.С.Нерсесянц, В.Г.Каленский, П.С.Грацианский]; гл. ред. В.М.Нерсесянц. – М.:Наука, 1983. – 296с.

3.Козлихин И.Ю. История политических и правовых учений. Новое время: от Макиавелли до Канта. [Курс лекций] / И.Ю.Козлихин. – Спб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 384с.

4.Пейн Т. Права людини / Томас Пейн; [пер. з англ. І.Савчак]. — Львів: Літопис, 2000. – 288с.

5.Соловьев Э.Ю. Непобежденный еретик: Мартин Лютер и его время / Эрих Соловьев; [вступ. ст. Т.И.Ойзермана]. – М.: Мол. гвардия, 1984. – 288с.

Бутченко Т.И. Развитие социально-политического проектирования в XVII-XVIII вв.

Проводится социально-философский анализ развития социально-политического проектирования в XVII-XVIII вв. Главные тенденции развития социально-политическое проектирование исследуются на трех уровнях – уровне социальных интересов и потребностей, философских концептов, перцептуальных форм.

Ключевые слова: *социально-политическое проектирование, общественный договор, естественное право, универсализация, конституция*

Butchenko, T.I. The development of social-political projecting in XVII-XVIII

The development of social-political projecting in XVII – XVIII centuries is analyzed in a social philosophical way. The main trends of social-political projecting development are investigated on the three levels – social needs and interests, philosophical concepts, perceptional forms.

Key words: *social-political projecting, social contract, natural law, universal principle, constitution.*

УДК 316.342.4:325.455 (477)

Міщенко М.А.

Формування соціальної солідарності як розвиток гармонійних суспільних відносин в Україні

Розкрито особливості розвитку солідарності в сучасному українському суспільстві. Процес об'єднання людей розглядається в діалектичній єдності «індивідуальне» – «колективне». Серед напрямів оптимізації механізмів здійснення солідарності в Україні визначається формування спільної системи виробництва суспільних благ і підтримка індуктивної солідарності з метою відновлення соціального капіталу та розбудови солідарного суспільства.

Ключові слова: *співчуття, індуктивна солідарність, соціальний капітал, солідарне суспільство.*

Необхідність реформування суспільно-правових відносин, які обумовлюють розвиток українського суспільства, правова невизначеність механізмів переходу державної власності в «приватні руки», перерозподіли власності великих фінансово-промислових груп, політична криза, потреба реформування державних механізмів управління призвели до значного збільшення соціальної диференціації, та відповідно актуалізують дослідження можливості гармонізації суспільних відносин в Україні. У цих умовах актуалізуються також дослідження соціальної солідарності як засобу мобілізації соціального капіталу суспільно-державного розвитку і свідомого визначення демократичного фундаменту солідарності, розбудови цілісного суспільного простору в нашій країні.

Солідарність є складним соціальним феноменом, який має діалектичний характер. У солідарності відбивається діалектичний взаємозв'язок «індивідуального» і «колективного», які можуть домінувати у напрямках організації та самоорганізації життя людини в сучасних суспільних відносинах. Взаємодія цих проявів людського життя відбувається за допомогою накопичення соціального капіталу як сукупності норм, правил та цінностей, які носять гуманістичний характер.

Дослідження впровадження групової консолідації на основі усвідомленого акту ідентифікації має складний та різноаспектний характер. Фундаментальний аналіз форм солідарного об'єднання учасників суспільних відносин проводили: у класових протиріччях розвитку суспільства – К.Маркс, Ф.Енгельс, як основи інтеграції суспільства – Е.Дюркгайм[3], в соціокультурній динаміці – П.Сорокін[12], у формуванні спільнот та суспільства – Ф.Тьонніс[13] та інші. Історичні,

національні, культурні та політичні проблеми солідарності в українському суспільстві висвітлюють в своїх роботах М.Арудов[1], Д.Кірюхін[5], О.Кривицька[6], О.Масюк[8]. Особливості реалізації солідарності та її проявів у сучасному суспільному житті в умовах глобалізації досліджують В.Данилів[2], С.Кара-Мурза[4], Ф.Фукуяма[14]. Необхідність системного дослідження механізмів формування солідарності як мобілізаційного механізму соціального розвитку визначає нагальні потреби соціально-філософського аналізу цієї теми.

Об'єктом цієї наукової розвідки є сукупність форм і проявів людської консолідації, які передбачають спільну діяльність людей для реалізації спільних цілей та завдань.

Предметом цієї статті є мисленнєві моделі, що відображують солідарності у гармонізації суспільних відносин суспільства на основі визнання принципів гуманізму і рівноправності.

Метою цього дослідження є розкриття напрямків формування соціальної солідарності як форми розвитку гармонійних суспільних відносин в нашій країні. До завдань цієї статті слід віднести визначення особливостей розвитку сутності, змісту, форм та проявів солідарності в Україні та можливості її оптимізації заради розвитку суспільства.

Спочатку необхідно визначити поняття «солідарності», що відбиває сутність досліджуваного феномену. Для того, щоб сформувати цілісне відображення сутності цього складного і багатогранного явища, слід розглянути діалектичний взаємозв'язок індивідуалізму та колективізму, як основного протиріччя що визначає розвиток солідарності.

М.Новосьолов визначає індивідуалізм як «тип світогляду, суттю якого є абсолютизація позиції окремого індивіду та її протиставлення суспільству»[10,с.206]. В цьому визначенні важливим для нашого дослідження є визначення індивідуалізму (та протилежного йому колективізму) як світогляду, та індивідуального центризму у взаємозв'язку «індивід-суспільство». Але метафізичність визначення індивідуалізму як абсолютизації однієї сторони взаємозв'язку є неприйнятною для подальшого дослідження. Інший дослідник Є.Руткевич розкриває колективізм як «принцип, який протилежний індивідуалізму, який відображає пріоритет загальних інтересів над особистими»[11,с.128]. У цьому аналізі акцентується увага на процесі ідентифікації у виборі між «колективним» і «особистим», як визначення пріоритетів, центризму та постає «каменем зіткнення» в ході переосмислення ролі солідарності та інших форм об'єднання людей в сучасних суспільних відносинах.

Але солідарність не може ґрунтуватись на абсолютизації однієї з сторін взаємозв'язку індивідуалізму та колективізму, оскільки абсолютизація самобутності та окремості у індивідуалізму руйнує зв'язки з іншими людьми, а відстоювання примату колективного над індивідуальним знецінює окрему людину, робить її безвільним елементом кимось визначеного колективу. Тому необхідно дослідження діалектики індивідуалізму та колективізму, де солідарність – це усвідомлений та ідентифікуючий акт взаємодії людини з оточуючим середовищем, який передбачає об'єднання зусиль з представниками референтної спільноти та ідентифікації з більш масштабними суспільними об'єднаннями для покращення і гармонізації їх спільного життя.

Солідарність є складним соціальним феноменом, який містить в собі декілька основних елементів: осмислений вибір людиною суспільного

об'єднання та ідентифікацію себе з ним, прийняття норм і правил взаємодії з іншими людьми цього об'єднання, а також активну роботу на спільну користь заради досягнення самореалізації у цьому процесі. А відтак, солідарність є результатом взаємодії «ідентифікація – соціалізація», який детермінує якість, цілеспрямованість та гармонійність сучасного суспільного життя.

Підґрунтя розвитку солідарності починається у відчутті єдності. На рівні почуттів консолідація суспільних груп розкривається через емпатію, співчуття і спільного жалю як різновидів чуттєвого сприйняття людиною оточуючого її середовища. Співчуття є проявом симпатії по відношенню до активної діяльності інших людей. Подібні прояви сприймаються як позитивні та викликають формування позитивних чуттєво-емоційних взаємозв'язків. Однією з форм чуттєво-емоційних зв'язків є спільний жаль – це глибинне почуття, яке має релігійне підґрунтя, та передбачає шлях до гармонійного співіснування через очищення за допомогою спільного відчуття проблем та негараздів інших людей на шляху до отримання життєвого блага. Унікальною особливістю формування солідарності в нашій країні, у цьому випадку, є окремі спроби заміщення співчуття на спільний жаль шляхом активного підкреслення подій, які пов'язані з трагічними сторінками української історії. В житті нашої країни відбувалась значна кількість трагічних подій, і завжди потрібно ставитись з повагою до тих, хто їх пережив та сприяв їх подоланню. Проте, надмірне акцентування уваги на подібних подіях сприяє пригніченню свідомості, виникненню самоізоляції та запереченню норм і принципів групового співіснування. Підкреслення суспільно-політичного та групового характеру страждання сприяє відторгненню будь-яких форм ідентифікації та виникненню антисолідарності. Окрім емоційно-чуттєвого компоненту у сутності солідарності важливу роль відіграє когнітивний компонент спільне усвідомлення проблем життєдіяльності та розвитку як особистості, так і спільності. До того ж у структурі солідарності окреме місце займає конативній компонент, котрий складається як зі спільної поведінки, так і спільної діяльності індивідів у цілісному соціальному об'єднанні.

Спільне усвідомлення та пізнання єдності з іншими людьми формується у теоретичному доведенні та прийняті загальних знань спільного об'єднання, прийняття спільної парадигми, інтерпретації суспільних подій, принципів пізнання суспільних процесів та явищ. На повсякденному рівні – це єдиний соціокультурний простір смислів, який складається як зі спільних смислів істини, справедливості, краси, блага, так і усвідомлених колективних архетипів, норм, та цінностей суспільства. Конативний компонент включає як спільну діяльність в усвідомленому цілепокладанні, так і соціокультурну поведінку – у цінностно-стереотипної активності як приналежності до спільноти. Діяльність відбувається у реалізації потреб та інтересів, як окремих індивідів, так і спільнот в цілому, формування спільних мотивів та цілей, володінні загальними соціальними технологіями та практиками досягнення цілей, контролю і корекції результатів. Соціокультурна поведінка здійснюється в оволодінні та втіленні стереотипних для спільноти практик поведінки на основі традиційних, іноді неусвідомлених цінностей та норм цієї спільноти, суспільства, культури.

Основні елементи формування солідарності характеризують взаємодію особистість-суспільство, гармонізація відносин яких є фактором

подальшого розвитку. Ефективна організація суспільних відносин, рівня відкритості суспільного об'єднання, а також адаптивності людини до групового співіснування в сучасних умовах є ознаками гармонізації цього взаємозв'язку. Елементний склад взаємодії розглянемо на прикладі солідарності військових. Так, ще Н.Мак'явеллі стверджував, що «необхідно, щоб командувач користувався повагою, щоб військо було впевнене в ньому. Вони завжди будуть сподіватися на нього, якщо побачать, що він любить дисципліну, що він уважний та гідний своєї посади»[7,с.635]. Іншими словами у суспільному об'єднанні, яке спрямоване на розбудову солідарності, управління об'єднанням засновується на процесах легітимації, поваги, відповідності загальним потребам та інтересам спільноти, та відповідальності за їх задоволення. Людина-лідер, яка здатна згуртовувати інших навколо себе та своїм прикладом наблизити людей до їх спільної мети, є нібито центром притягнення організації солідарного об'єднання, якщо усвідомлює загальні потреби, інтереси, мотиви та цілі.

Цю особливість організації суспільного життя в Україні можна охарактеризувати як «синдромом постійного пошуку Данко», коли суспільні об'єднання за відсутністю пасіонарія набувають аморфних і дифузних форм. Практичним підтвердженням безпасіонарності розвитку сучасного українського суспільства стали результати інформаційного проекту «Великі українці». Громадський вибір зупинився виключно на історичних постатях та практично оминув увагою сучасників. Відмова у солідарності з лідером є вагомим фактором розвитку «розпорошеності» суспільних відносин та стагнації розвитку країни.

Для розуміння безпосереднього процесу включення до солідарних дій потрібно звернути увагу на специфіку переходу нашої країни до сучасних суспільно-державних перетворень. Д.Кірюхін стверджує, що одним з головних завдань для України є необхідність «навчитися жити в диференційованому соціальному просторі»[5,с.33]. У цьому погляді на перспективу розвитку нашої країни стверджується солідарність з соціальною диференціацією, що передбачає формування маніпуляції з масовою свідомістю для позитивного сприйняття соціальної нерівності. З цим не можна погодитися. Фіксація та зниження інтенсивності міжгрупової мобільності зменшує рівень солідарності за рахунок заперечення норм і принципів взаємодії, прийнятих у суспільстві. Рівень розбіжності між бажаним і дійсним повинен обумовлюватись відповідністю умов самореалізації особистості до регуляторних механізмів, які формують основні засади соціальної мобільності. Ця тотожність забезпечує якість практичної реалізації солідарності у суспільних відносинах.

Однією з найбільш поширених форм солідарності було і залишається об'єднання людей навколо процесу виробництва суспільних благ. Особливістю подібної форми людської згуртованості на пострадянському просторі є значне переміщення акцентів на солідаризацію з зовнішніми європейськими зразками організації цього виробництва, які сприймаються як найбільш ефективні стандарти у цій сфері суспільного життя. Критикуючи вказану ситуацію, С.Кара-Мурза пише: «Насправді, не було і немає розвитку Заходу «з опорою на власні сили», який «відсталі» країни могли б взяти в якості прикладу та відтворити на власному ґрунті. Сучасна західна «цивілізація» з самого початку представляла собою потворне поєднання двох світів, яке виключно з ідеологічних міркувань формулюється як «розвинуті» та «відсталі» країни»[4]. Із цього аналізу

виходить, що між внутрішньою солідарністю у суспільстві та зовнішніми процесами глобалізації сучасного суспільно-економічного простору виникає діалектичне протиріччя. Зняття цього протиріччя можливе за рахунок розбудови внутрішньої індуктивної солідаризації учасників виробництва суспільних благ навколо створення власного національного продукту. Індуктивність солідарності має прояви як на рівні референтних групових форм спільної людської активності до солідарної взаємодії всіх суб'єктів суспільних відносин.

Неоднозначну позицію щодо проблем формування консолідуючих процесів в Україні висловлює О.Масюк. Він пише: «сьогодні через нашу країну проходять різноманітні сировинні європейські та світові артерії, а також формуються транзитні соціально-економічні пункти і пропускні «коридори» міжнародного значення. Вказана специфіка суспільного виробництва впливає на формування основних норм та цінностей взаємодії у суспільному просторі, що підвищує транзитний характер існуючої моделі ідентифікації, яка характеризується відсутністю прив'язаності до конкретного суспільного об'єднання»[8,с.145]. З цією думкою можна погодитися лише частково, оскільки солідарність виникає не тільки на основі ідентифікації з оформленими суспільними об'єднаннями, а й з обраним шляхом суспільного розвитку.

Разом з цим, О.Масюк висловлює слушну думку щодо проблем розвитку національної ідентичності як одного з елементів солідарності. Він пише, що «агресивна культурно-політична експансія єдиних норм і стандартів громадської взаємодії може спровокувати представників інших культур на розрив цілісності суспільних зв'язків та ізоляцію»[8,с.147]. Виходом з цього є переміщення акцентів з формальних елементів національно-культурного розвитку тільки титульної нації на розбудову спільних норм і цінностей гармонійного та збалансованого співіснування, які базуються на засадах гуманізму та рівноправності. Тобто, необхідно сприяти переходу від механічних до органічних форм солідарності в Україні.

Однією із специфічних проблем у розвитку форм та проявів об'єднання людей в українському суспільстві є розкол України на Схід та Захід. Аналізуючи причини розколу, О.Кривицька робить наголос на тому, що йому сприяв «міжелітарний перерозподіл власності як усередині країни, так і між зарубіжними партнерами»[6,с.51]. З цією точкою зору можна погодитися. Звертаючись до проблеми розколу, потрібно акцентувати увагу на необхідності стимулювання розвитку зв'язків між регіонами України задля розбудови єдиної солідарної основи виробництва суспільних благ. Однією з основних умов якісного виробництва національного продукту є підтримка формування внутрішньої індуктивної солідарності незалежно від будь-яких культурно-національних розбіжностей. Індуктивна солідарність виробників матеріальних та духовних благ сприятиме створенню єдиного суспільного простору в межах усієї країни.

В межах дослідження солідарної людської активності потрібно говорити не тільки про її розвиток з боку суспільного об'єднання, а й з боку людини, яка є його частиною, залишаючись самобутньою цілісністю. Відповідно до характеру взаємодії з цим об'єднанням можна виділити образну солідарність, діяльнісну солідарність та відданість як найвищу форму індуктивної солідарності.

Образна солідарність відрізняється від інших форм зовнішньою спрямованістю людської активності, яка передбачає орієнтир на потенційну

взаємодію з референтним суспільним об'єднанням. Для нашої країни – це європейська спрямованість суспільного розвитку та індивідуальна цінність європейськості як показника рівня і якості людського життя.

Аналізуючи проблему розвитку глобального економічного співробітництва, Ф.Фукуяма стверджує, що «процес регенерації суспільством соціального капіталу є комплексним та частіше за все важким. В багатьох випадках він стосується представників різних поколінь та залишає за собою багато жертв, оскільки старі норми співробітництва були порушені, а нові на зміну їм не прийшли»[14,с.340]. Проте, найчастіше причиною цієї ситуації є не банальний конфлікт поколінь, а «маятникова» організація суспільно-державної взаємодії на основні норм і принципів, які не співпадають між собою. Відтак, солідарність «образу», «зразку» трансформується відповідно до прийнятих орієнтирів суспільного розвитку.

Приєднавшись до спільної діяльності, у людини виникає необхідність формування і підтримки спільних норм взаємодії з метою досягнення взаємовигідних результатів, що сприяє накопиченню соціального капіталу як головного рушійного елементу солідарності. В межах дослідження вказаного процесу Ф.Фукуяма доходить неоднозначних висновків. Він пише, що «соціальний капітал фактично буде вироблятися приватними ринками, тому що його виробництво знаходиться в довгострокових егоїстичних інтересах індивідів»[14,с.343]. Виходячи з цього, виробництво суспільних благ в межах ринку сприяє регенерації соціального капіталу та розвитку солідарності на основі індивідуалістських корисливих мотивів, але спонукає до погіршеного сприйняття загальносуспільних норм співіснування, які знаходяться поза сферою економічної вигоди. Важливим завданням для сучасного українського суспільства є формування балансу між соціальним капіталом, необхідного для процесу виробництва, та комплексом морально-етичних регуляторів, які регламентують процес суспільної взаємодії на засадах гуманізму, рівноправності та людяності.

Відданість є найвищою формою солідарності, що передбачає «розчинення» особистості у житті колективу. Для людини повноцінне функціонування суспільного об'єднання стає важливішим за власні особисті справи. Підґрунтям відданості у суспільному житті є родинні відносини. Людська спільнота несе в собі прообраз великої родини, а окрема людина сприймається як невід'ємна її частина. Практичним елементом реалізації відданості є обов'язкове виконання зобов'язань щодо забезпечення повноцінного функціонування цієї спільноти. Соціальний характер відданості полягає в усвідомленому ототожненні себе з суспільним об'єднанням і визначення домінації «колективного» над «індивідуальним» та навіть цілковитого поєднання цих двох сторін життя людини.

Власне, так бачив своє призначення для України М.Міхновський. Він писав: «Нині ми всі солідарні, бо відродилися з ґрунту, наскрізь напоєного кров'ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми перейняли з молоком наших матерів стародавню любов нашої нації до вітчизни і її свободи і ненависть до насильства над нами»[9,с.27]. Суттєвою характеристикою відданості є дієве бажання людини захищати суспільне об'єднання або справу, до якої вона належить.

Формування відданості залежить від якості та щільності функціонування особистості у суспільному просторі з врахуванням його відкритості, цілісності, ефективності функціонування, привабливості існування та відповідності бачення людиною свого місця в ньому з практичними її

можливостями. Відданість складається як із зовнішніх, так і внутрішніх ідентифікаторів, які визначають розвиток та підтримання солідарності в суспільстві у будь-яких умовах. Спираючись на цю мисленнєву конструкцію, необхідно зазначити, що формування солідарності в Україні повинно орієнтуватися на сприяння адаптації людини в навколишньому суспільному середовищі та її адаптування, як ефективного функціонування особистості, у ствердженні патріотизму та любові до батьківщини.

Крім того, необхідно зазначити принципову відмінність солідарного та громадянського суспільства. Громадянське суспільство, як тип солідарного суспільства, розбудовується за допомогою використання еталону громадянськості, навколо якого відбувається локалізоване об'єднання людей. Солідарне суспільство формується в межах пошуку і стимулювання розвитку ідентифікаторів, які сприяють загальній консолідації людей в єдиному суспільному просторі, частиною якого є громадянське суспільство. Розглядаючи цю ситуацію, М.Арудов розкриває феномен локальної солідарності в громадянському суспільстві. Він пише: «Осередкова (локальна) солідарність – це швидше дорога до сепаратизму і протистояння своїх і чужих, ніж шлях до єдиного центру. Локальна солідарність, її абсолютизація – це соціальна хвороба громадянського суспільства або його імітація»[1,с.9]. Причиною цього явища є селективна природа громадянського суспільства, яке формується та функціонує за вимогами дотримання рівня відповідності встановленим нормам і стандартам включення в суспільні відносини. І саме на цій основі відбувається ідентифікація та об'єднання учасників цих відносин.

Природа солідарного суспільства є категорично іншою, оскільки ідентифікатори формуються на основі спільних потреб та вимог до тих, хто функціонує в межах цього суспільного простору. Солідарне суспільство спирається не на селективність, а на гуманність та рівність умов самореалізації людини в сучасних суспільних відносинах. Консолідуючий характер солідарного суспільства сприятиме об'єднанню України навіть в умовах економічної, політичної та національно-культурної різнобарвності.

У підсумку цієї наукової розвідки необхідно вказати на ідентифікаційну природу суспільної солідарності людини відносно референтного групового об'єднання, оскільки вона формується задля цілісної та продуктивної взаємодії у суспільстві як цілісності до складу якої входять також референтні групи людей. Почуттєве підґрунтя солідарності в українському суспільстві має базуватися на позитивному співчутті активній діяльності учасників об'єднання. Обрання та втілення перспективних зразків суспільного розвитку сприяє поліпшеному засвоєнню норм гармонійного і збалансованого співіснування людей у суспільному просторі.

Солідарність є різновидом гармонійної конструкції індивідуальної самореалізації людини в межах оточуючого суспільного середовища. Вона включає в себе два компоненти. По-перше, це сприйняття та усвідомлення спільних проблем життєдіяльності, що передбачає усвідомлення єдності та всеєдності людей, як внутрішню особистісну соціальність людини. По-друге, її компонентом є індивідуальну діяльність людини, яка спрямована на отримання спільної користі в межах суспільного об'єднання шляхом дотримання спільних норм співіснування та сприяння конструктивному розвитку суспільних відносин. В суспільному житті може домінувати одна з цих компонент.

До того ж, необхідно розрізняти образну та діяльнісну солідарність, а також її найвищу форму – відданість, яка передбачає в собі свідоме винесення людиною інтересів суспільного утворення понад власними інтересами.

До пострадянської специфіки розвитку солідарності в Україні слід віднести таку її ознаку як беспасіонарність. Зменшення суб'єктного впливу української солідарності, стимулюючих прогресивний розвиток та формування внутрішніх ідентифікаторів єдності особистості та суспільства, формування відповідних суспільних відносин, посилюють «розпорошеність» суспільного простору країни.

Здійснення державою та громадянським суспільством механізмів солідарності в Україні повинно базуватися на основі створення єдиної спрямованості на розвиток базису виробництва суспільних благ. Спільна участь в процесі виробництва сприяє розвитку індуктивної солідарності та її розповсюдженню у суспільному просторі.

Крім того, необхідне ґрунтовне переосмислення розбудови в Україні не тільки громадянського суспільства як форми лімітованої консолідації людей навколо процесу виробництва та розподілу суспільних благ, а солідарного суспільства, яке формується у цілісності єдності та всеєдності людей заради України, спираючись на гуманізм і рівноправність у можливості самореалізації особистості.

Список використаних джерел

1.Арудов М.С. Громадянська злагода як передумова громадянського суспільства в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Таврійський національний ун-т ім. В.І.Вернадського. – Сімферополь., 2004. – 19с.

2.Данилів В.-Ю. Солідарність і солідаризм / Пер. з нім. І.Андрущенко і Д.Павлюк. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 2000. – 152с.

3.Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Пер. с фр. – М.: Канон, 1996. – 432с.

4.Кара-Мурза С.Г. «Евроцентризм: эдипов комплекс интеллигенции» // www.kara-murza.ru/books/evr_centr/evr_centr_content.htm

5.Кірюхін Д.І. Ціннісні трансформації та проблема соціальної солідарності в посткомуністичному суспільстві // Практична філософія. – 2005. – №2. – С.28-36.

6.Кривицька О. Міжрегіональний «розкол» України: чинники поглиблення // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2 (29). – С.51-66.

7.Макиавелли Н. Государь. – М.: ЭКСМО – Пресс, – 1998. – 656с.

8.Масюк О.П. Феномен «неукраїнця» як фактор ускладнення національної ідентичності // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2009. – Вип.23. – С.143-148

9.Міхновський М. Самостійна Україна. – К.: Діокор, 2002. – 80с.

10.Новосёлов М.М. Индивидуализм // Философский энциклопедический словарь: Ред. кол: С.С.Аверьянцев, Э.А.Араб-Оглы и др. – 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С.206.

11.Руткевич Е.Д. Коллективизм // Социологический энциклопедический словарь на русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Редактор – координатор – академик РАН Г.В.Осипов. – М.: Инфра – М., 1998. – С.128.

12.Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика: исследования изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений: Пер. с анг., комент. и статья В.В.Сапова – СПб.: РХТИ, 2000. – 1056с.

13.Теннис Ф. Общность и общество. Основные понятия чистой социологии / Пер. с нем. Д.В.Скляднева. – СПб.: Владимир Даль. Фонд Университет, 2002. – 451с.

14.Фукуяма Ф. Великий разрыв: Пер. с анг. под общ. ред. А.В.Александровой. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 474с.

Мищенко М.А. Формирование социальной солидарности как развитие гармоничных общественных отношений в Украине

Проанализированы особенности развития солидарности в современном украинском обществе. Процесс объединения людей рассматривается в диалектическом единстве «индивидуальное» – «коллективное». Среди направлений оптимизации механизмов осуществления солидарности в Украине определяется формирование общей системы производства общественных благ и поддержка индуктивной солидарности с целью восстановления социального капитала и развития солидарного общества.

Ключевые слова: *сопереживание, индуктивная солидарность, социальный капитал, солидарное общество.*

Mishenko, M.A. Creation of social solidarity as development of the harmonious public relations in Ukraine

This article tells about features of development of solidarity in a modern Ukrainian society. The process of association of the people is considered from a position of the person and from a position of public association. Directions of improvement of introduction of solidarity in Ukraine are formation of common system of manufacture of the public boons and support of inductive solidarity for accumulation of the social capital and creation of a solidary society.

Key words: *sympathy, inductive solidarity, social capital, solidary society.*

УДК 658.01.74

Греков О.М., Разумовський С.О.

Соціокультурні фактори динаміки розвитку виробничо-комерційних компаній

Проаналізовано механізми соціокультурного впливу в економічному житті з урахуванням його історичної динаміки і запропоновано соціально–філософську модель господарства, яка трактується як системна єдність природних технологічних соціально–економічних, культурних факторів в їх динамічній взаємодії.

Ключові слова: *соціокультурний вплив, історична динаміка, соціально–філософська модель, культурні чинники, динамічна взаємодія.*

Економічна реальність постає з різних боків і відносин залежно від використовуваних методологій, історичної зміни соціуму. Багатогранність буття економічної реальності, його цілісна картина може бути отримана в співвідношенні з головною метою соціального буття – забезпеченні повноти життєвого існування людини та її багатофункціональної діяльності. Така картина соціального буття будується за принципом: «людина є самоціль і абсолютна самодіяльність», а людство – це родовий і багатогранний homo одночасно й неподільно економічний, політичний, релігійний, етнічний, художній, частиною нероздільний і при всьому цьому такий, що відрізняється безперестанною взаємодією всіх цих аспектів[1,с.162]. У цьому випадку, в якій би ролі не виступала людина в економічному процесі, вона несе у своїх діях ознаки свого соціального й культурного буття, що є вираженням її цілісності.

У роботах М.Н.Алексєєвої, Н.М.Зарубіної, В.Н.Коновалова обґрунтовується факт впливу на економічне життя різних форм культуросфери (політики, релігії, моралі, права) і розкривається механізм цього впливу.

Як елемент економічного життя стало вживатися поняття «економічна культура». Таким чином, сучасні соціально–гуманітарні науки продовжують традицію соціокультурного напрямку в розумінні економічної реальності, закладену Ф.Броделем, С.Булгаковим, І.Валлерстайном, М.Вебером, В.Зомбартом. У дослідженнях цих авторів економіка включається в соціокультурний простір, а в ряді випадків духовні, психологічні властивості суб'єктів висуваються на головну роль.

Розглядаючи економічну реальність як багатофакторне явище, що функціонує в широкому культурному і соціальному контексті, формується дослідницьке завдання: знайти механізм взаємозв'язку елементів, які

становлять економічну підсистему, і спосіб її функціонування в соціальній цілісності. Можливо, що механізм цих взаємодій може бути описаний за допомогою цивілізаційної моделі, складовою частиною якої є соціокультурна модель економічної реальності.

Усяке моделювання є політика приведення до загального, до змістовної і структурної єдності конкретної безлічі соціальних явищ на підставі виділення сутнісних критеріїв. Серед таких моделей виділяються стадіально–технологічні моделі за ознакою рівня технокультури, формаційні моделі залежно від способу виробництва. У кожній із цих моделей мають місце певні соціокультурні фактори, що впливають на той чи інший вид економічної діяльності. У своїх дослідженнях Т.І.Заславська і Р.В.Ривкіна виділяють типи економічної культури через сукупність функцій (трансляційну, селективну й інноваційну) і відповідних їм інтегральних ознак (індикаторів). У розробці цієї проблеми Ю.М.Осипов бере за основу типізації *спосіб виробництва* (але в іншому принципі, що не зводиться до технології і виробничих відносин): як «культурно–виробниче утворення», як спосіб (тип) самоорганізації культури із приводу виробництва. Тому можна говорити про регіональні, державні і національні форми способу виробництва. Як явище реальності культурно–виробниче утворення завжди конкретне. Це завжди цілісна, якісно–певна, особлива система. Таких систем безліч, одне утворення знаходиться поруч з іншим, одне змінює інше... Життя допускає безліч культурно–виробничих утворень, поважаючи їхню специфіку рівно настільки, наскільки вона необхідна для ствердження загального, тобто самого життя[2,с.117].

За змістом і теоретичним наповненням подібний підхід близький нашому розумінню механізму впливу соціокультурних факторів на ефективність виробничо–комерційних компаній і соціальне функціонування господарства в цілому, реалізоване через уявлення про соціально–культурні моделі економічної реальності.

Соціокультурна модель характеризує економічну реальність як цілісне багаторівневе соціальне утворення, що функціонує в цивілізованому просторі та має свій спосіб зв'язку технічних, соціальних і культурних елементів за допомогою вироблених технологій і прийнятих економічними суб'єктами цінностей, норм, традицій, конкретного соціального і культурного середовища.

Економічна реальність у такій моделі має три взаємозалежних рівні: технологічний, соціальний і культурний, кожний з яких забезпечує один з аспектів ефективного функціонування виробничо–комерційних компаній.

Кожний рівень виконує свої функції в економічній системі. Технологічний забезпечує створення матеріального тіла господарства; соціальний – спосіб зв'язку економічних суб'єктів у праці (форми обміну, присвоєння, споживання, організація праці, керування), зв'язок економіки і політики; культурний – мобілізує, розвиває духовні властивості економічних суб'єктів, що стимулюють їх трудовою діяльність, формує економічну свідомість. На технологічному рівні соціальний суб'єкт виступає як технологічна людина: цінуються його трудові навички, психофізичні властивості, технічні знання, необхідні для обслуговування й розвитку техніки. На соціальному рівні формуються функції соціально–економічної людини: як власника, керівника, організатора, споживача, партнера у бізнесі. На культурному рівні відбувається узгодження

духовних властивостей суб'єкта праці із соціальними й економічними вимогами господарської системи: економічний суб'єкт виступає як цілісна людина у взаємодії економічних, соціальних і культурних інтересів і здібностей, як носій економічної культури, при якій стає можливим ефективне функціонування виробничо–комерційних компаній.

Соціальні інститути (державні, партійні, профспілкові, правові, господарські органи керування), соціальні групи суспільства (класи, професійні об'єднання, родина) реалізують свій вплив через соціальний рівень: впливають на економічну політику, трудове законодавство, професійну структуру, демографічні фактори праці й ін. Базова культура і менталітет переломлюються в економічній культурі: у трудовій мотивації, в оцінці основних елементів економіки (праця, власність, багатство, капітал), іміджевих моделях, етичних кодексах підприємств і виробничо–комерційних компаній. Базова культура і менталітет, у свою чергу, є знаковими ознаками економічних співтовариств. Етнонаціональна складова має і прямий вплив на господарське життя через регулювання ставлення до «природи в собі» і «природі навколо себе».

Ефективність існування виробничо–комерційних компаній забезпечується рядом рівнів, що характеризуються сукупністю стійких сутнісних ознак, які можна визначити загальними показниками – індикаторами. Для технологічного рівня забезпечення ефективності такими індикаторами виробничо–комерційних компаній можуть бути: інноваційність/консерватизм. Інноваційність – динамічна зміна технічних засобів праці, технологій, що забезпечує швидкі темпи науково–технічного розвитку, консервативність – збереження старих технологій, повільне відновлення (або відсутність відновлення) технологічного середовища.

Для соціального рівня, покликаного забезпечувати ефективність виробничо–комерційних компаній, індикаторами можуть бути: ступінь відкритості/закритості економічних відносин. Відкритість забезпечується ринковою економікою, розвитком індивідуальної активності, свободою дій економічних суб'єктів, свободою економіки від диктату політики, активними міжнародними економічними зв'язками. Закритість – це результат директивного керування, відсутність розмаїтості форм власності, прагнення уникнути впливу іншого соціального середовища, слабкого правового регулювання.

Індикатори культурного рівня здатні забезпечити ефективність виробничо–комерційних компаній, можуть бути більш різноманітні: традиціоналізм, запозичення, селекція, відновлення. Традиціоналізм віддає перевагу усталеним, звичним, закріпленим ментально духовним цінностям. Запозичення дозволяє пряме використання норм і цінностей, породжених в іншому культурному середовищі. Селекція припускає вибірковий відбір елементів інших культур з їхньою переробкою. Відновлення допускає діалог різних культур, їхнє вільне використання на своєму національному і державно–територіальному ґрунті. Ми спробували визначити загальні структурні особливості соціокультурної моделі господарства, які проявляються скрізь, незалежно від часу і національно–культурних особливостей різних країн і народів і мають загальноцивілізаційний характер. У цьому випадку соціокультурна модель виступає як теоретична абстракція, що описує механізм взаємодії технологічних, соціальних і культурних факторів економічної реальності. Але в реальності економічна сфера функціонує як щось конкретне, як економіка тих чи інших

країн, регіонів в ті чи інші періоди історичного часу. У цьому випадку соціокультурна модель господарства виступає в конкретному варіанті, як самобутня сукупність типових властивостей і ознак, як емпіричне узагальнення. Вона ілюструє різноманіття цивілізаційних, етнонаціональних форм господарської діяльності.

Таким чином, соціокультурна модель господарства, яка забезпечує ефективність виробничо–комерційних компаній, виконує кілька функцій: по–перше, теоретико–пояснювальну (як засіб дослідження механізму внутрішнього взаємозв'язку елементів економічного життя); по–друге, онтологічну (як конкретно–історичний цивілізаційний, або етнонаціональний тип економічного життя); по–третє, аксіологічну (як зразок, «ідеальний тип», критерій оцінки ефективності господарської моделі, її перспектив у цивілізаційній історії).

У реальній економіці функціонують і взаємодіють різні соціокультурні моделі, змінюють свою домінанту в часі, у ступені впливу на світове господарство. У своєму «ідеальному варіанті» модель повинна характеризуватися сукупністю ознак: 1)економічна повинна стимулювати рішення економічних завдань, забезпечувати економічний устав виробничо–комерційних компаній; 2)комунікативна – підтримувати психологічно й етично комфортну взаємодію суб'єктів праці, справедливе соціальне партнерство і згоду в суспільстві; 3)смисложиттєва – стимулювати соціальні мотиви діяльності виробничо–комерційних компаній, які дозволяють людині повноцінно реалізувати в праці свої здібності, інтереси, переборювати «частковість, відчуження, неповноту»; 4)гуманістична – формувати правила і цілі економічної діяльності, орієнтовані на зв'язок сьогодення та майбутнього («жити не за рахунок майбутніх поколінь»), на взаємовигідні економічні відносини з іншими країнами й народами; 5) етнонаціональна – забезпечувати економічну базу національної безпеки. Закладені в економічну модель, ці ознаки можуть бути показниками цивілізаційної зрілості і цінності даного типу економіки.

Соціокультурна модель як теоретична абстракція узагальнює безліч конкретних моделей економічного життя, що розрізняються ступенем, засобами, характером впливу соціальних і культурних властивостей економічних суб'єктів (окремих працівників, економічних груп, підприємств, фірм, економічних співтовариств) на способи і результати економічної діяльності. Засоби, які впливають через культурні форми – це мораль, релігія, право, мистецтво, національні традиції, національна самосвідомість, історичні, етнонаціональні домінанти. Характер впливу може стимулювати, гальмувати, нейтралізувати основні цілі економічної діяльності: підвищення продуктивності праці, загального економічного результату.

Важливим у цивілізаційному аналізі є питання про соціокультурну динаміку економічного життя, оскільки існують різні уявлення про історичний вимір цивілізацій. Історико–стадіальний погляд (Р.Арен, Д.Белл, У.Ростоу, О.Тоффлер) розглядає цивілізації в їхній історичній послідовності. Історія постає як зміна технологічних типів цивілізацій: від аграрного (доіндустріального), промислового (індустріального) до інформаційного (постіндустріального).

Погляд на цивілізацію як локальне культурно–історичне утворення звертає увагу на просторову розмаїтість людського життя, фіксує факт співіснування різних суспільних типів, виділяючи етнонаціональні, куль-

турні ознаки як істотні типотвірні (часовий фактор – виступає як такий, що доповнює). Саме із цього боку розглядає цивілізацію К.Леві–Стросс. Не може бути світової цивілізації в тому абсолютному розумінні, яке часто надається цьому вираженню, оскільки цивілізація припускає співіснування культур, що виявляє величезну розмаїтість, можна навіть сказати, що цивілізація і полягає в цьому співіснуванні[3,с.152] різних народів і держав з рядом соціальних інститутів у просторі.

Реальна економічна сфера суспільства може бути розглянута в полі взаємодоповнюваності двох парадигм – часової і просторової, і властивих їм підходів: соціально–технологічного і культурно–цивілізаційного. Соціокультурні моделі економічної сфери суспільства формуються на «цивілізаційних перехрестях», що забезпечує їм певний баланс між динамікою і статикою. Динамізм забезпечується технологічною складовою, статика пов'язана з особливостями функціонування цивілізацій як якісно своєрідних соціокультурних утворень, досить стійких.

Техніко–економічна динаміка розвивається в напрямку скорочення інтервалів часу функціонування економічних укладів від примітивного до постіндустріального, тобто укладення економічного часу. Економічний час визначається як відрізок загального часу людини, коли вона виступає в ролі економічного суб'єкта; кількість часу, витрачена на створення одиниці продукту (послуги) перебуває в прямій залежності від технологічного рівня. Все це безпосередньо пов'язано з питаннями ефективності виробничо–комерційних компаній.

Слід зазначити, що техніко–економічна динаміка впливає на діапазон зіткнення людини з навколишнім природним середовищем у господарській діяльності, на глибину впливу на середовище; розширення арсеналу знарядь виробництва; зростання розмаїтості трудових функцій людини, яке пов'язане з розподілом праці; різноманіття економічних укладів у світовій економічній системі.

Соціокультурні фактори впливу на економічну діяльність і зокрема на виробничо–комерційні компанії переживають певні трансформації в конкретних історичних соціально–політичних умовах. Одночасно з поглибленням розподілу праці відбувається розщеплення природного універсалізму людини, все більш часткове втілення його сутності в трудових операціях; у трудовій діяльності.

Комунікативні зв'язки і відносини поступаються місцем речовим, знеособленим. Культурна складова економічного життя при цьому ніби стискується, збільшується розрив між економічним життям і культурним впливом на нього (досягає найбільшої величини в індустріальну епоху). Все більшою мірою втрачається гуманістичний сенс економічної діяльності, вона перетворюється із засобу розкриття і розвитку сутнісних сил людини на засіб їхнього поглинання, формує «економічну людину». Така динаміка чітко виявилася в еволюції західноєвропейської цивілізації, що стимулювало розвиток у новоєвропейській теорії ідей про автономію економічного життя від соціально–культурного процесу (А.Сміт, К.Маркс, манчестерська економічна школа, етика утилітаризму, прагматизму). На цьому принципі зосереджено, що реальний культурний вплив зник. Він реалізувався через політичний вплив, був присутній в мотивації суб'єктів економічного життя, впливав на цілі господарювання. Але орієнтація на культурний нігілізм послабляла мотиваційну позицію суб'єктів праці, формувала вузькопрагматичні цілі економічної діяльності, виправдо-

вувала моральну вседозволеність з метою одержання максимального економічного результату. Всі ці процеси були проаналізовані з різних методологічних позицій К.Марксом, неофройдистами, філософами Франкфуртської школи та ін.

Перехід до постіндустріальної праці під впливом інформаційної революції змінює багато в чому його соціокультурний зміст: змінюється структура праці, лідерство переходить із виробничої сфери до сфери послуг, підсилюється комунікативна взаємодія, відбувається насичення товарного ринку, він переорієнтується з кількісного показника на якісний і індивідуально призначений товар, зростає естетична цінність, що спонукує до втілення в продукті творчих індивідуальних задумів і т.ін., скорочується екстенсивний вплив на навколишнє середовище, уже не природні, сировинні, а інтелектуальні, людські ресурси – людський капітал – визначає успіх: ущільнюється час і простір із точки його насиченості міжособистісною взаємодією, а отже, підсилюється культурний і психологічний зміст трудової діяльності. Варто помітити, що у всіх цих змінах з'явилися нові суперечності.

Еволюція системи соціокультурних взаємодій в економічній сфері подана таким чином: примітивне суспільство, у якому матеріальне життя насичене культурними елементами; агарне суспільство, у якому господарське життя розвивається під впливом релігійних цінностей у формі магічної дії і світотворчості, поступово переходячи до взаємодії: релігія – господарське життя, індустріальне суспільство, де економічне життя впливає на мораль і політику, одночасно набирає силу процес посилення і випередження політичної мотивації в економічному житті; постіндустріальне суспільство, у якому економічне життя іманентно має потребу у творчій мотивації і втіленні художнього задуму.

Слід зазначити, що у філософській та економічній літературі немає чіткого функціонального розходження понять «матеріальне життя» – «господарське життя» – «економічне життя».

Серед дослідників Е.Салін терміном «господарство» визначає «капіталістичну ринкову економіку», Ф.Бродель пропонує активно використовувати термін «матеріальна цивілізація», у російської філософії господарство розглядають як цілісний, культурно зумовлений процес виробництва матеріальних благ, підкреслюючи людську, духовну складову; німецький філософ, соціолог і економіст П.Козловськи зближає поняття «культура господарства» і «економічна культура» і т.ін.

Досліджуючи соціокультурні фактори ефективності виробничо–комерційних компаній, ми дійшли висновку про те, що динамічна послідовність: матеріальне, господарсько–економічне життя відбиває зміну соціального статусу цієї сфери діяльності і його культурно–антропологічних зв'язків. Матеріальне життя позначає повсякденну працю людини, що викликана її неминучим перебуванням у природному середовищі і залежністю від потреб свого природного тіла. Сам термін «життя» підкреслює первісний базис цієї сфери життєдіяльності, її універсальність і одиничність як засобу формування людської духовності на цьому етапі. Він характеризує примітивні співтовариства людей, коли людина являла нерозвинену цілісність, весь комплекс доступних їй змістів, духовно–ритуальних відправлень був пов'язаний із працею.

На нашу думку більшість концепцій варто розглядати не як взаємовиключні, а як взаємодоповнюючі, у результаті чого виникає багатомірна

картина економічного життя, яку можна визначити як її цивілізаційну модель. Цивілізаційний аналіз економічного життя дає такі теоретичні результати.

Перше. Економічна дійсність (матеріальна, господарська) функціонує в поле постійного соціокультурного впливу, хоча визнання цього факту у філософській і економічній теорії неоднозначно. Цивілізаційний аналіз дозволяє перебороти обмеженість економічного детермінізму, включаючи економіку у сферу соціально–культурних смислів.

Друге. Теоретичним засобом пояснення взаємодії технологічних, соціальних і культурних компонентів економічного життя можуть бути соціокультурні моделі. Соціокультурні моделі виконують гносеологічну функцію – як теоретична абстракція, що описує механізм взаємодії технологічних факторів в економічній реальності. Онтологічна функція – як емпіричне узагальнення, що ілюструє різноманіття цивілізаційних етнонаціональних форм господарського життя. Аксіологічна функція – як зразок, «ідеальний тип», критерій оцінки ефективності господарської моделі, її перспектив у цивілізаційній історії.

Третє. Соціокультурна модель як емпіричне узагальнення функціонує на «цивілізаційному перехресті», перебуває під впливом цивілізаційного технологічного типу (загальне) і локально–цивілізаційних соціокультурних утворень (особливе). Різноманітне сполучення загальних і особливих ознак народжує унікальні емпіричні моделі економічного життя, що розрізняються балансом соціальної динаміки і статики. Динаміка забезпечується технологічним розвитком, статика – відносно стійкою сукупністю соціокультурних ознак. Загальне (технологічний вплив на динаміку особливого (культурного), але не визначає його. Вони взаємодіють у рамках цілісного самобутнього культурно–господарського утворення.

Четверте. Ступінь впливу соціокультурного фактору в економічній реальності історично змінюється, із цим пов'язана і культурно–антропологічна орієнтація економіки – пряме, іманентне включення культурних змістів у трудові ритуали в примітивному суспільстві; різні варіанти релігійного обґрунтування сенсожиттєвого змісту господарського життя в аграрному суспільстві; наростання автономності економіки в процесі формування автономності економіки в процесі формування й розвитку індустріального суспільства; відновлення соціокультурних і культурно–антропологічних зв'язків в економіці поскласичної і постіндустріальної епохи.

П'яте. Функціонування економіки в цивілізаційному просторі – поле взаємодії цивілізацій – суперечливо: техніка, соціально–управлінські технології, що потребують постійного відновлення, тяжіють до універсального: суб'єктивно духовно–культурні властивості суб'єктів відчувають глибокий зв'язок з етнонаціональним середовищем, його традиціями.

Під час розгляду соціокультурних факторів ми виходимо з обґрунтованої позиції стосовно того, що етнонаціональне входить у зміст цивілізаційного існування народів, виступає як те особливе, що привносять вони в цивілізаційну історію.

Цивілізаційний аналіз дозволяє виявити загальний механізм взаємодії економічних і позаекономічних соціокультурних факторів у сфері господарювання. Нами виявлена у рамках цих можливостей динаміка у взаємодії внутрішніх елементів господарської діяльності в межах цивілізаційних систем. Тим самим сформульовані деякі методологічні принципи, що підтверджують думки тих учених, які вважають духовні,

культурні властивості економічних суб'єктів «іманентно включеними в економічний процес»[4,с.4].

Список використаних джерел

1.Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин; [Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю.Согомонова]. – М.: Политиздат, 1992. – 542,[1]с.

2.Осипов Ю.М. Опыт философии хозяйства: Хоз–во как феномен культуры и самоорганизующаяся система / Ю.М.Осипов. – М.: Изд–во МГУ, 1990. – 381, [1]с.

3.Кара–Мурза С.Г. Россия в «глобализирующемся мире» / Философия хозяйства // Вопросы философии. – 2000. – №1. – С.148–158.

4.Евстигнеева Л.П. Экономическая глобализация и постмодерн / Л.П.Евстигнеева, Р.Н.Евстигнеев // Общественные науки и современность. – 2000. – №1. – С.5–14. – Режим доступу до журн.: http://www.ecsocman.edu.ru/ons/msg/139434.html.

Греков А.М., Разумовский С.А. Социокультурные факторы динамики развития производственно–коммерческих компаний

Проанализированы механизмы социокультурного влияния в экономической жизни с учетом его исторической динамики, предложена социально–философская модель хозяйства как системное единство естественных технологических социально–экономических, культурных факторов в их динамическом взаимодействии.

Ключевые слова: *соціокультурное влияние, историческая динамика, социально–философская модель, культурные факторы, динамическое взаимодействие.*

Grekov, O.M., Razumovskiy, S.O. Social–cultural factors of dynamics of the development of industrial–commercial enterprises

In the article they have analyzed mechanisms of social–cultural impact in the economic life taking into consideration its historical dynamics and they have suggested a social–philosophic model of economy which is interpreted as system unity of natural technological social–economic and cultural factors in their dynamic interaction.

Key words: *sociocultural influencing, historical dynamics, socially–philosophical model, cultural factors, dynamic co–operation.*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323.2

Полтораков О.Ю.

Статус національної безпеки України в системі соціально-політичних пріоритетів

Нігілістичні соціальні настрої щодо проблем національної безпеки, є особливо проблемними в площині конфлікту між довгостроковими та короткостроковими цілями – орієнтація на швидкий результат, а не на пошук оптимальної «моделі безпеки». В баченні національної безпеки спостерігаються залишки технократизму, що є викликом дегуманітаризації підходів до політики безпеки та дегуманізації стратегії безпеки.

Ключові слова: *держава, національна безпека, політика, політичний нігілізм, соціальні настрої, суспільство, цінності.*

Державу Українську може
здійснити наша любов до неї,
а не зненависть до її ворогів.
В'ячеслав Липинський (1882-1931)

Проблеми нормативно-політичного регулювання національної безпеки України тісно пов'язані з трансформаціями ціннісних пріоритетів українського суспільства. Реалізація суспільно-політичних прав і свобод людини, одним із яких є своєрідне «право на безпеку», залежить від багатьох чинників, зокрема, належних соціально-політичних умов, рівня політико-економічного розвитку суспільства, стану політико-правової культури, належної поінформованості особистості[11].

В державі триває суперечливий процес усвідомлення та формування цілісного уявлення про національну безпеку[4-6;9;13] (більш ніш показовим є «дискурс безпеки» довкола книги В. Горбуліна «Без права на каяття»[3]) і об'єктивну потребу в її належному забезпеченні на рівні зрілої політичної нації та сучасної демократичної держави. Великою мірою це пов'язано з браком традицій та досвіду їх реалізації в масовій культурі соціуму.

Концепція «національної безпеки» є частиною парадигми безпеки, яку слід розглядати не як окрему статичну ситуацію, а динамічно – без відриву від процесів її еволюції в бік універсальної, глобальної безпеки, яка базується на засадах стабільності. І тут можна погодитися з О. Гончаруком в тому, що «європейська політико-інтелектуальна традиція має в своєму розпорядженні величезну перевагу в теоретичних розробках проблем стабільності. Але її побудова скута відкриттями епохи конфронтаційної стабільності. Захід тільки наближається до виявлення справжньої ролі динаміки у міжнародних відносинах»[2].

Однією з вимог до здійснення ефективної політики безпеки є постійний «соціальний моніторинг», що супроводжується політичними кроками та прийняттям ефективних рішень.

Стан стійкості соціальної системи стосовно зовнішніх і внутрішніх несприятливих впливів визначає і характеризує безпеку суспільства, особистості і держави[5]. Так, відповідно до результатів соціологічних опитувань, проведених Центром Разумкова в серпні 2008 р., переважна більшість громадян України (від 79,1% до 91,2%) відчували себе незахищеними від великих стихійних лих, техногенних катастроф, терактів, воєнної агресії, епідемій, а також відчувають реальну загрозу втрати власності та бізнесу. Це вступає в протиріччя з твердженнями, що «чинна в Україні система забезпечення національної безпеки дає змогу ефективно протидіяти наявним і потенційним загрозам практично в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства. Позитивна динаміка основних макроекономічних показників усуває об'єктивні причини для можливої дестабілізації становища»[6,с.329].

Забезпечення національної безпеки пов'язане, у першу чергу, з виявленням факторів соціальної визначеності і цілісності, вичленовуванням тих суспільних компонентів, захист яких є пріоритетним. Втрата визначеності і стійкості суспільної системи означає насамперед втрату нею своїх соціальних архетипів, розпад ядра даної спільності. Державна діяльність (політика) у сфері безпеки повинна бути зорієнтована на оптимізацію системи збереження і зміцнення сталих соціополітичних та соціокультурних елементів (цілей та цінностей), констант соціальності. Мова йде про діяльність, спрямовану на утримання якісної визначеності суспільної системи та її основних складових. Звідси випливає також, що та діяльність, яка ігнорує сформовані в суспільстві соціальні архетипи або спрямована на їхнє радикальне ламання, являє собою серйозну небезпеку, призводить до послаблення (руйнування) ядра даної соціальності, підриває основи безпеки особистості, суспільства і держави.

Соціально-політичні реалії, що знаходять своє втілення в масовій свідомості[13;15] (і це відображається в результатах соціологічних опитувань[14]) свідчать, що «статус» (пріоритетність) питань національної та міжнародної безпеки залишає бажати кращого.

Результати соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова у серпні 2009 р., засвідчили, що готовність захищати країну у разі воєнної небезпеки виявили 63% громадян – від 65% на Заході (проти 18% тих, хто виявився неготовим) до 58% на Півдні (проти 20%). Причому готовність до захисту проявили не тільки 68-70% юних (18-29 рр.) і молодих (30-39 рр.), а й 50% громадян у віці 60 років і більше. Неготовність – від 16% юних і молодих до 31% представників похилого віку. Для порівняння, у серпні 2008 р. (період російсько-грузинського збройного конфлікту) аналогічну готовність засвідчили тільки 48% громадян (проти 28% не готових і 24% тих, хто не визначився).

Загрозою можна вважати також відсутність національної ідеї як парадигми, здатної консолідувати «політичну націю» шляхом вироблення консенсусної стратегії національно-державного розвитку: «Реальністю ж в Україні є те, що державницька ідеологія, певним чином відображена в Конституції, поки що сира і не визначила чітко, «куди» і «яким шляхом» іде Україна»[8].

Проблемним вбачається також пріоритет соціально-економічних та економічних цінностей перед соціально-політичними та політичними і т.п. Показовим є таке (експертне!) бачення: «Цінністю, навколо якої потрібно консолідуватися, мусить стати проста і прагматична ідея – побудова цивілізованого заможного суспільства на основі нових демократичних форм соціальної кооперації в державі»[6,с.257]. Тоді як ще А. Тойнбі зазначав: «Парадоксальним, але глибоко істинним та найважливішим принципом життя є те, що для того, аби досягнути якоїсь визначеної цілі, слід прагнути не до самої цієї цілі, але до чогось ще більш возвишеного, що знаходиться за межами даної цілі»[12,с.515-516].

Подібна «примітивізація» вбачається опосередкованим свідченням політичного нігілізму як специфічного прояву невисокої політичної культури, «помножений» на низьку правову культуру. Нагадаємо, що В. Липинський свого часу наголошував, що політична культура – це глибоке усвідомлення елітою свого не просто класового, але національного інтересу, активна творча діяльність задля його реалізації в процесі служіння своїй державі та в здобутті політичної влади. Натомість в контексті «політики як форми самоуправління суспільства на засадах доброї волі шляхом відповідального впровадження, застосування, реформування і скасування інститутів, що імпліцитно наявна в ній», в українських реаліях спостерігається «непослідовність у дотриманні цих засад, що виявляється насамперед у заміні принципу права як засадничого для розуміння політики принципом інтересу». Подібна «підміна понять», в свою чергу, «руйнує сам порядок взаємодії громадян як вільних і рівних і веде зрештою до тлумачення політики як підкорення одними суспільними групами інших із застосуванням страху і насильства, що, очевидно, усуває з суспільства свободу і прагнення до самоуправління, тобто перестає бути політикою»[15].

Окреме місце займає проблема недостатньої довіри до сектору безпеки в контексті загальної суспільної недовіри до влади (згадаймо афоризм Г. Кіссінджера про те, що «дев'яносто відсотків політики створюють погану репутацію іншим десяти відсоткам»). Спостерігається соціально-психологічний парадокс: довіра до армії чи міліції в цілому (як одного з кількох дещо абстрактних «інститутів влади») є достатньо високою – і

великий острах перед «нестатутними відносинами» в армії чи «недозволеними методами ведення слідства» в міліції.

Ситуацію ускладнює також велика забюрократизованість державного апарату, помножена на «традиційну» корумпованість чиновництва. Боротьба з цими явищами зазвичай ведеться «від випадку до випадку» – шляхом періодичних (але разом із тим епізодичних) скорочень управлінсько-адміністративних структур та розслідуванням «гучних справ».

Сучасні дослідники (зокрема В. Горбулін та О. Литвиненко) вказують, що для України дуже гострою є «проблема українського істеблішменту, чи еліти за самоназвою»[4,с.34]. Адже «справжня, будемо називати її – національна еліта в Україні лише формується»[1]. Ключовий «підтекст» цієї проблеми полягає в тому, що нинішній «владний істеблішмент» (тобто поточні «носії державної влади») хоче остаточно ототожнити себе «державною елітою» (як перманентними виразниками «волі народу» і носіями «високої культури», захисниками «національних інтересів» та «національних цінностей»): «Те, що український істеблішмент нині неспроможний якісно реалізовувати загальносуспільні функції, давно вже стало загальним місцем громадської дискусії. При цьому претензії сягають неба – аж до проголошення себе новітньою українською аристократією»[4,с.34]. За свідченням академіка В. Литвина, проблеми державного будівництва випливають з того, що «в нас немає політичної еліти, в нас є правлячий політичний клас»[7,с.4].

Через призму національної безпеки похідна проблема полягає не тільки в ідентифікаційній «підміні понять» («владний істеблішмент» та «державна еліта») – вона сягає глибшої «підміни інтересів», коли інтереси певної групи людей (прошарку еліти або навіть псевдо-»еліти») видаються за цілісні «національні інтереси», нав'язуються і закріплюються політико-правовими («недоторканість» тощо), політико-економічними (пільги тощо) і т.п. механізмами.

Породжуване такими процесами розшарування суспільства є викликом національній безпеці, породжуючи не тільки «політичну корупцію», але і протестні настрої (соціальну напругу) та соціально-політичний нігілізм (що підриває розвиток політичної культури).

Традиційно такі «колективні риси» українського суспільства як слабкість громадянського суспільства пояснюються переважно через призму «тоталітарної спадщини», реаліями «посттоталітарних трансформацій» чи своєрідними «дитячими хворобами» нової «хвилі» демократизації (в термінах політичної транзитології). Однак такі пояснення вбачаються певним спрощенням, адже вони зазвичай залишають в якості другорядних чи навіть третьорядних чинники історико-культурного характеру – зокрема, специфіку «національного менталітету», для якого характерними виявляються такі специфічні риси як виокремленні Ю. Пахомовим «гедонізм», «індивідуалізм» («але індивідуалізм особливого роду, докорінно відмінний від західного, що провокує роз'єднання») та «націоналістичний гонор»[10,с.31]. Так, в монографії «Культурне відродження в Україні», виданій 2006 р. Тернопільським науково-дослідним інститутом «Проблеми людини», наводиться твердження А. Товкачевського: «Навіть відстале, але національне, завжди вище, краще, ніж цивілізоване, але чуже». Можна в цьому сенсі згадати також слова відомого історіософа Дм. Чижевського: «Словяни взагалі, й українці зокрема, схильні до безмежного захоплен-

ня, піднесення, однак після першої невдачі зневіряються у можливості остаточного успіху і так само швидко переходять до стану повної розпуки і цілковитого знеохочення до подальшої праці». Саме ці чинники вбачаються ключовими для розуміння причин уповільненого розвитку національного громадянського суспільства.

Складна економічна ситуація, пояснювана не лише окресленими вище чинниками ендогенного характеру, а й чинниками екзогенними, відповідно впливає на суспільні пріоритети. Це має наслідком «економізацію» індивідуальної свідомості, що переходить в суспільну площину і стає нормою соціальної поведінки. В результаті такі соціальні категорії як «нові багатії» стають референтними групами для дедалі більшого прошарку громадян України; натомість праця у сфері безпосереднього виробництва матеріальних благ (техніко-технологічна сфера) та високоінтелектуального продукту (науково-аналітична сфера) – що являють собою «кістяк» сучасної системи національної безпеки – неухильно втрачають свою соціальну привабливість.

Домінування «нігілістичних» соцільно-політичних настроїв щодо актуальних проблем національної безпеки, яке спостерігається в сучасному українському соціумі та політикумі є в т.ч. і результатом «посттоталітарних трансформацій» (чиї наслідки, разом із тим, не слід переоцінювати).

На особливу увагу заслуговує конфлікт між довгостроковими та короткостроковими цілями, яка має «безпековий» вимір орієнтації як широких соціальних верств так і більшості політичних сил на швидкий результат («покращення життя вже сьогодні» тощо) – тобто не зважаючи на жодні серйозні обставини. В цьому сенсі активізація євроатлантичної риторики обертається на своєрідний «міф про безпеку», де лише вступ до НАТО вбачається шляхом вирішення більшості проблем національної безпеки принаймні в її «жорсткому» (*hard security*) або «силовому» вимірі.

Не ставлячи під сумнів стратегічну значущість євроатлантичної інтеграції, проте, не можна обійти увагою ту обставину, що в сучасній соціально-політичній ситуації членство в НАТО перетворюється ледь не на самоціль (членство заради членства, а не заради безпеки), а саме НАТО стає своєрідним «брендом», на якому базується новий український «міф про безпеку».

Для повноти і більшої об'єктивності картини не можна не зазначити ту обставину, що на подібну «міфологізацію» страждають і стратегічні відносини з Росією – а надто в сфері безпеки та суміжних із нею.

Натомість копіткий пошук оптимальної «моделі безпеки», до чого закликають незаангажовані представники «стратегічного співтовариства» зазвичай виноситься «за лапки» національного «дискурсу безпеки».

Крім того, в баченні національної безпеки (принаймні у структурному вимірі) спостерігаються залишки відвертого технократизму в підходах до її забезпечення – прикладом може бути ідея «економізації зовнішньої політики». Така ситуація породжує виклик дегуманітаризації підходів до національної безпеки та дегуманізації її стратегії.

Список використаних джерел

1. Головатий М. Підготовка молодої політичної еліти як дієвий засіб розвитку політичного консенсусу // Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск.

2. Гончарук О.З. Збереження стабільності в АТР: запорука розвитку чи чинник стагнації? // Стратегічна панорама. – 2000. – № 3–4.

3. Горбулин В.П. Без права на покаяние. – Х.: «Фолио», 2009.

4. Горбулін В.П., Литвиненко О.В. Національна безпека: український вимір. – К.: ПІІ «Інтертехнологія», 2008.

5. Данильян О.Г., Дзьобань О.П., Калиновський Ю.Ю., Моісеєва Н.І. Національна безпека України в етно-ментальному та міжнародному вимірах. – Харків, 2004.

6. Дмитренко М.А. Суспільні трансформації та політичні аспекти загроз національній безпеці України – К.: Знання України, 2006.

7. Литвин В. У нас немає політичної еліти, в нас є правлячий політичний клас // День, № 179, 19 жовтня 2006 р.

8. Михальченко М. Українська національна ідея: підказ для політичних лідерів // Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск.

9. Мовчан М.П. Україна – НАТО: проблеми та перспективи // Нова політика. – 2001. – № 3 (35).

10. Пахомов Ю.Н. Контекст новых вызовов глобальных, цивилизационных, региональных и страновых перемен // Антологія творчих досягнень / К.: ІСЕМВ НАН України. – 2004. – Вип.1.

11. Степашин С.В., Двуреченских В.А., Чегринец Е.А., Чернавин Ю.А. Власть – Демократия – Контроль. – М.: Финансовый контроль, 2005.

12. Тойнби А. Постижение истории – М.,1991.

13. Толстов С.В. Десять кроків у XXI століття: міжнародна та національна безпека в уявленні сучасників // Політ. думка. – 2001. – № 3.

14. Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994 – 2005. – К.: ІС НАН України, 2005.

15. Щербенко Е. Фундаментальні засади політики в дискурсі української політологічної літератури // Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск.

Полтораков А.Ю. Статус национальной безопасности Украины в системе социально-политических приоритетов

Нигилистические социальные настроения касательно проблем национальной безопасности, являются особо проблемными в плоскости конфликта между долгосрочными и краткосрочными целями – ориентациях на быстрый результат, а не на поиск оптимальной «модели безопасности». В видении национальной безопасности наблюдаются остатки технократизма, что является вызовом дегуманитаризации подходов к политике безопасности и дегуманизации стратегии безопасности.

Ключевые слова: *государство, национальное безопасность, общество, политика, политический нигилизм, социальные настроения, ценности.*

Poltorakov, O.Yu. Status of National Security of Ukraine in the System of Social-Political Priorities

Nihilistic social moods on national security issues are very problematic within the framework of conflict between long-range and short-range aims – orientations on quick results, but not on search for optimal «security model». In approaches to national security there are remains of «technocratism» which is to be a threat of dehumanisation of approaches to security policy and dehumanitarisation of security strategy.

Key words: *national security, policy, political nihilism, social moods, society, state, values.*

УДК 32-027.21,32:001.891.3 Скорченко Ю.О., Мезеря О.А.

Українська еліта: деякі проблеми розвитку

Проаналізовано актуальні проблеми розвитку сучасної української еліти. Зроблено висновок, що наявність діючої, активної еліти як на загальнонаціональному так і на регіональному рівнях є домінуючим чинником, що визначає долю країни. Тільки при наявності повнокровної політичної еліти з'явиться можливість побудови розвиненої держави, формування громадянського суспільства.

Ключові слова: *еліта, олігархія, аристократія, громадянське суспільство, соціум, клан, контреліта.*

Соціальні й економічні перетворення в Україні, в основі яких лежать процеси переділу власності, викликали зміни у всіх сферах життя суспільства. Особливістю трансформаційних процесів , що відбуваються, є тривалість і глибина аномії, обумовлена випереджальним розкладанням старих соціальних інститутів у порівнянні з формуванням нових, а також прискорений, стрибкоподібний характер нинішніх метаморфоз. В Україні складається раніше неіснувавший тип соціуму, розвиток якого в повному обсязі поки передбачити складно. Істотні зміни торкаються таких аспектів соціальної системи як легітимізація влади й соціальної ієрархії; місця й ролі особистості в суспільстві; співвідношення волі й рівності, а також місця традицій у суспільній свідомості. Якщо колись демократія вважалася кращою альтернативою монархії й аристократії, то сьогодні їй необхідні більша легітимність і обґрунтованість.

Соціальна стратифікація сучасного українського суспільства ще до кінця не склалася, оскільки трансформаційні процеси далекі до завершення. Проте, відбувся перехід від етакратичного типу соціальної структури, де положення прошарків визначалося їх місцем у владній ієрархії до нового типу де діє безліч різноманітних факторів і критеріїв, що визначають ранг соціальної групи й індивіда в соціальній стратифікації.

Найбільші зміни відбулися в елітному й пределітному шарах українського соціуму. Вони розширилися за рахунок включення великої кількості приватних власників, які влилися в елітний шар і вже не просто лобіюють власні інтереси у владних структурах, а по суті, приватизували можливості держави у розпорядженні ресурсами. У сьогоднішніх умовах процеси формування посткомуністичного українського суспільства з новими соціальними структурами – олігархією, аристократією відбуваються в контексті інституціоналізації сучасних еліт, відродження станових структур, спроб реставрації дворянства тощо.

Група великих власників (олігархів), яка виникла наприкінці XX ст., утворила соціальну базу нинішнього політичного режиму. Олігархи забезпечують його підтримку й одночасно впливають на здійснювану в Україні економічну політику.

Нинішній істеблішмент за своїм походженням й соціально-типовими рисами є неоднорідним. Він виглядає як своєрідний симбіоз представників старої номенклатури й нуворишів, що прийшли у політику зі значними капіталами й помножили їх за період перебування біля влади. Ще Аристотель відзначав, що і аристократія і демократія поступово утворюють експлуататорські й корумповані форми, які сполучаються зі зловживанням владою й обмеженням свободи. Це може привести до перевороту, після якого демократії стають своєрідними аристократіями, а найчастіше – олігархіями[1,с.541-542]. Через тисячі років сила пророкувань геніального мислителя античності не ослабла. Олігархи й сьогодні використовують демагогічні трюки в боротьбі за владу й багатство, маніпулюють масами.

Актуальним у цьому контексті стає уточнення місії, ролі, функцій економічної й соціально-політичної еліти в житті українського соціуму XXI ст. Це і є предметом даної статті.

Коло питань, що цікавлять нас, відображено у науковій літературі, що аналізує теорії соціальної структури, теорії еліт (М.Бердяєв, М.Вебер, Р.Міллс, Р.Міхельс, Г.Москі, Ф.Ніцше, Х. Ортега-І-Гассет, В.Парето[2] тощо). Наприклад, В.Парето й Дж.Хіглі під елітою розуміють меншості суспільства, що відіграють ключову роль у виробленні й реалізації стратегічних зв'язків у процесі функціонування соціуму. Політична еліта, на їхню думку, існує в будь-якому ієрархизованому суспільстві.

У західній элітології є безліч теоретичних концепцій і підходів. До основних напрямків належать: макіавеалістська школа, ціннісні теорії, теорії демократичного элітизму, плюралістична концепція еліт тощо. Так, у ціннісних теоріях (Х. Ортега-І-Гассет) робиться акцент на високі моральні якості еліти, що править у благо всього суспільства. У теорії демократичного элітизму (М.Вебер) обґрунтовується необхідність існування еліти – шару компетентних керівників.

Важливі для розуміння ролі істеблішменту в соціальному розвитку суспільства праці І.Ільїна, П.Сорокіна, А.Тойнби, О.Шпенглера[3] та ін. Проблеми формування української еліти аналізуються в добутках В.Антоновича, М.Драгоманова, М.Костомарова, В.Липинського[4] та ін. Різні соціальні ролі еліти на сучасному етапі вивчають російські вчені Г.Ашин, О. Гаман-Голутвина, Е.Охотський, В.Радаев, О.Шкаратан, А.Пахарєв[5] та ін. Серед українських дослідників цими проблемами займаються І.Белебеха, С.Вовканич, М.Головатий, О.Крюков, Б.Кухта, Л.Мандзій, С.Приходько, М.Шульга[6] та ін.

Стаття має на меті розгляд місця й ролі аристократії, олігархії в житті соціуму, зокрема, формування й подальший розвиток сучасного українського істеблішменту.

Аналіз актуальних проблем української еліти доцільно почати з постановки питання про важливість створення національної аристократії. Ніяке серйозне соціальне відновлення, у тому числі й глибока якісна зміна еліти, неможливі без наявності аристократії.

Аристократія – привілейований шар суспільства. Його основу складають представники шляхетних родин, знаті. Аристократією також називається форма державного правління меншості найбільш знатних представників суспільства (на відміну від монархії або демократії). Уперше цей термін був уведений в оборот античними мислителями

Платоном, Аристотелем. У складі терміна етимологічні частини зі значенням «кращий» і «пануючий».

Аристократія – складова частина еліти, тонкий і досить коштовний соціальний шар, що утворюється у наслідку тривалої й стійкої наступності у формуванні груп індивідів з високим суспільним статусом. Соціальна група є носієм системних якостей, що не зводяться до характеристик індивідів, що входять до її складу. Вона має якості за якими можна робити висновки про цілісність групи як соціальної спільноти. Такий шар (група) є реальним лише в тому випадку, коли вона має властивість самовідтворення. Це забезпечує репродуцирування ядра групи як умови, що визначає його стійкість, а крім того пов'язане з усвідомленням членами групи своїх інтересів, їх самоідентифікацією й механізмом самоорганізації.

Суспільство повинне серйозно працювати десятки років, утворити середній клас, буржуазію, нагромадити родову пам'ять, сімейні традиції тощо для створення необхідних умов виховання тонкого шару національної аристократії. Саме аристократія є «закваскою» при формуванні громадянського суспільства. Складність наробки аристократизму в сьогоднішніх умовах пов'язана з тим, що його немає в навколишній дійсності. Україну поглинає плебейство – невихованість, некультурність, хамство, примітивність, брехливість, жадібність, обмеженість. Плин психічної енергії сучасників поки що не спрямован убік розвитку аристократизму.

Кожному історичному (цивілізаційному) типу суспільства відповідає свій тип аристократії. Взагалі існує два базових типи аристократії: за походженням та за майновим статусом. Аристократом може стати як мінімум друге покоління – виросле з розумінням приналежності до цього статусу. Основною відмінністю аристократії від олігархії є турбота представників аристократії про благо держави, всього народу, а не тільки про свою особистість або про власний соціальний шар.

Сучасний тип аристократії почав складатися в ХУІІ-ХІХ ст. у Західній Європі. Він являв собою стійку групу соціальної еліти, що утворювалася в процесі інтеграції феодально-дворянської аристократії, вищих шарів буржуазії, політичної, військової, наукової й культурної еліт.

У вітчизняній історії політичний істеблішмент бюрократичного типу створювався за службовим принципом. Владну еліту становив переважно вищий ешелон української шляхти, що формувався за принципом «привілеї – за службу». Службовий принцип було покладено у підгрунтя радянської номенклатури. Сьогодні цей принцип поступився місцем олігархічному. Усе більш очевидною стає роль економічно домінуючих груп у виробленні політичного курсу й у формуванні нового істеблішменту, який виступає як об'єкт суперництва конкуруючих економічних угруповань. Починаючи з 90-х років ХХ ст. Україна поступово перетворилася в співтовариство самодостатніх політико-фінансових кланів, що претендують на прийняття ключових політичних рішень. До складу політичної еліти був включений вищий ешелон керівників держави й провідних політико-фінансових груп, а джерелом політичного впливу стала приватна власність.

Основні етапи розвитку нинішнього істеблішменту в Україні в найбільш загальних рисах виглядають у такий спосіб:

- початок 90-х років – «пределіта», що складалася із представників старої радянської номенклатури. Вона проголосила спочатку суверенітет, а потім і незалежність України;
- друга половина 90-х років – ознаменувалася трансформацією господарсько-бюрократичних шарів у професійну політичну еліту, якій

були властиві клиентелистский тип у комбінації з регіонально-клановим характером формування й відтворення. Примітною рисою цього етапу було часткове відновлення істеблішменту, його омолодження;
- кінець 90-х років – теперішній час – провідною тенденцією сучасного періоду є олігархізація еліти, активне зрощування бізнесу й влади. Напівлегальна політична корупція стала масовим явищем.

До проблем українського істеблішменту необхідно віднести:
- перевагу кланових і особистих інтересів над суспільними;
- невисокі моральні якості і як результат – недовіра з боку абсолютної більшості громадян;
- низький рівень професійної підготовки й відсутність стратегічного мислення.

Таким чином, недостатня ефективність політико-управлінської діяльності й відчуження еліти від суспільства, поглиблення соціальної прірви між пересічними громадянами й представниками істеблішменту є негативними реаліями української дійсності.

Аналізуючи проблеми становлення й розвитку національної еліти, слід зазначити соціокультурні кордони України, які проявляються в етноконфесійних традиціях, російськомовному світі мегаполісів тощо. Нечисленність і незавершеність формування національної еліти уявляє деяку небезпеку для розвитку нинішньої державності. Нації без утвореної еліти, здатної на безкорисливий патріотизм і самовіддачу на благо держави й суспільства нежиттєздатні.

Історична маргіналізація української аристократії виявилася в її полонізації й русифікації. Звідси й потоки гострих протиріч із приводу вибору шляхів розвитку між українофілами, русофілами, лібералами, консерваторами й радикалами. Соціальна розмежованість виявляється в територіальній клановості істеблішменту. Соціокультурна біполярність, розмежованість українського соціуму робить скрутною консолідацію суспільства тільки на одній з культурно-історичних традицій – проросійській або західноєвропейській. У підсумку – розгойдування «гойдалки» між прихильниками різних соціокультурних традицій призводить до моральної деградації, деінтеллектуалізації соціуму. Таким чином, ігнорування соціокультурної розмежованості стало реальною драмою українського народу, що має наслідки, які далеко йдуть.

Еліта – це сукупність індивідів, що володіють якостями, які становлять ціннісний образ, на який орієнтуються інші члени суспільства. Сучасний істеблішмент – це еліта за формальною ознакою. Його неефективність полягає не тільки в недоліку досвіду, знань і вмінь, але найголовніше – він не має внутрішньої потреби враховувати інтереси всього українського суспільства. Головним для нинішньої національної еліти є орієнтація на цінності власного споживання. Звідси – пріоритет корпоративних інтересів над загальнонаціональними, надзвичайно високий рівень корумпованості влади. Якість реалізації політичною елітою своїх суспільних функцій залишається занадто низькою. Зрозуміло чому більш половини громадян України негативно ставляться до нинішньої еліти. Разом з тим соціум досить інертний, пасивний. Здебільшого українці незадоволені навколишньою соціальною реальністю. Суспільство страждає від занепаду моралі, відбувається подальша деградація моральних цінностей. Громадяни знаходяться в таких умовах, що бояться змін, бояться, що буде ще гірше, тому просто ухвалюють ті правила, які пропонуються елітою. Самі по собі маси не здатні позбутися влади й впливу панів. Широкі верстви населення сьогодні є лише масовкою усередині елітних змагань.

Їхня самостійність почне виявлятися тільки після істотного ослаблення олігархічних і аристократичних еліт. У цій ситуації контреліта (люмпен-інтелігенція) очолить комуністичні бунти пролетарів. Але, в остаточному підсумку, тріумфує буржуазія, що вирощує капіталізм – лад, який здатний надавати масам практично необмежену кількість продуктів споживання (споживчий рай).

На закінчення доцільно відзначити, що одним з основних механізмів формування українського істеблішменту є володіння значним капіталом. Хто має гроші той має можливість брати участь у керуванні країною. В Україні відсутня політична еліта, яка змогла б створити й утримувати суспільно-політичну стабільність, координувати модернізацію й розвиток країни. Існуючі загони національної еліти роз'єднані, як правило, переслідують власні економічні інтереси. Разом з тим, нинішній істеблішмент соціально й ідеологічно мобільний, здатний на компроміси.

Сьогодні перед українською елітою постають кілька великих актуальних проблем:

- збереження й забезпечення справжньої національної незалежності не знімається з порядку денного;
- кардинальне підвищення рівня й поліпшення якості життя громадян країни;
- подолання дестабілізуючих протиріч у середовищі правлячої еліти, а також розбіжностей між регіонами й центром;
- активне залучення громадян у суспільно-політичне життя країни;
- правильний стратегічний вибір геополітичної траєкторії розвитку соціуму.

Таким чином, здійснення цих глобальних завдань буде справжньою перевіркою ступеня розвиненості й організованості істеблішменту, а також яка буде соціальна організація суспільства в цілому. Наявність діючої, активної еліти як на загальнонаціональному так і на регіональному рівнях є домінуючим чинником, що визначає долю країни. Тільки при наявності повнокровної політичної еліти з'явиться можливість побудови розвиненої держави, формування громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Политика /Аристотель Сочинения в 4 т. – М.: Мысль, 1983. Т.4. – 830с.

2. Бердяев Н.А. Самопознание / Н.А.Бердяев.- М.: Книга, 1991. – 353с.; Вебер М. Избранные произведения / М.Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808с.; Миллс Р. Властвующая элита / Р.Миллс. – М.: Директ-Медиа, 2007. – 844с.; Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии / Р.Михельс // Диалог. – 1991. – № 3. – С.44-46; Моски Г. Правящий класс / Г.Моски // Социс. – 1994. – № 10. – С.176-187; Ницше Ф. Сочинения в 2 т. / Ф.Ницше.- М.: Мысль, 1992. Т.2. – 702с.; Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: Из-во «Весь Мир», 1997. – 704с.; Парето В. Компендиум по общей социологии / Антология мировой политической мысли В 5т. / В.Парето. – М.: Мысль, 1997. Т.2. – 830с.

3. Ильин И.А. Собрание сочинений в 10 т. / И.А.Ильин. – М.: Русская книга, 1994. Т.3. – 592с.; Сорокин П.А. Человек.Цивилизация.Общество / П.А.Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 543с.; Тойнби А. Постижение истории / А.Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – 736с.; Шпенглер О. Закат Европы. В 2-х томах / О.Шпенглер. – М.: Мысль 1993.Т.1. – 663с.; Т.2, 1998. – 606с.

4. Антонович В.Б. Моя сповідь: вибр. іст. та публіцист. твори / В.Б.Антонович. – К.: Либідь, 1995. – 816с.; Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці / М.П.Драгоманов. – К.: Наук. думка, 1970. Т.1. – 531с.; Костомаров М.І. Твори у 2 т./ М.І.Костомаров. – К.: Дніпро, 1990. Т.1. -538с.;Т.2. – 780с.; Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В.Липинський. – К.,Філадельфія, 1995. – 470с.

5. Ашин Г.К. Современные теории элиты / Г.К.Ашин. – М.: Междунар. отношения, 1985. – 256с.; Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России. Вехи исторической эволюции / О.В.Гаман-Голутвина. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. – 448с.; Охотский Е.В. Политическая элита / Е.В. Охотский. – М.: Луч, 1993. – 91с.; Радаев В.В., Шкаратан О.И. Социальная стратификация / В.В.Радаев, О.И.Шкаратан. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 318с.; Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры / А.Д.Пахарев. – К.: Знание Украины, 2001. – 270с.

6. Белебеха І. Українська еліта / І.Белебеха. – Х.: Вид-во «Березіль», 1999. – 28с.; Вовканич С.Й. Духовно-інтелектуальний потенціал України та її національна ідея / С.Й.Вовканич. – Л.: ЛБА, 2001. – 540с.; Головатий М.Ф. Соціологія політики / М.Ф.Головатий. – К.: МАУП, 2003. – 504с.; Крюков О. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення / О.Крюков. – К.: НАДУ, 2006. – 149с.; Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери / Б.Кухта, Н.Теплоухова. – Л.: Кальварія, 1997. – 224с.; Мандзій Л.С. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення: Автореф. дис...канд.політ. наук / Л.С.Мандзій. – Львів: нац. ун-т ім.І.Франка, 2003. – 16с.; Приходько С.М. Політичні аспекти теорії еліти в українській суспільно-політичній думці XX ст./ С.М.Приходько. – К.: Стилос, 1999. – 47с.; Шульга М. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності / М.Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №4. – С.24-37.

Скорченко Ю.А., Мезеря А.А. Украинская элита: некоторые проблемы развития

Проанализированы актуальные проблемы развития современной украинской элиты.Сделан вывод, что наличие действующей, активной элиты как на общенациональеном так и на региональном уровнях является доминирующим фактором, который определяет судьбу страны.Только при наличии полнокровной политической элиты появится возможность построения развитого государства, формирования гражданского общества.

Ключевые слова: *элита, олигархия, аристократия, гражданское общество, социум, клан, контрэлита.*

Skorochenko, Yu.O., Mezerya, O.A. The Ukrainian elite: certain problems in its development

Analysis of a number of urgent issues in the Ukrainian elite development. It is inferred that the existence of the current active elite both on the national and regional levels is a predominant factor that defines the destiny of this country. Creation of a developed economy and formation of a civil society can be possible only after full-fledged political elite emerges.

Key words: *an elite, the oligarchy, the aristocracy, a civil society, a society, a clan, a counter-elite.*

УКД 32.019.51

Олещук П.М.

Співвідношення понять політична теорія та політичні технології: сучасні підходи

Показано, як співвідносяться поняття політична теорія та політичні технології. Досліджено сутність політичних технологій. Визначено сферу застосування, типологію політичних технологій.

Ключові слова: *політична теорія ,політичні технології, публічна політика.*

Актуальність вивчення проблеми політичних технологій зумовлена зростанням ролі ЗМІ як засобу впливу на громадську думку та суспільно-політичну свідомість а також необхідністю опису та обґрунтування технологічних механізмів функціонування та легітимації політичної влади за сучасних умов (насамперед, у трансформаційних суспільствах).

Політична технологія, як сукупність прийомів підвищення ефективності політичних дій, стає предметом наукового дослідження та привертає увагу науковців. Водночас, це зумовлює суперечність у співставленні понять «політична теорія» та «політична технологія», яка може бути усунена на основі вивчення генези, сутності, предметної області вищеназваних явищ.

Відповідно, постає необхідність у вивченні того, у якому взаємовідношенні перебувають політична теорія та політичні технології, що виступає первинним, що формується на основі іншого. Нарешті, необхідно дослідити шляхи переходу політичної теорії у технологію.

У сучасній українській політичній науці проблеми політичних технологій досліджували В.М. Бебик[2], Д.І. Видрін[3], М.Ф. Головатий[4], В.А. Полторак[8], Г.М. Почепцов[9] та ряд інших дослідників. Водночас, здебільшого у межах цих досліджень, не зважаючи на високий теоретичний рівень та значну кількість вагомих наукових результатів, переважно вивчалися політичні технології як сукупність певних методів та принципів роботи, поза відображенням зв'язку з політичної теорією. При цьому, поширеною у вітчизняних публікаціях є точка зору на політичні технології як сукупність засобів реклами, «паблік рілейшенз», пропаганди тощо.

Загалом, у сучасній політиці і політології широко застосовуються категорії, що базуються на поняттях, котрі раніше застосовувалися, здебільшого, в інженерних дисциплінах: «технології реалізації влади», «сучасні політичні технології», «механізми управління», «інформаційні технології», «технології лобістської діяльності», «технології парламентаризму», «технології формування іміджу лідерів», «виборчі технології», «брудні» технології, «рекламні технології», «технології «паблік рілейшнз».

Загалом, поняття політичних технологій є відносно новим, хоча і має тривалу ґенезу.

Термін »технологія» походить від двох древньогрецьких слів: «техно» – мистецтво, майстерність і «логос» – наука, знання, закон. У словниках технологію трактують:

1) як сукупність знань, відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чого-небудь;

2) як сукупність способів обробки чи переробки матеріалів, виготовлення виробів, проведення різних виробничих операцій тощо;

3) як науку про переробку і обробку матеріалів, способи виготовлення продукції та сукупність прийомів, застосовуваних у різних видах діяльності;

4) як будь-який засіб перетворення вихідних матеріалів, в якості яких можуть виступати: люди, інформація або фізичні матеріали — для отримання бажаної продукції чи послуг[2,с.10].

Техніка (від греч. techne – мистецтво, майстерність, уміння) – сукупність навичок і прийомів діяльності. У первісному своєму значенні це слово збереглося і тепер (техніка ораторської майстерності, музиканта, диригента, танцюриста, художника, спортсмена і т.д.).

Техніка займає проміжне становище між людиною і природою, як предметом праці. При створенні техніки і потім при її використанні реалізується система «людина – техніка – природа», у якій, певним чином, сполучаються і поділяються функції, встановлюється необхідне узгодження дій кожної зі сторін. У підсумку, певному рівню розвитку людини як суб'єкта праці відповідає відповідна техніка і, навпаки, кожний досягнутий рівень технічного розвитку вимагає адекватної підготовки фахівців, їх знань, кваліфікації[1,с.101]. Відповідно, техніка виступає основою людської цивілізації, провідним засобом творення світу культури.

Проте, вищим, у порівнянні з технікою, способом взаємодії людини та природи виступає технологія, котра є цілісною динамічною системою, що включає апаратні засоби, операції і процедури діяльності, управління цією діяльністю, необхідну для цього інформацію і знання, енергетичні, сировинні, кадрові та інші ресурси, а також сукупність економічних, соціальних, екологічних та інших наслідків, що певним чином впливають і змінюють соціальне і природне «середовище перебування» даної системи; сукупність процесів цілеспрямованого усвідомленої зміни, які утворюють взаємозалежні цикли логічно обумовлених перетворень речовини, енергії та інформації[1,с.102].

Проте, явищем сучасної політичної дійсності стає поширення поняття технології не лише на природничі, але й соціальні аспекти, виражаючись, зокрема, у феномені «політичних технологій». Дослідники говорять про технології в політиці в доіндустріальну епоху в умовах стародавньогрецьких полісів (Ю.Давидов про технології завоювання аристократами симпатій мас), в тоталітарних системах (М.Дюверже про технології пропаганди і політичної реклами). Дж. Сарторі, аналізуючи різні аспекти демократії, використовує вираз «технологія демократії», маючи на увазі процеси просування до управлінських посад в умовах демократичної системи. Е.Кассірер у роботі «Техніка сучасних політичних міфів» використовує поняття «техніка» для визначення технології управління масами за допомогою міфів. В.Подорога говорить про технології влади

як несвідомого влади, яке не може бути продубльованим в свідомості політичних суб'єктів[5].

Загальне визначення «політичної технології» зводиться до системи прийомів, технік послідовного досягнення бажаного результату у тій чи іншій сфері політичної діяльності. Політичні технології є сукупністю процедур, засобів і способів діяльності, які послідовно застосовуються і спрямовані на найбільш оптимальну та ефективну реалізацію цілей та завдань конкретного суб'єкта в певний час і в певному місці. За такого розуміння, політична технологія, практично, ототожнюється змістовно до будь-яких інших технологічних форм. При цьому, «виробництво» політики також подається за аналогією до «виробництва» будь-яких товарів або продуктів. Проте, змістовно ці поняття мають суттєву відмінність, оскільки політична технологія має справу не з незмінними речовинами і матеріалами, а з нестабільними та не прогнозованими соціальними спільнотами. Якщо, наприклад, технологія створення будівельних матеріалів може точно визначити співвідношення сировини, використання тих чи інших засобів у часовому плані, то політична технологія може передбачати лише певні варіанти дій, оскільки об'єкт політико-технологічних дій постійно змінюється.

Тому добре організована та продумана політична технологія передбачає наявність не лише конкретних методів досягнення бажаного результату, тобто певного «рецепту» дій, але й певні стратегічні передумови реалізації технології, стратегію роботи, що спирається на досягнення політичної теорії. Більше того, можна зазначити, що серед усіх форм технології, саме соціальні є найбільш залежні від стратегічного напрямку, який задається теорією.

Специфіка політичних технологій виражається і у численних формах останніх, серед яких виокремлюють: розробка і ухвалення певних політичних проектів і рішень; реалізація політичних рішень; технології формування політичної влади; виборчі технології; технології організації діяльності політичних партій, організацій, об'єднань; технології формування громадянської свідомості, політичної культури; технології формування громадської думки; технології узгодження суспільних інтересів; технології розв'язання політичних конфліктів тощо[5].

Підсумовуючи різні підходи до визначення політичних технологій, можна виокремити декілька основних:

1. Діяльнісний підхід, за якого політичні технології розглядаються як певна послідовність дій, виконання яких має забезпечити бажаний політичний результат.

2. Проблемний підхід, що тлумачить політичні технології як комплекс реакції на певні політичні проблеми, що дозволяють уникати ускладнень та забезпечують політичну стабільність.

3. Кратологічний підхід, за якого політичні технології виступають механізмом реалізації політичної влади у всій її повноті.

У будь-якому випадку, політична технологія виступає певною формою взаємодії із світом політики, що наближає але не ототожнює її з політичною теорією.

Ще з часів давньогрецької філософії утвердилося розмежування термінів «техне» (уміння, навичка, ремесло) та «софії» (тобто мудрості). Якщо перше відбивало у собі виключно практичний, повсякденний набір умінь ремісника, котрий постійно займається виробництвом однорідних речей,

то друге стосувалося абстрактної мудрості, щодо абстрактних сутностей, відповідей на найбільш загальні питання людського життя. Саме подібна «філософія» (любов до мудрості) позначала собою істинно благородне, достойне вільної людини – громадянина світосприйняття, на противагу до заглибленого у буденність ремісника, котрий виконував «технічну» працю. З такого філософічного ставлення до опису дійсності і походить традиційна середньовічна «наука», спрямована не на прикладні дослідження а на пошук «мудрості» та її відгалуження – політична філософія, що апелювала не до практичних аспектів державного будівництва, а до абстрактних конструкцій «ідеальної держави», що ми можемо побачити у відповідних трактатах Платона, Аристотеля, Аквіната тощо.

Сама постановка питання про «політичну технологію» суперечила світосприйняттю політичних філософів періоду Античності або Середньовіччя. При цьому, політична технологія, хоча і не визнана офіційно, існувала, тим не менше, на практиці та відігравала свою роль у діяльності будь-яких видатних правителів та державних діячів усіх періодів людської історії. За певного рівня абстракції ми можемо назвати виданих державних діячів епохи середньовіччя (таких як, наприклад Філіп Красивий у Фракції або Фрідріх III у Німеччині) політтехнологами-практиками, котрі засвоювали на основі практичної діяльності ключові політичні технології: комунікації с суспільством та репрезентації політичної влади, внутрішньополітичної боротьби, розширення соціальної бази та легітимності власної влади тощо.

Поступовий розвиток суспільства та пов'язане з ним зростання рівня освіченості, заплутаності політичного процесу, необхідності легітимації державної влади поставили ще гостріше питання про потребу опису та систематизації наявних на той час прийомів технологічного «виробництва політики». З цією задачею блискуче (як на свій час) впорався Н. Макіавеллі, котрий у своїй фундаментальній праці «Державець» зробив опис технології влади періоду пізнього середньовіччя, конкретних кроків для укріплення її стабільності, засобів завоювання та утримання влади та цілого ряду інших політико-технологічних механізмів. Це зумовило сформувало альтернативну традицію у політичній науці – не опису ідеального стану політичної системи, а дослідження механізмів реалізації державної влади на основі ціннісно-нейтрального вивчення реальних політичних об'єктів.

Обидві тенденції або традиції існують і до цього часу. Поступово із початком біхевіоралістичної революції спочатку у політичній науці США, а згодом у світовому масштабі, політологія все чіткіше починає усвідомлюватися як наука про фактичний стан справ у політиці, а не про теоретичне обґрунтування ідеальної політичної системи (цим починає займатися політична філософія як автономна галузь знання).

Політологія починає розглядатися у відповідності до критеріїв «корисності», що наближає її до необхідності вивчення теоретичних проблем. Проте і за таких змін теоретична політологія зберігає свою значимість як комплекс концепцій високого рівня узагальнення (таких як, наприклад, «теорія демократії» чи численні концепції «політичної системи). Політична наука, навіть і порвавши із відстороненими філософствуваннями, тим не менше не перетворюється на набір зафіксованих у літературі технологічних прийомів, а зберігає свій теоретичний потенціал, оскільки

саме ступіть теоретичної розробленості і значною мірою відокремлює певну галузь знання саме в якості самостійної науки.

Особливо гострого характеру суперечність між теорією та технологією зберігається на пострадянському просторі, де про політичну технологію вже досить давно говорять як про самостійну галузь політологічного знання, що засвідчено значним обсягом відповідних наукових публікацій.

Загалом, подібна ситуація зумовлена різкою, революційною трансформацією політичної науки, що відбулася у 90-ті роки минулого сторіччя. Якщо за часів СРСР політична наука була жорстко обмежена ідеологічними рамками та предметом дисципліни «науковий комунізм», то падіння тоталітаризму призвело до початку формування комплексної та багатоскладової парадигми політичної науки. Наука мала повністю перебудуватися до потреб нових вимог, перейти від жорсткої догматики та відсторонених теорій марксизму-ленінізму до мінливої практики пострадянської політики.

Відповідно, жорстка невідповідність наявної теорії і політичної практики призвела до своєрідного пострадянського явища – розмежування політичної науки та політичних технологій у дві різні, автономні галузі знання та професійної діяльності. Сформувався особливий професійний клас «політтехнологів», котрі спеціалізувалися, здебільшого, на електоральних технологіях (тобто, процедурах проведення виборчих кампаній).

Подібний підхід у науковій літературі відображений, зокрема, у публікаціях російських політтехнологів Є.Малкіна та Є. Сучкова, для яких поняття «політтехнології» досить важко відокремити від поняття »публічна політика», яке добре відоме чи не з часів Перикла. На думку російських авторів, необхідно говорити не про політичні, а про виборчі технології, тобто про специфічні технології організації виборчих кампаній. Поняття «політтехнології» краще використовувати в іншому значенні. Воно має виражати доцільне поєднання політичних підходів, принципів і засобів для впровадження у політичну систему нових ідей, моделей, механізмів чи їх зміни. Доречно говорити про політичні технології виведення країни з економічної і політичної кризи, формування громадянського суспільства, розвитку ринкової економіки, управління державою і суспільством чи окремими організаціями як, наприклад, силовими структурами, а також взаємодії уряду і парламенту, парламенту і президента та ін.[7,с.20-21].

Як вже зазначалося вище, технологія – це опис конкретних процедур для досягнення бажаних цілей. Це практичний опис дій, що можуть і мають призводити до бажаних результатів, і у цьому сенсі технологія змістовно протистоїть теорії, котра побудована на основі узагальнених суджень і не покликана пояснювати як робити ті чи інші дії. Проте, це не означає, що теорія виключає технологію. Навпаки, справжня комплексна та обгрунтована теорія передбачає технологію своїми основними положеннями, як можливість реалізації запропонованих наукових положень.

За такого розуміння політичні технології жодним чином не тотожні до паблік рлейшнз, як до цілком самостійної наукової та навчальної дисципліни. Якщо паблік рілейшнз покликано забезпечити гармонійні стосунки з громадськістю через управління комунікативними процесами та створення сприятливого іміджу, то технології присвячені не стільки

зв'язкам із громадськістю, скільки аспектам функціонування самого політичного механізму.

«Технологія – це система... Головний елемент, який відрізняє «технологію» від «методів» – це опис кінцевого результату. Політична технологія забезпечує результат на виборах (успіх певного політичного діяча або партії), а методи, які використовуються можуть бути й інших наук (психології, соціології тощо). Головне завдання політичних технологій – зміст політичних кампаній»[1,с.102].

Специфікою політичних технологій як особливої галузі політичної діяльності є наступне:

1. Оскільки політика є «продажем» нематеріальних сутностей (таких як «віра у краще майбутнє»), то, відповідно, і сутності ці не можуть бути продані так само як і матеріальні товари. Якщо матеріальні товари можуть бути оцінені за якістю, то для «політичного товару» головним критерієм є доступність або «зрозумілість» для публіки.

2. Потреба роботи з виборцями, котрий виступає не просто пасивним споживачем товару, але учасником політичного процесу. Відповідно, об'єкт роботи виступає і споживачем, що ускладнює взаємодію у системі «суб'єкт-об'єкт» та не може бути вирішено поза теоретичними розробками.

3. Проблема управління – політичні технології вимагають особливих навичок політичного управління, котрі не тотожні до економічного або адміністративного[7,с.26-28].

При цьому, варто розрізняти терміни «політичні технології» і «технології в політиці». Останнє поняття може включати не тільки переважно політичні компоненти, але й широкий спектр організаційних, дипломатичних, військових, фінансових, інформаційних, психологічних, комп'ютерних і інших форм і методів діяльності, спрямованих на досягнення поставлених політичних цілей[1,с.102].

Політичні технології являють собою струнку систему дій по вирішенню практичних політичних завдань і разом з тим – це система що розвивається, тому що збагачується новими операціями під час процесу реального втілення. Не існує певних універсальних технологій, оскільки мінливість поля політики зумовлює потребу постійних змін і політико-технологічного забезпечення. Відповідно, оскільки не можна постійно винаходити нові технологічні прийоми, вони мають на чомусь базуватися, мати в основі певні непорушні принципи, котрі і знаходяться у політичній теорії, що також у базується на творчому описі політичної дійсності. Політичні технології стають, таким чином, певною сполучною ланкою між теорією і методологією з одного боку і політичною практикою.

Модель технологізації конкретного рівня політичного простору містить у собі: середовище (політичну діяльність), фактори і умови, що сприяють ефективності, якісному протіканню політичної ситуації. Методологія, в даному випадку, спирається на певні прийоми, властиві і для політичної теорії.

Загалом, якщо прийняти за основу розмежування політики на кулуарну та публічну, то основною областю застосування політичних технологій є публічна політика[7,с.20].

Елітарна політика теж має свої технології (приховані, бюрократичні), проте основною умовою функціонування політичних технологій є конку-

рентна публічна політика (за умов тоталітаризму її місце займає офіційна державна пропаганда).

Відповідно, можна викормити наступні сфери застосування політичних технологій: виборчі кампанії; політичні кампанії (підтримки, спротиву, збору підписів); політичні проекти; партійне будівництво[7,с.23-24]. Відповідно, даним сферам застосування політичних технологій відповідають і галузі загальної теорії політики, відповідно: електоральна політологія теорія груп інтересів, партологія тощо. Технологія, за таких умов, виступає вираженням теоретичного знання у практичних умовах.

Політичні технології активно використовують досягнення суміжних галузей соціально-політичного та гуманітарного знання, однак не зводяться до них. Основою для політичних технологій виступає політична теорія, концепції якої виступають стратегічною умовою для реалізації технології.

Підсумовуючи усе вищесказане, необхідно відзначити, що розмежування політичної теорії та політичної технології як двох різних способів осягнення політичної дійсності має тривалу історію та базується, переважно, на різних підходах до світу політики. Формування сучасної політичної науки позначилось двома тенденціями: технологізацією теорії та перетворення політичних технологій з мало-систематизованої області практичних рекомендацій на об'єкт політологічного дослідження, що засвідчено у численних наукових публікаціях.

Якщо для теорії головним критерієм оцінки є науковість, то для технології – це ефективність, тобто спроможність до реалізації поставлених завдань. Політична технологія наукою не є і не може бути, оскільки вона не спрямована на виконання ключових наукових завдань: створення цілісної наукової картини дійсності, теорій, концепцій. Сфера технології – реалізація конкретних завдань по забезпеченню виборчих кампаній, реалізації влади, організації політичних партій тощо. Політична теорія виступає, за таких умов, стратегічною основою для складання технологічних планів. При цьому, політичні технології передбачають залучення досягнень інших наукових дисциплін (соціології, психології, «зв'язків з громадськістю» тощо), але жодним чином не зводяться до них.

В свою чергу, політичні технології, як практична реалізація політики, виступає площиною для польових досліджень ефективності та значимості тих чи інших політичних концепцій. Оскільки головним критерієм істинності виступає практика, то, очевидно, саме сфера політичних технологій має бути головним науково-дослідницьким центром політичної науки.

Відповідно, політична теорія та політичні технології, не зважаючи на численні історичні непорозуміння, залишаються суміжними сферами, поєднаними нерозривним зв'язком теоретичного знання та його практичної реалізації.

Список використаних джерел

1. Анохин М.Г. Политические технологии / М.Г. Анохин // Вестник Российского университета дружбы народов. – Сер.: Политология. – 2000. – № 2 – С.101-104.

2. Бебик В.М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг : Навч.- метод.посіб. / Валерій Бебик. – К. : МАУП, 2001. – 214 с.

3. Выдрин Д. Политика: история, технология, экзистенция / Дмитрий Выдрин. – К.: «Либідь», 2001.

4. Головатий М.Ф. Професія – політик / Микола Федорович Головатий - К. : Парламентське вид-во, 2000. – 87 с.

5. Кочубей Л.О. Виборчі технології / Лариса Кочубей. – К.:Український центр політичного менеджменту, 2008. – 332 с. – (Б-ка журн. «Політ. менеджмент»).

6. Краснов Б.И., Авцинова Г.И., Сосина И.А. Политический анализ, прогноз, технологии / [под общ. редакцией В.И. Жукова]. – М., 2002. – 250 с.

7. Малкин Е., Сучков Е. Политические технологии / Е. Малкин, Е. Сучков. – М.: «Русская панорама», 2006. – 680 с; 19 табл.; 387 библ. – (Серия «Профессионалы: просто о сложном»).

8. Полторак В.А. Политический маркетинг : Учеб. пособие для студ. всех спец. по дисциплине «Паблик рилейшнз» / В. Полторак. – Д. : Изд-во ДАУБП, 2001. – 96 с.

9. Почепцов Г.Г. Как становятся президентами : Избирательные технологии XX века / Георгий Георгиевич Почепцов. – К. : Знання, 1999. – 380 с.

Олещук П.М. Соотношение понятий политическая теория и политические технологии: современные подходы

Показано, как соотносятся понятия политическая теория и политические технологии. Исследована сущность политических технологий. Определена область применения, типологию политических технологий.

Ключевые слова: *политическая теория, политические технологии, публичная политика.*

Oleshchuk, P.M. Correlation of concepts the political theory and political technologies: modern points of view

The paper is devoted to correlation of concepts the political theory and political technologies. In the article are investigated the essence of political technologies. In the article are defined the field of use and typology of political technologies.

Key words: *political theory, political technologies, public policy.*

УДК 321: 316.752

Кузьменко Т.В.

Місце та роль цінностей у легітимації політичної влади

Головну увагу присвячено з'ясуванню місця та ролі цінностей у легітимаційному процесі. Виділено основні групи цінностей, які є визначальними у ціннісній моделі легітимації. Вказано на роль цінностей у делегітимації та релегітимації політичної влади.

Ключові слова: *легітимація, цінності, політична влада, ціннісна легітимація*

Дослідження джерел легітимності, а також факторів, які зміцнюють або послаблюють підтримку політичної влади з боку народу є основним завданням дослідників проблематики легітимності. В контексті побудови демократичного суспільства особливої актуальності набуває дослідження ціннісних джерел легітимації політичної влади. Основна формула демократії «правління народу, волею народу та заради народу» вказує на те, що пріоритетом діяльності влади має бути забезпечення інтересів та цінностей суспільства, а не своїх власних. За таких умов, принцип легітимності полягає у відповідності політичної влади (ідейних засад, діяльності, прийнятих рішень і т.д.) цінностям та устремлінням суспільства.

Проблема цінностей є універсальною майже для всього спектру гуманітарних наук, у тому числі й для політології. Однак, не так багато спеціальних досліджень присвячено питанню цінностей у політичній сфері.

До аналізу ціннісних основ політичної влади звернені роботи російських дослідників О.О. Вилкова, О.І. Демидова, В.М. Долгова, В.Г. Лєдяєва, Р.Ф. Матвєєва та ін.

Питання цінностей у політичній сфері піднімають українські науковці Н.В. Жабінець, В.Й. Климончук, М.М. Кобля, В.А. Малахов, О.С. Поліщук, В.М. Ярошенко та ін.

Слід зазначити, що незважаючи на значну кількість досліджень, які присвячені різним аспектам проблеми легітимності, місце та роль цінностей у процесі легітимації не до кінця з'ясовані. Майже відсутні праці, в яких предметом дослідження був би саме ціннісний вимір легітимації. Як правило, дослідники звертають увагу на цінності як чинник легітимації влади у контексті досліджень присвячених іншим темам.

Зокрема, на ціннісний аспект проблеми легітимності вказують у своїх роботах відомі зарубіжні дослідники П. Бурдьє, М. Вебер, Ю. Габермас, К. Дойч, М. Дюверже, Г. Йонас, Ж.-Л. Кермонн, Д. Копп, Т. Парсонс, Д. Хелд та українські – Є. Бистрицький, О. Висоцький, О. Гребіневич та ін.

Ціннісні засади функціонування суспільства вивчає аксіологія (від грец. axios – цінність і logos – вчення) – науковий напрям, що виник на межі XIX-XX століття. Цінність, за визначенням філософського енциклопедичного словника, – «термін, що позначає належне та бажане, на відміну від реального, дійсного»[1,с.707].

Загалом, у XX столітті оформилися два основних підходи до пояснення природи цінностей: об'єктивістський та суб'єктивістський. Перший базується на тому, що цінності виступають як об'єктивно існуючі сутності, які не залежать від суб'єкта. Представниками даного підходу є Платон, М. Шелер, Н. Гартман та ін.

Відповідно до другого підходу цінності належать до психічних об'єктів і виражаються у поглядах, уявленнях, переконаннях, бажаннях та інтересах людини. Таку лінію розуміння природи цінностей підтримують Т. Гоббс, Б. Спіноза, Г. Ляйбніц, Б. Рассел, А. Айєр, Т. Парсонс, Р. Перрі та ін.

Більшість сучасних дослідників у поясненні природи цінностей прагнуть поєднати елементи обох підходів: як суб'єктивістського, так і об'єктивістського. Результатом є твердження про те, що природа цінності є суб'єктивно-об'єктивною: цінність виростає із потреб та інтересів суб'єкта, а згодом набуває ідеалізованих рис, стає взірцем.

Цінністю може бути будь-який об'єкт: як ідеальний, так і матеріальний, у випадку, якщо він є фокусом устремління, бажання людини.

Важливість ролі цінностей у політичній сфері є беззаперечною. Важко не погодитися із А.І. Демидовим у тому, що саме від світу цінностей у значній мірі залежить «людське обличчя» політики. Саме цінності є ядром найважливіших компонентів, які спрямовують політичну діяльність[2].

У політичному процесі цінності виконують ряд важливих функцій: регулятивну, інтегративну, комунікативну, оціночну, соціалізаторську, орієнтаційну, цілепокладання та ін.

Метою даного дослідження є з'ясування місця та ролі цінностей у процесі легітимації політичної влади.

Для вирішення поставленого завдання, насамперед, слід згадати, що легітимація – процедура суспільного визнання якої-небудь дії, діючої особи, події або факту; в політиці – її визнання, пояснення, виправдання.

Сучасна процедура легітимації представляє собою звернення, з одного боку, до деякої ідеальної сфери: абсолютних і вищих цінностей (добра, справедливості, розумності, істинності і т.д.), всезагальних законів історії, почуттів та емоцій, настроїв та уявлень суспільства або його частини, до дійсної чи уявної волі народу і т.д.; з іншого боку – до предметної: практичної корисності політики – суспільної, економічної, екологічної і т.д.

Зважаючи на те, що легітимність – це, перш за все, довіра до влади, її пояснення, виправдання, вона тісно пов'язана з оцінкою влади. Таким чином, на ряду із когнітивним, нормативним, регулятивним аспектами феномену легітимності, важливе місце займає оціночний. При цьому не слід забувати, що саме ціннісні орієнтації є одним з найважливіших факторів, який регулює, детермінує мотивацію особи. Цінності служать критеріями оцінки влади. Цінності утворюють систему координат, яка допомагає людині орієнтуватися в світі політики. На основі власних ціннісних пріоритетів громадяни моделюють бажаний для себе спосіб суспільно-політичної організації.

На роль цінностей у легітимації політичної сфери вказує ряд дослідників. Так, французький політолог Ж.-Л. Кермонн вважає, що принцип легітимності полягає у відповідності політичної влади тим цінностям, на яких заснований режим. При цьому, підтримуючи думку М. Дюверже, дослідник висловлює переконання, що легітимним є не той режим, який провадить у життя тільки власні цінності, а той, який хоча б у невиразній формі відповідає народним устремлінням. Особливо така вимога є характерною для демократичного підходу до легітимності[3,с.12].

Важливою з точки зору розуміння місця та ролі цінностей у легітимаційному процесі є теорія відомого німецького філософа та соціолога Ю. Габермаса. На його думку, легітимність політики виражається у її відповідності тим цінностям, які встановлені самою комунікативною спільнотою. Саме на основі колективних цінностей формується колективна ідентичність та здійснюється соціальна інтеграція, а отже можливий консенсус, який є умовою легітимації[4].

Сучасний український дослідник Є. Бистрицький у визначенні легітимності спирається на теоретичні розробки Ю. Габермаса. На його думку, «легітимація — це складний процес збирання суспільства на основі спільних цінностей та водночас доведення здатності реалізовувати колективну ідентичність з боку політичної організації суспільства...»[5,с.321].

Дослідження місця та ролі цінностей у процесі легітимації набуває більш системного характеру, якщо відштовхуватися від структури самого процесу легітимації.

Легітимація як процес, набуває сенсу за наявності двох сторін. З одного боку – суб'єкта (легітиматора), того хто легітимує. З іншого боку – об'єкта, того хто піддається легітимації. Третім елементом структури легітимації є засоби легітимації.

Якщо виходити з того, що легітимація – це суспільне визнання, то суб'єктами виступають окремий індивід, соціальна спільність, громадські організації, суспільство вцілому.

У демократичній державі головний суб'єкт легітимації визначений одним із основних принципів демократії – ідеєю народного суверенітету, суть якої полягає у тому, що єдиним джерелом та верховним носієм влади в державі є народ.

Роль суб'єкта у ціннісній моделі легітимації є особливо важливою, оскільки саме суспільство (особа, соціальна спільність) є носієм цінностей, а отже здійснює контроль за діяльністю влади, схвалює або засуджує її на основі власних ціннісних переконань. За таких умов політикам відводиться роль виконавців легітимаційного замовлення суспільства, заручників ціннісних орієнтацій, сподівань, очікувань соціуму.

Однак, слід визнати, що суспільство не завжди є головною ланкою легітимаційного процесу. Довіра до влади може бути сформована авторитетом зарубіжних країн чи вдалим проведенням легітимаційної політики з боку об'єкта. Таким чином, за суб'єктами легітимації можна виділити 1) «народну» легітимність, 2) «зовнішню» легітимність 3) «легітимність для себе».

Наведена класифікація дозволяє зробити важливий висновок: для того, щоб бути легітимною, влада повинна пройти ціннісний контроль не тільки з боку суспільства, а й з боку міжнародної спільноти.

Зазначимо, що об'єктом легітимації може бути політична влада, держава, політична система, політичні партії, політичні еліти, політичні діячі,

політичний режим, міжнародні організації, транснаціональні корпорації і т.д.

Об'єкти легітимації намагаються максимально вплинути на хід процесу. Іншими словами, вони проводять цілеспрямовану легітимаційну політику, суть якої полягає у забезпеченні привабливості політики в очах суб'єктів її оцінювання та визнання. Об'єкти можуть вдаватися до самолегітимації.

Часто світ політики намагається встановити свої цінності в суспільстві авторитарним способом. При цьому різниця між тими цінностями, які продукує та диктує політика, та цінностями суспільства може бути досить суттєвою. Відповідно виникають труднощі легітимаційного характеру, оскільки легітимність, як вже було з'ясовано, передбачає ціннісний консенсус між владою та суспільством.

Американський політолог К. Дойч, звертаючи увагу на ціннісну природу легітимності, вважає, що вона виростає із наступних форм поєднання цінностей: по-перше, сумісності політичних дій із пануючою у даному суспільстві системою цінностей і, по-друге, сумісності загальних цілей політики із особистими цілями індивідів[6,с.18].

Таким чином, у ціннісному вимірі основним завданням ефективної легітимаційної політики об'єкта (політичних партій, лідерів і т.д.) є створення системи цінностей, яка б найбільше відповідала ціннісним уявленням, схильностям суспільства та була для нього значимою.

На думку М. Вебера, соціальний порядок легітимний у тому випадку, коли учасники відносин орієнтуються не тільки на закон, а й на певні ціннісні максими. При цьому, як зазначає дослідник, «говорити про «значимість» порядку можна тільки в тих випадках, коли фактична орієнтація на ці максими проходить хоча б частково (тобто в такій мірі, в якій вона може відігравати практичну роль) тому, що вони вважаються значимими для поведінки індивіда, тобто обов'язковими для нього, або слугують йому зразком, гідним наслідування»[7,с.455].

Спільною метою легітимаційної політики усіх політичних сил є доведення цінності існуючого суспільного-політичного устрою, підтримка віри громадян у те, що діючі політичні інститути є найкращими.

З метою досягнення легітимності влади можуть використовуватися найрізноманітніші засоби.

Мінімальний рівень легітимності влади досягається шляхом видання нормативних документів: наказів, постанов, законодавчих актів і т.д. Істотне значення для укріплення довіри до влади зі сторони народу мають такі засоби, як різного роду ритуали, символіка, використання традицій. На персональному рівні важливе значення мають особисті якості лідера: соціальне походження, освіта, професіоналізм, моральні якості, харизма і т.д. Основним засобом досягнення легітимності у демократичному суспільстві залишаються вибори.

Все частіше використовуються неофіційні методи та засоби: «брудні» політтехнології, маніпуляція свідомістю виборців, замовні політичні рухи у підтримку влади, підкуп і т.д. Найбільш негативним засобом досягнення легітимності є насильство.

Цінності, оформлені у систему та покладені в основу ідеології також виступають дієвим засобом легітимації політичної влади. Зокрема, відомий американський політолог Д. Істон відносить ідеологію до основних джерел легітимності на ряду із структурою та особистими якостями.

Ідеологічна легітимність, на думку дослідника, засновується на вірі в основоположні цінності суспільства та політичного порядку. Розглядаючи ідеологію як джерело легітимності, дослідник відмічає, що, з одного боку, вона представляє собою форму вираження потреб, інтересів суспільства, а з іншого – є засобом маніпулювання думками та діями людей. При цьому маніпулятивний характер ідеології є переважаючим[8].

На маніпулятивний аспект використання цінностей владою звертає увагу і П.Бурд'є. На його думку, найбільш ефективним способом досягнення легітимності є використання стратегій універсалізації. Ці стратегії передбачають дотримання представниками влади універсальних правил, цінностей, фундаментальних законів групи. Однак, у більшості випадків використання таких стратегій засноване лише на «створенні видимості», формальній чи фіктивній повазі до цінностей групи[9].

Таким чином, ідеологія – як джерело легітимації влади, може розглядатися і як позитивне, і як негативне явище.

Важливо відмітити, що вимога абсолютної відповідності політичної влади цінностям громадян не може бути реалізованою, навіть для демократичного суспільства. Адже ціннісні переконання кожного окремого громадянина відрізняються між собою. Так само відрізняються цінності різних соціальних спільностей. На відміну від індивідуальних та партикулярних цінностей, силу утворювати консенсус мають так звані універсальні (загальнолюдські) цінності, до числа яких відносяться мир і злагода в суспільстві, чесна праця і добробут, соціальна справедливість, людська і національна гідність, права і свободи громадянина, соціальна і правова захищеність людини, законність, демократична державність і національний патріотизм і т.д.

Саме на основі загальних цінностей суспільства можливим стає досягнення консенсусу, а отже досягнення легітимності. Таким чином, важливе значення для процесу легітимації політичної влади має генералізація цінностей суспільства, яка, як правило, відбувається через мораль, право, релігію, політику.

Таким чином, можна виділити основні групи цінностей, які є визначальними у ціннісній моделі легітимації.

Важливу роль у процесі легітимації політичної влади відіграють моральні цінності суспільства. Громадяни схвалюють владу, виходячи з моральних критеріїв добра, справедливості, порядності, гідності, совісті і т.д.

На роль моральних цінностей у процесі легітимації вказують дослідники даної проблематики. Так, Д. Істон розглядає в якості легітимної таку систему, яка відповідає власним моральним принципам індивіда, його власному розумінню того, що є справедливим і правильним в політичній сфері[8,с.278]. На думку американського політолога Р. Мерельмана, легітимність – це якість «моральної або доцільної правоти режиму», яка приписується йому народом[10,с.548]. Для Д. Коппа легітимність – це моральний авторитет управляти[11,с.4].

Своє місце у легітимації політичної влади займають правові цінності суспільства. Легітимність наступає у випадку відповідності політичної влади (способу її формування, дій, рішень і т.д.) праву, справедливості, принципи яких зафіксовано у нормативних актах держави чи суспільних уявленнях про природне право. Так, Д. Хелд розуміє під легітимністю те, що «люди дотримуються правил і законів, оскільки вони справді вважають їх правомірними і гідними поваги» [12, 238]. Ю. Габермас визначає легітимність як чесноту політичного порядку бути визнаним законним і справедливим [13, 178].

У процесі політичної соціалізації у індивіда формується набір політичних цінностей. Добробут, безпека, порядок, розвиток (прогрес), соціальна справедливість, свобода, мир і т.д. – це ті цінності, які є бажаними для громадян, та до яких повинна прагнути політична влада у ході своєї діяльності. Ступінь реалізації в життя перелічених політичних цінностей владою впливає на ступінь її легітимності.

Ще одним джерелом легітимності політичної влади є підтримка нею релігійних цінностей основної частини суспільства чи окремих його груп. Вшанування релігійних святинь, використання релігійної символіки, участь у релігійних дійствах надають додаткової легітимності політичним силам в уявленнях віруючих. На думку американського соціолога Т. Парсонса у складних суспільствах існує багато систем пояснення та обґрунтування світу, однак легітимація за допомогою релігійних символів має принципово важливе значення, оскільки забезпечує консенсус з приводу загальних цінностей суспільства, які, в свою чергу, легітимують соціальні та політичні інститути та їх практики. «В кінцевому рахунку, – відмічає Т. Парсонс, – цінності легітимуються головним чином у релігійних термінах»[14,с.22].

У роботі «Система сучасних суспільств» Т. Парсонс підкреслює провідну роль культурної легітимації. На думку американського дослідника, в основі культурної легітимації лежать ціннісні схильності, які є трансцендентними по відношенню до конкретних і випадкових інтересів, вигоди, поточних потреб соціуму. При цьому до ціннісної складової культурної системи відноситься мораль, релігія, мистецтво, наука. На думку дослідника, «суспільство являється самодостатнім в тій мірі, в якій його інститути легітимізовані цінностями, які поділяють його члени»[14,с.22].

На ряду із духовними цінностями суспільства важливу роль у процесі легітимації політичної влади відіграють матеріальні цінності. Рівень задоволення матеріальних потреб суспільства впливає на рівень підтримки діючої влади. Нажаль, все частіше легітимність визначається здатністю політичної сили «купити» свого «клієнта». Переважання приватного інтересу громадян над публічним веде до того, що легітимація перетворюється на своєрідний процес обміну, де одна сторона – влада, отримує легітимність, а друга – громадяни, матеріальну вигоду. Однією із особливостей такої «бартерної» легітимності є те, що вона потребує постійного фінансового стимулювання. А за його відсутності дуже швидко втрачається.

Легітимність політичної влади невіддільна від її делегітимації – втрати довіри, позбавлення політики і влади суспільного кредиту; розчарування в ідеалах, концепціях політики, в її цілях і методах, людях, які її представляють. Однією з причин делегітимації влади є поглиблення протиріч між цінностями офіційної ідеології та реальними цінностями суспільства. Делегітимація влади також виникає у випадку, коли політична сфера переповнюється негативними явищами – антицінностями. Криміналізація, популізм, політичний протекціонізм, політична спекуляція та зловживання примушувальною владою, маніпуляція свідомістю громадян, непрофесіоналізм, аморалізм в політиці, олігархізація політичної сфери –

це далеко неповний перелік антицінностей, які підривають легітимність політичної влади.

У процесі релегітимації – повторного набуття політичною владою легітимності, цінності також відіграють не останню роль. Повернення довіри до влади можливе за умов відновлення ціннісного консенсусу між владою та народом, подолання негативних явищ у політичній сфері, реальної, а не декларативної реалізації цінностей громадян у діяльності політиків.

Аналіз праць зарубіжних та вітчизняних дослідників показує, що на ряду із іншими підходами до розуміння легітимації важливе місце займає ціннісний (аксіологічний).

На кожному історичному етапі свого розвитку народ є носієм цілком визначених цінностей, на підставі яких реалізується його згода з державною владою. Однак, особливого значення ціннісна легітимація набуває в умовах розвитку демократичного суспільства, де народ є джерелом влади, а його цінності є визначальними у політичному процесі.

Ціннісна легітимність – це відповідність влади нормам і цінностям, прийнятим більшістю суспільства, його уявленням про ідеальний порядок. Іншими словами, ціннісна модель легітимації заснована на консенсусі між владою та народом з приводу базових цінностей.

Ціннісна легітимація заснована на таких основних формах поєднання цінностей:

- відповідність офіційної ідеології цінностям суспільства, які склалися в ході історичного розвитку та закорінені у суспільній свідомості;
- відповідність діяльності самих представників влади цінностям тієї ідеологічної доктрини, яка є офіційною у державі;
- максимально можлива відповідність загальних цінностей політики та конкретних цінностей індивіда.

Науковий аналіз щодо місця та ролі цінностей у процесі легітимації політичної влади має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Він дозволяє виробляти моделі підвищення рівня легітимності влади, досліджувати причини зниження довіри до влади з боку народу, прогнозувати ступінь підтримки влади за умови зміни ціннісної парадигми державної політики.

Список використаних джерел

1. Філософський енциклопедичний словник / За ред. В.І. Шинкарука. – К.: Абрис, 2002. – 742с.
2. Демидов А.И. Мир политических ценностей / Журнал «Правоведение», 1997. – №4. – С.18-25.
3. Quermonne J.-L. Les regimes politiques occidentaux. – P., 1986. – 316 p.
4. Habermas Jurgen. Legitimation Problems in the Modern State. – In: Habermas Jurgen. Communication and the Evolution of Society. – London, 1979. – P.178–183.
5. Адамський В., Андресюк Б., Бистрицький Є., Білий О., Бураковський І. Українська державність у XX столітті (історико-політологічний аналіз) / О. Дергачов (ред.) — К. : Політична думка, 1996. – 435с.
6. Deutsch K. Politics and Government. How People decide their Fate. – Boston: Houghton Mifflin, 1970. – 439 p.
7. Вебер М. Основные социологические понятия // Западно-европейская социология XIX – начала XX веков. – М., 1996. – С.455–491.

8. Easton D. A. Systems Analysis of Political Life. – New York: Wiley, 1965.
9. Бурдьё П. Социология политики: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко./ — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.
10. Merelman R. M. Learning and Legitimacy // American Political Science Review. – 1966. – Vol.60. – No.3. – P.547–559.
11. Copp D. The Idea of a Legitimate State // Philosophy & Public Affairs. – 1999. – Vol. 28. – Issue 1. – P.3–45.
12. Held D. Models of Democracy. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – 321 p.
13. Habermas J. Communication and the Evolution of Society / Trans. and with an Introduction by Thomas McCarthy. – London: Heinemann Educational Books, 1979. – 239 p.
14. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева. Под ред. М.С. Ковалевой. – М.: Аспект Прогресс, 1998. – 270 с.

Кузьменко Т.В. Место и роль ценностей в легитимации политической власти

Главное внимание посвящено выяснению места и роли ценностей в легитимационном процессе. Выделены основные группы ценностей, которые являются определяющими в ценностной модели легитимации. Указано на роль ценностей в делегитимации и релегитимации политической власти.

Ключевые слова: *легитимация, ценности, политическая власть, ценностная легитимация*

Kuzmenko, T.V. The place and the role of values in a political power legitimation

The main attention is devoted to clarify the place and the role of values in the process of legitimation. There are four main groups of the values that are predetermined a value model of legitimacy. The role of values in delegitimation and relegitimation of political power is shown.

Key words: *legitimation, values, political power, value legitimation*

УДК 329.12

Куц Г.М.

Суспільно-політичні передумови виникнення лібералізму

Лібералізм зобов'язаний своїм виникненням сукупності різноманітних чинників, зокрема, суспільно-політичним детермінантам. Своєрідність лібералізму зумовлена базовими ідеями англосаксонської та континентально-європейської ліберальних традицій. Вагомий вплив на становлення лібералізму здійснювали ідеї демократії та націоналізму.

Ключові слова: *лібералізм, демократія, націоналізм.*

Актуальність виокремлення суспільно-політичних детермінант лібералізму зумовлена насамперед невизначеністю стратегій політичного розвитку пострадянської України, ефективність яких, як засвідчує практика західних країн, можлива за умови синтезу лібералізму з демократією. Суспільно-політичні фактори відігравали суттєву роль у становленні ідейних основ лібералізму, оскільки саме у політичній та економічній площині відбулося їх практичне втілення. Лібералізм зобов'язаний своїм виникненням сукупності різноманітних чинників (релігійних, філософських, суспільно-політичних тощо), що відображено в працях багатьох теоретиків (І. Валлерстайн, Ф. Гізо, Дж. Грей, Б. Констан, Дж. Локк, К. Манхейм, Л. фон Мізес, Дж. Ролз, А. Сміт, Ф. Фукуяма, Ф. А. фон Хайєк та ін.).

Метою статті стало виявлення у суспільно-політичному контексті базових ідей англосаксонської та континентально-європейської ліберальних традицій, які сприяли оформленню концептуального каркасу ліберального дискурсу.

Завдання статті полягає, з однієї сторони, в експлікації ідей еволюційного поступу, свободи, правової держави тощо як суспільно-політичних детермінант лібералізму, а, з іншої – у відстеженні впливу ідей демократії та націоналізму на становлення лібералізму.

Лібералізм – багатогранне явище, яким одночасно позначають певний рівень індивідуальних свобод та правила ринкового економічного устрою, систему цінностей та специфіку функціонування політичних інститутів, тип політичної культури та світоглядні позиції індивіда, філософську доктрину свободи та ідеологічну платформу політичних партій тощо. Лібералізм наділяє пріоритетним правом свободи індивіда, а не державу. Основне завдання ліберальних реформ полягає в обмеженні втручання держави в приватне життя індивіда (держава – «нічний сторож», якого майже ніхто не помічає).

Поняття «лібералізм» появилося у XVIII ст. Спочатку цей термін вживали як синонімічний словам «великодушний», «толерантний», «дозвільний», тобто, підкреслювалося, що ядром змістовного наповнення

поняття лібералізму виступає вільний напрям думки чи діянь. Вперше стосовно означення політичного угрупування термін «ліберальний» з'являється у 1810 р. в Іспанії, що не в останню чергу було зумовлено визвольною війною з Наполеоном. Політична партія, назвавши себе ліберальною, виступала за утвердження принципів конституціоналізму, причому, за основу нею було взято англійський варіант конституціоналізму. Згодом, під час іспанської революції 1820 р. лібералами стали називати людей, які виступали за конституційну монархію та за обмеження королівської влади. Цікавим є той факт, що індивідів з поглядами, протилежними ліберальним (які виступали за безмежну владу іспанського короля), називали «сервільними» (від слова «обслуга»), підкреслюючи їх кардинально відмінні від лібералів погляди стосовно суспільно-політичного устрою. Тобто, у різкому неприйнятті ідей лібералізму адепти безмежної влади монарха згоджувалися навіть на зневажливу «рабську» номінацію, що можна пояснити лише страхом перед незвіданими суспільно-політичними новаціями.

Лібералізм зобов'язаний своїм виникненням сукупності різноманітних чинників, які взаємопов'язані між собою: релігійні, філософські та суспільно-політичні. Суспільно-політичні фактори відігравали суттєву роль у становленні ідейних основ лібералізму, оскільки саме у політичній та економічній площині відбулося їх практичне втілення. Так, приміром, принципи свободи індивіда та правової держави були проголошені ще англійською (1689 р.) та французькою революціями (1789 р.). Основоположні ідеї лібералізму були втілені і в Конституції США в 1787 р., і в Декларації прав людини та громадянина в 1789 р. у Франції.

Батьківщиною лібералізму стала Європа і сукупність різноманітних чинників, які протягом історії зумовлювали політичну специфіку її розвитку, в тій чи іншій мірі сприяли появі лібералізму. У політичній теорії прийнято виділяти дві ліберальні традиції, які, оформившись протягом історії, стали відображати національну специфіку окремих європейських країн: англосаксонська та континентально-європейська. Поштовхом для появи обох варіантів лібералізму стали Американська та Велика Французька революції. Зазначимо, що спочатку з'явилася англосаксонська версія лібералізму. Як зазначав М. Фуше, в тогочасній політичній географії «розрізнялись дві зони громадського співіснування між ліберальною Європою, моделлю якої була Великобританія, та Європою консервативних монархій»[10,с.35]. Згодом ідеї англосаксонського варіанту лібералізму, будучи запозиченими в континентальній Європі, трансформувалися та стали основою континентально-європейської ліберальної традиції.

Відмінність між двома версіями лібералізму полягає насамперед у розумінні його сутності. Сутність англосаксонського варіанту лібералізму, який бере свій початок від партії «вігів», полягає у вивільненні «процесу спонтанного зростання від завад та перешкод»[2,с.79]. Тобто, для англосаксонської версії лібералізму вельми важливим стало акцентування пріоритетності еволюційного розвитку, у поступі якого вирішальної ролі набувають спонтанні чинники. Саме тому цей варіант лібералізму інколи називають ще «еволюційним» лібералізмом або ж класичним лібералізмом[3,с.67]. Центральною ідеєю англосаксонської ліберальної версії стала ідея свободи в межах закону, яку висвітлювали в різноманітних контекстах як філософи, так і економісти (Дж. Локк, Д. Рікардо, А. Сміт, Д. Юм та ін.). Відповідно, експлікуючи поняття свободи, теоре-

тики найчастіше мали на увазі забезпечення інтересів індивіда засобами закону.

Англія зовсім не випадково стала батьківщиною ліберальних ідей. Ще в епоху Середньовіччя тут з'явилися паростки ліберальних ідей, які були відображені в 1215 р. у «Великій Хартії вольностей» (Magna Carta) та стосувалися обмеження монархічної влади, на відміну від Європи, де панував абсолютизм. Незважаючи на те, що ця влада обмежувалася на користь аристократичних кіл, «Велика Хартія вольностей» стала першою провісницею сучасних конституцій, декларуючи права громадян на особисту свободу та безпеку[9,с.83]. Також слід відмітити, що саме в Англії зародився парламентаризм (XIV ст.), який згодом набув законодавчих функцій після ухвалення в 1689 р. «Білля про права».

Важливим є той факт, що на англосаксонському варіанті лібералізму «базується американська система врядування. У чистій формі її репрезентовано в Сполучених Штатах, але не радикалізмом Джеферсона і не консерватизмом Гамільтона чи навіть Джона Адамса, а ідеями Джеймса Медісона, «батька Конституції»[2,с.78]. Саме тому стосовно характеристики політичної організації суспільного устрою США, який базується на ідеях лібералізму, прийнято вживати термін «медісонівська демократія».

Континентально-європейська версія лібералізму з'явилася як інтерпретація англосаксонського варіанту, трансформувавши базові ідеї «еволюційного» лібералізму в тогочасній континентальній Європі. Трансформація проявилася у скептичному ставленні до впливу спонтанних чинників на суспільно-політичне буття та у превалюванні конструктивістського раціоналізму стосовно поглядів на траєкторію суспільного розвитку. Вважалося, що завдяки всесильності людського розуму можна побудувати оптимальний суспільний устрій.

Ці конструктивістські ідеї не в останню чергу стали результатом поширеної у тогочасній Європі філософії Р. Декарта, основне кредо якого – «cogito, ergo sum» («мислю, відповідно, існую») – було сприйнятим у буквальному його значенні: як заклик до раціонального осмислення різноманітних процесів. Від раціонального осмислення – лише крок до впевненості у можливостях раціонального упорядкування та попереднього конструювання суспільного буття. Популярність картезіанської філософії сприяла активному розвитку ідей конструктивізму та раціонального впорядкування суспільного буття в концепціях філософів епохи Просвітництва (Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза та ін.). Континентально-європейська версія лібералізму певним чином відображала духовну традицію, прагнучи позбутися ірраціоналізму в суспільному житті та виступаючи проти засилля абсолютистської монархії.

Стосовно сутності континентально-європейської традиції слід зазначити, що її специфіка була зумовлена раціоналізмом Французької революції. На думку Ф. А. фон Хайєка, значна частина континентальних лібералів «керувалися більшою мірою бажанням нав'язати світові якийсь надуманий раціональний взірець, аніж створити умови для вільного зростання»[2,с.76]. Щодо розуміння поняття свободи зазначимо, що континентальні ліберали – на відміну від лібералів англосаксонської традиції – вважали більш важливою свободу певної соціальної групи, але аж ніяк не свободу індивіда.

Мабуть, найбільш яскравими представниками континентально-європейської версії лібералізму стали французькі теоретики Б. Констан та Ф. Гізо. Втім, у теоретичних розробках ліберального дискурсу континентальної Європи – на відміну від англосаксонської традиції – важко виділити якесь спільне (притаманне всім концепціям) ядро. Якщо англійська ліберальна традиція була в основному сконцентрована навколо ідеї правової держави, то наріжним каменем французького лібералізму стали проблеми співвідношення демократії (що втілена в ідеї народного суверенітету) та лібералізму, а також проблеми взаємовідносин між громадянським суспільством та владою.

В окресленому контексті стосовно виокремлення двох ліберальних традицій у політичному дискурсі відмітимо, що подібний підхід відобразився і в теоріях місцевого самоврядування, і в теоріях демократії. У концепціях місцевого самоврядування також прийнято виділяти аналогічні типи: європейська континентальна традиція (стала основою державницької теорії місцевого самоврядування) та англосаксонська традиція (стала основою громадівської теорії місцевого самоврядування)[7]. Якщо в європейській континентальній традиції вважається, що місцеве самоврядування є складовою частиною державного управління, то в англосаксонській традиції під місцевим самоврядуванням мається на увазі самостійна діяльність громадян з вирішення питань місцевого значення.

Стосовно концептуалізації демократії звернемось до Дж. Сарторі, який виділив два типи демократії – раціональну та емпіричну. Першу він ототожнював з демократією французького типу, а другу – з демократією англо-американського типу. Тобто, концептуальне коріння раціональної демократії – в континентально-європейській традиції політичного дискурсу, тоді як витоки емпіричної демократії слід відстежувати в англосаксонській традиції. Основна відмінність між обома типами демократії полягає в тому, що демократія французького типу постала в якості цілковито нового явища в історії, вона була народженою «з революційного розламу, натомість англо-американська демократія є результатом поступового і здебільшого неперервного процесу історичного розвитку»[10,с.139]. Теоретики раціональної концепції демократії оперують деперсоналізованими, знеособленими категоріями («народ», «держава» тощо), маючи найчастіше на увазі не конкретний народ чи державу, а ідеалізований взірець, відірваний від реальності. В емпіричній концепції демократії мова завжди йде про певний народ чи конкретну державу з їхніми культурними особливостями та специфікою устрою. Саме тому «раціоналістичні демократії завжди зазнають небезпеки стати уявними демократіями, дуже далекими від реальності, щоб мати змогу розв'язувати проблеми, які постають у реальному світі»[10,с.141].

Зупинимось на перипетіях взаємовідносин, з однієї сторони, лібералізму з демократією, а з іншої – лібералізму з націоналізмом, становлення яких відбувалося приблизно в один і той же період. Це зумовлено тим, що націоналізм та демократія певним чином сприяли активізації ліберальних ідей. Сьогодні спостерігається кореляція базових ідей як лібералізму та націоналізму, так і лібералізму та демократії. Втім, одразу після Великої Французької революції в європейській суспільній думці спостерігалося протистояння, з одного боку, лібералізму з націоналізмом, з іншого – лібералізму з демократією.

Звернемось насамперед до проблематики націоналізму. На думку Б. Андерсона, в координатах дискурсу націоналізму став означуватися новий спосіб уявлення спільноти як окремого цілого, витіснивши з пріоритетних позицій попередній – релігійний – спосіб уявлення спільнот. Нація – це уявлена політична спільнота, «вона уявлена тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чутимуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності»[1,с.22]. Такий спосіб уявлення виникнув за мірками історії зовсім недавно (всього лиш якихось двісті років тому). Втім, відносна «молодість» націоналізму не завадила йому здійснити своєрідний зсув у суспільному мисленні, призвівши до парадоксальних переконань, за якими кожна сучасна людина щиро вірить нібито вона народжується з певною національністю так само, як і з певною статтю[1,с.21].

На уламках християнства з'являються перші національні держави, які єдині у прагненні звільнитися від імперій. Тобто, нація виникла не лише в результаті витіснення з пріоритетних позицій релігійного способу уявлення спільнот, але й вона виникла на противагу імперіям. На думку М. Фуше, «нація народилася в просторі стабільності життєвого укладу селянства і висловлює конфігурацію, де збігаються земля, мова і народ, відокремлену від інших межами так само, як заповідна власність селянина, його поле. Якщо імперія являє собою складну сукупність спільнот, то нація єдина і ґрунтується на згоді вільних громадян»[11,с.50].

Якщо англосаксонський варіант лібералізму прагнув мирно співіснувати з монархічним устроєм, вимагаючи обмеження монархічної влади за допомогою конституції, то континентально-європейський варіант лібералізму, виступаючи проти абсолютистської монархії, прагнув знаходити точки дотику з націоналізмом. Це було зумовлено різними інтерпретаціями змістовного наповнення поняття свободи. Так, англосаксонський лібералізм, будучи орієнтованим на захист свободи окремого індивіда, вимагав закріплення цих свобод на рівні законів, не заглиблюючись у проблематику форм правління. Якщо, приміром, конституційна монархія гарантуватиме захист прав та свобод індивіда, ліберали не задумуючись її підтримають. В принципі, для лібералів не має значення форма правління, лиш би не обмежувалися свободи та права індивіда. Разом з тим, теоретики англосаксонської ліберальної версії з великою підозрою ставилися до націоналізму у період його появи, схиляючись більше до співпраці з монархіями.

Континентальні ліберали, навпроти, заперечуючи абсолютну монархію, «ставали на точку зору суверенітету не королів, а «нації» (у політичному, а не етнічному розумінні слова)»[3,с.68]. Це також було детерміновано розумінням свободи в рамках континентально-європейської ліберальної традиції, де пріоритетною вважалася свобода окремої соціальної групи, а не свобода індивіда[3,с.68]. Але, в цілому, ліберали виступали за рівновагу монархічних сил, відстоюючи монархічний устрій, який базується на принципах парламентаризму (тобто, влада монарха обмежувалася парламентом).

Протистояння між лібералізмом та націоналізмом продовжувалося і в XX ст. Навіть повоєнний лібералізм, зазначав В. Кимлічка, ігнорував проблеми етнічних меншин, відкидаючи саму ідею про те, «що окремим етнічним та національним групам потрібно надати постійну політичну

ідентичність або конституційний статус»[4,с.19]. Більше того, ліберали вважали, що при забезпеченні захисту прав окремої особи «відпадає потреба у подальшому захисті членів окремих етнічних або національних меншин»[4,с.17]. Лише в другій половині XX ст. з'являється концепція мультикультуралізму, яка певним чином узгоджує позиції лібералізму та націоналізму.

Слід зазначити, що початкове протистояння лібералізму, який відстоював монархічний устрій, з націоналізмом, що сприяв появі ідеї держави-нації, не в останню чергу було зумовлене кореляцією ідей націоналізму та демократії. Власне кажучи, політичний лібералізм класичного періоду в континентальній Європі характеризувався тим, що одночасно виступав проти абсолютизму королів, проти демократії та проти суверенітету народу[3,с.68].

Втім, демократи, що запозичили ідею свободи з древніх Афін, на противагу лібералам, подружилися з ідеєю нації-держави. Незважаючи на те, що коріння демократії сягає античних Афін, ця ідея є доволі новою. Вона зайняла помітне місце в європейській суспільно-політичній думці лише в середині XIX ст. після публікацій робіт Джорджа Грота (автора історії Греції), які почали виходити в 1846 р.[11,с.27]. Ці роботи надихнули молодих демократів обґрунтуванням того, що коріння європейської цивілізації слід шукати не в християнській спорідненості, але на п'ять століть глибше – в демократичному досвіді Афін. Відповідно, сповідуючи демократичні принципи, демократи виступали проти монархічного устрою та «трудилися в ім'я Європи, заснованої не на рівновазі монархічних сил, а на федерації вільних націй»[11,с.35].

З появою демократії перед лібералізмом поставали нові завдання, оскільки демократія так чи інакше несла загрозу індивідуальній свободі. Мається на увазі диктат більшості, зумовлений демократичним правлінням, який може призвести до обмеження свободи індивіда. Стосовно рівності – базової ідеологеми демократії – зазначимо, що вона здатна достатньо швидко трансформуватися у джерело соціальної нерівності. Якщо, приміром, сприяти рівності індивідуальних можливостей, то рано чи пізно вона стане джерелом нерівності, оскільки не лише природні задатки індивідів різні, але й стартові умови кожного можуть суттєво відрізнятися.

Якщо існування демократії як суто теоретичного конструкту налічує не одну сотню років, то її практичне втілення за мірками історії відбулося не так уже й давно. Не в останню чергу це пов'язано з тим, що «для становлення демократії необхідне виконання низки умов, а саме: наявність матеріально забезпеченого та освіченого населення, засобів масової інформації для вільної циркуляції ідей, відрегульована законодавча система, повага людей до закону тощо»[5,с.27]. До недавнього минулого цих умов не існувало, вони з'явилися в окремих західних країнах лише в кінці XIX ст.

Основою сучасних західних демократій є лібералізм. Звичайно, між демократією та лібералізмом існують істотні відмінності: це дві різних відповіді на два кардинально відмінні державно-правові запитання[6,с.9]. На запитання: «Хто має здійснювати політичну владу?» демократія відповідає: «Громадянське суспільство». Йдеться не про межі цієї влади, а лише про вибір тих, кому належить правити. Демократія пропонує правити кожному з нас. А на запитання: «Якими повинні бути межі політичної влади?»

відповідь дає лібералізм: «Політична влада, автократична чи всенародна, не повинна бути необмеженою, а будь-яке втручання держави обмежене правами, якими наділений індивід». Отже, можна бути великим лібералом і при цьому не бути демократом, і, навпаки, справжній демократ не завжди є лібералом. Крім того, відмінності між демократією та лібералізмом (на що звертають увагу більшість дослідників) полягають у відмінностях між ключовими категоріями, які з ними співвідносяться. Ключовою категорією для лібералізму є поняття «свобода», а для демократії – концепт «рівності». Базовими характеристиками сучасних моделей ліберальної демократії виступають: періодичні вибори представницьких органів влади на основі загального виборчого права, розмежування державної, публічної та приватної, економічної сфер, існування політичного плюралізму та правової держави, співіснування ринкових відносин і розвиненої системи соціального захисту тощо[8,с.21].

Отже, суспільно-політичні чинники відіграли суттєву роль у становленні ідейних основ лібералізму, детермінуючи його специфіку в залежності від превалювання тієї чи іншої ліберальної традиції (англосаксонська та континентально-європейська). Якщо англосаксонський варіант лібералізму прагнув мирно співіснувати з монархічним устроєм, вимагаючи обмеження монархічної влади за допомогою конституції, то континентально-європейський варіант лібералізму, виступаючи проти абсолютистської монархії, прагнув взаємодіяти з націоналізмом, що було зумовлено різними інтерпретаціями змістовного наповнення поняття свободи. Таким чином, в європейській суспільно-політичній думці спочатку поєдналися ідеї демократії та націоналізму, а лібералізм, натомість, відстоював монархічний устрій на принципах парламентаризму. Втім, у XX ст. лібералізм переглянув своє ставлення як до демократії, так і до націоналізму, певним чином зближуючись з ними та знаходячи спільні точки дотику.

Список використаних джерел

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон ; [пер. з англ. В. Морозова]. — [2-ге, перероблене видання]. — К. : Критика, 2001. — 272 с.

2. Гаєк Ф. А. фон. Чому я не консерватор / Фрідріх Август фон Гаєк // Консерватизм : [антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. — К. : Смолоскип, 1998. — 598 с. — С. 65—81.

3. Заблоцький В. П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія : [моногр.] / В. П. Заблоцький. — Донецьк : Янтра, 2001. — 367 с.

4. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / Вілл Кимлічка ; [пер. з англ. Р. Ткачук / гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін ; наук. ред. І. Лизогуб]. — Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. — 176 с.

5. Миллер Д. Политические учения: краткое введение / Дэвид Миллер ; [пер. с англ. В. Куштаниной]. — М. : Астрель : АСТ, 2007. — 189 с.

6. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас / Хосе Ортега-і-Гасет // Вибрані твори / Хосе Ортега-і-Гасет ; [пер. з ісп. В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко]. — К. : Основи, 1994. — 420 с. — С. 15—139.

7. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування / Ю. Панейко. — Львів : Літопис, 2002. — 196 с.

8. Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції / Володимир Посельський. — К. : Смолоскип, 2002. — 168 с. — (Лауреати «Смолоскипа»).

9. Сазонов М. І. Ліберальна демократія – модель державного устрою країн Заходу / М. І. Сазонов // Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу / [за заг. ред. В. Бакірова, М. Сазонова]. — Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. — 576 с. — С. 79—117.

10. Сарторі Дж. Політична демократія: раціональна та емпірична / Джованні Сарторі ; [пер. з англ. П. Таращука] // Демократія : антологія ; [упоряд. О. Проценко]. — К. : Смолоскип, 2005. — XXVIII. — 1108 с. — (Політичні цінності; вип. 1). — С. 135—142.

11. Фуше М. Европейская республика. Исторические и географические контуры / Мишель Фуше ; [пер. с фр. В. П. Серебренникова и Т. Н. Серебренников]. — М. : Международные отношения, 1999. — 168 с. : ил.

Куц Г.М. Общественно-политические предпосылки возникновения либерализма

Либерализм обязан своим возникновением совокупности различных факторов, в частности, общественно-политическим детерминантам. Своеобразие либерализма обусловлено базовыми идеями англосаксонской и континентально-европейской либеральных традиций. Существенное влияние на возникновение либерализма оказывали идеи демократии и национализма.

Ключевые слова: *либерализм, демократия, национализм.*

Kuts, G.M. Socio-political prerequisites of liberalism origin

Liberalism owes its origin the whole set of various factors, in particular, socio-political determinants. The originality of liberalism is stipulated by the basic ideas of Anglo-Saxon and continental European liberal tradition. The ideas of democracy and nationalism had significant influence on the origin of liberalism.

Key words: *liberalism, democracy, nationalism.*

УДК 381.008

Шуліка А.А.

Трипартизм як інститут політичної системи

Розглядається система трипартизму як окремий інститут політичної системи, яка спричиняє вагомий вплив на її стабільність та ефективність функціонування.

Ключові слова: *трипартизм, соціальне партнерство, політичний інститут, політична система, функції політичної системи.*

Актуальність статті обумовлюється тим, що світовий досвід переконливо засвідчує, що проблеми економіки, суспільного життя, у тому числі у сфері застосування найманої праці, та стабільності політичної системи вирішуються оптимально, якщо реалізується орієнтація не на конфронтацію, а на досягнення соціальної злагоди, узгодження інтересів різних суспільних груп. Стрижнем соціального партнерства є принцип співробітництва між роботодавцями і найманими працівниками, який реалізується у формах проведення переговорів, укладення колективних договорів та колективних угод, узгодження проектів нормативно–правових актів, консультацій при прийнятті рішень між соціальними партнерами на всіх рівнях.

Ми маємо право твердити, що соціально–партнерські відносини не обмежуються тільки соціально–трудовою сферою, а й впливають на пов'язані з ними економічні відносини (наприклад, процеси приватизації, розвитку тих чи інших форм власності) та політичну сферу (процеси розробки та реалізації соціальної політики в умовах ринкових реформ).

Серед дослідників, які тим чи іншим чином торкались цієї проблеми необхідно виділити Неліпу Д. В., Гайнуліну Ф. І., Якуніна В. І. Проблеми участі професійних спілок в системі соціального партнерства та політичній системі провідних країн світу та Україні розглядав Тупиця О. Л. Вивченням поняття трипартизму та основних моделей його становлення та функціонування займались Подшибякіна Н., Перегудов С. П. Основи наукового аналізу політичних інститутів та політичної системи заклали такі відомі дослідники як Дюверже М., Істон Д., Алмонд Г.

Метою цієї статті є дослідження трипартизму як інституту політичної системи. Також до основних завдань відносяться аналіз понять політичний інститут та політична система; визначення ролі держави у політичній системі та системі соціального партнерства; проаналізувати співвідношення понять соціальне партнерство та трипартизм.

В поняття система трипартизму включаються наступні елементи: сукупність різноманітних, постійно або тимчасово діючих, трьохсторонніх органів, які формуються представниками найманих працівників,

роботодавців, виконавчої влади й здійснюють взаємодію між ними на різних рівнях (національний, регіональний, галузевий, територіальний, безпосередньо підприємство) регулювання соціально–трудових й зв'язаних з ними відношень; сукупність різноманітних спільних документів, наприклад, колективних договорів, угод, які приймаються на основі взаємних консультацій, переговорів, домовленостей між сторонами й направлені на регулювання соціально–трудових й зв'язаних з ними економічних та політичних відношень; а також відповідний порядок, форми взаємодії, співвідношення, визначені повноваження й послідовність в розробці, строках прийняття, пріоритетності вищезазначених органів та документів[1,с.211].

Інститут соціального партнерства є частиною політичної системи будь–якої країни. Політичний інститут – це компонент політичного життя, суспільства існуючий у вигляді організацій, установ, об'єднань громадян, які наділенні особливими повноваженнями та виконують спеціальні функції в політичному житті суспільства. За ще одним визначенням політичний інститут це комплекс принципів та норм, формальних та неформальних правил, які регулюють процеси в сфері політики. Він виступає у формі політичних організацій та установ (державних, партійних тощо)[2].

М.Дюверже наголошував, що ні термін «інститут», ні термін «політичний» цілком точного значення не має, і саме в цьому полягає складність визначення поняття політичних інститутів. Він писав, що для Е.Дюркгейма та його послідовників інститутами є ідеї, вірування, звичаї, соціальна практика, які індивід отримує у готовому вигляді; це повністю інституціоналізована сукупність дій та ідей, які індивіди виявляють перед собою та які в тій чи іншій мірі їм нав'язані. Інститути не протиставлені природі – це факти соціального універсаму[3,с.317]. М.Дюверже зазначав, що науковці не повинні притримуватись юридичного аналізу політичних інститутів, а повинні включати його в більш повний та об'ємний аналіз соціологічного характеру, аналіз який властивий політичній науці.

Відомий французький політолог та соціолог в своїй праці «Політичні інститути та конституційне право» (1960 р.) наголошував, що розширення поля традиційного дослідження дає можливість вивчати не тільки ті політичні інститути, які регламентовані правом, але й ті, які повністю чи частково правом ігноруються: наприклад, політичні партії, суспільну думку, пропаганду, пресу, «групи тиску» та інше. М.Дюверже писав про необхідність визначення їх дійсного значення, спираючись на факти, а не обмежуватись аналізом їх теоретичної важливості, яку їм надають юридичні тексти[3,с.321].

Більшість західних політологів визначають політичну систему як сукупність політичних взаємозв'язків та відносин, які існують в кожному політичному суспільстві. Наприклад відомий дослідник Д. Істон, автор робіт «Політична системи» (1953), «Модель для політичного дослідження» (1960), «Системний аналіз політичного життя» відмічав, що скоріш можна ідентифікувати політичні взаємодії (інтеракції) в суспільстві як його політичну систему, ніж як уряд, державу, владу або комплекс прийняття рішень. Він наголошував, що політична система може бути визначена як сукупність тих взаємодій за допомогою яких цінності авторитарним способом привносяться та розподіляються в суспільстві[4,с.323]. У внутрішній організації політичної системи ключовою властивістю є

гнучка можливість реакції на умови свого функціонування. Політичні системи включають в себе різноманітні механізми за допомогою, яких їм вдається впоратись з дестабілізуючими впливами середовища. За допомогою цих механізмів вони можуть регулювати свою поведінку, трансформувати внутрішню структуру та, навіть, змінювати свої фундаментальні цілі[4,с.320].

Система трипартизму можна з впевненістю віднести до такого механізму стабілізації та адаптування політичної системи. Саме пошук балансу інтересів між державою, найманими працівниками та підприємцями–роботодавцями злагоджує можливі дестабілізуючі впливи у цих відносинах та забезпечує ефективне функціонування політичної системи.

Загалом, за Істоном, різноманітні політичні структури створюються з таких елементів як державні органи, партії та групові об'єднання, елітні групи та масовидні сили, а також з тих політичних ролей, які вони грають. За такої класифікації об'єднання найманих працівників та роботодавців складають політичну структуру взаємодії представників групових об'єднань у взаємодії один з одним та державою. Американський дослідник виділяє різноманітні типи політичних структур, які складають «начинку» політичної системи: високоорганізовані та низькоорганізовані, формальні та неформальні, режимні та диференційовані інститути.

Послідовник Д.Істона та прихильник структурно–функціонального підходу Г. Алмонд наголошував, що головним для політичної системи є не цільовий характер функціонування (тобто розподілення владних цінностей), а забезпечення легітимності примусу, направленого на стабілізацію державної влади та суспільства. В цьому сенсі для аналізу системи недостатньо розглядати взаємодію лише інституціональних структур. Принципове значення одержують неформальні (не інституціональні) утворення. Поєднати ж в єдине ціле всі ці елементи та забезпечити їх взаємодію з метою стабілізації політичного та суспільного порядку, на думку відомого дослідника, може тільки політична культура, яка й займає в структурі політичної системи центральне місце. У зв'язку з цим Алмонд стверджував, що ослаблення політичної системи наступає перш за все внаслідок ослаблення інститутів, які забезпечують соціалізацію громадян та залучення їх до політичного життя, відтворення певної політичної культури, в результаті порушення комунікації між суспільством та державою.

Звичайно ж система соціального партнерства повністю відповідає критеріям складових політичної системи, які запропонували відомі американські політологи Д. Істон та Г. Алмонд.

Діяльність та функціонування політичної системи передбачають визначені правила гри. Розрізняються правила, покликані регулювати шляхи, засоби й методи, за допомогою яких члени суспільства мають змогу впливати на політичну владу, та правила, які визначають засоби реалізації політичної влади.

Основними функціями політичної системи є наступні: визначення цілей та завдань суспільства, вироблення програм у відповідності з найбільш загальними та спільними інтересами громадян країни; мобілізація ресурсів й організації діяльності суспільства з метою здійснення його цілей та завдань; укріплення єдності та забезпечення стабільності суспільства; розподілення цінностей та ресурсів у відповідності з інтересами суспільства й окремих соціальних груп, класів, етносів, кожної

людини; регулювання конфліктів; забезпечення оптимальної взаємодії між соціальними та політичними процесами та структурами; залучення громадян в політичне життя на основі існуючих в державі принципів та норм; цілеспрямоване регулювання суспільних процесів, орієнтованих на забезпечення стійкого просування суспільства на шляху соціального розвитку.

Як ми можемо побачити система соціального партнерства повністю відповідає сутності політичної системи. Через неї реалізується майже всі функції політичної системи, такі наприклад, як вищезазначені функції залучення громадян до суспільно–політичного життя країни, регулювання конфліктів, укріплення єдності та стабільності суспільства й держави та інші.

Політична система представляє собою комплекс інститутів й організацій, які в сукупності складають політичну самоорганізацію суспільства. Це перш за все інститути й органи управління, керівництва та координації суспільно–політичного життя. Центральним інститутом політичної системи, навкруги якого концентруються всі інші інститути є держава. Виділення поняття політична система диктується перш за все тим, що воно вільне від юридичних визначень, з якими асоціюється держава. Його концептуальне значення значно ширше й дозволяє включати в себе численні феномени й процеси, які не завжди ототожнюються з саме державою. Але тим не менш важливо підкреслити, що без держави не існує політичної системи. Держава за своєю суттю покликана забезпечити цілісність та єдність інститутів, класів, суспільства. Воно реалізує відношення влади та контролю в суспільстві. Якщо партії, профспілки й інші інститути представляють інтереси та позиції тих чи інших категорій, груп, класів громадян в політичній системі, то держава виражає загальні інтереси суспільства.

Надаючи таке виключне положення владним органам в політичній системі держави ми маємо визначитись з місцем держави в системі соціального партнерства. Для цього нам необхідно розглянути співвідношення соціального партнерства та трипартизму. Однією з головних розбіжностей цих понять безперечно є положення держави у відносинах з найманими працівниками (чи їх представниками, в особі профспілок) та роботодавцями. На думку автора, для того, щоб сформувати свою точку зору на це питання та дати обґрунтовану відповідь треба детально дослідити ці поняття.

Існує багато визначень терміну соціальне партнерство, які розкривають різні аспекти цього багатостороннього явища. Ф. І. Гайнуліна виділяє декілька різноманітних трактувань терміну «соціальне партнерство»: засіб, метод регулювання соціально–трудових відносин; механізм трудових відносин з відповідними властивими йому принципами та нормами; система, в якій є свої структурні елементи, суб'єкти, функції та якій властива функціональна та організаційна взаємодія; ідеологія, тобто певна система поглядів та уявлень з питань взаємодії та співробітництва, погодження позицій різноманітних суб'єктів соціально–трудових відносин; тип суспільних відносин, який забезпечує оптимальний баланс реалізації інтересів найманих працівників та роботодавців в умовах ринкової економіки[5].

Термін «трипартизм» коротко визначається як співробітництво, взаємодія між найманими працівниками, робітниками та роботодавцями за участю держави[6,с.6].

На погляд, автора ключовою розбіжністю, яка поділяє трипартизм та соціальне партнерство є те, що соціальне партнерство характеризується саме як специфічний тип суспільних відносин, властивий громадянському суспільству, який існує в умовах функціонування держави з ринковою економікою, на певному етапі його розвитку та зрілості. Такий тип відносин має певні особливості:

По-перше, це відносини між соціальними групами, класами, які мають різні або навіть протилежні соціально–економічні інтереси. Тобто, мова йде про суспільні громади, які не мають змоги створити певну соціальну єдність через не співпадіння інтересів. Кожна з них має свою суспільну роль та призначення. У суспільстві, яке формується та функціонує на основі ринкових принципів, можливими соціальними партнерами можуть бути підприємці, власники (головним соціальним інтересом яких є отримання прибутку) та наймані працівники (які заінтересовані в отриманні заробітної платні шляхом продажу своєї робочої сили)[7,с.150].

По-друге, важливою складовою цих відносин є те, що не дивлячись на вищеназвані протиріччя між цими класами, соціальне партнерство спонукає їх до зближення, хоча повністю реалізувати цю мету майже неможливо. Але частково, в певних аспектах досягається оптимальний баланс в реалізації інтересів. Такий баланс може бути втілений в життя не за допомогою зближення, а на основі взаємодії, урахування протилежних інтересів та соціального діалогу.

По–третє, соціальне партнерство – є необхідною та вигідною, для всіх його суб'єктів, взаємодією, в якій об'єктивно заінтересована кожна з сторін. Такий тип суспільних відносин не признає ніякої диктатури з боку класу чи держави. Взаємодія, яка є характеристикою соціального партнерства, реалізується через договори, угоди між партнерами на основі взаємних доцільних поступок, а не нехтуванням інтересів одного класу на користь іншого, який займає виняткове, привілейоване положення. Соціальне партнерство є наслідком історично обумовленого компромісу інтересів головних суб'єктів сучасних економічних процесів та відображує суспільну необхідність соціального світу як одну з основних умов політичної стабільності та економічного прогресу.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що взаємодія між основними соціальними групами, класами, і як наслідок соціальне партнерство, є об'єктивним результатом розвитку суспільства, за обраною їм моделлю. Трипартизм же є результатом політичної волі, дії держави, влада якої прийняла рішення о необхідності участі в регулюванні взаємовідносин між робітниками та роботодавцями.

Тобто термін соціальне партнерство можна застосовувати в розумінні особливого типа соціально–трудових відносин, а трипартизм виступає як інститут політичної системи, який має цілю досягнення такого стану суспільства та держави, коли гармонічне, основане на партнерській взаємодії регулювання відносин між робітниками та роботодавцями буде однією з його характеристик.

У спрощеному вигляді співвідношення соціального партнерства та трипартизму можна визначити як співвідношення цілі та засобу його досягнення. За умов такого розуміння проблеми трипартизм є інструментальною та інституційною складовою соціального партнерства. Саме цей інститут політичної системи покликаний забезпечити оптимальне співвідношення між економічною ефективністю та соціальною захищеністю, свободою та соціальною справедливістю, груповими та загальносуспільними інтересами[8,с.26].

Список використаних джерел

1. Тупиця О. Л. Профспілки в політичній системі сучасного суспільства: виміри функціонування / О. Л. Тупиця – Дніпропетровськ, 2008. – 352 с.

2. Василик М. А., Вершинни М. С. Политология: Словарь–справочник / А. М. Василик, С. М. Вершинни – М.: Гардарики, 2001. – 328 с.

3. Дюверже М. Політичні інститути і конституційне право. – К., 2004 / М. Дюверже // Політологія. Хрестоматія. Навч. посібник. – С.316–329.

4. Политология: хрестоматия / Сост. М.А. Василик, М.С. Вершинин. – М.: Гардарики, 2000. – 843 с.

5. Гайнулина Ф. И. Политические аспекты социального партнерства в России / И. Ф. Гайнулина – М., 2001.

6. Подшибякина Н. Трипартизм: проблемы законодательного обеспечения / Н. Подшибякина // Человек и труд – 2000 – №6. – С.6–9.

7. Соціальні пріоритети ринку праці в умовах структурної модернізації економіки: Міжнародна науково–практична конференція (Київ 19–20 вересня 2000 р.) – І том. – С.148–154.

8. Неліпа Д. В. Інституціональний чинник становлення системи соціального партнерства / Д. В. Неліпа // Вісник КНУ. Філософія. Політологія. – К., 2004. – вип. 70–72. – С.26–34.

Шулика А.А. Трипартизм как институт политической системы

Рассматривается система трипартизма как отдельный институт политической системы, которая оказывает большое влияние на ее стабильность и эффективность функционирования.

Ключевые слова: *трипартизм, социальное партнерство, политический институт, политическая система, функции политической системы.*

Shulyka, A.A. Triad policy as institute political system

The system of triad policy as separate institute of the political system which renders great influence on its stability and efficiency of functioning is examined.

Key words: *triad policy, social partnership, political institute, political system, functions of the political system.*

УДК 32.019.5:614

Семигіна Т.В.

Монолог і діалог у політиці охорони громадського здоров'я

Аналізуються теоретичні засади монологічної (інструментальної) та діалогічної (комунікативної) моделей політики, правові засади та механізми формування діалогічності у державній політиці України в сфері охорони громадського здоров'я.

Ключові слова: *політичний діалог, монологічна модель політики, діалогічна модель політики, політика охорони громадського здоров'я.*

Становлення громадянського суспільства у посттоталітарних суспільствах, консолідація громадянських інститутів, поширення і зміцнення діяльності національних та міжнародних недержавних або наддержавних структур викликають дедалі більшу зацікавленість у вітчизняних і зарубіжних політологів. Обумовлено це, з одного боку, потребою в теоретичному осмисленні суспільної самоорганізації й горизонтальної складової політики, нових моделей політичної поведінки, що виявляються в умовах громадянського суспільства, механізмів політичного вираження інтересів великих та малих груп, зокрема, через інститути громадського суспільства, особливостей відозмін громадянської культури в трансформаційних суспільствах. Ці питання перебувають у фокусі уваги, зокрема, таких науковців, як В. Горбатенко, Г. Зеленько, А. Колодій, І. Кресіна, М. Лациба, М. Михальченко, Т. Розова, Ф. Рудич, С. Рябов, Г.Щедрова та ін., котрі досліджували розвиток громадянського суспільства.

З іншого боку, поточна українська політична практика демонструє нам цікаві приклади участі громадськості й спільнот громадськості у громадсько-політичному житті, у подоланні суспільної апатії та аномії, ствердженні нових цінностей та суспільних символів. Участь громадськості у формуванні та реалізації державної політики призводить до становлення такого феномену як «політичний діалог», що спирається на сучасні концепції публічної політики та державного управління. Питання становлення діалогічної моделі державного управління вивчали, зокрема, В. Корженко, В. Мартиненко, В. Нікітін, Ю.Шаров та ін., однак ці науковці розглядали її узагальнено, безвідносно певної сфери політики.

Ця стаття розглядає теоретичні засади переходу від монологічної до діалогічної форми політики, у ній аналізуються конкретні приклади участі громадськості у політиці охорони громадського здоров'я, зокрема, в сфері протидії епідемії ВІЛ/СНІДу.

За оцінками вітчизняних науковців, чинна в сучасній Україні модель формування та втілення державної політики зберігає чимало характер-

них рис, успадкованих від радянської доби[9;15]. Вона спирається на інструментальну парадигму, або суб'єкт-об'єктний тип соціальної дії. Ця теорія, а відповідно і модель, яку побудовано на її засадах, спрямовані на перетворення природного і соціального середовища на підставі попередньо розробленого плану. За таких умов соціальна ініціатива має належати одному індивідуальному чи колективному суб'єктові, уповноваженому ухвалювати остаточні рішення. Такі політичні рішення можуть вироблятися в різний спосіб – авторитарно (за О.Дем'янчуком, «монопольно»[5,с.89]) або демократично, але вони завжди затверджуються саме суб'єктом соціальної ініціативи, є обов'язковими для виконання і спрямовані на об'єкт державного управління[8].

Раціональна за своїм характером, централізована, ієрархічна модель політичної системи, організації державної влади та управління певними галузями, зокрема, й охороною здоров'я, за радянських умов демонструвала спроможність успішно розв'язувати проблеми. Проте вона не відповідає сучасним соціально-політичним та економічним умовам, коли формування політики охорони здоров'я перетворилось на складний процес із багатьма учасниками. Р. Сальтман та Д. Фігуерас визначають чотири різновиди учасників такої політики: політична еліта, медичні фахівці (та їх асоціації), зацікавлені групи (промисловість) та громадяни[16]. Міжнародна громадськість, за твердженням С. Цолової, також бере участь у цьому процесі, прагнучи піднести інституційний потенціал державних і недержавних структур, вдосконалити законодавчу базу, підтримати переструктурування галузі охорони здоров'я[13,с.85]. Всі ці учасники можуть діяти на різних рівнях системи управління охороною здоров'я, перебувати у взаємозв'язку з елементами політичної системи, державним урядуванням та ієрархією.

Діалогічна модель політики передбачає, що учасники політичного процесу мають змогу обговорити потреби, труднощі, ризики, проблеми, переваги та недоліки прийняття того чи іншого рішення. Мета такого діалогу – представництво інтересів якомога більшого кола людей, зацікавлених у вирішенні проблеми, застереження ключових суб'єктів політики від однобокого погляду на проблему. Наприклад, у сфері протидії епідемії ВІЛ/СНІДу політичний діалог (чи відкритість, доступність політичного процесу) дає змогу представляти інтереси найуразливіших груп, у тому числі самих інфікованих (що дістало назву «positive involvement», тобто «позитивне залучення»). Представництво цільової групи та публічне обговорення її інтересів, а також проблемних моментів (навіть сам факт такої можливості) говорить про те, що політика протидії епідемії є важливою, зачіпає гострі питання, вимагає вирішення і варта того, аби бути внесеною до порядку денного політики. Міжнародні організації, котрі відіграють роль глобальних суб'єктів політики протидії епідемії, всіляко просувають ідею політичного діалогу у сфері боротьби з ВІЛ/СНІД, спрямовану на максимальне врахування при плануванні національних стратегій проблемних зон та оцінку особливих потреб цільових групи. Інструментами такого діалогу міжнародні організації вважають національні координаційні ради з питань протидії епідемії та виділення фінансування для політичної адвокації.

Слід наголосити, що участь громадськості та громадських утворень у політиці призводить до формування суб'єкт-суб'єктного типу побудови суспільних і політичних відносин. Відтак критерієм оцінювання слугує

міра досягнення суспільного компромісу і громадської злагоди щодо сутності і результатів найважливіших політичних рішень. Теоретико-методологічною основою діалогічної моделі політики вважають теорію комунікативної дії, яку протягом другої половини XX ст. її послідовно розробляли американський мислитель Дж.Г. Мід та німецькі соціальні філософи К.-О. Апель і Ю. Габермас.

Згідно із комунікативною парадигмою у суспільстві є можливість конституювання принципово ненасильницьких і невертикальних способів соціального буття як «універсального примирення»[10]. Відтак суб'єкт-суб'єктний тип побудови суспільних відносин ґрунтується на принципі «включеності» різних суб'єктів у політичний процес, а також на свідомій співпраці державних інституцій і організацій громадянського суспільства. Адже, як наголошує А. Карась, громадянське суспільство може сформуватися лише у процесі діалогу з державою. Як права людини мають своє джерело у їх порушенні і загрозі, так і громадянське суспільство може виникнути лише як реакція на певні погрози (утиски) з боку держави або ж для артикуляції інтересів громадян, але знову ж таки перед державою[6,с.116].

Комунікативна парадигма політики відповідає сучасним уявленням про учасницьку (парципативну) політичну культуру та участь громадськості у житті місцевих спільнот, «відкрите громадянське суспільства», тенденції до утвердження яких в Україні відзначають українські політологи[4,с.314-316]. Комунікативна парадигма також співвідносна із горизонтальним рівнем публічної політики, утвореним несубординаційними взаємозв'язками та комунікацією між учасниками з різних організацій. На існування такого рівня політики звертають увагу І. Гоптарєва[3], Г. Колбеч[7], К. Симонов[12] та інші науковці.

В сфері охорони здоров'я України діалогічна модель політики спирається на відповідне правове підґрунтя. З одного боку, вона визначається загальними нормативно-правовими актами, що регулюють питання участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Конституцією України, Законами України «Про об'єднання громадян», «Про політичні партії в Україні», «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні», Указом Президента України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», Постановами Кабінету Міністрів України «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» тощо. З іншого боку, галузеве законодавство (Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», Указ Президента України «Про Концепцію розвитку охорони здоров'я населення України» та інші нормативно-правові акти) наголошує на праві громадян та їх асоціацій брати участь в управлінні закладами та системою охорони здоров'я.

Як важливі механізми формування діалогічної моделі державної політики можна розглядати: інституціоналізовані системи громадського контролю та громадської експертизи; громадські ради при органах влади; забезпечення реальної участі громадськості у виробленні політичних рішень через проведення публічних обговорень та консультацій.

Попри правову неврегульованість порядку здійснення громадського контролю його елементи вже впроваджується в окремих сферах публічної політики України. Так, впродовж останніх років низка громадських організацій намагається виконувати суспільну діяльність із громадського контролю за системою охорони здоров'я. З-поміж них можна, зокрема, відзначити Всеукраїнську Раду захисту прав та безпеки пацієнтів, що об'єднує пацієнтів, які потребують захисту, громадські об'єднання та організації, створені для захисту інтересів своїх членів, групи самодопомоги; Всеукраїнську громадську організацію «Коаліція захисту прав осіб з інтелектуальною недостатністю», яка об'єднує 84 регіональні суб'єкти, що надають соціальні послуги особам з інтелектуальною недостатністю та їх родинам, та представляють їх інтереси, тощо. Активну роль відіграє Всеукраїнський благодійний фонд «Коаліція ВІЛ-сервісних організацій», що об'єднує 82 організацій з багатьох областей України, які працюють у сфері зниження шкоди від вживання наркотиків, первинної та вторинної профілактики ВІЛ, догляду та підтримки людей, що живуть з ВІЛ.

Водночас поточним заходам громадського контрою в охороні здоров'я України притаманний спорадичний характер, стосунки суб'єктів та об'єктів контролю не унормовані.

Питання проведення громадської експертизи врегульовує відповідна постанова українського уряду. Наразі у Міністерстві охорони здоров'я України діє громадська рада, що є громадським колегіальним консультативно-дорадчим органом, який проголосив себе зобов'язаним здійснювати експертизу, аналіз та оцінку планів роботи міністерства. Проте реально громадську експертизу рішень у сфері політики охорони здоров'я подекуди здійснюють громадські організації, але результати такої експертизи швидше використовуються для інформування населення чи фахівців, аніж для впливу на тих, від кого залежить ухвалення чи корекція політичного рішення.

У сфері охорони громадського здоров'я України створена низка координаційних і громадських рад. Наприклад, у сфері протидії епідемії ВІЛ/СНІДу вони функціонують як дорадчі, консультативні органи окремо при Кабінеті Міністрів України і окремо – при Президенті України, що, зрештою, відбиває специфіку стосунків між означеними владними структурами і певну невизначеність політико-правової відповідальності вищих органів влади. Проведені дослідження[2;11] засвідчують неефективність цих структур, покликаних узгодити діяльність численних державних структур (міністерств охорони здоров'я, у справах сім'ї, молоді та спорту, внутрішніх справ, освіти та науки, праці та соціальної політики), а також численних міжнародних донорів, що впроваджують свої проекти в Україні, громадських приватних організацій. При цьому міжнародні донори стурбовані відсутністю координування державної політики та неефективністю уряду у використанні донорських коштів.

Безумовно, розвиток комунікативної моделі політики, зокрема й у сфері охорони здоров'я, залежить від достатнього рівня громадської активності; існування законодавчих передумов для реалізації громадських ініціатив та готовності органів державної влади та місцевого самоврядування до співпраці із інститутами громадянського суспільства. Приміром, зусиллями міжнародних організацій (які, зокрема, слугують носіями нових моделей політичної поведінки) та підтримуваних ними національних громадських утворень вдалось розширити коло суб'єктів, залучених до політики протидії епідемії ВІЛ/СНІДу, і частково вплинути на державні структури, відповідальні за цю політику, передовсім на Міністерство охо-

рони здоров'я (реципієнтне середовище у фінансовому та політичному аспектах). Проте інтереси учасників політичного процесу у цій галузі охорони громадського здоров'я є різновекторними. Так, очевидним є відчутний тиск на політику тих зацікавлених груп, що обстоюють передовсім власний, а не суспільний інтерес. Наприклад тих, яким вигідні відсутність реабілітаційних програм для уразливих груп, насамперед, для споживачів ін'єкційних наркотиків, і відсутність замісної підтримувальної терапії. Адже представники цих зацікавлених груп втрачають прибутки унаслідок контрольованого вживання наркозалежними медичних препаратів у лікувальних закладах замість купівлі наркотиків у ділків.

Водночас слід звернути увагу на те, що згідно із сучасною теорією плюралізму відбувається професіоналізація політики: уряд перетворюється на технократію, об'єднану професійними цінностями[14]. Відтак участь громадськості може не заохочуватись, якщо вона не сприяє підтриманню цілей професіоналів будь-якого рівня і це також обмежує розвиток політичного діалогу. На підтвердження цього зазначимо, що в Україні чимало керівників не вітають участь громадян у формуванні політики та управлінні державними закладами. Так, за даними соціологічного дослідження (600 респондентів), проведеного 2006 року, лише 35% керівників закладів охорони здоров'я знають про те, що громадяни мають право брати участь в управлінні (ст. 24 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я»), 66% опитаних не бажають участі громадян в управлінні охороною здоров'я і тільки 34% знають про таке право громадян і не заперечують проти його реалізації[1,с.81]. Такі результати викликають сумніви щодо готовності керівників сфери охорони здоров'я до демократичної, діалогічної моделі політики.

Таким чином, діалогічна модель політики, що спирається на комунікативну парадигму, спрямована на досягнення суспільного компромісу і громадської злагоди щодо сутності і результатів найважливіших політичних рішень. Існування такої моделі можливе в умовах панування учасницької політичної культури. В Україні, де сформувалися традиції монологічності політики і політичного процесу, політичний діалог стримується низкою чинників: нерозвиненістю громадянського суспільства, браком реальних механізмів громадського контролю за діяльністю міністерств та відомств, неефективною діяльністю створених координаційних та експертних рад, неготовністю урядовців та керівників до паритетної співпраці із громадськістю. Проведене дослідження засвідчує, що це повною мірою стосується й політики в сфері охорони здоров'я, де спостерігаються лише перші кроки у напрямі формування діалогічної моделі.

Список використаних джерел

1. Ангелов А.В. Общественные советы в здравоохранении Украины – правовые аспекты и первый опыт //Участие общественности в принятии решений, влияющих на работу системы здравоохранения: состояние, позиции, идеи: Сб. научн. работ / Под. ред. В.В. Глуховского. – К.: Дизайн и полиграфия, 2007. – С.74-81.

2. Бега А. Громадський нагляд за державною політикою з ВІЛ/СНІД в Україні: Цикл звітів про політику у сфері ВІЛ/СНІД у В'єтнамі, Нікарагуа, Сенегалі, Сполучених Штатах Америки й Україні. – К., 2007. – 63 с.

3. Гоптарева И.Б. О некоторых сторонах политики взаимодействия разноуровневых структур власти // CREDO NEW: теоретический журнал. – 2000. – № 3 (21) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.orenburg.ru/culture/credo/21/goptareva.html

4. Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика. – К.: Ґенеза, 2006. – 400 с.

5. Дем'янчук О. Державна політика і державне управління: політологічні аспекти. – К.: Факт, 2008. – 272 с.

6. Карась А. Етика свободи і солідарності у громадянському суспільстві // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2001. – № 21. – С.110–139.

7. Колбеч Г.К. Політика: Основні концепції в суспільних науках . – К.: КМ Академія, 2004. – 127 с.

8. Корженко В.В., Нікітін В.В. Методологічні та евристичні інтенції сучасної концепції Governance [Електронний ресурс]// Державне будівництво. – 2006. – № 1. – Режим доступу: http://kbuapa.kharkov.ua/e-book/doc/1/01.pdf.

9. Мартиненко В.М. Державне управління: шлях до нової парадигми (теорія та методологія): Монографія. – Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2003. – 220 с.

10. Нікітін В.В. Комунікативна парадигма Ю. Габермаса в контексті формування теоретичних засад «діалогічної» моделі державного управління // Актуальні проблеми державного управління. – 2007. – № 1(31). – С.261–270.

11. Семигіна Т. Політика протидії епідемії ВІЛ/СНІДув Україні: роль міжнародної допомоги: за матеріалами дослідження глобальних ініціатив у сфері ВІЛ/СНІДу в Україні. – К.: Агентство Україна, 2009. – 144 с.

12. Симонов К.В. Политический анализ. – М.: Логос, 2002. – 152 с.

13. Цолова С. Роль ключевых участников политического процесса в сфере здравоохранения Болгарии //Участие общественности в принятии решений, влияющих на работу системы здравоохранения: состояние, позиции, идеи: Сб. научн. работ / Под. ред. В.В. Глуховского. – К.: Дизайн и полиграфия, 2007. – С.82-88.

14. Чилкот Р. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы. – М.: Весь мир, 2001. – 560 с.

15. Шаров Ю. Сучасна парадигма суспільного управління і стратегічне мислення державних службовців // Вісн. держ. служби України. – 2001. – № 1. – С.60–68.

16. Saltman R., Fugeras J. The process of implementing reform in European health care.Anaysis of current strategies. – Copenhagen:WHO, 1997.

Семыгина Т.В. Монолог и диалог в политике общественного здравоохранения

Анализируются теоретические основы монологической (инструментальной) и диалогической (коммуникативной) моделей политики, правовые основания и механизмы формирования диалогичности в государственной политике общественного здравоохранения.

Ключевые слова: *политический диалог, монологическая модель политики, диалогическая модель политики, политика общественного здравоохранения.*

Semigina, T.V. Monologue and dialog in public health policy

The theoretical background of monologue (instrumental model) and dialog (communicative model) in policy is reviewed. Legal grounds and ways for the development of dialog model in public health policy are analyzed.

Key word: *political dialog, monologue model of politics, dialog model of politics, public health policy.*

УДК 323.1(47+57)

Білецька Ю.О.

Радянська національна політика як передумова сучасної етнічної ситуації в Криму

Аналізуються цілі, задачі, методи та наслідки радянської політики в галузі «національного питання». Розглядаються шляхи, якими ця політика зумовила сучасну етнічну ситуацію в Криму .

Ключові слова: *національна політика, етнічні групи, нація, національність, перепис, радянський паспорт, депортація, русифікація.*

Щоб зрозуміти й проаналізувати етнічну ситуацію в Криму, для початку необхідно ознайомитись з радянським підходом до етнічних питань, який не тільки у свій час був популярним, але й дотепер зберігає вплив на сучасне кримське суспільство. Актуальність теми даної статті обумовлена необхідністю вивчення історичних умов і політичних засобів на підставі яких склалася сучасна етнічна ситуація на Кримському півострові.

Радянська політика в галузі національного питання успішно досліджувалася такими західними соціологами та істориками як: Д.Абрамсон, Дж.Азраель, Е.Карре́р д'Анко́сс, Р.Карклінс, Т.Шанін. У радянській (пострадянській) науковвй традиції цьому питанню приділялося набагато менше уваги. Найбільший внесок в її вивчення вніс російський етнограф В.Тішков.

Об'єктом даного дослідження є національно-етнічна ситуація в Радянському Союзі та після його розпаду. Предмет дослідження – політика радянського уряду в галузі національно-етнічних питань, а також результати цієї політики.

Метою даного дослідження є визначення головних характеристик національної політики в Радянському Союзі, які зумовили сучасну етнічну ситуацію в Криму. Для досягнення цієї мети будуть реалізовані наступні завдання дослідження: охарактеризувати історичні умови формування радянської національної політики; виявити основні етапи проведення національної політики; описати категоріальний апарат радянської національної політики і показати співвідношення радянської і західної термінологій з національного питання; виявити методику конструювання націй у Радянському Союзі; проаналізувати інструменти реалізації радянської національної політики.

Починаючи аналізувати радянську політику в галузі «національного питання», на перший погляд може здатися, що вона містить в собі непри-

миренну суперечність: з одного боку її метою було створення «радянської людини» в умовах пролетарського інтернаціоналізму, з іншого боку, радянська влада надавала право на самовизначення націй. Тобто, одночасно проводилася політика інтернаціоналізації та об'єднання навколо ідеї створення «радянського народу», і відбувалися процеси самовизначення (по суті створення) націй. Однак, якщо ми більш детально розглянемо історичні умови, ми зрозуміємо логіку дій радянських лідерів. Коли в Росії в 1917 р. була повалена монархічна влада, в різних частинах колишньої Російської імперії прокотилася хвиля національного відродження. Була проголошена незалежність України (УНР і ЗУНР), республік Закавказзя (Грузії, Азербайджану, Вірменії, Абхазії) і країн Балтії (Литви, Латвії та Естонії). Ідея автономії стала також популярною серед татар і башкир[1,с.28]. На той момент білогвардійці не враховували важливості цих рухів, і їх метою було збереження «єдиної і неподільної Росії». Тому вони були змушені боротися на два фронти: і з більшовиками, і з націоналістами. Більшовики, у свою чергу, врахували цю ситуацію і стали використовувати національні рухи в своїх інтересах. В умовах громадянської війни, кращим способом створити нову країну в рамках соціалістичної ідеї був пошук союзників серед ворогів (націоналістів) свого супротивника (білих). Більшовики чітко усвідомлювали, що для руйнування Російської імперії важливо підтримати самовизначення народів, пригноблених цією імперією. Цим пояснюється основна причина того, чому більшовики підтримували націоналістичні рухи. Завданням більшовиків була організація необхідних умов для соціально-культурної революції та її подальше здійснення[2,с.46]. Ці чинники зумовили політику Леніна в національному питанні, основними принципами якої були: 1) рівність і суверенітет народів Російської імперії; 2) право народів на самовизначення аж до відокремлення; 3) скасування всіх привілеїв за національною або релігійною ознакою; 4) культурний розвиток національних меншин[1,с.29]. Перераховані вище завдання не були кінцевою метою радянської національної політики, а, скоріше, служили інструментом для створення централізованої держави з єдиним «радянським народом».

Втілюючи в життя доктрину в галузі національних питань, радянському уряду насамперед треба було вирішити проблему: кому надавати право на самовизначення, а кому ні. На той момент налічувалося понад сто етнічних груп (Тішков вказує на існування 146 мов, які були зареєстровані в ході першого організованого перепису населення в Росії в 1897 р.)[1,с.30]. Отже, вирішуючи це питання, радянські лідери, перш за все, зафіксували імена всіх етнічних груп, що існували на території Радянського Союзу. У радянський політичний дискурс був запроваджений термін «національність», під яким малась на увазі приналежність людини до певної етнічної групи. Слід відзначити різницю між радянським терміном «національність» і західним – «nationality». Часто ці поняття вважають синонімічними і використовують їх як англо-український (або англо-російський) варіант одного і того ж терміну, що, на думку автора, є помилковим підходом. У західній теорії під терміном «nationality» розуміється приналежність людини до конкретної держави, що є одним з аспектів поняття «citizenship». Таким чином, в російській мові «nationality» відповідає терміну «гражданство», а в українській – поняттю «громадянство»[3,с.115;4]. У свою чергу російськомовний термін «наци-

ональность» не пов'язаний безпосередньо з громадянською ідентичністю людини (так, наприклад, людина може бути громадянином України, але росіянином за національністю). Під «національністю» в радянському (так і в пострадянському) дискурсі мається на увазі етнічна ідентичність людини, тобто її належність до певної етнічної групи. Згідно з радянським розумінням, цей термін має примордіальну основу (початкову, дану від природи). Це означає, що «національні» ознаки передаються до людини від її батьків[3,с.115], тобто вони розташовуються на рівні генів, або, як кажуть «у крові». У той же час, переклад терміна «національність» західним терміном «ethnicity» не буде повністю відображати його сутність, так як у західній теорії термін «ethnicity» був розроблений для позначення етнічних меншин, які не були асимільовані з основним населенням і становили потенційну проблему для влади[3,с.115].

Після офіційної фіксації імен етнічних груп і громадян, які належать до цих груп, (Тішков вказує на 190 різні національні ідентичності, які були зафіксовані в результаті перепису 1926 р.[1,с.31]) радянська влада вирішила, кому буде гарантоване право політичного самовизначення на певній території. У результаті, до 1944 р. Сталіним була створена «штучна ієрархія так званих націй»: 15 союзних республік, 20 автономних республік, 8 автономних областей та 10 автономних округів (загалом 53 національно-державних утворення)[1,с.34]. Радянські технологи в галузі «національного питання» використовували перепис і систему внутрішніх паспортів, щоб зафіксувати точне число й імена етнічних груп, а також приналежність людини до певної національно-державної одиниці. Етнічні групи, які стали засновниками союзних республік (крім росіян) стали називатися «титульними націями». Етнічні групи в рамках своєї державності були названі «корінними народами»[1,с.29]. У 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) було прийняте рішення про проведення політики «коренізації», метою якої було залучення представників титульних націй Республік СРСР і національних меншин на всі рівні місцевих органів влади. Ця політика сприяла популяризації мов «корінних народів» на їх територіальних одиницях (Республіках, областях, округах). Визначення статусу «титульної нації» призвело до того, що територія та державність почали сприйматися як виключна власність народу, який дав назву цієї держави.

Прагнучи категорізувати політику в галузі національного питання, радянське керівництво запровадило різні терміни, що позначають статус етнічної групи в радянському суспільстві: «нація», «народність», «народ». Сталін у своїй праці «Марксизм і національне питання» пише, що нація це стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється в спільності культури. При цьому само собою зрозуміло, що нація, як і будь-яке історичне явище, підлягає закону зміни, має свою історію, початок і кінець. Сталін підкреслює, що жодна із зазначених ознак, взята окремо, недостатня для визначення нації. Більше того: достатньо відсутності хоча б однієї з цих ознак, щоб нація перестала бути нацією[5,с.6]. Як бачимо, Сталін вважав націю історичною категорією, яка є самостійною і постійною.

Термін «народність» був докладно розглянутий радянським антропологом Ю.Бромлєєм. За його словами, це щось середнє між плем'ям і

сучасною нацією. «Народність» використовується для позначення етнічних спільнот, які пережили той період, коли родові громади розпалися, а нації ще не сформувалися[6,с.431]. Щодо поняття «народ», Бромлей вказує, що цей термін має самий широкий зміст і використовується для позначення, як сучасних людей, так і тих, хто зник з історією; народів, які проживають територіально компактно і тих, які розкидані по різних регіонах; цей термін також використовується для позначення не тільки етнічних громад, але і трудящих мас або просто великого натовпу людей[6,с.425].

Радянська національна політика, яку можна назвати політикою етногенезу, будувалася на основі дефініцій, які перераховані вище («національність», «громадянство», «нація», «народ», «народність», «титульна нація», «корінна нація»). У 1926 р. було зафіксовано 190 різних етнічних груп, однак до 1944 року тільки 53 з них отримали свої територіально-політичні одиниці. Виникає логічне запитання: що сталося з іншими етнічними групами? Відповідь на це питання криється в особливостях національної політики того часу, коли відбувалося фактичне створення націй шляхом трьох основних методик: «консолідації», «інтеграції» та «асиміляції». Термін «консолідація» може застосовуватися до процесів злиття кількох етносів (як правило, споріднених за походженням, і близьких по мові і культурі) у більш великі етнічні спільноти, які мають уже новий етнонім[6,с.434]. Асиміляція означає процес, коли невелика етнічна група, в результаті взаємодії з більш численною і економічно розвиненою групою, приймає її мову і культуру, і фактично зливається з нею[6,с.435].

Радянський уряд заявляв, що в результаті політики «консолідації» та «інтеграції» відбудеться створення нової ідентичності – «радянський народ». У Великій Радянській Енциклопедії термін «радянський народ» визначається як нова історична, соціальна та інтернаціональна спільнота людей, що має єдину територію, економіку, соціалістичну за змістом культуру, союзну загальнонародну державу і спільну мету – побудову комунізму. Мовою міжнаціонального спілкування в СРСР була російська мова[7]. Як бачимо, визначення «радянський народ» містить основні положення сталінського підходу до поняття «нація».

Національна політика радянської держави була реалізована за допомогою низки засобів, таких як: перепис населення, запровадження системи внутрішніх паспортів, депортація і переселення, а також тотальна русифікація. Переписи були важливим інструментом у справі державного будівництва в СРСР, оскільки вони давали уряду необхідні етнографічні відомості, а також сприяли переходу від імперського до радянського суспільства. А.Мікоян стверджував, що, використовуючи перепис населення, Радянський Союз створював і організовував нові нації[8]. Для підтвердження цієї ідеї, американський дослідник Б.Сілвер вказував на відсутність можливості не належати до жодної з перерахованих національностей (не мати національності) або ж належати до більш ніж однієї групи[9,с.76]. Говорячи про роль перепису населення в державній політиці, американські вчені Д.Арель і Д.Кертцер посилаються на Андерсона, який вважав перепис найбільш ефективним політичним інструментом для закріплення влади в тоталітарній державі[10,с.5]. Вони також стверджують, що перепис є важливим політичним засобом, за допомогою якого, держава може статистично

зобразити систему колективної ідентичності[10,с.3]. Основні переписи населення в Радянському Союзі були проведені в 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979, і 1989 роках. Яскравим прикладом використання перепису як інструменту етногенезу є той факт, що кримські татари були відсутні в переліку національностей в переписах 1959, 1970 і 1979 років. Замість цього, була зафіксована лише одна загальна категорія «татари», до якої відносили татар усіх підгруп які проживають на території Радянського Союзу. Фактично, це означає, що протягом двадцяти років в офіційному дискурсі Радянського Союзу була відсутня така етнічна група як «кримські татари».

Для інституціоналізації національної політики, радянською владою була запроваджена система внутрішніх паспортів. 27 грудня 1932 р. ЦВК СРСР і РНК видали Указ «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів», відповідно до якого, паспорт громадянина Союзу Радянських Соціалістичних Республік є основним документом, що засвідчує особистість радянського громадянина. У другому, третьому і четвертому пунктах даного указу говориться, що паспорти виготовляються за єдиним для всього СРСР зразком російською мовою та мовою відповідної союзної республіки, автономної республіки, автономної області, автономного округу. У паспорт вносяться такі відомості про особу громадянина як: прізвище, ім'я, по батькові; число, місяць, рік народження; місце народження; національність. У паспортах громадян робляться записи про реєстрацію та розірвання шлюбу, про відношення до військової служби, про прописку і виписку[11].

Вже з визначення «паспорта», даного в цьому указі, видно, що головною метою його введення було закріплення ідентичності «радянського громадянина». Запровадивши єдину паспортну систему, радянські етнотехнологи інституційно закріпили існування категорії «радянський народ». Використання мови Союзної Республіки (автономних республік, областей і округів) закріплювало ідентифікацію власника паспорта з відповідною територіальною одиницею. Так звана «п'ята графа» паспорта встановлювала і офіційно закріплювала найбільш важливий пункт радянської національної політики – «національність». Згідно з третім пунктом Постанови Ради Міністрів СРСР (27 серпня 1974, N677) запис про національність у паспорті проводиться відповідно до національності батьків. Якщо батьки належать до різних національностей, то при першій видачі паспорта національність записується за національністю батька чи матері в залежності від бажання одержувача паспорта. Надалі запис про національність зміні не підлягає[11].

Завдяки закріпленню категорії «національність», як примордіальної характеристики людини, для радянського керівництва стало можливим контролювати кількість етнічних груп у Радянському Союзі. «Національність» стала основним інструментом конструювання «ієрархії націй» Радянського Союзу. «П'ята графа» відігравала значну роль в житті радянських громадян. Отримання освіти, працевлаштування та соціальна активність багато в чому зумовлювалась тим, представником якої національності є людина. Права та привілеї отримували, перш за все, «старші брати»: у центрі – це представники основних східнослов'янських народів (росіяни, українці, білоруси), в республіках – представники титульних національностей, тобто тих, хто дав назву республіці, і від імені яких ніби і була проголошена ця державність. Найбільш складна ситуація була у

так званих «покараних народів» (євреї, німці, кримські татари, поляки, корейці та інші). Паспорт, в якому була особлива відмітка депортованого, якомога краще нагадував про кримськотатарську, інгушську, чеченську етнічну приналежність[1,с.37].

Паспорти також використовувалися для контролю місця проживання громадян за допомогою «прописки». Офіційно, прописка була запроваджена через статистичні причини: оскільки в плановій економіці Радянського Союзу, розподіл товарів і послуг був централізованим, необхідно було контролювати загальний розподіл населення. Наприклад, прописка була необхідна, для отримання освіти, медичної допомоги або ж працевлаштування. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що введення єдиної паспортної системи в Радянському Союзі було ефективним інструментом закріплення багаторівневої ідентичності: 1) ідентичність радянського громадянина, 2) ідентичність з «малою батьківщиною» – союзною республікою, 3) етнічна ідентичність. Крім того, паспортна система сприяла контролю місцезнаходжень громадян і запобігала небажаним для радянського уряду міграціям населення. Це було головним фактором, чому кримські татари не могли вільно повернутися до Криму після депортації. Система прописки зберігає свою значимість і зараз на території Криму. Нинішнім репатріантам дуже складно влаштуватися в кримському суспільстві не маючи відповідної прописки, тому багато хто з них позбавлений як політичних, так і деяких соціальних прав.

Іншим інструментом для здійснення радянської національної політики були масові депортації і переселення. Радянський Союз був побудований не відповідно до історичних і територіальних традицій, а скоріше навпаки, територіальні підрозділи створювалися за рішенням лідерів партії, і відповідно до цього вже відбувався подальший перерозподіл населення. За роки радянської влади понад п'ятдесят етнічних груп пережили труднощі депортацій та переселень. Деякі з них були депортовані в довоєнний період, з міркувань військової безпеки (корейці, німці). Протягом 1943–1944 рр.. за звинуваченням у масовому співробітництві з окупантами були депортовані кримські татари, чеченці, інгуші, калмики та інші. Депортація супроводжувалася зміною кордонів або ліквідацією національно-територіальних одиниць депортованих народів (наприклад, автономний статус Криму був ліквідований після депортації кримських татар). Депортації 40-х рр. XX століття були поворотним моментом в історії Кримського півострова. Результатом депортацій було кардинальні зміни етнічного складу Криму (виселення німців, кримських татар, вірмен, греків, болгар і заселення росіянами й українцями). Крім того, депортація мала ключове значення для формування етнічної ідентичності кримських татар. Сприйняття депортації як загального лиха, як злочину проти всього кримськотатарського народу, часто вороже ставлення з боку інших націй у спецпоселеннях, дискримінація за національною ознакою у післядепортаційні роки сприяли згуртуванню і зміцненню етнічних кордонів кримських татар.

Потужним інструментом радянської національної політики була русифікація, яка розпочалася ще за часів Сталіна. Е.Карре́р д'Анко́сс вказує, що Сталін поставив росіян у привілейоване становище, і, фактично, підпорядкував їм інші етнічні групи[2,с.48]. Після проведення шкільної реформи у 1958 р. російська мова страла розповсюдженою

мовою шкільного навчання. Після революції 1917 року, арабська в'язь була замінена спочатку латинським алфавітом, а у 1939-1940 рр. радянська влада прийняла рішення про переведення тюркських мов (татарська, казахська, узбецька, туркменська, таджицька, киргизька, азербайджанська, башкирська) на використання кирилиці. Причина цих кроків полягала в бажанні радянської влади обмежити зовнішній вплив на ці народи. Адже різка зміна писемності означала повну втрату зв'язку з письмовою спадщиною цих народів, а також з культурно близькими націями за межами Радянського Союзу. Головною метою було виховати нові покоління на виключно радянських ідеях. Перехід кримськотатарської мови на основу кирилиці означав втрату письмової спадщини кримськотатарського народу дорадянського періоду, а також зменшення турецького впливу.

Одним з факторів успішної русифікації було переселення росіян у всі (особливо неслов'янські) регіони Радянського Союзу. У результаті такої політики, росіяни стали етнічною більшістю в багатьох регіонах Середньої Азії. Промислові регіони (наприклад, Донбас в Україні) були створені на основі працівників з різних куточків Радянського Союзу, тому єдиним варіантом спілкування було використання російської мови, яка зберігає цей статус «мови міжнаціонального спілкування» і до цього часу. Сучасна етнічна і мовна ситуація в Криму є яскравим прикладом результатів цієї політики. Після депортації німців, кримських татар, вірмен, греків, необхідно було заповнити вивільнені ніші в суспільстві, тому радянський уряд увів проводив активну політику з переселення росіян і українців на територію Криму. В результаті активного переселення росіяни склали абсолютну більшість населення Криму. Українці, що мешкають у Криму, фактично втратили свою ідентичність в процесі асиміляції (навіть не дивлячись на те, що вони були титульною нацією). Кримськотатарська культура також зазнала значних змін в результаті активної русифікації. У кримськотатарську мову була введена величезна кількість російських слів. Турецькі дослідники А.Айдингюн і І.Айдингюн зробили висновок, що кримськотатарська культура стала гібридною (як з російською, так і узбецькою). Гібридизація в першу чергу стосується таких елементів культури як їжа, музика, мова, а також такі традиції як святкування днів народження та Нового року[12].

На підставі вищесказаного, можемо зробити висновок про те, що радянська доктрина, з одного боку, мала примордіальну основу (це було підтверджено шляхом введення категорії національність, яка визначалася у відповідності з етнічним походженням батьків, фіксувалася в «п'ятій графі» радянського паспорта і не могла бути змінена протягом життя). З іншого боку, радянські лідери штучно створювали етно-національну ситуацію, здійснюючи національну політику, описану в даній статті. За радянських часів були фактично сформовані етнічні групи та нації, а також закладена основа для міжнаціональних відносин і конфліктів, які мають місце у сучасному пострадянському просторі. Депортації та переселення зумовили сучасний етнічний склад населення. Для кримських татар депортація відіграла роль потужного фактору в формуванні етнічних кордонів групи. Серед слов'янської спільноти у наслідок депортації були сформовані негативні стереотипи кримських татар.

Головний компонент радянської політики «національність», у її примордіальному розумінні, зберігає своє значення та вагу і в сьогоденні.

Незважаючи на те, що в українському паспорті відсутня «п'ята графа», етнічна ідентичність є однією з першорядних у системі ідентичностей кримчан. Ідентифікація з категорією «радянський народ» свого часу мала сильні позиції і виконувала функцію так званої «суперідентичності» (ідентичності найвищого порядку). Незважаючи на те, що Крим за часів Радянського Союзу здебільшого був звичайною областю, його мешканці завжди сприймали півострів як особливий регіон (місце відпочинку партійної еліти, «всесоюзна здравниця», важливий геополітичний пункт), тому регіональна ідентичність відігравала також значну роль. У той же час, ідентифікація з УРСР була дуже слабою у кримчан (українці в Криму майже втратили свою етнічну ідентичність, а культура стала гібридною). Після розпаду Радянського Союзу фактично збереглася система ідентичностей, яка була сформована за радянських часів: головну роль у системі ідентичностей зберегла етнічна ідентичність у сполученні з регіональною. Слід зауважити, що попри зникнення такої країни як Радянський Союз, «радянська ідентичність» все одно зберігає свої позиції серед старшого покоління. Громадянська ж ідентичність (ідентичність із Україною) досить слабка, навіть серед тих, хто вважає себе українцями за етнічним походженням. Причина полягає у тому, що радянська національна політика в Криму була досить успішною. Отже, аналізуючи сучасну етнічну ситуацію в Криму, завжди слід враховувати особливості цієї політики та її наслідки.

Список використаних джерел

1. Tishkov V. Ethnicity, Nationality and Conflict in and after the Soviet Union. – The Mind Aflame. Oslo, 1997. – 352 p.
2. Carrière d'Encausse, H. Determinants and Parameters of Soviet Nationality Policy. / Azrael, J. Soviet Nationalities' Policies and Practices. – NY: Praeger, 1978. – pp.39-59
3. Shanin T. Soviet Theories of Ethnicity: The Case of a Missing Term. // New Left Review. – 1986. – 1(158). – P.118-122
4. Karklins R. Ethnic Relations in the USSR: The Perspective from Below. – Boston and London: Allen & Unwin, 1986. – 256 p.
5. Сталин И.В. Марксизм и национально-колониальный вопрос. Сборник избранных статей и речей. – М., 1938. – 296 с.
6. Bromley J., Kozlov V. The Theory of Ethnos and Ethnic Process in Soviet Social Sciences. // Comparative Studies in Science and Society. – 1989. – 31(3). – P.425-438
7. Советский народ / Большая Советская Энциклопедия // http://slovari.yandex.ru/dict/bse/article/00072/56800.htm
8. Микоян А. Национальный вопрос и национальная культура в Северо-Кавказском крае (итоги и перспективы): К предстоящему съезду горских народов. – Ростов-на-Дону, 1926.
9. Silver, Brian D. The Ethnic and Language Dimensions in Russian and Soviet Censuses // Ralph S. Clem, Ed., Research Guide to the Russian and Soviet Censuses. Ithaca: Cornell Univ. Press, 1986. – P.70-97.
10. Kertzer D.I., Arel D. Censuses, Identity formation and Struggle for political power // Kertzer, D.I., Arel, D. ed. Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses. – Cambridge University Press, 2002. – P.1-42.
11. Положение о паспортной системе в СССР (с изм. и доп., внесенными Постановлением Совмина СССР от 28.01.1983 N 98 – СП СССР, 1983, N 6, ст. 28) // http://www.zonazakona.ru/showthread.php?t=41373

12. Aydıngün I., Aydıngün A. Crimean Tatars Return to Home: Identity and Cultural Revival // Journal of Ethnic and Migration Studies. – January 2007. – №33 (1) – P.113-128

Билецкая Ю.А. Советская национальная политика как предпосылка современной этнической ситуации в Крыму

Анализируются цели, задачи, методы и результаты советской политики в области «национального вопроса». Рассматривается пути, с помощью которых эта политика обусловила современную этническую ситуацию Крыма.

Ключевые слова: *национальная политика, этнические группы, нация, национальность, перепись, советский паспорт, депортация, русификация.*

Biletska, Y.A. Soviet nationality policy as a prerequisite for current ethnic situation in Crimea

The goals, objectives, methods and results of the Soviet nationality policy are analyzed. The ways in which this policy has led to the current ethnic situation in Crimea are discussed.

Key words: *nationality policy, ethnic group, nation, «natsional'nost'» census, Soviet passport, deportation, Russification.*

УДК 316.32 (25)

Білошицький С.В.

Глобальна місія НАТО та відданість альянсу ліберально-демократичним цінностям у XXI ст.

Досліджено провідні сучасні доктрини реформування НАТО; проаналізовано характер критичних зауважень даних доктрин на адресу цього альянсу; окреслено та класифіковано методологічні підходи доктрин до проблеми реформування НАТО; встановлено їх відповідність нормативним канонам ліберальної демократії.

Ключові слова: *Північноатлантичний альянс (НАТО), «холодна війна», глобальна безпека, геополітика, гегемонія, ліберальна демократія.*

Дослідження проблем трансформації влади в сучасній Україні передбачає адекватне уявлення політикуму та наукового співтовариства про особливості функціонування системи глобального управління, ролі та місця у цьому процесі Північноатлантичного альянсу (НАТО). У загальному вигляді проблема полягає в тому, що свого часу в рамках ліберальної ідеології виникло та розвилося вчення про встановлення «світової гармонії» та «вічного миру» на шляхах створення різноманітних уповноважених наднаціональних органів управління («світового уряду»), яке в другій половині XX ст. почало відігравати помітну роль і частково було інституціалізовано у вигляді НАТО. Водночас питання про відповідність сучасного НАТО канонам ліберальної ідеології, перспективи реформування цієї організації в напрямку її подальшої демократизації залишаються невизначеними та малодослідженими.

Деякі аспекти даної проблеми у своїх наукових працях висвітлювали такі діячі, як Зб. Бжезінський, М. Дєлягін, Ф. Закарія, М. Злобін, Г. Кіссінджер, О. Панарін, О. Тоффлер, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон, В. Хаттон та інші, однак вказані дослідники розглядали лише певні аспекти зазначеного питання, уникаючи широкого науково-критичного погляду на загальний стан проблеми.

Таким чином, завдання статті – визначити провідні сучасні доктрини реформування НАТО; проаналізувати характер критичних зауважень даних доктрин на адресу цього альянсу; окреслити та класифікувати методологічні підходи доктрин до проблеми реформування НАТО; встановити їх відповідність нормативним канонам ліберальної демократії.

Після падіння «залізної завіси», декомунізації Європи та скасування Варшавського договору НАТО взяло курс на розширення своїх рядів за рахунок прийняття нових європейських країн. У 1999 р. число членів

блоку збільшилося до 19 за рахунок Угорщини, Польщі та Чехії, а п'ять років по тому досягло 26 – після вступу в організацію семи молодих демократій Центральної та Східної Європи. Однак майбутнє блоку виявилося предметом найгостріших дискусій серед політиків і вчених, що умовно розділилися на табори «голубів» та «яструбів». З одного боку, відзначали «голуби», первісна місія НАТО виявилася вичерпаною за фактом встановлення в об'єднаній Європі ліберально-демократичних режимів і усунення безпосередньої військової загрози з боку колишніх комуністичних країн. Отже, альянс повинен або саморозпуститися, або зберегтися в якості локального оборонного союзу. З іншого боку, НАТО довело, наполягали «яструби», що є одним із найбільш ефективних західних інститутів періоду «холодної війни» і, отже, в умовах посилення західних гегемоністських устремлінь і глобалізації всіх сфер суспільних відносин повинне трансформуватися в систему глобальної безпеки, що відстоює інтереси своїх членів, які згодом також стануть глобальними. У цій ситуації терористичні акти 11 вересня 2001 р. внесли істотні корективи, загостривши дискусію й одночасно підсиливши аргументи «яструбів».

Слід зазначити, що досить значне число експертів скептично ставляться до розширення місії НАТО в сучасному світі, посилаючись як на протиріччя такого підходу до декларованого провідними країнами вектору демократизації міжнародного процесу, так і на обмеженість сил цього військового блоку для виконання завдань глобального керування. Більшою мірою подібний підхід характерний для європейських і російських аналітиків.

Наприклад, іспанський дослідник Р. Поч вважає, що європейцям треба розпустити НАТО, оскільки ЄС необхідна військова структура, повністю незалежна від Сполучених Штатів і спрямована на рішення завдань, зовсім відмінних від тих, які Пентагон визначає як основні проблеми безпеки теперішнього часу. На його думку, сучасна Європа являє собою союз постімперських держав, які вибирають «м'яку владу», засновану на дипломатії, переконанні й згоді. Отже, такому союзу нема чого підтримувати альянс, що відстоює «панування США та їхні геостратегічні імперативи», оскільки, коли «поліцейський стає вище норм, він перетворюється на хулігана». Функції ж «глобального поліцейського», відзначає іспанець, повинні бути делеговані ООН і підкорятися міжнародним законам[1].

Канадський політолог Дж. Етлі вважає, що після 1991 р. були створені оптимальні обставини для розпуску НАТО як організації, що виконала свою історичну місію стримування військової експансії СРСР і прокомуністичних сил у Західній Європі шляхом фактичної окупації американцями ряду європейських країн. Сьогодні, відзначає дослідник, у більшості європейських країн НАТО вважається пережитком минулого – насамперед тому, що збройний напад з боку Росії є малоймовірним, а також через те, що Євросоюз прагне до володіння власним незалежним військовим потенціалом, котрий дозволив би йому звільнитися від опіки Сполучених Штатів. Однак після подій 11 вересня 2001 р. США активізували геополітичну гру на поразку російських національних інтересів (шляхом розширення блоку й кола його сателітів, а також новою географією військових баз), чим вивели НАТО на новий рівень військово-політичної конфронтації з уже декомунізованою Росією. «Якщо ми хочемо уникнути третьої світової війни, – заявляє Дж. Етлі, – то першим кроком на шляху до цього повинне стати скасування НАТО. Це

мінімізує цілком обґрунтовані побоювання Росії щодо чергового нападу з боку Заходу»[2].

Британець Т. Ройл також виражає стурбованість тим, що після терактів 2001 р. народився однобічний і відособлений підхід США до рішення проблем міжнародної й національної безпеки, що не враховує відродження Росії в якості геополітичного гравця. В нових умовах посилення ролі НАТО в рішенні міжнародних проблем, відзначає він, може привести до нової гонки озброєнь і повернення риторики часів «холодної війни», в чому не зацікавлені провідні європейські держави[3].

Крім того, відзначає інший британський дослідник – Дж. Замуелі, складається парадоксальна ситуація, коли флагман ліберальної демократії – США ставлять своєю метою досягнення світової гегемонії, а державою, що виступає за непорушність міжнародного права, є авторитарна Росія. І саме РФ у цей час «є втіленням надії всіх націй, що – якими б маленькими вони не були – вони зуміють вижити як незалежні суверенні держави»[4].

Їхній співвітчизник Р. Харві, моделюючи картину нового світу XXI ст., відзначає, що домінуючими суб'єктами встановлення й підтримки нового світового порядку будуть виступати США, ЄС, Японія й Росія, які «будуть зобов'язані взяти на себе відповідальність за реалізацію певного «погодженого «плану Маршалла» стосовно тих 3/4 світу, що мають статус слабо розвинених країн та знаходяться поза процесу глобалізації». Відповідно, НАТО, що не включає у свій склад перелічені країни та ще декілька периферійних державних утворень, не зможе впоратися із глобальною місією.

Р. Харві з усією визначеністю підкреслює, що вже в найближчому майбутньому «тягар Америки як єдиної світової мегадержави стане нестерпним, якщо не розділити його з європейськими та азіатськими партнерами». Він пропонує розпустити НАТО і замінити його так називаним «альянсом в ім'я миру» за участю вищевказаних країн, що допомогло б зберегти існуючий військовий потенціал і легітимізувати його використання в очах усього населення планети[5,с.332-334].

Ключовою проблемою сучасного НАТО, на думку французького міжнародника Д. Муазі, є не стільки фактичне розширення зони відповідальності організації, скільки втрата моральної переваги Сполученими Штатами. В уяві європейців Америка «відтепер скоріше асоціюється з рабством, ніж з волею». Захід, створюючи в сучасних умовах міжнародні інститути, не може ефективно діяти, не враховуючи думки таких держав, як Китай, Індія, Бразилія та Росія, що разом із країнами НАТО могли б утворити «альянс із підтримки стабільності»[6].

Постійний представник США в Європейському Союзі Б. Грей також виявив надзвичайну вразливість НАТО в сфері вирішування питань глобального характеру. Наприклад, альянс залишається вкрай безпомічним, розв'язуючи економічні проблеми окупованих територій (Афганістан), і потребує підтримки інших міжнародних інститутів. Послабляє НАТО і його нездатність гарантувати своїми владними інструментами підтримку необхідного рівня бюджетного фінансування. Окрема проблема – відсутність чіткого механізму узгодження дій у військовій сфері між США, ЄС і НАТО. Сукупність цих та інших факторів послаблює блок і змушує чекати появи «нових стійких альтернативних структур» у сфері міжнародної безпеки, здатних перебороти суперечливість і обмеженість альянсу[7].

Колишній міністр закордонних справ Великобританії Д. Девіс також відзначає падіння ефективності НАТО. Після того як блок почав вести бойові дії за межами природної зони інтересів ЄС (в Афганістані) і продовжив розширення своїх кордонів у східному напрямку, альянс гостро відчув недостачу сил і втрату внутрішньої згуртованості своїх членів. Колись найбільш успішна міжнародна організація з підтримки миру в Європі, втративши свою первісну функцію, виявилася під загрозою паралічу й «терміново має потребу в перегляді амбіцій»[8].

Подібну точку зору має і колишній глава Європейського оборонного агентства Н. Уітні, який вважає, що НАТО більше не забезпечує надійної основи для трансатлантичних відносин з питань безпеки в силу вичерпаності первісних завдань альянсу. В подальшому європейці повинні виступати учасниками системи глобальної безпеки тільки в якості самостійної колективної сили, прив'язаної до ЄС. І завдання США, наполягає дипломат, полягає не в перешкоджанні цьому процесу, а його стимулюванні – «підштовхуванні ЄС до прийняття свого рівня відповідальності»[9].

Надзвичайно насторожене ставлення до НАТО має російський політикум. Наприклад, С. Караганов констатує, що спроба Північноатлантичного альянсу трансформуватися в інститут глобального військового впливу чревата величезними геополітичними ризиками. Росія, Китай і країни Близького Сходу, не інтегровані до подібного союзу, зможуть витримати подальше розширення НАТО, однак будуть змушені створювати свої антизахідні союзи, що в цілому не приведе до зміцнення світової стабільності[10]. На думку російського аналітика, НАТО ввійшло в системну кризу, багато в чому пов'язану з тим, що в 90-і роки минулого століття «альянсу реально було нема чого робити». Тому кращим рішенням для організації залишається консервація ситуації, а не радикальна трансформація завдань, сфери відповідальності та персонального складу членів[11].

Однак більшість американських та ряд європейських політиків і політологів більш оптимістично оцінюють перспективи НАТО й призивають до трансформації блоку з оборонного союзу в універсальний інститут глобального військового впливу й безпеки. Визнаючи наявність системної кризи альянсу, викликаної відсутністю єдності між членами блоку в питанні розширення його зони відповідальності (як помітив Г. Кіссінджер, найнебезпечнішої кризи всередині НАТО з моменту його існування[12]), вони, проте, бачать вихід у подальшому нарощуванні функцій і повноважень НАТО аж до виконання їм на перспективу завдань загальнопланетарного масштабу. Обговорюючи концепцію трансформації НАТО, його Державний секретар Дж. Робертсон у 2003 р. сформулював основні виклики світовому порядку, на які оновлений альянс повинен мати змогу відреагувати. Серед них – захист від світового тероризму, подолання наслідків розпаду держав і розповзання зброї масового ураження[13]. Відповідно, для виконання цих завдань як мінімум на першому етапі альянсу треба вийти зі свого євроатлантичного формату, посилівши партнерство з такими союзними державами, як Японія, Південна Корея та Нова Зеландія[14].

Один із найбільш колоритних європейських адептів глобалізації НАТО, колишній міністр оборони Німеччини Р. Шарпінг виявляє три підтвердження того, що альянсу в XXI ст. потрібні нові можливості й більша рішучість у прийнятті рішень, а Європі варто всіляко підтримувати

ці зусилля. По-перше, сучасна політика безпеки враховує, що економічні й екологічні кризи, ненависть і фанатизм, породжені низьким рівнем розвитку економіки й освіти, та розпач із приводу свого власного становища можуть швидко приводити до збройних конфліктів. Тому всеосяжні превентивні заходи щодо запобігання кризам, а також всеосяжна політика безпеки повинні стати складовою частиною стратегічної концепції НАТО; по-друге, у Європи є лише один варіант – багатонаціональний. Будь-яка європейська держава, окремо взята, – занадто мала, аби забезпечувати безпеку. Лише в складі НАТО Європа може гідно зустріти виклики нового часу: асиметричні погрози на віддалених плацдармах між колишніми контрагентами в конфлікті Схід – Захід, потрапляння зброї масового знищення у вогнища регіональних конфліктів, глобалізацію міжнародного тероризму; по-третє, краще звернути увагу на джерела кризи й конфлікту, ніж чекати, поки шквал їхніх наслідків досягне своєї власної території. Це припускає практично необмежене розширення географії участі НАТО з урахуванням існуючих та імовірнісних викликів[15].

Колишній міністр Великобританії по справах Європи лейборист Д. Макшейн активно закликає Старий Світ підтримати проект глобалізації Північноатлантичного альянсу і його трансформації в «НАТОландію» – угруповання «найбагатших, найбільш високоосвічених і найбільш надійно захищених людей на планеті». Політик закликає позначити границі нового євроатлантичного співтовариства, які об'єднають США, Канаду й більшу частину європейських держав, як тих, що входять до ЄС, так і тих, що не є його членами. «НАТОландія» простиратиметься від Чорного моря до Тихого океану, включаючи у свій склад більше мільярда чоловік з Австралії, Європи, Японії, Туреччини, Південної Кореї й США. «Всі вони житимуть у рамках закону, маючи демократичне право міняти своїх правителів. У цьому співтоваристві націй ЗМІ будуть вільні, люди зможуть їздити туди, куди захочуть, говорити й писати те, що хочуть, дивитися те, що їм подобається, і завжди мати у своєму розпорядженні юриста, здатного захистити їх у біді». Така «НАТОландія», упевнений Д. Макшейн, зніме протистояння США і Європи; зможе захищати вільну торгівлю й переборювати китайський меркантилізм; протистояти фанатикам ісламського джихада, одночасно «поважаючи релігію й дотримуючись принципу поділу віри й політики в усьому світі»[16].

Активним прихильником посилення ролі НАТО в сучасному світі виступають американські неоконсерватори. Як відзначає представник цих кіл Р. Каплан, «коли ми зіштовхуємося з можливим початком «тихоокеанського століття», у якому Китай перетвориться на велику державу, а також з посиленням впливу Росії на всій території Євразії, ми просто зобов'язані вважати американо-європейський альянс гострою необхідністю й велінням часу».

В останні роки коло завдань НАТО поступово розширювалося. Від однобічного завдання із захисту європейських рубежів альянс перейшов до активної участі в розв'язуванні глобальних проблем тероризму, порушення прав людини, до налагодження військового співробітництва з демократіями, що зароджуються, забезпечення енергетичної безпеки, боротьби з поширенням ядерної зброї й спалахами хаосу. Зміна кола завдань, зрозуміло, зажадала зміни структури цієї організації й створення сил швидкого реагування замість традиційних громіздких піхотних частин і з'єднань. Однак, відзначає Р. Каплан, навіть не маючи узаконених сил швидкого реагування, цей блок за всіма міжнародними мірками «являє

собою добре змазану й безперебійно працюючу військово-політичну машину Заходу, система керування в якій відточена шістьома десятиліттями існування альянсу». І машина ця, стверджує політолог, «набагато перевершує все те, що може надати Організація Об'єднаних Націй». Крім того, важливим достоїнством альянсу в очах американців є той факт, що завдяки своїм можливостям брати участь у надзвичайних гуманітарних операціях на значному віддалені НАТО, як і раніше, «виступає в якості глобальної поліцейської сили на чолі зі Сполученими Штатами, звільняючи в той же час американських військових від необхідності виконувати такі завдання самотужки»[17].

Вкрай активну позицію в питанні про необхідність глобалізувати характер Північноатлантичного альянсу займає координатор від США в натовському Комітеті з питань Східної Європи й Росії А. Строс. Розшифровуючи девіз Ризького саміту блоку (2006 р.) – «NATO Going Global» («НАТО стає глобальним»), він констатує, що ця доктрина означає: 1) включення до складу НАТО не всіх демократій (як пропонують деякі утопісти-романтики), а лише тих, які підійдуть як члени історичного атлантичного угруповання; запрошення промислових демократій, які вже значною мірою являють собою єдине співтовариство. Зокрема, це Австралія й Нова Зеландія, які входять в атлантичні союзи з 1917 р., і Японія й Південна Корея, що протягом десятиліть були союзниками США та НАТО. У довгостроковій перспективі це угруповання гіпотетично може розширитись ще більше за рахунок включення у свій склад всіх ліберальних демократій; 2) вихід НАТО за межі свого географічного простору, що перебуває на двох узбережжях Північної Атлантики. Визнання того, що завдання, виконання якого може бути доручено НАТО, може перебувати в будь-якому місці; 3) посилення співробітництва НАТО з ООН. Затвердження альянсу як інструменту («основної ланки») ООН у стабілізації світового порядку, проведенні поліцейських і гуманітарних акцій[18].

Можливо, найбільш повно доктрину глобального НАТО виклали американські дослідники А. Даалдер і Дж. Голдгайєр, які підготували в 2006 р. спеціальну статтю для «Foreign Affairs». На думку вчених, розширення сфери діяльності НАТО є результатом нової політичної ситуації, що склалася у світі після «холодної війни». З розширенням географії НАТО збільшуються й масштаби його діяльності: альянс змушений здійснювати операції, які вже не пов'язані прямо із цілісністю і безпекою конкретної території, але проводяться в більш широкому контексті міжнародної стабільності. Керівництво блоку дійшло висновку, що кращий, а за певних умов і єдиний спосіб захисту від загроз, що виходять із віддалених регіонів світу, – знешкодити саме джерело. А це припускає комплексне застосування силового ресурсу, доставку гуманітарної допомоги й евакуацію потерпілих за допомогою вертольотів; керування, стримування й розвідку в рамках миротворчих операцій; професійну підготовку місцевих сил безпеки досвідченими офіцерами.

Виконання цього завдання припускає розширення соціальної бази блоку – спочатку за рахунок найбільших демократій світу, а далі і всіх демократичних країн, готових і здатних допомогти організації у сфері її нових зобов'язань. Якщо відтепер головна мета альянсу, констатують А. Даалдер і Дж. Голдгайєр, – не територіальна оборона, а об'єднання країн із спільними цінностями й інтересами в ім'я вирішення глобальних проблем, йому немає необхідності залишатися сугубо трансатлантичним.

Демократичні країни, включаючи Австралію, Бразилію, Індію, Нову Зеландію, Південну Корею, Японію, розділяють цінності НАТО й багато в чому переслідують однакові інтереси. Прихильність загальним цінностям варто вважати більш значимим критерієм членства в організації, ніж географічний. Будь-яка країна, що розділяє цілі альянсу, повинна мати таке ж право претендувати на вступ, яким наділені центрально- і східноєвропейські держави із часу катастрофи комунізму. «Лише глобальний союз держав буде в змозі впоратися з насущними глобальними проблемами».

Розширення альянсу, переконані дослідники, не приведе до ослаблення позицій ООН або ЄС, які не мають силового потенціалу, що можна порівняти з натовським. НАТО, будучи насамперед військовою організацією, хоча і заснованою на демократичних політичних режимах, навіть розширившись, не стане другою ООН. Швидше за все, воно перетвориться на ще одне, але більш ефективне й розумне доповнення до ООН, оскільки сприятиме забезпеченню виконання й втілення в життя її рішень. У випадку відмови ООН санкціонувати дії у відповідь на загрозу міжнародному миру й безпеці, як це відбулося в період косовської кризи 1998 – 1999 рр., НАТО доведеться діяти самостійно. У подібній ситуації глобальний характер альянсу й підтримка провідних демократичних країн забезпечать йому більш високий рівень легітимності[19].

Остання теза відображає заповітну мрію керівництва США перетворити НАТО на якусь противагу ООН, здатну конкурувати з останньою за рівнем демократичної легітимності й перевершувати її за рівнем практичної ефективності. Як відзначає французький політолог З. Лаіді, США прагнуть перетворити НАТО на політичний форум, у якому вони хотіли б змінити принцип прийняття рішень. Зокрема, скасувати нині діючий в альянсі принцип консенсусу і виробити такий механізм, щоб рішення приймалися більшістю голосів. У перспективі значно розширене НАТО змогло б якщо не замінити ООН, то трансформуватися в структуру, що врівноважує її вплив[20].

Уже сьогодні, наполягає Ф. Фукуяма, НАТО має менше проблем, пов'язаних з легітимністю, ніж ООН, оскільки всі члени альянсу є дійсно ліберальними демократіями, всі вони мають спільні фундаментальні цінності й ґрунтуються на однакових державних інститутах. Крім того, багато членів НАТО дружньо ставляться до Сполучених Штатів, особливо після того як до складу НАТО ввійшли оновлені держави Східної Європи.

Однак для підвищення дієвості альянсу, зауважує американський суспільствознавець, необхідно змінити порядок прийняття політичних рішень. Для цього США варто укласти з іншими членами блоку певний договір, що передбачає відмову Сполучених Штатів від однобічних воєнних дій в обмін на спрощення прийняття рішень у НАТО. По-перше, необхідно скасувати консенсусний принцип голосування. По-друге, корисно було б виробити інші форми прийняття рішень, які ґрунтувалися б на системі пропорційного голосування або делегування повноважень більш вузькому виконавчому комітету[21].

Слід зазначити, що вплив «яструбів» на еволюцію альянсу в перше десятиліття XXI ст. виявився значно сильнішим, ніж позиція їхніх опонентів з табору «голубів». Блок продовжує розширюватися (досягши до квітня 2009 р. чисельності в 28 членів) і трансформуватися з оборонного союзу в глобальний інститут підтримки світового порядку. Показовою стала позиція Франції, яка під керівництвом Ш. де Голля в 1966 р. вийшла з військових структур НАТО, але в 2009 р. була змушена повернути-

ся назад, тим самим побічно визнавши безперспективність створення альтернативних проектів європейської й глобальної безпеки без участі Північноатлантичного блоку. Як відзначив Ф. Фрітшер, без НАТО європейські країни мають лише розрізнені оборонні бюджети й надлишкову кількість військового устаткування в кожній країні, що часто неможливо сумістити одне з одним. У цій ситуації «єдина надія на створення щирої політики безпеки й оборони міститься в співробітництві – а не безглуздої конкуренції – з НАТО»[22].

Запропонований аналіз тенденцій еволюції НАТО свідчить про те, що даний процес не повною мірою відповідає нормативному змісту ліберальної демократії. Трансформація блоку в інститут глобальної безпеки, а фактично глобального застосування військової й політичної сили за умови обмеженого членства в ньому лише країн Заходу й історично залежних від нього держав не в змозі забезпечити НАТО достатній рівень демократичної легітимності. Скоріше можна вести мову про те, що група промислово розвинених демократій (що є опорою глобалістської еліти), використовуючи фінансово-економічну й науково-технологічну перевагу, прагне в такий спосіб гарантувати собі збереження домінуючого становища в системі міжнародної влади. У цьому випадку НАТО виступає як інститут, що забезпечує певний аналог військово-політичної диктатури найбільш успішної частини світу по відношенню до суспільств, держав, а можливо, й цивілізацій, що займають сьогодні аутсайдерські позиції, але теоретично володіють потенціалом для втручання у формування глобальних ієрархій.

Список використаних джерел

1. Поч Р. Нам стоит распустить НАТО / Рафаэль Поч // La Vanguardia, Испания. – 2006. – 29 ноября. – Сайт ИноСМИ.Ru. – Режим доступу: http://www.inosmi.ru/translation/231376.html.

2. Atlee J. An obsolete NATO should be dismantled / John Atlee // The Boston Globe. – 2005. – 16 May.

3. Royle T. The death of NATO? / Trevor Royle // Sunday Herald. – 2008. – 12 February.

4. Szamuely G. Russia: land of the free / George Szamuely // The Observer. – 2001. – 8 April.

5. Иноземцев В. Упорядочивая беспорядочный мир / Владимир Иноземцев // Иноземцев В. Л. Книгочей. – М.: Ладомир, 2005. – С. 328-335.

6. Moisi D. La decadence competitive de l'Occident / Dominique Moisi // Les Echos. – 2008. – 30 juin.

7. Gray B. Economic solutions outside NATO's role / Boyden Gray // The Washington Times. – 2009. – 12 February.

8. Davis D. NATO is creaking / David Davis // The Guardian. – 2009. – 12 February.

9. Уитни Н. Смерть НАТО / Ник Уитни // Project Syndicate. – 2008. – Режим доступу: http://www.project-syndicate.org/commentary/witney1/Russian.

10. Караганов С. Почему в России боятся НАТО / Сергей Караганов // День. – 2006. – 30 июня.

11. Радионов В. Сергей Караганов: «НАТО переживает кризис среднего возраста!» / Вадим Радионов // Час. – 2006. – 1 декабря.

12. Киссинджер Г. Самый опасный кризис внутри НАТО/ Генри Киссинджер // ABC, Испания. – 2003. – 14 февраля. – Сайт ИноСМИ.Ru. – Режим доступу: http://www.inosmi.ru/translation/171666.html.

13. Clement R. Vier Jahre Ringen um Faehigkeiten und Konzepte / Rolf Clement // Deutschlandfunk. – 2003. – 30 Dezember.

14. Winter M. Nato erwaegt Wandel zum Welt-Buendnis / Martin Winter // Sueddeutsche Zeitung. – 2006. – 3 Februar.

15. Scharping R. Kolumne: Neue Ziele fuer die NATO / Rudolf Scharping // Financial Times Deutschland. – 2002. – 20 November.

16. MacShane D. Welcome To Natoland / Denis MacShane // Newsweek. – 2008. – 28 January.

17. Kaplan R. Equal Alliance, Unequal Roles / Robert Kaplan // The New York Times. – 2008. – 27 March.

18. Straus I. The meaning of global NATO / Ira Straus // United Press International. – 2006. – 4 December.

19. Даалдер А. Глобальная НАТО / Айво Даалдер, Джеймс Голдгайер // Россия в глобальной политике. – 2006. – № 5, Сентябрь – Октябрь. – Режим доступу: http://www.globalaffairs.ru/numbers/22/6354.html.

20. Laidi Z. Tirer les consequences de la guerre en Irak / Zaki Laidi // Le Monde. – 2003. – 19 ao t.

21. Фукуяма Ф. Америка на распутье: Демократия, власть и неоконсервативное наследие / Френсис Фукуяма; [пер. с англ. А. Георгиева]. – М: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 282с.

22. Fritscher F. Le «retour» de la France dans l'Otan signe la fin des hypocrisies / Frederic Fritscher // Le Figaro. – 2008. – 11 avril.

Белошицкий С.В. Глобальная миссия НАТО и приверженность альянса либерально-демократическим ценностям в XXI ст.

Исследованы ведущие современные доктрины реформирования НАТО; проанализирован характер критических замечаний данных доктрин в адрес этого альянса; очерчены и классифицированы методологические подходы доктрин к проблемам реформирования НАТО, установлено их соответствие нормативным канонам либеральной демократии.

Ключевые слова: *Североатлантический договор (НАТО), «холодная война», глобальная безопасность, геополитика, гегемония, либеральная демократия.*

Biloshitskiy, S.V. The NATO's Global Mission and the Alliance's Devotion to the Liberal-democratic Values in the XXI Century

In the article, the leading modern NATO reformation doctrines are studied; the character of their critical remarks about the alliance is analyzed; the methodological approaches of the doctrines as for problems of the NATO reformation are outlined and classified; their accordance to the normative cannons of liberal democracy is defined.

Key words: *North Atlantic Treaty Organization (NATO), «cold war», global security, geopolitics, hegemony, liberal democracy.*

УДК 327 (510 + 8)

Засядько М.В.

Новітні тенденції в політиці КНР у карибському басейні і позиція США

Проаналізовано основні напрямки зовнішньої політики КНР у Карибському регіоні в 2000-і рр. Особливу увагу приділено економічному проникненню КНР до регіону. Досліджено вплив політики «одного Китаю» на китайсько-карибські відносини.

Ключові слова: *Венесуела, зовнішня політика, Карибський регіон, КНР, Мексика, політика «одного Китаю», Тайвань*

На початку XXI ст. Китай почав відігравати роль глобального актора, який зацікавлений у розширенні свого, передусім, економічного впливу не лише в Азії, а й у інших регіонах світу. Підтвердженням є, в тому числі, політика КНР у Карибському басейні. Його важливість для Китаю обумовлюється не лише відзначеним збільшенням міжнародної ваги останнього, але й вигідним географічним положенням цього регіону як транзитної території у Західній півкулі, що сполучає основні масиви Північної та Південної Америки.

У 2009 р. мало місце значне пожвавлення відносин між Китаєм і країнами Карибського регіону, про що свідчать майже одночасні візити в лютому того ж року заступника голови КНР Сі Цзинпіна та віце-прем'єра Хуей Ван Лян'юя до країн регіону, а також візит голови Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників У Банго до Куби, Багамських островів та США у вересні. Ці три візити китайських високопосадовців були свого роду продовженням активізації відносин, що намітилась після відвідин Карибського басейну головою КНР Ху Цзінтао у листопаді 2008 р.

Актуальність та важливість обраної теми даної наукової розвідки обумовлюється не лише зростаючою роллю Китаю як великої держави в світовій політиці а також геополітичним значенням Карибського басейну. Досліджувана тема набуває ще більшого значення у зв'язку з тим, що згаданий регіон від початку XX ст. вважається сферою виключних інтересів США.

Саме тому вважаємо за потрібне дослідити наступні аспекти:

- основні завдання політики КНР у Карибському регіоні і шляхи їх досягнення;
- успіхи, яких вдалось досягнути КНР у регіоні за останні роки.

Перед тим, як перейти до аналізу виділених питань, варто аргументувати застосування в даній розвідці низки географічних назв. Зокрема, назви «Китай», оскільки на даний момент існує дві держави, що використовують цю назву – Китайська Народна Республіка (КНР) та Китайська

Республіка (Тайвань) (КР). Незважаючи на те, що в 1992 р. було досягнуто консенсусу щодо вживання зазначеної назви, певна плутанина все ще зберігається. На даний момент у міжнародній практиці цю назву здебільшого прийнято застосовувати щодо КНР, стосовно КР вживається назва «Тайвань» за однойменним островом, де розташована ця держава.

Окремої аргументації потребує визначення регіону дослідження. В даній статті поняття «Карибський регіон» застосовується в досить широкому значенні і містить таким чином не лише карибські острівні держави та території, а материкові держави Центральної та Південної Америки, котрі мають вихід до Карибського моря та Мексиканської затоки.

Для кращого розуміння сучасної політики Китаю щодо країн Латинської Америки і Карибського басейну (ЛАКБ) варто звернутись до історії їхніх відносин. До 1970 р. КНР мала дипломатичні відносини лише з соціалістичною Кубою. Однак на межі 1960-х – 1970-х рр. в процесі «впорядкування» зовнішньої політики, КНР змінила тактику відносин із країнами регіону. Замість проведення ідеологічно спрямованої зовнішньої політики, Китай став на шлях налагодження відносин з усіма його державами, незалежно від політичного забарвлення їхніх режимів[1,с.136]. В результаті впродовж 1970-х – 1980-х рр. КНР встановила дипломатичні відносини практично з усіма найбільш важливими країнами регіону, в тому числі й з новими незалежними – Ямайка, Гайана тощо.

Протягом 1990-х рр. поглибились зв'язки між Китаєм та країнами ЛАКБ. Проте справжній прорив у відносинах відбувся в першій половині 2000-х рр. – після вступу КНР до СОТ (WTO). Про це свідчить не лише поглиблення економічних зв'язків офіційного Пекіну з країнами регіону, а й той факт, що в 2004 р. КНР отримала статус постійного спостерігача в Організації американських держав (ОАД).

Документально активізація відносин була закріплена в листопаді 2008 р., коли китайський уряд затвердив «Програмний документ з політики Китаю щодо Латинської Америки та Карибського басейну» («China's Policy Paper on Latin America and the Caribbean»). В ньому висвітлюються основні завдання латиноамериканської та карибської політики КНР, зокрема:

- просування взаємної поваги та довіри на засадах принципу мирного співіснування;
- поглиблення співпраці, в першу чергу економічної, та досягнення вигідних для обох сторін результатів;
- покладання на сили один одного заради посилення спільного поступу та обміну;
- політичною основою для встановлення та розвитку відносин між Китаєм та ЛАКБ є принцип «одного Китаю»[2].

Крім того, в Документі детально описуються аспекти співпраці КНР з країнами ЛАКБ, яка має відбуватися у політичній, економічній, культурній та соціальній царинах.

Таким чином, у цій програмі можна виділити два принципи, на яких базуються відносини китайсько-карибські зв'язки: співпраця та визнання «одного Китаю».

Щодо співпраці КНР та країн Карибського регіону, економічні зв'язки між ними набули особливого значення на межі XX – XXI ст. Карибський регіон цікавить КНР в першу чергу у зв'язку з наявністю величезних покладів сировини, передусім, нафти, а також як вигідний ринок збуту.

Зокрема, Китай через нестачу власної нафти демонструє особливу зацікавленість у венесуельській. (Венесуела за обсягами видобутку нафти посідає шосте місце в рейтингу країн-виробників сирої нафти). Цьому сприяє й політика президента У. Чавеса, який намагається диверсифікувати ринки експорту нафти з метою зменшення залежності своєї країни від Сполучених Штатів. У 1996 р. Китай почав імпортувати венесуельську нафту. Зараз імпорт перевищує 300 тис. барелів на день, до 2015 р. його планується збільшити до 1 млн. барелів на день[3]. Протягом цього періоду між обома країнами було підписано багатомільйонні угоди зі співпраці в нафтовидобувній галузі. Зокрема, у вересні 2009 р. Китай та Венесуела підписали угоду про виділення 16 млрд. дол. для розвідки нафти в басейні р. Оріноко. Також Венесуела і Китай у вересні 2008 р. домовились про будівництво двох нафтопереробних заводів – по одному на території кожної держави.

Крім того, КНР налагодила співробітництво в нафтовій сфері з Кубою. Ще в грудні 2004 р. Ф. Кастро оголосив про наявність біля берегів острова значних покладів нафти. Китайська компанія SINOPEC підписала угоду з кубинською Cubapetroleo про розвідку нафти в Мексиканській затоці, неподалік морських кордонів США. Слід зауважити, що в розвідці нафти біля берегів Куби беруть участь також російські, індійські, канадські й бразильські компанії.

Китай налагодив співробітництво з Венесуелою у сфері телекомунікаційних технологій та озброєнь. Зокрема, саме завдяки китайським компаніям офіційний Каракас отримав власний супутник, який, за словами У. Чавеса, допоможе його країні протистояти «медіа-бомбардуванню» з боку США[4]. В лютому того ж року Венесуела почала виробляти власний бюджетний мобільний телефон – Vergatario, розроблений за участі китайської державної компанії ZTE. Інша китайська компанія Huawei Technologies Co Ltd працює на ринку Венесуели з 1999 р., в 2002 р. за підтримки влади обох країн вона створила дочірню компанію Huawei Venezuela. Станом на червень 2009 р. компанія охоплювала 40% користувачів мобільного зв'язку у Венесуелі. Крім того, в квітні 2010 р. компанія планує відкрити власний завод із виготовлення мобільних телефонів.

Співробітництво у сфері озброєнь між КНР та країнами Карибського регіону слабко розвинуте і є, скоріше, спорадичним. По-перше, це викликано історичними і геополітичними обставинами, оскільки країни Карибського регіону вже тривалий час є покупцями зброї американського виробництва і найближчим часом уряди більшості країн, крім Венесуели, Куби та Нікарагуа, не збираються замінювати наявне військове спорядження. Інакше кажучи, ринок озброєнь у Карибському регіоні є підконтрольним США, в зовнішній торгівлі яких зброя посідає провідне місце поряд із нафтою, тому для Китаю залишається мало можливостей проникнення на ринок. Значну конкуренцію Китаю на ринку озброєнь складає також і Росія. Разом із тим, як влучно зауважила американська дослідниця С. Вотсон, через значний інтерес США у продажу зброї до Південно-Західної Азії та Азійсько-Тихоокеанського регіону, офіційний Вашингтон менше зацікавлений у ринку зброї в Латинській Америці, «за іронією долі відкриваючи двері для російських та китайських угод»[5,с.11]. Хоча ця теза є доволі сумнівною з огляду на розширення військових баз США в Карибському регіоні, але в той же час вона має і реальне підґрунтя. Підтвердженням цьому слугують військові угоди між

Китаєм та Венесуелою. Зокрема, в 2009 р. в межах програми з боротьби з наркоторгівлею Венесуела придбала 18 китайських учбових літаків К-8 та 11 радарів.

Також КНР розглядає Карибський регіон як ринок збуту товарів, особливо комп'ютерної техніки та автомобілів, а також як плацдарм для експансії на ринок США та Канади. Велика роль у цьому процесі належить Мексиці, одному з найбільших торгівельних партнерів КНР не лише в Карибському басейні, а й у Латинській Америці в цілому. Зокрема, в лютому 2007 р. китайська компанія Lenovo Group Ltd. заявила про початок будівництва в мексиканському штаті Нуево-Леон заводу з виробництва комп'ютерної техніки, який розпочав роботу в березні 2009 р.

Однак найбільш активно розвивається китайсько-мексиканське співробітництво у галузі автомобільної промисловості. Китайські компанії розглядають Мексику як сприятливий ринок для китайських відносно дешевих автомобілів. Наприклад, в 2008 р. компанія China FAW Group Corporation продала в Мексиці 5 тис. авто, на 2009 р. заплановано продати 6,5 тис. авто. Крім того, впродовж 2007 – 2008 рр. чотири китайських автовиробника Zhongxing Automobile (ZX Auto), China FAW Group Corporation, Geely Automobile та Changan Automobile Corporation заявляли про наміри щодо будівництва в Мексиці автоскладальних заводів. Однак на даний момент перші три компанії через різні причини відклали на невизначений строк свої проекти. Компанія Changan Automobile Corporation спочатку планувала завершити реалізацію свого проекту в другій половині 2010 р., проте в листопаді 2009 р. заявила про відтермінування строків виконання проекту у зв'язку з глобальною фінансово-економічною кризою.

Загалом, впродовж 2000-х рр. в Карибському регіоні сформувалась група країн, з якими КНР підтримує дуже тісні економічні стосунки. Ними є Венесуела, Куба, Мексика. В 2009 р. Китай був другим торгівельним партнером для Венесуели і Мексики. Ще в 2007 р. Китай став другим торгівельним партнером Куби та найбільшим імпортером кубинських продуктів, в першу чергу нікелю та цукру. Особливе значення для «Острова Свободи» відіграють китайські інвестиції в кубинську економіку . Крім того, за даними Колумбійського національного агентства, в грудні 2009 р. Китай за обсягом торгівлі став другим після США партнером Колумбії[6].

Окрім перелічених країн, з якими найактивніше співпрацює Китай, слід назвати Ямайку та Гайану. Ці дві країни, котрі є провідними постачальниками бокситів у Карибському регіоні та в світі, зазнали негативного впливу від проникнення КНР на світові ринки. Саме через конкуренцію більш дешевих бокситів з Китаю, вони почали зменшувати обсяги видобування, а гайансько-канадська компанія OBMI в 2006 р. була змушена зупинити видобуток на кілька місяців. Навіть президент Гайани Б. Джаджео змушений був просити Китай про утворення спільної компанії. Однак ця пропозиція, імовірно, була відхилена офіційним Пекіном, оскільки жодного спільного підприємства так і не було створено. В той же час на Ямайці, незважаючи на зменшення в 2007 р. Китаєм імпорту ямайського глинозему, ситуація з видобутком бокситів дещо краща. У березні 2009 р. китайський посол на Ямайці Чень Цзинхуа заявив про те, що одна з китайських компаній веде перемовин з ямайською компанією про створення спільного підприємства[7]. Проте конкретних термінів та

назв компаній він не навів. Разом із тим, незважаючи на негативний вплив на економіку Гайани та Ямайки конкуренції з Китаєм на ринку бокситів, офіційний Пекін залишається дружнім партнером, інвестуючи значні кошти у сферу енергетики (зокрема, у будівництво гідроелектростанції в Гайані), сільського господарства (передусім, у розвиток сільськогосподарського машинобудування на Ямайці), інфраструктури (будівництво доріг на Ямайці) цих країн тощо.

Разом із тим в історії регіону були приклади, коли китайський чинник впливав не лише на карибські країни, а й на їхні відносини зі Сполученими Штатами. Зокрема, впродовж створення Зони вільної торгівлі між США та країнами Центральної Америки й Домініканською Республікою (DR-CAFTA) у 2003 – 2005 рр. Саме через економічну привабливість китайських виробників текстилю та одягу всередині Сполучених Штатів велись дискусії з доцільності прийняття угоди про DR-CAFTA. В свою чергу, країни Центральної Америки побоювались, що відмова США ратифікувати угоду зруйнує їхню текстильну промисловість, яка не витримає конкуренції з китайською. Врешті-решт ця угода прийнята обома палатами Конгресу Сполучених Штатів з невеликою перевагою.

Слід зауважити, що КНР здійснює проникнення не лише в економічній сфері, а й у культурній через створення у різних країнах Карибського регіону Інституту Конфуція, основним завданням якого є популяризація китайської культури, мови та традицій за кордоном. Ця установа є, в певному сенсі, аналогом американських урядових і неурядових організацій та фондів на зразок USAID, Eurasia Foundation, Open Society Institute тощо. Перший у Карибському регіоні Інститут Конфуція був відкритий в лютому 2006 р. у Мехіко. Впродовж наступних трьох років у країнах регіону було засновано низка таких установ, зокрема: ще 4 у Мексиці, 2 в Колумбії, 1 на Кубі, 1 у Коста-Ріці. В лютому 2009 р. Інститут Конфуція було відкрито на Ямайці.

Другим блоком питань, які потребують дослідження, є питання, пов'язані з політикою просування офіційним Пекіном принципу «одного Китаю».

Слід наголосити на тому, що з 2005 р. КНР розпочала реалізовувати політику, спрямовану на зближення з Тайванем. Серед вжитих заходів слід відзначити налагодження чартерних рейсів між двома державами, заохочення офіційним Пекіном взаємовигідних інвестицій тощо. Незважаючи на це, у зовнішній політиці Пекін продовжує дотримуватись принципу «одного Китаю», на якому базується співпраця КНР з країнами Карибського басейну.

Як Пекін, так і Тайпей приділяють особливу увагу країнам Карибського регіону. Для останнього підтримання і поглиблення відносин з даним регіоном є засобом для збереження міжнародного визнання та зв'язків зі США[8,с.6]. Тут знаходиться 11 з 23 існуючих у світі посольств невизнаної республіки – в жодному іншому регіоні світу Тайвань не має стільки посольств, як у Карибському. Переважно ці посольства розташовані в малих або в мікродержавах регіону. Станом на січень 2010 р. Тайвань мав посольства у Белізі, Гаїті, Гватемалі, Гондурасі, Домініканській Республіці, Нікарагуа, Панамі, Сальвадорі, Сент-Кіттсі і Невісі, Сент-Люсії, Сент-Вінсенті і Гренадінах.

Натомість, для КНР у ракурсі політики «одного Китаю» основним завданням є остаточне витіснення Китайської Республіки з регіону.

У боротьбі за присутність у Карибському басейні обидві держави використовують так звану «доларову дипломатію»[9]. Її сутність полягає в наданні фінансової допомоги та позик карибським країнам в обмін на офіційне визнання. Про це свідчать факти та заяви, в першу чергу, карибських політиків, оскільки китайські відхрещуються від застосування згаданого виду дипломатії. Найяскравіше цю ситуацію змалював міністр закордонних справ Белізу Г. Сміт, який в 1989 р. під час встановлення дипломатичних відносин з Китайською Республікою, заявив наступне: «За поточними підрахунками, плюс-мінус кілька десятків мільйонів, Тайвань має явну та беззаперечну перевагу»[10].

Слід зауважити, що саме завдяки «доларовій дипломатії» впродовж 2004 – 2007 рр. дипломатичні відносини з Тайванем розірвали Домініка (2004 р.), Гренада (2005 р.) та Коста-Ріка (2007 р.). Сент-Люсія натомість стала єдиною державою Карибського регіону, яка розірвала (1997 р.), а потім відновила (2007 р.) дипломатичні відносини з Тайванем.

Таким чином, головні успіхи зовнішньої політики КНР у Карибському регіоні, в основному досягаються в економічній сфері. Політичних цілей, крім просування політики «одного Китаю» та розширення торгівельних зв'язків, уряд КНР офіційно не оголошує[11]. Показовим у цьому відношенні є висловлення речника МЗС КНР Цзян Юя. На питання про відносини в трикутнику Китай – Венесуела – США він відповів, що китайсько-венесуельські відносини базуються на принципах рівності та взаємної вигоди і не спрямовані проти третьої сторони[12].

Отже, для переважної більшості карибських країн співробітництво з КНР є доволі вигідним і допомагає диверсифікувати зовнішні зв'язки, зосереджені на Сполучених Штатах. Незважаючи на певні успіхи в цьому питанні, ще багато залишається зробити урядам цих країн для подолання залежності від Вашингтону. Разом із тим, на наш погляд, лідери карибських держав повинні усвідомлювати, що замість диверсифікації зв'язків вони можуть потрапити в залежність від іншої держави.

Список використаних джерел

1. Колосков Б.Т. Внешняя политика Китая. 1969 – 1976. Основные факторы и ведущие тенденции/ Борис Трофимович Колосков. – М.: Политиздат, 1977. – 328 с.

2. China's Policy Paper on Latin America and the Caribbean // Xinhua News Agency. – November 5, 2008. – Режим доступу: http://news.xinhuanet.com/english/2008-11/05/content_10308117.htm

3. China and Venezuela boost links // BBC News. – February 2, 2009. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/americas/7898809.stm

4. Kraul C. Venezuela deepens trade, military ties with China / Chris Kraul // Los Angles Times. – January 12, 2009. – Режим доступу: http://articles.latimes.com/2009/jan/12/world/fg-venezuela-china12

5. Watson C.A. China's Arms Sales to Latin America: Another Arrow in the Quiver / Cynthia A. Watson // China Brief. – Volume 10. – Issue 4. – February 18, 2010. – P. 8 – 11.

6. Bristow M. China Ousts Venezuela As Colombia's No. 2 Trading Partner / Matthew Bristow // The Wall Street Journal. – December 4, 2009. – Режим доступу: http://online.wsj.com/article/BT-CO-20091204-713862.html

7. Thompson K. China to spend billions on friends like Jamaica / Kimone Thompson // Jamaica Observer. – March 01, 2009. – Режим доступу: http://www.jamaicaobserver.

com/news/html/20090228T220000-0500_146906_OBS_CHINA_TO_SPEND_BILLIONS_ON_FRIENDS_LIKE_JAMAICA_.asp

8. China's Foreign Policy and «Soft Power» in South America, Asia, and Africa/ Prepared by Congressional Research Service. – Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 2008. – 131 pgs.

9. Liu I. The big China and Taiwan tussle: Dollar diplomacy returns / Iris Liu // Council on Hemispheric Affairs. – September 19, 2008. – Режим доступу: http://www.coha.org/2008/09/the-big-china-and-taiwan-tussle-dollar-diplomacy-debuts-in-latin-america/

10. Sanders R. China and Taiwan: The Caribbean divide revisited / Ronald Sanders// Caribbean Net News. – February 10, 2007. – Режим доступу: http://www.caribbeannetnews.com/cgi-script/csArticles/articles/000058/005889.htm

11. Johnson T. China assures U.S. it won't export political model to Latin America / Tom Johnson // Knight Ridder Newspapers. – April 14, 2006. – Режим доступу: http://www.mcclatchydc.com/staff/tim_johnson/story/13714.html

12. Foreign Ministry Spokesperson Jiang Yu's Regular Press Conference on September 23, 2008 // Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. – September 24, 2009. – Режим доступу: http://www.mfa.gov.cn/eng/xwfw/s2510/t514582.htm

Засядько Н.В. Политика КНР в Карибском регионе и позиция США

Проанализировано основные направления внешней политики КНР в Карибском регионе в 2000-х гг. Особое внимание уделено экономическому проникновению КНР в регион. Исследовано влияние политики «одного Китая» на китайско-карибские отношения.

Ключевые слова: *Венесуэла, внешняя политика, Карибский регион, КНР, Мексика, политика «одного Китая», Тайвань.*

Zasiadko, M.V. The PRC's policy in the Caribbean and the USA position

The article studies the mainstreams of PRC's foreign policy in the Caribbean during 2000s. Special attention is given to PRC's economic penetration to the region. The paper also examines the «one China» policy's influence on the Sino-Caribbean relations.

Key words: *Caribbean, foreign policy, Mexico, «one China» policy, PRC, Taiwan, Venezuela.*

УДК 9(73):(5-15)

Разіцький В.Й.

Роль радіо- і телекомунікацій в інформаційній політиці США щодо країн регіону Перської затоки на рубежі 40-х – 50-х рр. XX ст.

Проаналізовано проблеми використання радіо- і телекомунікацій як засобів для втілення в життя завдань інформаційної політики США щодо країн Перської затоки на рубежі 40-50-х рр. XX ст. На основі матеріалів з американських архівів зроблена спроба висвітлити процес створення та практичне використання урядом Сполучених Штатів радіопрограм і кінострічок у пропагандистських цілях в Ірані, Іраку та Саудівській Аравії з метою отримання впливу на формування громадської думки серед місцевого населення.

Ключові слова: *інформаційна політика, Перська затока, Близький та Середній Схід, інформаційно-пропагандистська діяльність, телекомунікації.*

На рубежі 40-х – 50-х рр. XX ст. інформаційна політика відігравала важливу роль у процесі досягнення провідними державами світу своїх національних інтересів за кордоном. Крім традиційних політичних, економічних, та військових засобів впливу на керівництво іноземних країн, уряд США (та інших провідних країни світу) почав активно застосовувати інформаційно-пропагандистські технології з метою поширення свого впливу далеко за межі американського материка, зокрема, на стратегічно важливий регіон Перської затоки.

Високо оцінивши результативність пропаганди для досягнення зовнішньополітичних завдань ще в 1930-х рр., в роки Другої світової війни та у повоєнний період американці вдосконалили цей вид урядової діяльності. Важливу роль у процесі вдосконалення методів та засобів втілення в життя завдань інформаційної політики відіграли досягнення США у сфері науки та техніки, перші результати яких були відчутними вже на рубежі 40-х – 50-х рр. XX ст. Зокрема, з'явилася можливість включити до переліку інформаційно-пропагандистських знарядь та активно застосовувати радіо і кінопродукцію. Ефективність використання радіо- і телекомунікацій в пропагандистських цілях сприяло тому, що за досить короткий час вищезгадані засоби стали базовими елементами інформаційної стратегії США, яка втілювалася в життя, зокрема, й у країнах Перської затоки. На сучасному етапі інформаційна політика продовжує відігравати важливу

роль у процесі налагодження відносин Сполучених Штатів з державами Близького та Середнього Сходу.

Інформаційна політика США з часу її становлення в якості невід'ємної складової зовнішньополітичної стратегії в середині XX ст. вважалася державною таємницею Сполучених Штатів, що негативно позначилося на вивченні цієї сфери діяльності. В результаті радянсько-американського протистояння у «холодній війні» на висвітлення науковцями США проблем пропагандистської діяльності Вашингтона за кордоном тривалий час було накладено табу. Тому за період існування «залізної завіси» лише деякі вчені зробили спробу дослідити окремі аспекти інформаційної політики Сполучених Штатів. Зокрема, на наш погляд, слід згадати праці Л. Халле[1], Ч. Маліка[5], в яких вони намагаються проаналізувати особливості зовнішньої політики США щодо країн Близького та Середнього Сходу. Проте, автори не ставили за мету висвітлення проблем інформаційно-пропагандистської діяльності американського уряду і тому ці питання розглядаються побіжно у контексті зовнішньої політики США.

Закінчення «холодної війни» дало новий поштовх до вивчення проблем інформаційної політики США щодо країн Перської затоки. Зокрема, в американській історіографії з'являється цілий пласт наукових праць, в яких автори дають глибокий аналіз окремих аспектів пропагандистської діяльності Вашингтона в регіоні Близького та Середнього Сходу. Перш за все, слід згадати дослідження американського вченого Р. Куніхолма[3], в якому він зробив спробу проаналізувати особливості дипломатії США в регіоні Близького та Середнього Сходу в період «холодної війни», а також розвиток інформаційної політики як невід'ємної складової зовнішньополітичної стратегії країни.

Не менш цікавими, на наш погляд, є праці американських дослідників Л. Хіксона[2], С. Лукаса[4] та К. Осгуда[6], в яких автори висвітлюють інформаційну політику США як інструмент поширення політичного, економічного, культурного впливу на зарубіжні країни. Крім того, інформаційна політика аналізується з точки зору боротьби ідеологій (демократичної та комуністичної), в результаті чого цінність дослідження істотно зросла. Також варто згадати ще й той факт, що американські дослідники у своїх працях, які побачили світ у 1990-х – 2000-х рр., присвятили окремі розділи методам і засобам інформаційного впливу США на країни регіону Перської затоки.

На початку XXI ст. перед дослідниками відкрилися значно більші можливості вивчення інформаційно-пропагандистської стратегії США в країнах району Перської затоки у зв'язку з тим, що американський уряд розсекретив значну кількість документів, які стосуються цієї тематики. Зокрема, у фондах архіву національної безпеки США зберігаються доступні для дослідників матеріали, які стосуються проблем використання у пропагандистських цілях радіо[8;9], кіноіндустрії[7;10] тощо.

Інформаційна політика США щодо країн Перської затоки передбачала значну кількість методів та засобів впливу на населення цього регіону. Проте, не всі знаряддя для здійснення пропагандистської діяльності були однаково ефективними. Однією з основних проблем, що стояла перед американцями, було встановити зв'язки з усіма прошарками населення, яке, в багатьох випадках, було малодоступне через складний рельєф Ірану та Іраку та кочовий спосіб життя деяких суспільних груп держав регіону.

Саме тому однією із найбільш важливих та ефективних американських інформаційних програм, при допомозі якої можна було досягнути уваги максимальної кількості людей, було радіомовлення. «Завдяки цьому засобу масової інформації американська пропаганда в Ірані здатна була досягнути 75 тис. осіб, які належали до всіх цільових категорій»[8]. Разом з тим, використання радіо в пропагандистських цілях було істотно обмежене у зв'язку з низьким рівнем технічного забезпечення країн Перської затоки. Наприклад, в Іраку існувала лише єдина державна радіостанція, керівництво якої не завжди погоджувалося співпрацювати зі США в інформаційній сфері. Ще гірша ситуація спостерігалася у Саудівській Аравії, де місцеве радіомовлення перебувало у стадії зародження. В таких випадках уряд США покладав завдання по поширенню інформації в регіоні Перської затоки на радіо «Голос Америки», попередньо досягнувши домовленості з місцевою владою щодо діяльності цієї радіостанції на їхній території. Зокрема, як зазначено у телеграмі американського посольства до Держдепартаменту від 19 серпня 1950 р., між радіо «Голос Америки» (яке перебувало під контролем уряду США) та радіо «Тегеран» було досягнуто домовленість про негайну реалізацію американського плану поширення пропаганди. Крім того, дочірні компанії АРАМКО – «Інтернешнл телефон енд телеграф корпорейшн» – «Маккей енд рудіо К°» і «Амерікен кейбл енд редіо корпорейшн» – побудували і почали експлуатувати найпотужніші в Саудівській Аравії радіостанції в Джідді і Мецці. Таким чином, співпраця у сфері радіомовлення з країнами Перської затоки розглядалася Вашингтоном як один із важливих кроків на шляху до реалізації завдань інформаційної політики. Характерною рисою даної стратегії було поширення трансляції американського радіо на країни Близького та Середнього Сходу, що не тільки розв'язувало проблему дефіциту інформаційних ресурсів держав регіону, але й давало можливість американському керівництву впливати на ізольоване природними бар'єрами населення Ірану, Іраку та Саудівської Аравії.

Радіопрограми, підготовлені співробітниками Інформаційного агентства Сполучених Штатів (USIA) для трансляції в країнах району Перської затоки, були самого різноманітного змісту. Зокрема, частина з них була присвячена проблемам охорони здоров'я: лікування малярії, черевного тифу, туберкульозу тощо. Інші програми представляли нові галузі індустрії, такі як пластика, штучні волокна, дизельні двигуни, хімічна переробка органічної сировини тощо[9]. Але, разом з тим, кожна із таких радіопередач містила пропагандистський елемент. Зокрема, програми, присвячені проблемам охорони здоров'я, мали показати населенню країн району Перської затоки глибоку занепокоєність американців проблемами народів даного регіону і тим самим викликати в останніх повагу до США. Що ж стосується радіопередач про нові галузі індустрії, то за задумом американських пропагандистів ця інформація повинна була викликати заздрощі в арабів та персів і спонукати їх до активнішої співпраці із Заходом з метою досягти такого ж високого рівня промислового розвитку, як в Америці. Отже, використання радіо в рамках втілення в життя завдань інформаційної політики давало американцям можливість не тільки налагодити канали інформаційного впливу на всі прошарки населення країн регіону Перської затоки, але й замаскувати свої пропагандистські цілі за ширмою інноваційних технологій та всебічної гуманітарної допомоги місцевим мешканцям.

Можливості використання радіо в пропагандистських цілях доповнювалися ще одним важливим знаряддям для поширення інформації – кінематографом. При чому, як свідчать документи, трансляція кінострічок для населення країн району Перської затоки фактично відігравала таку ж важливу роль під час реалізації цілей інформаційної політики США, як і радіо. На таку думку наводить процес оцінки значення фільмів для пропагандистської діяльності Сполучених Штатів, до якого було залучено багато фахівців в інформаційній сфері із провідних департаментів, зокрема: «аташе військового, військово-морського та військово-повітряного відомства, начальники політичного, економічного відділу, відділу громадських справ і кінематографу»[10].

З огляду на те, що фільми мали потужний вплив на населення країн Перської затоки, американські спеціалісти в галузі пропаганди приділили багато уваги вивченню можливостей практичного застосування такого засобу для досягнення цілей інформаційної політики США. Привертає увагу дослідження, в якому на прикладі аналізу фільму «Два міста» вказуються чиновниками Держдепартаменту недоліки американської кінопродукції та даються рекомендації щодо її вдосконалення. Зокрема, серед негативних моментів вищезгаданої кінострічки відзначається «надто очевидний пропагандистський зміст» та «мовний бар'єр» – вона озвучена лише англійською мовою[7]. Що ж стосується можливих шляхів удосконалення цього інструменту для реалізації завдань інформаційної політики, то вони полягали в наступному: «Фільми повинні бути короткометражні, приблизно 10 хв., із саркастичним зображенням комунізму, не називаючи його (комунізм) самого». Також пропонувався випуск кінопродукції «в стилі Діснея із використанням таких героїв, як Міккі Маус, Дональд Дак, Плуто тощо», що, на думку американських дослідників, гарантувало ще більший пропагандистський ефект[7].

Важливо зазначити, що програма трансляції кінострічок для населення країн району Перської затоки передбачала залучення до цього виду інформаційно-пропагандистської діяльності приватних організацій. Зокрема, у листі до Держдепартаменту від 16 травня 1950 р. працівники посольства США в Тегерані просять щоб, «пан Дісней (відомий американський продюсер) випустив фільм у своєму стилі, призначений для розповсюдження у тих країнах, де комунізм загрожує захопленням влади»[7]. Співпраця американського уряду з приватними організаціями у сфері пропаганди служила двом основним цілям: по-перше, залучення провідних фахівців із не державних організацій до реалізації завдань інформаційної політики давало приплив нової творчої енергії, що дозволяло істотно підняти ефективність методів впливу на свідомість та дії інших народів світу; по-друге, діючи через приватні організації, уряд США міг приховати свою участь у пропагандистській діяльності, що, в умовах різкого зростання анти-західних настроїв серед населення країн району Перської затоки, справляло вирішальний вплив на ефективність всієї інформаційно-пропагандистської стратегії Вашингтона в цьому регіоні.

Слід наголосити, що стратегія інформаційної політики США передбачала використання кінострічок, зміст яких стосувався не тільки політичних питань, але й інших актуальних проблем держав регіону Перської затоки. Зокрема, досить поширеними в регіоні були фільми на тему охорони здоров'я та боротьби з найбільш поширеними в країнах Близького та Середнього Сходу хворобами. Трансляція кінострічок із

таким змістом дещо відволікала увагу місцевого населення від пропагандистських цілей організованих керівництвом Сполучених Штатів показів кіно. Показуючи подібні фільми, американці не тільки завойовували довіру мешканців країн району Перської затоки, але й отримували зелене світло для подальшої пропагандистської діяльності в цьому регіоні.

Отже, у глобальній боротьбі «за розум та серця» народів світу американці взяли на озброєння інформаційну політику. Зокрема, особливе місце в інформаційно-пропагандистській стратегії США щодо країн Перської затоки відводилося інноваційним технологіям – радіо- та кіноіндустрії. Ці засоби втілення в життя завдань інформаційної політики дозволяли не тільки донести бажану інформацію до широких народних мас держав Близького та Середнього Сходу, але й приховати участь уряду Сполучених Штатів у проведенні пропагандистської роботи серед місцевих мешканців. Створення та поширення високоякісного пропагандистського матеріалу серед народів вищезгаданого регіону давало Вашингтону додаткові важелі впливу на формування громадської думки в стратегічно важливих для США країнах Перської затоки.

В результаті проведення ефективної інформаційно-пропагандистської компанії в країнах регіону Перської затоки із залученням радіо- та телеіндустрії на середину XX ст. досягнення американців у сфері науки, техніки, економіки, соціального забезпечення громадян стали слугувати зразком для подальшого наслідування арабами та персами. Зростання іміджу США серед мешканців країн Близького та Середнього Сходу послаблювало опір місцевого населення, що полегшувало для Вашингтона завдання налагодити співпрацю з Іраном, Іраком та Саудівською Аравією на вигідних для американців умовах.

Список використаних джерел

1. Halle L. American foreign policy / Louis Halle. – London : G.Allen & Unwin, 1960. – 326 p.

2. Hixson L. W. Parting the Curtain: Propaganda, culture and the Cold War; 1945 – 1961 / Walter L. Hixson. – New York : St. Martin's Griffin, 1997. – 285 p.

3. Kuniholm R. B. The origins of the Cold War in the Near East: Great Power conflict and diplomacy in Iran, Turkey and Greece / Bruce R. Kuniholm. – Princeton: Princeton University Press, 1994. – 536 p.

4. Lucas S. Freedom's War: The American Crusade against the Soviet Union / Scott Lucas. – New York : New York University Press, 1999. – 240 p.

5. Malik Ch. Call to action in the Near East / Charles Malik // Foreign Affairs. – 1956. – Vol.34, № 4. – P.637 654.

6. Osgood K. Total Cold War: Eisenhower's Secret Propaganda Battle at home and abroad / Kenneth Osgood. – The University Press of Kansas, 2006. – 505 p.

7. United States Embassy, Iran Cable from Edward C. Wells to the Department of State. «Motion Pictures-The Film Two Cities», May 16, 1950. // National Archives. Record Group 59. Records of the Department of State. Decimal Files, 1950-1954.

8. United States Embassy, Iran Cable from Edward C. Wells to the Department of State. June 5, 1950. // National Archives. Record Group 59. Records of the Department of State. Decimal Files, 1950-1954.

9. United States Embassy, Iran Despatch from Edward C. Wells to the Department of State. January 14, 1952. // National Archives. Record Group 59. Records of the Department of State. Decimal Files, 1950-1954.

10. United States Embassy, Iraq Despatch from Philip W. Ireland to the Department of State. July 8, 1952. // National Archives. Record Group 59. Records of the Department of State. Decimal Files, 1950-1954.

Разицкий В.И. Роль радио- и телекоммуникаций в информационной политике США относительно стран региона Персидского залива на рубеже 40-х – 50-х гг. XX в.

Проанализированы вопросы использования радио- и телекоммуникаций в качестве средств для достижения задач информационной политики США в странах Персидского залива на рубеже 40-50-х гг. XX в. На основании материалов американских архивов сделана попытка рассмотреть процесс формирования и практического использования правительством Соединенных Штатов радиопрограмм и кинофильмов в пропагандистских целях в Иране, Ираке и Саудовской Аравии с намерением получить влияние на формирование общественного мнения среди местного населения.

Ключевые слова: *информационная политика, Персидский залив, Ближний и Средний Восток, информационно-пропагандистская деятельность, телекоммуникации.*

Razitskiy, V.I. The role of radio and telecommunications in informational policy of the USA toward the Persian Gulf countries during the 40-50-th of the XX-th century

Made the analysis of using of radio and telecommunications as the tools for achieving of the United States' informational policy goals in the Persian Gulf countries during the 40-50-th of the XX-th century. The author tries to make clear the process of creation and practical use by the government of the USA the radio programs and films with propagandistic aims in Iran, Iraq and Saudi Arabia.

Key words: *Informational policy, Persian Gulf, Near and Middle East, informational-propagandistic activity, telecommunications.*

УДК 070:325:54

Слабінська С.В.

Культурні розбіжності у взаємостосунках мігрантів та корінних етносів

Взаємостосунки мігрантів та корінних етносів залежать від близькості їх культурних, психологічних, світоглядних та релігійних чинників. Вагоме значення має толерантність. Все це впливає на адаптацію мігрантів в сучасне суспільство.

Ключові слова: *міграція, культура, адаптація, етнос, ідентифікація, толерантність.*

Вивчення проблем міграції в сучасній Україні, незважаючи на активну наукову розробку цієї проблематики, майже не торкається проблеми культурних розбіжностей. Навіть коли мова йде про етнічні міграції, актуалізуються лише питання стереотипних відносин старожилів до «чужинців» як до конкурентів на робочі місця, жадібних торговців або носіїв кримінальних практик, у той час як корінь проблем лежить значно глибше, що виявляють результати опитувань, які показують досить лояльне сприйняття мігрантів слов'янських національностей у тих же місцевих співтовариствах і в однакових конкурентних умовах.

Отже, справа часто не в мігрантах і їх поведінці, а в самому корінному населенні, його установках і соціокультурній основі толерантності. Цю сутність дуже точно виразила у своєму дослідженні проблем інтеграції мігрантів О.В. Щедріна: «Для поліетнічних держав проблема інтеграції є значно ширшою, ніж включення в співтовариство мігрантів. В умовах припливу мігрантів, особливо на прикордонні території й у великі міста, актуалізується етнічна ідентичність місцевого населення. По суті, процес інтеграції полягає у формуванні нової ідентичності, прийнятної як для етнічних меншостей, так і для домінуючої більшості. Чи повинна нова ідентичність мігрантів збігатися із загальнодержавною ідентичністю приймаючого суспільства, які межі припустимих поєднань і розбіжностей громадянської, локальної, етнічної ідентичностей і яким повинно бути відношення суспільства до тих, хто зберігає елементи своєї старої ідентичності – ось головні питання, які вимагають рішення приймаючим суспільством у рамках інтеграційного процесу»[1,с.74].

Підвалини цього процесу знаходяться у первинній соціалізації, коли й відбувається становлення етнічної самосвідомості людини «як щодо стійкої системи усвідомлених уявлень і оцінок реально існуючих етнодиференціюючих і етноінтегруючих компонентів життєдіяльності етносу, в результаті формування якої, людина усвідомлює себе як представника етнічної спільноти»[2,с.88]. Типологічний рівень етнічної самосвідомості включає сприйняття особливостей своєї етнічної культури, а також специфічних елементів етнічної психології. Ідентифікаційний рівень етнічної самосвідомості формується саме прирахуванням, визнанням тотожності зі своєю етнічною

спільністю, сприйняттям власних етнопсихологічних особливостей як норми приналежності до етнічної групи, почуттям групового членства в складі етносу, а також соціально–моральною самооцінкою етнічності. Етнічна ідентичність стає важливою частиною індивідуальної самосвідомості, розкриваючись як «спільна система уявлень про складові етнокультурного світу, які інтегрують індивіда з етнічною спільністю»[2,с.97]. Як бачимо, саме етнокультурні уявлення виступають основою соціальної інтеграції членів етносу, і вони ж, за визначенням, беруть участь у вибудовуванні й усвідомленні соціокультурного кордону між представниками різних національностей.

У самому центрі системи етнокультурних уявлень позиціонуються етнічні стереотипи – узагальнені, стійкі, емоційно насичені образи етнічних груп. Вони складаються в історичній практиці міжнаціональних відносин, у які втягувався етнос, закріплюються в базальних шарах етнічної самосвідомості й стають одним з потужних регуляторів сприйняття представників власної та інших етнічних груп. Стереотипи впливають не лише на образи свідомості й соціальні очікування в міжетнічних відносинах, але й на реальну поведінку людей у гетеро етнічних ситуаціях.

Етнічна самосвідомість формується в нерозривному зв'язку зі сприйняттям етнічних авто– і гетеро стереотипів, з одного боку, і співвіднесенням своєї особистості з універсальним етнічним суб'єктом – з іншого. Етностереотипи є, фактично, атрибутами цього універсального етнічного суб'єкта, як максимально референтного образу соціально досконалого представника етносу.

У структурі етнічних стереотипів виділяються раціональні, ціннісні й емоційно–оцінні компоненти, причому саме останні відіграють особливу культурно–диференційну роль, будучи каталізатором, як змісту етнокультурної ідентифікації, так і зовнішнього культурного кордону, за межами якого оцінювання набуває протилежного значення. Мігранти, які попадають в іноетнічне оточення, в нове соціокультурне середовище, особливо яскраво переживають наявність цього культурного кордону, який на раціональному рівні усвідомлюється як Рубікон. Його варто подолати в процесі адаптації й наступної інтеграції, щоб влитися в приймаюче суспільство.

У свідомості мігрантів, які адаптуються, відбувається новий процес стереотипізації, не всі складові якого можуть бути в рівній мірі рухливими. Зміни значною мірою спостерігаються в етносоціальній категоризації, або селекції інформації й інтерпретації її з позицій етнокультури, меншою – в етнічній ідентифікації й ототожненні суб'єкта зі своїм етносом.

Слід зазначити, що суперечливість цього процесу рівною мірою переживають як мігранти, які інтуїтивно–буденно сприймають вплив культурного середовища старожилів, так і високоосвічені професіонали, які володіють здібностями й навичками соціальної рефлексії.

Процес ідентифікації зі своїм етносом у мігрантів повинен викликати диференціювання суб'єктивної категорії членства за допомогою порівняння своєї етнічної групи з приймаючим етнічним середовищем. Порівняння раціоналізує знання про етнічну приналежність і підсилює його привнесенням емоційно–ціннісних сенсів групового членства.

Соціальне порівняння – це процес, який «перетворить перцептивні й когнітивні ознаки в аттитюди й дії, які забезпечують міжгрупову диференціацію й пов'язані з перевагою інгрупи над аутгрупою». Через порівняння підтверджується й етнічна ідентичність особистості, оскільки воно несе «індивідуальне знання про те, що персона належить до відповідної соціальної групи

разом з відповідним емоційним і ціннісним персональним змістом групового членства»[3,с.119]. Таким чином, феномени етнічної свідомості переплавляються в суб'єктивні установки й реальні соціальні дії, які здійснює представник етносу саме як носій специфічної групової культури.

Образи власної та інших етнічних груп, взаємодіючих у просторі життєдіяльності мігрантів, формуються із сукупності соціокультурних за характером описів, які набувають форми стереотипів, забобонів і упереджень. Рух за межі цих образів до реальності ґрунтується на заново набутому особистому досвіді крос етнічної взаємодії, яка або руйнує, або підсилює етнічні стереотипи. При цьому когнітивний і афективний компоненти оцінювання досвіду по–різному впливають на процес і результат практичної, діяльної адаптації мігрантів і їх прийняття в нове співтовариство.

Поведінкова модель, або реальна «побудова системи відносин і дій у різних етноконтактних ситуаціях»[4,с.296] стає при цьому ключовим моментом, надаючи інтерактивність всьому процесу адаптації й соціокультурної інтеграції етнічного мігранта в приймаюче співтовариство. Таким чином, етнічна ідентифікація, інтеріоризація відповідних авто– і гетеростереотипів тісно пов'язані з регулятивними аспектами приналежності мігранта до етнічної групи: етнічними установками стосовно своєї та інших національних груп, стратегіями міжгрупової взаємодії й реальною поведінкою у ситуаціях взаємодії зі старожилами.

Спільність механізмів формування й підтримки етнічних стереотипів, а також відтворення етнічної ідентичності дозволяє розглядати їх як взаємозалежні величини[5,с.50] і на емпіричному рівні аналізувати тільки перші, роблячи висновки, віднесені до області сприйняття ідентичностей і відповідних їм культурних розбіжностей етнічними мігрантами й приймаючим співтовариством.

Етнічні стереотипи, як інструменти, що створюють ідентичність, формують умовну, але чітку границю між «ми» і «вони», позначаючи опозицію між конкретною етнічною групою й чужими співтовариствами. Соціокультурна функція стереотипу є охоронною для групових цінностей, оцінок і норм, прийняття яких стає провідною умовою внутрігрупової інтеграції.

Вивчаючи соціокультурні ознаки дихотомічного само опису етносу за принципом стереотипного віднесення до обґрунтування «ми – вони», можна виділити «стійкі етноінтеграційні та етнодиференційні атрибутивні симптомокомплекси, які характеризують як членів власної етнічної групи, так і представників іноетнічних середовищ»[6,с.51]. Перші з них відбивають зміст автостереотипів: різноманітних і комплексних, монотонно позитивних, об'єднуючих культурно схвалювані в етнічному співтоваристві ознаки, – а другі передають зміст гетеростереотипів, які, навпаки, гомогенні й монолітні, але мають широкий емоційно–оцінний діапазон (від шанування до ненависті) і поєднують переважно негативні, культурно засуджувані етносом якості. Дослідниця проблеми Г.У. Солдатова відзначає, що етнічні стереотипи внутрішньо диалогічні: взаємодіючи, вони досягають певного рівня збалансованості між авто– і гетероетнічними образами національних культур. Зближення між ними демонструє рівень взаєморозуміння між народами та міру їхньої психологічної тотожності[5,с.67]. Саме в розумінні такої залежності криється пояснення розходжень у відношенні українців до мігрантів слов'янських і неслов'янських національностей.

Однією з провідних характеристик українців є толерантність як до представників інших етносів, так і до їх культур. Саме толерантність можна

вважати однією із складових національного характеру, розглядаючи його як сукупності специфічних психологічних рис, які більшою або меншою мірою притаманні тому чи іншому соціально–етнічному угрупованню в конкретних історико–економічних, культурних та природних умовах розвитку[7,с.146].

Поряд з толерантністю варто розглядати й інші чинники, що впливають на міжетнічні стосунки. Саме історичний чинник слід, насамперед, мати на увазі, намагаючись виокремити риси національного характеру, які впливають як на усвідомлення власної ідентичності народу та конкретного українця, так і на сприйняття представників інших етносів, як носіїв іншої ідентичності та культури. Так епоха Російської імперії позначилася на українцях впливом кріпосницького ладу, монархізму, феодалізму та великодержавного шовінізму. Крім того, цей період характеризується жорстким пригніченням національно–визвольних рухів та відсутністю демократичних інститутів у суспільстві. Сукупність цих чинників сприяла формуванню таких рис національного характеру, як покірність, пасивність, байдужість[8]. Посилена централізація влади призвела до чиношанування та ствердження стереотипу безгрішності тих, у кого в руках влада.

Тривале розділення території між різними державами сприяло формуванню розрізненості, відсутності єдності щодо власної ідентичності як на рівні суспільної свідомості, так і на індивідуальному рівні . Ці риси стали елементами національної психології українського народу. Крім того, одні негативні риси автоматично породили інші, як–то: егоїзм, ізоляціонізм, схильність до тонкого розрахунку на власну користь.

Історичні умови життя змушували українців контактувати з представниками сусідніх етносів вимушено або на підставах відстоювання власних інтересів. Вкорінені таким чином риси не можуть не проявлятися на рівні міжособистісного повсякденного спілкування. Отже, насторожене ставлення українців до представників інших етносів мало історичні основи для свого формування.

Толерантність українського суспільства не є толерантністю у вигляді англ. tolerance – як готовність прихильно визнавати, приймати поведінку, переконання та погляди інших людей, які відрізняються від власних, навіть у випадках, коли ці переконання чи погляди тобою не підтримуються[9]. У разі українського етносу, толерантність щодо мігрантів, як носіїв інших культур, тяжіє до поширеного раніше в практиці світової психології значення, і сприймається саме як терпимість. А за такого розуміння (будь–яка терпимість має межу) не варто ідеалізувати наше суспільство в контексті ставлення до представників інших національностей. Для оптимістичної оцінки мало підстав навіть, взявши до уваги дослідження, в яких рівень толерантності визначають через відсутність дискримінації й ілюструють високі показники терпимості населення до мігрантів. За даними соціологічного моніторингу, проведеного з 1994 по 2005 роки, відзначається зменшення майже вдвічі випадків утиску прав та інтересів росіян з 8,6 % в 1994 р. до 4,4 % в 2004, євреїв з 7,2 % до 3,3 % та представників інших національностей з 4,5 % до 2,4 %. Таким чином, стикатись із випадками дискримінації представників інших національних культур доводилось від 3 % до 8 % дорослого населення. Але поряд з цим українці продовжують демонструвати високий рівень психологічної відокремленості від представників інших національностей[10], що є ще одним підтвердженням настороженого ставлення до інших етносів та їх культур.

Важко прогнозувати утримання такого рівня толерантності й надалі, якщо врахувати ще два чинники: перший – посилення всесвітнього процесу глобалізації та міжнародної міграції, що кінець–кінцем призводить до збільшення міжетнічних контактів, які матимуть як позитивний, так і негативний характер. Другий чинник випливає зі ще однієї важливої характеристики українського національного характеру – його ідеалістичності. Під ідеалістичністю в цьому контексті розуміється схильність керуватися не загальними категоріями розуму, а насамперед суб'єктивними чинниками, які базуються на почуттях та волі[11,с.234.].

Зрозуміло, що за таких умов найменше зіткнення національних інтересів стане підставою для виникнення конфлікту. Поштовхом, наприклад, може стати будь–який факт, висвітлений мас–медіа під певним кутом. Крім того, масовій свідомості українців притаманний ще цілий ряд специфічних характеристик. По–перше, це невираженість інтересів соціальних груп. По–друге – недостатня сформованість групових норм і, як наслідок, підвищена схильність до масових психічних станів, які легко поширюються і є нестійкими. По–третє, поширеним є культ «революційної дії» як способу розв'язання суспільних проблем і правовий нігілізм[12].

В умовах невизначеності подальшого розвитку держави, а отже за відсутності перспектив поліпшення якості життя, пересічним громадянам важко розібратися із стосунками між етносами, які традиційно проживають в України. Ще важче налагодити взаємини з тими, хто лише приїжджає і певною мірою претендує на суспільні блага, надані державою. Хоча до них можна віднести хіба що безкоштовне медичне забезпечення.

Взявши до уваги тезу про наявність у структурах підсвідомого численних слідів витіснених і сублімованих страхів, закріплених у вигляді різних психологічних комплексів, варто відзначити можливість прояву ксенофобії. Оскільки мігранти насамперед обирають місцем проживання великі міста, то найчастішою буде поява фобій саме в містах. З іншого боку гострішими можуть бути непорозуміння між сільськими жителями та представниками інших націй, оскільки населення сільської місцевості більш стабільне, є більш традиційним носієм української культури і має менший досвід спілкування з чужинцями. Найбільше непорозумінь очікує на вихідців з Африки та тих, хто сповідує мусульманство.

Важливими чинниками міжетнічної взаємодії українців з мігрантами є динаміка та принципи формування національного характеру. Сукупність соціальних установок, що переростають у соціальні стереотипи, в результаті і є національний характер. Психологічні установки людини в контексті спілкування з представниками інших культурних груп формуються кількома способами: через власний досвід спілкування з представником групи, через раніше засвоєні та культурно визнані образи, через узагальнення досвіду, здобутого з інших джерел.

Існують установки сприймання етносів, які сформовані давно і надійно вкорінені в свідомість і підсвідомість. Вони стосуються таких національних меншин, з якими відносини формувалися протягом століть: євреї, росіяни, поляки. Культурні традиції цих народів глибоко вкоренились як у свідомість та підсвідомість пересічних українців, так і в їх національну культуру.

Зовсім інша ситуація у формуванні установок по відношенню до «нових» для України етносів. Так, останнім часом проходить формування суспільного ставлення до вихідців з Африки та країн Азії. Адже українці не мали широких можливостей особистого спілкування з ними аж до

60–х років XX сторіччя. Спілкування, що відбувалося через навчання студентів з африканських країн, не набуло широких масштабів. Незначна кількість соціальних контактів з цією групою іноземців нині призводить до засвоєння стереотипів турботливо підготовлених кінематографом і телебаченням.

Схожа, якщо не гірша, ситуація відбувається із формуванням образу мусульман, навіть не в контексті окремого етносу та його культури, як в контексті релігії. Останнім часом маємо яскраво виражене інформаційне протиставлення демократичного світу, і в першу чергу Сполучених Штатів та мусульманського світу в цілому. Постійно культивується приписування негативних рис представникам цієї релігії, передусім як передбачення їх негативного ставлення до всіх інших людей. Рівень довіри до засобів масової інформації в нашій країні дуже низький, але постійне наголошення на цьому не може в решті–решт не впливати на населення та формування в українців негативних стереотипів щодо представників мусульманського світу не за їх культурними та особистісними характеристиками, а за релігійною приналежністю.

На жаль, зараз важко точно визначити, на якому етапі формування соціального стереотипу ми знаходимось. Але навряд чи негативний стереотип щодо всіх представників мусульманського світу буде сумісним з декларованою нашою державою толерантністю.

Отже, враховуючи наш національний характер, можна говорити про таку рису у взаємостосунках з представниками інших культур як толерантність. Специфічність української толерантності визначається як міра терпимості щодо мігрантів та їх культурних традицій, яка має нестійкий характер, і може вичерпатись за відносно короткий час. Зміцнення толерантності в Україні можливе за умов піднесення до оптимального рівня сприйняття цінності власного етносу та країни; вихід з перманентної економічної та політичної кризи (принаймні, відмова від її стабільного декларування); встановлення та стабільне дотримання чітких напрямів подальшого розвитку країни.

Реалізація цих заходів може позитивно вплинути на рівень оцінки пересічними громадянами України якості власного життя, підвищити рівень самооцінки та на формування української ідентичності й самоповаги. В результаті таких змін зміцниться база формування плідних міжетнічних стосунків.

Важливе значення для культурної адаптації та соціальної інтеграції етнічних мігрантів має сприйняття етнічних статусів. Тільки в теорії, і, відповідно, в освічених політичних колах, знайшла розуміння й сприйняття культурологічна концепція К. Леві–Строса, яка базується на розмаїтості культур, їх цінності і принциповій неможливості ділити суспільства й національні культури за ознакою «прогресивності», підводити їх до спільного знаменника. Вчений вважав, що «світова цивілізація не може бути у світовому масштабі нічим іншим, окрім як коаліцією культур, кожна з яких зберігає свою самобутність»[13,с.330]. Здавалося б, ця ідея може й повинна бути легко сприйнята українським багатонаціональним суспільством. Однак у повсякденній свідомості самих мігрантів і більшості громадян України домінують уявлення про ціннісні пріоритети власної культури, ранжируванні етнічних статусів (з явними ознаками приниження етнічних мігрантів) і відповідному вибудовуванні / дотриманні моделей адаптивної поведінки.

Особливо важко проходить процес входження у суспільство для тих категорій іммігрантів, які мають значні культурно–морфологічні відмінності. Тобто у випадку України – це переселенці з країн Африки та Азії. Саме тому для ілюстрації стану проблеми, зокрема в Україні, були використані матеріали дослідження, проведеного у 2001–2002 рр. у Києві за сприяння Інституту Кеннана Міжнародного центру підтримки науковців ім.Вудро Вілсона (США)[14]. Оскільки це дослідження містить інформацію як про об'єктивне становище іммігрантів з далеких від України (і територіально, і культурно) країн Азії та Африки, так і суб'єктивні оцінки цього становища і прибульцями і киянами, воно є багатим джерелом для подальшого аналізу.

Зрозуміло, що для людини, яка приїхала на нове місце і значно відрізняється статусом, культурою та навіть зовнішністю від місцевого населення, конфлікт ідентифікацій розгортається з новою силою та під іншим кутом. Хоча ця ж ситуація актуалізується і для приймаючого населення, адже конфлікт двосторонній.

На сьогодні в Україні не реалізуються спеціальні державні програми, спрямовані на інформування як іммігрантів, так і українців про реальний стан імміграційних процесів, кількісний і якісний склад іммігрантів, їх права і можливості інтеграції в українське суспільство. А якщо говорити про реалізацію окремих пунктів різних державних програм і заходів, які стосувалися певних категорій іммігрантів (переселенці, біженці, раніше депортовані народи) або загального соціокультурного розвитку суспільства, то вони, на жаль, виявилися неефективними в контексті адекватного інформування зацікавлених сторін.

Отже, інтеграція іммігрантів для України хоч і не належить до найважливіших проблем сьогодення, але є досить актуальною. Вирішувати її в усіх численних і різнохарактерних аспектах доведеться рано чи пізно. На користь цієї думки говорить сам факт того, що міграція населення – явище поширене, масове і природне. Спинити цей процес, який до того ж має свої об'єктивні причини, не можливо, навіть якщо вважати це за потрібне, та й контролювати такий процес не просто. Тим більше, що в Україні і досі не створена виважена концепція міграційної політики[15,с.210].

На сьогодні проблеми співіснування мігрантів та місцевого населення висвітлюються не регулярно, не повно і не адекватно важливості питання. В кращому разі ці проблеми розглядаються в контексті економічних або розвитку і поширення толерантності в суспільстві. При цьому толерантність вважається ключовим моментом відносин між приймаючим населенням і мігрантами. Проте варто пам'ятати, що терпеливість – ресурс вичерпний, тому розглядати толерантність як вирішення проблеми не далекоглядно. Водночас серед чинників, що стоять на заваді успішній інтеграції, є такі глибокі і не завжди помітні, як ксенофобія і конфлікт ідентифікацій, який здебільшого спричинений низьким рівнем інформованості обох сторін. А толерантність виступає як «чесне слово», на якому поки що тримається ситуація.

Список використаних джерел

1. Щедрина О.В. Возможна ли мультикультуральная модель интеграции мигрантов в России? // Социол. исслед. – 2004. №11. – С.67–75.

2. Хотинец, В. Ю. Этническое самосознание [Текст] / В. Ю. Хотинец. – СПб.: Алетейя, 2000. – 235 с.

3. Сушков И.Р. Социально–психологическая теория Дж. Тернера // Психологический журнал. – Т.14. – 1993. – № 3. – С.115–125.
4. Дробижева Л.М., Аклаев А.Р., Коротеева В.В., Солдатова Г.У. Демократизация и образы национализма в Российской Федерации 90–х годов. – М.: Мысль, 1996. – 382 с.
5. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. М.: Смысл, 1998. – 389 с.
6. Кцоева Г.У. Этнические стереотипы в системе межэтнических отношений: Дис... канд. психол. наук. М., 1985. – 184 с.
7. Джандильдин Н. Д. Природа национальной психологи / Джандильдин Н. Д. – Казахстан, Алма–Ата, 1971. – 203с.
8. Гнатенко П.И. Национальная психология: Монография. – Днепропетровск: ДГУ, 2000. – 213 с.
9. Merriam–Webster's Online Dictionary, Cambridge International Dictionary of English, Encarta World English Dictionaryhttp://www.merriam–webster.com.
10. Паніна Н.В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ «Видавництво Софія», 2005. –160 с.
11. Мірчук І. Світогляд українського народу // Науковий збірник УВУ, вип.3. – Прага, 1942. – С.230–244.
12. Слюсаревський М. «Ми» і «Я» у світі, що змінюється. Деякі підсумки досліджень із проблем соціальних трансформацій. – http://www.–politicon.iatp.org.ua/mag/sljularevski2.ht.
13. Levi–Strauss C. Race and History II Structural Antropology. Vol. 2. – L., 1978. P.322–343.
14. «Нетрадиційні» іммігранти у Києві / Блер Рубл, Олена Малиновська (керівники проекту). – К.: Стилос, 2003. – 447 с.
15. Малиновська О.А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями: Монографія. – К.: Вид–во НАДУ, 2004. – С. 210.

Слабинская С.В. Культурные расхождения во взаимоотношениях мигрантов и коренных этносов

Взаимоотношения мигрантов и коренных этносов зависят от близости их культурных, психологических, мировоззренческих и религиозных факторов. Весомое значение имеет толерантность. Все это влияет на адаптацию мигрантов в современное общество.

Ключевые слова: *миграция, культура, адаптация, этнос, идентификация, толерантность.*

Slabinska, S.V. Cultural divergences are in the mutual relations of migrants and native ethnos

The mutual relations of migrants and native ethnos depend on a closeness them cultural, psychological, world view and religious factors. Tolerance has a ponder able value. All of it influences on adaptation of migrants in modern society.

Key words: *migration, culture, adaptation, ethnos, authentication, tolerance.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Коріненко П.С. Рецензія: Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: історичні есе–хроніки. У 4–х томах. Т.2. Рік 1918. – К.: «Світогляд», 2009. – 412 с.

1918 рік став другим роком Української революції. Саме в цьому році виявили себе, і при тому досить масштабно, потужно, результативно, практично всі альтернативи тогочасного життя, своєрідно сконцентрувалися на стислому часовому відтінку цілі історичні епохи. Якнайточніше означене реалізувалось в різноспрямованих і різноякісних зразках державотворення. 1918 рік – це і завершальні місяці існування Української Народної Республіки доби Центральної Ради. Це й повна історія народження, розвитку й загибелі гетьманської Української Держави. Це й відродження під проводом Директорії Української Народної Республіки, непростий, болісний пошук найприйнятнішої, найоптимальнішої моделі національно–державного устрою. Це й створення Західно–Української Народної Республіки, детермінація її курсу на об'єднання з УНР. Це й встановлення на початку року майже на всіх теренах України радянської влади, тріумф Української Соціалістичної Радянської Республіки. До вищесказаного можна додати утворення регіональних державних об'єднань типу Донецько–Криворізької Республіки та ін. Альтернативне бачення окремих політичних сил було заперечення ними будь якої державності на території України. З усіх цих проблем в сучасній українській історіографії ведуться гострі дискусії, науковці намагаються дійти до істини, при цьому далеко не всім із них вдається уникати кон'юнктурних підходів щодо висвітлення окремих історичних подій того часу. Отож вихід у світ II тому комплексної праці члена–кореспондента НАН України В.Ф.Солдатенка є цілком виправданим і своєчасним[1].

Дослідження історичних подій Української революції 1918 року може бути оптимально результативним тільки за умови суворого дотримання хронологічного принципу і максимального залучення історичних документів. Саме такий підхід обрав автор рецензованої праці.

Перший місяць 1918 р. виявився знаковим у долі УНР. Січневе збройне повстання робітників Києва проти УНР, військове зіткнення з російськими радянськими військами під Крутами, повстання проти УНР в Одесі, Миколаєві – ось далеко не повний перелік сутнісних подій того часу. В.Ф.Солдатенко в своїй праці не оминає жодної із них. Проте найбільше уваги приділяє дослідженню подій під Крутами і в Києві. Він намагається проаналізувати ті події буквально погодинно, з'ясовує позиції усіх учасників збройного протистояння. Однак найбільше уваги приділяє Центральній Раді, яка фактично опинилась осторонь подій під Крутами і в центрі подій в Києві. Уже вкотре, спираючись на документи,

В.Ф.Солдатенко стверджує, що під Крутами на захист УНР стало 116 студентів і 200 юнкерів. Із них загинуло від 11 до 18 осіб. Такі відомості надто відрізняються від тих, що містяться в багатьох працях сучасних українських істориків. Наприклад, О.Д.Бойко вважає, що під Крутами було 420 студентів, гімназистів, юнкерів, більшість з яких загинула в нерівному бою[2,с.321]. Такої ж думки дотримуються автори посібника з історії України, що вийшов у 2002 р.[3,с.260].

В.Ф.Солдатенко вважає, що гіпертрофовані оцінки і міфи мають місце тому, що була бездіяльність влади. Автор закликає дослідників «до значно виваженішого підходу до непростої сторінки вітчизняної історії, застосування оцінок і висновків, вільних від кон'юнктурних збочень і невиправданих політичних маніпулювань, штучного виривання окремих подій із загального контексту й довільного їх трактування»[1,с.46]. Як приклад об'єктивного висвітлення подій, зокрема 16–21 січня 1918 р. в Києві автор з'ясовує причини приєднання до повсталих робітників вірних до цього часу УНР українських полків ім. П.Скоропадського і П.Полуботка. Такою ж є оцінка автором Брестського мирного договору УНР з державами австро–німецького блоку. До здобутків УНР віднесено те, що вона першою із усіх учасників переговорів підписала договір. Однак, на думку автора, за змістом він виявився обтяжливим і несправедливим. Власне, таку ж оцінку цьому договору в свій час дав М.Грушевський.

В.Ф.Солдатенко вважає, що на шостій сесії Центральної Ради 5 – 9 серпня 1918 р. більшість її членів не проявили достатньої принциповості, погодившись на визнання Тимчасової Інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні, в якій повноваження УНР визнавались лише в п'яти з дев'яти губерній: Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській, Полтавській[1,с.81]. Правда, ця помилка була виправлена в III Універсалі Центральної Ради.

Досить чітко в монографії розставлені акценти щодо вступу німецьких і австро–угорських військ на територію України. Німецькі політичні діячі того часу визнавали факт окупації їхніми військами території України. Такої ж думки був і М.Грушевський[1,с.106]. В сучасній українській історіографії цей термін фактично зник. Є думка, що то увійшли війська союзних держав на основі Брестського мирного договору. З точки зору правової оцінки таке твердження має право на існування. Дослідження поведінки «союзників», їх штабів в Україні з лютого до середини грудня 1918 р. засвідчує, що вони поводили себе не як союзники, а як окупанти. І про це в монографії міститься чимало документальних свідчень того часу.

Цікавою (дещо забутою сучасними істориками) є розповідь автора про участь зимою 1918 р. в оборонних боях Червоної гвардії проти німецьких і австрійських військ військовополонених сербів, чехів. На наш погляд, ця сторінка історії потребує спеціального дослідження.

В рецензованій монографії детально аналізуються причини і характер змін в оточенні УЦР після повернення до Києва і про політичну кризу в ній. Автор вважає, що соціальні проблеми, і перш за все земельне питання, стало водорозділом у ставленні політичних сил до УЦР. В реальному житті не буває так, щоб навіть досить значні явища виникали в одну мить і їх прояв ставав до сить видимим і тим більше зрозумілим сучасникам. Українська революція мала свої витоки у 1917 р., продовжувалась у 1918 р. В монографії В.Ф.Солдатенка перекидаються «містки» з попереднього

року в дослідженні земельного питання у рік 1918. Однак, на відміну від 1918 р. УНР виявилась готовою до дійсно революційних перетворень в аграрному питанні. Тимчасовий закон УЦР про землю від 18 січня 1918 р. передбачав скасування приватної власності на землю і передачу земель у користування всього народу[1,с.33].Заслуговує на увагу і ремарка про те, що в земельному питанні інтереси німецьких окупантів і крупних українських землевласників співпадали.

Жодному українському історику ще не вдалося здійснити дослідження доби гетьманату П.Скоропадського так, щоб до нього не було зауважень, а то й зовсім протилежних оцінок як самого П.Скоропадського, так і того курсу, який він здійснював у внутрішній і зовнішній політиці. В.Солдатенко розглядає цю добу через призму альтернативи тому політичному курсу, який репрезентований УНР аж до кінця квітня 1918 р. Автор уникає навішування П.Скоропадському ярликів типу того, що він був маріонеткою в руках Німеччини[4,с.173]. По–перше, П.Скоропадський самостійно формував уряд, видавав закони. Він мав досить підтримки в українських колах землевласників, підприємців. Він прагнув налагодити дружні стосунки з керівниками держав Четверного союзу. Вони в свою чергу намагались підтримати нову владу в її діяльності. То де ж тут маріонетковість? Хоча певні обмеження щодо діяльності П.Скоропадського малим місце, наприклад в розбудові української армії.

Одначе, П.Скоропадський з перших же днів приходу до влади був відторгнутий українськими політиками. В.Солдатенко справедливо зауважує, що вони, втративши владу, хотіли будь–що її повернути. Тому навіть дії П.Скоропадського, спрямовані на зміцнення державності, встановлення влади «сильної руки» вони називали контрреволюційними діями П.Скоропадського.

Власне ми є свідками того, що у 1918 р. в українському політикумі народилась опозиція. Її революційна тріскотня однак зовсім не засвідчувала її революційності, готовності до дійсно революційних дій. Щось подібне відбувається і в наші дні. Складається враження, що опозиція і опозиціонери у Верховній Раді України єдиним своїм завданням вважають демонстрацію українському суспільству своєї опозиційності і не надто переймаються політичними і соціально–економічними наслідками своєї опозиційності.

В.Солдатенко не погоджується з тими, хто виправдовував прихід до влади П.Скоропадського. Це право автора, його позиція. Але давайте поставимо запитання: що очікувало українське суспільство в разі подальшого перебування при владі тогочасних лідерів УНР? Досвід УНР доби Директорії засвідчує, що Українська революція, мабуть, не мала шансу на просування вперед. В монографії детально з'ясовуються причини усунення Центральної Ради від влади. Схоже автор погоджується з думкою О.Тимощука, що головною причиною усунення з політичної арени Центральної Ради і створення Гетьманату П.Скоропадського була відсутність ефективного державного управління[5,с.187]. З цим висновком важко не погодитись.

Четвертий розділ рецензованої праці означений як «Нація проти режиму». Репресивні дії проти робітників, реквізиції гетьманської варти в українських селах дійсно мали місце як і був таким діям спротив. Мабуть автор дещо перебільшує всеосяжність спротиву українського суспільства гетьманській владі. Хоча не можна не погодитись з В.Солдатенком, що

протестний рух на літо 1918 р. доріс до організаційного оформлення в Український Національний Союз (кер. А. Ніковський, з 15 вересня В.Винниченко). В зв'язку з цим слушною є постановка автором питання про лівих і правих в українській демократії. Ця теза безперечно потребує поглибленого вивчення і вона знайде відгук в майбутніх дослідженнях істориків.

Не згоден автор монографії з тими дослідниками, хто вважає, що рішення про початок повстання проти гетьмана прийняв В.Винниченко[6,с.167]. План повстання був розроблений Є.Коновальцем і А.Мельником і був затверджений ЦК УСДРП та УПСР (центральна лінія). Власне і Директорія була утворена як орган повстання і після його переможного завершення мала передати владу Установчим зборам.

Щодо сюжету про ситуацію в підавстрійських землях то, автор звернув увагу на те, що тільки розпад Австро–Угорської імперії остаточно позбавив галицько–український провід австрофільських ілюзій. Однак їх місце поступово заповнила віра у справедливість Антанти, яка згідно із задекларованим принципом самовизначення націй мала забезпечити існування західноукраїнської державності. Автор вважає, що орієнтація на зовнішні чинники негативно позначилася на розбудові власної державності. Це ж було однією із причин того, що у значної частини галицьких українців переважали пацифістські настрої[1,с.323].

В кінці 1918 р. Українська революція опинилась на роздоріжжі. Це час апогею спротиву революційних сил і одночасно початок внутрішніх суперечок в їх рядах, які були закамуфльовані в персоналії двох осіб – С.Петлюри і В.Винниченка. По суті перед Директорією після вступу до Києва постали дві проблеми: задовольнити соціально–економічні інтереси трудящих мас і утвердження республіканського устрою національного за своїм характером. В тих своєрідних умовах було досить важко визначитись з черговістю вирішення цих проблем. Максимально плідним для Української революції, на думку В.Ф.Солдатенка, було б одночасне вирішення соціально–економічних проблем і розбудови української державності. Але для такого політичного курсу потрібно було щонайменше дві умови: єдність в керівництві УНР і час. Як відомо, ні першої, а ні другої умови історія не надала керманичам УНР.

Перед УНР доби Директорії постало декілька інших проблем, на перший погляд незначних, які ускладнювали в цілому загальнополітичну ситуацію. До них В.Ф.Солдатенко відносить: формування уряду УНР, заколоти отаманів, відсутність органів для реалізації свого політичного курсу на місцях, хибні підходи щодо військового будівництва та ін.[1,с.356].

Для В.Ф.Солдатенка, який перш за все дотримується в своїх дослідженнях принципу науковості, важливо було і в рецензованій праці не тільки заявити про обов'язковість цього принципу для науковця, але й продемонструвати його необхідність і важливість. В.Ф.Солдатенко не оминає жодної складної проблеми, з якої є альтернативні точки зору серед істориків. Він аналізує кар'єрний ріст практично усіх політиків тієї доби, а в спеціальних розвідках дає розгорнуту інформацію про них. Для В.Ф.Солдатенка немає «любих» партій і «нелюбих». Він розкриває їх політичний курс на кожному етапі Української революції. Це стосується і КП(б)У. В.Ф.Солдатенко надто відповідально підходить до аналізу документів. Для нього – вони свідчення історії і тільки. Тому ми повинні

з розумінням ставитись до того, що інколи цитування відповідного документу в рецензованій монографії займає чимало місця в самому тексті. В.Ф.Солдатенко належить до тих не багатьох сучасних істориків, які в своїй науковій роботі використовують дослідження істориків радянської доби, а також опубліковані тоді збірники документів.

Щодо перепитій в партійному будівництві КП(б)У у 1918 р., то ці сюжети уже добре виписані як в попередніх працях автора монографії, так і інших дослідників. На наш погляд, ці питання можна було виписати більш стисло.

На завершення, маємо з приємністю зазначити, що рецензована праця В.Ф.Солдатенка стала значним надбанням сучасної української історіографії доби Української революції. Читачам залишається очікувати виходу у світ III і IУ томів комплексної праці В.Ф.Солдатенка, які, на наше переконання, дадуть можливість фахово поглянути на Українську революцію з вершин майже столітньої давності.

Список використаних джерел

1. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе–хроніки. У 4–х т. Т.2. Рік 1918 . – К.: «Світогляд», 2009. – 412 с.
2. Бойко О.Д. Історія України. – К, 2005.
3. Історія України. Посібник. – К., 2002.
4. Мироненко О. Крах маріократії П.Скоропадського// Історико–політичні уроки української державності. – Київ; Донецьк, 1998.
5. Тимощук О.В. Охоронний апарат Української держави (квітень – грудень 1918 р.). – Харків, 2000.
6. Бойко О. Український Національний Союз і організація протигетьманського повстання// Проблема вивчення історії Української революції 1917– 1921 рр. – К., 2002.

Кривошея І.І., Моравец Н. Рецензія: Тригуб О.П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922-1939 рр.): Монографія. – Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2009. – 312 с.

За останні двадцять років в українській історичній науці відбулися кардинальні зміни, що охоплюють як науково-методологічну, так і проблемно-тематичну сфери досліджень. Це стосується абсолютно всіх напрямів, тем і хронологічних періодів вивчення минулого. У той же час, в останнє десятиліття спостерігаємо посилення інтересу науковців до історії різних соціальних інститутів та ідей в радянську добу. Історія церкви і релігійних течій в радянській Україні не виняток.

Здавалося б, що після публікацій та монографій А.Л. Зінченка, В.О. Пащенка, О.М. Ігнатуші, А.М. Киридон, Г.І. Білан, С.І. Жилюка та інших, які детально й різнобічно дослідили історію православ'я у 20-30-х роках XX століття, неможливо виявити якісь лакуни, показати нові підходи до вивчення теми. Монографія Олександра Петровича Тригуба стала не лише віддзеркаленням тих питань, які не знайшли своє відображення у більш ранніх дослідженнях, а й прикладом реалізації нових методологічних засад і принципів аналізу минулого.

Бурхливі і криваві революційні роки завершилися тим, що на руїнах Російської імперії було розпочато будівництво нової держави, з абсолютно іншою ідеологічною основою і суспільними орієнтирами. Створення нового державного механізму супроводжувалося втручанням в усі без винятку сфери життя – від економіки до релігії.

Протистояння в Російській православній церкві радянська влада використовувала: по-перше, для посилення своїх позицій в суспільстві; по-друге, з метою використання церкви в своїх інтересах, попри відокремлення її від держави; по-третє, в боротьбі з чужою радянсько-комуністичній ідеї ідеологією, яка була родючим ґрунтом для формування опозиції існуючий владі.

Боротьба з опозиційним духовенством, яке не бажало йти на компроміс із радянською владою і зайняти «своє» місце схемі державно-церковних відносин, яку розробили комуністична партія та спецслужби, є головною тезою книги.

Рецензована книга є результатом багаторічної, копіткої, складної роботи як з науковим доробком попередників, так і з архівними матеріалами, що вперше були введені до наукового обігу. Якщо говорити про структуру книги, то вона в цілому є цілком прийнятною, адже побудована за хронологічно-проблемним принципом.

Розділ 1 «Історіографія та джерельна основа дослідження» (С.10-67), дає можливість уявити, на якому ґрунті автор будував свою наукову концепцію. Миколаївський науковець ґрунтовно і всебічно аналізує історіографічну спадщину вчених, які в різних суспільно-політичних умовах, в різних країнах та у різні періоди займалися вивченням цієї тематики. Багаторічна евристична робота з документальними матеріалами різного походження в архівах всіх територій (нині – областей), що входили до складу Української Соціалістичної Радянської Республіки (пізніше – Української Радянської Соціалістичної Республіки), а також центрального управлінського апарату республіки, дозволила вченому

виявити у фондах багатющий матеріал. Використання офіційної партійно-радянської, церковної та антирелігійної періодики, як центрального, так і регіонального рівня, сприяла тому, що автору вдалося показати цілісну картину рецепції розколу в тогочасному інформаційному просторі та його суспільний резонанс.

Висвітлюючи внутрішньоцерковну боротьбу на початку 20-х років XX ст., якій присвячено розділ 2 «Ліквідація єпископської опозиції обновленству в 1922-1923 рр.» (С.68-126), О. Тригуб акцентує увагу читача по-перше, на географічному рівні – центральному та регіональному, й по-друге на особистісному – показуючи долю конкретних церковних діячів.

Абсолютною слушною, на нашу думку, є думка автора, що «*ліквідація церковної опозиції у вигляді єпископату, так і рядового духовенства, здебільшого не приводила до реалізації тієї мети, що ставилася, – створення продержавної і підконтрольної РПЦ, а навпаки, піднімала авторитет духовенства в очах віруючих, для яких засуджені виступали як «духовні мученики за віру*» (С.126).

У той же час, висвітлюючи ліквідацію антиобновленської опозиції автору слід було б більше уваги приділити боротьбі спецслужб з рядовим духовенством та активом віруючих, які не підтримали обновленський рух. До того ж, у автора випав період 1924-1927 рр., адже добре відомо, що репресії проти тихонівського єпископату та священства продовжувалися і в зазначений період.

Розділ 3 «ДПУ та антисергіївська опозиція в Україні (1927-1939 рр.)» (С.127-192) висвітлює діяльність одної з контрольно-репресивних структур радянсько-комуністичної системи щодо Російської православної церкви на теренах радянської України. Смерть патріарха Тихона (1925 р.) стала без сумніву каталізатором нового розколу в православній церкві і спецслужби досить успішно використали ситуацію, що склалася на той момент. «Декларація» 1927 р., яку підписав митрополит Сергій, з одного боку – «*ознаменувала остаточний перехід ортодоксальної церкви з позицій аполітичності і духовного розмежування з більшовицьким режимом на позиції повної законослухняності, беззастережного визнання легітимності радянської влади, крім того, фактичного співробітництва з держструктурами за умови відмови останніх від підтримки легально діючих розкольничих центрів*» (С.132), а з іншого – визначила черговий етап дуалізму, конформізму та опозиційності, як на внутрішньоцерковному, так і на загальносуспільному рівнях.

Виникнення нової «антисергіївської» опозиції стало реакцією на дії лояльної налаштованої до радянської влади частини РПЦ, яка отримала суттєву, потужну підтримку на всіх фронтах від партійно-комуністичного керівництва СРСР. Творення «антисергіївської» церковної опозиції на українських теренах не мало якогось чітко визначеного географічного регіону, а охопило всю радянську Україну, що свідчило про серйозний опір «*від напівлегально існуючої опозиції у вигляді «істинно-православних» та «ультра-православних» до «підпільників» із числа «істинно-православних християн», що навіть не намагалися вписатися в радянське законодавство про культи*» (С.143).

Зародження «Істинно-православної церкви», під яким автор розуміє «*сукупність православних груп, які складалися з кліриків і мирян, що відмовилися визнавати богоборчу владу і релігійне життя, яких протікало*

поза офіційно зареєстрованими храмами» (С.144), свідчило про той факт, що попри здійснення офіційної антирелігійної політики та «закулісних ігрищ» з лояльною частиною церкви, радянським інституціям не вдалося повністю встановити контроль на церковним життям.

Еволюція «антисергіївської» опозиції в 30-х роках XX ст. відбувалася попри репресії компетентних органів (ДПУ-НКВС), що свідчило про стійкість ідеологічної позиції її учасників та її широку географію.

Четвертий розділ монографії «Роль радянських владних структур у розколі РПЦ» (С.193-232) мав на меті виокремити та висвітлити вплив і роль офіційних радянсько-партійних інституцій у православному церковному житті 20-30-х років. Автору вдалося досягнути окресленої цілі. Звернувши увагу на діяльність антирелігійної комісії, ДПУ та НКВС, він показав увесь комплекс заходів та методів, які використовувала радянська влада в боротьбі з церковною опозицією.

У післямові (С.233-235) лаконічно підбито загальні висновки, до яких прийшов автор, досліджуючи цю тему. Органічно доповнюють текст монографії додатки, які «мовою документів» дають читачеві можливість самому зробити ті чи інші висновки (С.271-311).

На нашу думку, монографія лише б виграла, якби автор висвітлив у комплексі роль як внутрішнього фактора (обновленства, антисергіївської опозиції), так і зовнішнього (радянсько-партійно-репресивних органів), в нагнітанні та поглибленні розколу в Російській православній церкві.

Характерною рисою всіє монографії є те, що автор не лише заповнює існуючі лакуни у вивченні досліджуваної теми, а й одразу визначає проблеми, які ще вимагають детально осмислення і чекають на свого науковця. Отже проблематика не є вичерпаною і залишає майбутні перспективи.

Таким чином, рецензована книга справляє позитивне враження і є корисним здобутком сучасної української історичної науки, що стане у пригоді науковцям, духовенству, віруючим, політикам, як в Україні, так і поза її межами.

НАШІ АВТОРИ

Алексійчук Ігор Сидорович – кандидат фізико-математичних наук, доцент, докторант кафедри філософії Донецького національного університету.

Антіпова Ольга Петрівна – аспірантка кафедри філософії Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету (м. Київ).

Асланов Аслан – генеральний директор Азербайджанського державного телеграфного агентства.

Березовський Олег Миколайович – кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Білецька Юлія Олександрівна – аспірантка кафедри філософських і соціальних наук Севастопольського національного технічного університету.

Білошицький Сергій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Бутченко Тарас Іванович – кандидат філософських наук, докторант кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету.

Вашкевич Віктор Миколайович – доктор філософських наук, академік Української академії наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Владленова Іліана Вікторівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри философії Национального технічного університету «ХПІ» (м. Харків).

Головко Юлія Іванівна – кандидат історичних наук, докторант Запорізького національного університету.

Грабар Микола Михайлович – асистент кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету.

Греков Олександр Михайлович – науковий співробітник кафедри ЮНЕСКО ХНТУСГ імені Петра Василенка (м. Харків).

Гуменюк Яна Сергіївна – магістрант кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Дериглазова Наталія Володимирівна – асистент кафедри соціології факультету соціології та управління Запорізького національного університету.

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Д'яконіхін Андрій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м.Луганськ).

Євдокимов Микола Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри журналістики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Жадько Віктор Олексійович – доктор філософських наук, завідувач кафедри журналістики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Засядько Микола Вікторович – аспірант Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Захарова Наталя Сергіївна – аспірантка кафедра української історії та етнополітики історичного факультету Дніпропетровського національного університету.

Кобилкін Дмитро Сергійович – аспірант кафедри практичної філософії та теології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Коріненко Павло Степанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Кривошея Ігор Іванович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Кузьменко Тетяна Володимирівна – аспірантка кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Курпіль Наталія Ігорівна – аспірантка Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Куц Галина Михайлівна – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри політології філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Мезеря Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Мелещенко Тетяна Володимирівна – викладач кафедри методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Михайлюк Віталій Павлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Міщенко Максим Анатолійович – перший заступник начальника управління у справах преси та інформації Запорізької обласної державної адміністрації.

Моравец Норберт – доктор (кандидат історичних наук) Інституту історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові (Польща).

М'ягка Ганна Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Невмержицька Наталя Михайлівна –аспірантка Інституту вищої освіти АПН України.

Олещук Петро Миколайович – кандидат політичних наук, асистент кафедри політичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Осмоловська Олена Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Павлова Тетяна Сергіївна – кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії Дніпропетровського національного університету.

Полтораков Олексій Юрійович – кандидат політичних наук, вчений секретар Центру досліджень проблем громадянського суспільства Дипломатичної академії України (м. Київ).

Потапова Ольга Богданівна – старший викладач кафедри всесвітньої історії Інституту історії та додаткової педагогічної освіти Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Разіцький Віталій Йосипович – кандидат історичних наук, старший викладач Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка (Тернопільська область).

Разумовський Сергій Олександрович – кандидат економічних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Харківської державної академії фізичної культури.

Ротарева Інна Володимирівна – асистент кафедри соціології Запорізького національного університету.

Рудик Оксана Василівна – здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Салтанов Микола В'ячеславович – магістрант філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Семигіна Тетяна Валеріївна – кандидат політичних наук, доцент Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ).

Скорченко Юрій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму і готельного господарства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Слабінська Світлана Валеріївна – аспірантка Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сорудейкін Кирило Олександрович – магістрант Харківського національного університету радіоелектроніки.

Стасенко Станіслав Олександрович – кандидат філософських наук, асистент кафедри історії та філософії Донбаської національної академії будівництва і архітектури (м. Макіївка).

Федьків Анастасія Богданівна – аспірантка кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Чаїнський Юрій Олександрович – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Шуліка Андрій Андрійович – аспірант кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Шумихіна Світлана Олександрівна – аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Жадько В.О. До проблеми збереження історичної спадщини та формування законодавчої бази 6

М'ягка Г.О. Звичаєве право як історична передумова розвитку демократії у козацькій державі (друга половина XVII – початок XVIII ст.) 13

Головко Ю.І. Особливості зовнішньої торгівлі Криму в умовах запровадження «Положення про нейтральну торгівлю на 1811 рік в портах Білого, Балтійського, Чорного та Азовського морів та по всьому західному сухопутному кордону» 21

Федьків А.Б. Внесок парафіяльного духовенства в розвиток початкової освіти на Донбасі в XIX ст. 28

Рудик О.В. Організація та стан пожежної охорони в Харківській губернії у другій половині XIX – початку XX ст. 32

Грабар М.М. Комерційна оренда в Східній Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами маєтків Лянцкоронських) 41

Євдокимов М.О. Історія і мотиви створення Володимиром Далем другого шляхового нарису «Записки, веденные идучи с эскадрою на 44-х пушечном фрегате «Флоре» 49

Чаїнський Ю.О. Позиція Англії і Франції щодо союзу Пілсудського-Петлюри проти більшовиків 54

Потапова О.Б. Матеріальне забезпечення православного духовенства в Україні у 1917-1920 рр. 64

Котляр Ю.В. Ю.Тютюнник в історії Миколаївщини (контекст українського повстанського руху) 74

Довжук І.В., Гуменюк Я.С. Органи міліції України у міжвоєнний період (за матеріалами Луганщини) 96

Михайлюк В.П., Д'яконіхін А.В. Освітня політика німецької окупаційної влади вЛуганської області (1942-1943 рр.) 103

Осмоловська О.Ю. Історичні передумови генезису етнополітичних конфліктів у регіоні Південного Кавказу 109

Мелещенко Т.В. Мирне розділення Чехословацької Федеративної Республіки та позиція Гавела у цьому процесі 114

Асланов А. Роль преси і інформаційних агентств у забезпеченні інформаційних потреб населення 121

Березовський О.М. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX ст. у дореволюційній історіографії 135

Захарова Н.С. Українські підручники з історії кінця XX – початку XXI ст. в оцінках українських та європейських дослідників 145

Шумихіна С.О. Історіографія суспільно-політичного життя міжвоєнної Польщі 152

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Алексейчук І.С. Особливості формування смислу понять «мораль» і «добро»... 159

Дериглазова Н.В. Зміст поняття «соціальний потенціал особистості» 166

Ротарева І.В. Визначення поняття «соцієтальний капітал»..... 174

Вашкевич В.М. Майбутнє як детермінанта молодіжного сприйняття історії..... 181

Стасенко С.О. Універсалії цивілізаційного розвитку і недерміністський характер історичного процесу 186

Невмержицька Н.М. Фактори становлення національної самосвідомості молоді України 192

Кобилкін Д.С. Сакральна метафора в релігійній комунікації..... 200

Павлова Т.С. Формування гегелівської методології: історико – філософський аспект 207

Курпіль Н.І. Гносеологічна теорія В.М.Карпова: складові суб'єкта пізнання..... 217

Салтанов М.В. Визнання через панування та його подолання: спроба інтерпретації Г.В.Ф. Гегеля 223

Владленова І.В. Постнекласична фізика як феномен культури 235

Сорудейкін К.О. Теорія взаємодій: культура і природа мислення 241

Антіпова О.П. Культурно-історичний контекст взаємодії мови науки та природної мови 249

Бутченко Т.І. Розвиток соціально-політичного проектування у XVII-XVIII століттях 256

Міщенко М.А. Формування соціальної солідарності як розвиток гармонійних суспільних відносин в Україні 265

Греков О.М., Разумовський С.О. Соціокультурні фактори динаміки розвитку виробничо–комерційних компаній 274

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Полтораков О.Ю. Статус національної безпеки України в системі соціально-політичних пріоритетів..... 282

Скорченко Ю.О., Мезеря О.А. Українська еліта: деякі проблеми розвитку 288

Олещук П.М. Співвідношення понять політична теорія та політичні технології: сучасні підходи 294

Кузьменко Т.В. Місце та роль цінностей у легітимації політичної влади 302

Куц Г.М. Суспільно-політичні передумови виникнення лібералізму..... 310

Шуліка А.А. Трипартизм як інститут політичної системи..... 318

Семигіна Т.В. Монолог і діалог у політиці охорони громадського здоров'я..... 324

Білецька Ю.О. Радянська національна політика як передумова сучасної етнічної ситуації в Криму 330

Білошицький С.В. Глобальна місія НАТО та відданість альянсу ліберально-демократичним цінностям у XXI ст. 339

Засядько М.В. Новітні тенденції в політиці КНР у карибському басейні і позиція США..... 348

Разіцький В.Й. Роль радіо- і телекомунікацій в інформаційній політиці США щодо країн регіону Перської затоки на рубежі 40-х - 50-х рр. XX ст..... 355

Слабінська С.В. Культурні розбіжності у взаємостосунках мігрантів та корінних етносів 361

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Коріненко П.С. Рецензія: Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе–хроніки. У 4–х томах. Т.2. Рік 1918. – К.: «Світогляд», 2009. – 412 с. 369

Кривошея І.І., Моравец Н. Рецензія: Тригуб О.П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922-1939 рр.): Монографія. – Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2009. – 312 с. 374

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Жадько В.А. К проблеме сохранения исторического наследия и формирования законодательной базы 6

Мягкая А.А. Право обычаев как историческая предпосылка развития демократии в казацком государстве 13

Головко Ю.И. Особенности внешней торговки Крыма в условиях введения «Положения о нейтральной торговле на 1811 году в портах Белого, Балтийского, Черного и Азовского иорей и по всей западной границе» 21

Федькив А.Б. Вклад приходского духовенства в развитие начального образования на Донбассе в XIX в. 28

Рудик О.В. Организация и состояние пожарной охраны в Харьковской губернии во второй половине XIX – в начале XX в. 32

Грабар Н.М. Коммерческая аренда в Восточной Галиции во второй половине XIX – в начале XX в. (по материалам поместий Лянцкоронских) 41

Евдокимов Н.А. История и мотивы создания Владимиром Далем второго путевого очерка «Записки, веденные идучи с эскадрою на 44-х пушечном фрегате «Флоре» 49

Чаинский Ю.О. Позиция Англии и Франции относительно союза Пилсудского-Петлюри против большевиков 54

Потапова Е.Б. Материальное обеспечение православного духовенства в Украине в 1917-1920 гг. 64

Котляр Ю.В. Ю.Тютюнник в истории Николаевщины (контекст украинского повстанческого движения) 74

Довжук И.В., Гуменюк Я.С. Органы милиции Украины в межвоенный период (по материалам Луганщины) 96

Михайлюк В.П., Дьяконихин А.В. Образовательная политика немецкой оккупационной власти в Луганской области (1942-1943 гг.) 103

Осмоловская Е.Ю. Исторические предпосылки генезиса этнополитических конфликтов в регионе Южного Кавказа 109

Мелещенко Т.В. Мирное разделение Чехословатской Федеративной Республики и позиция Вацлава Гавела в этом процессе 114

Асланов А. Роль прессы и информационных агентств в обеспечении информационных потребностей населения 121

Березовский О.Н. Украинские либерально-демократические партии в Российской империи в начале XX века в дореволюционной историографии 135

Захарова Н.С. Украинские учебники истории конца XX – начала XXI в. в оценках украинских и европейских исследователей 145

Шумыхина С.А. Историография общественно-политической жизни межвоенной Польши 152

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Алексейчук И.С. Особенности формирования смысла понятий «мораль» и «добро» 159

Дериглазова Н.В. Содержание понятия «социальный потенциал личности» 166

Ротарева И.В. Определение понятия «социетальный капитал» 174

Вашкевич В.Н. Будущее как детерминанта молодежного восприятия истории 181

Стасенко С.А. Универсалии цивилизационного развития и недетерминистский характер исторического процесса 186

Невмержицкая Н.М. Факторы становлення национального самосознания молодежи Украины 192

Кобылкин Д.С. Сакральная метафора в религиозной коммуникации 200

Павлова Т.С. Формирование гегелевской методологи: историко – философский аспект 207

Курпиль Н.И. Гносеологическая теория В.Н.Карпова: элементы субъекта познания 217

Салтанов Н.В. Признание через господство и его преодоление: попытка интерпретации Гегеля 223

Владленова И.В. Постнеклассическая физика как феномен культуры 235

Сорудейкин К.А. Теория Взаимодействий: культура и природа мышления 241

Антипова О.П. Культурно-исторический контекст взаимодействия языка науки и естественного языка 249

Бутченко Т.И. Развитие социально-политического проектирования в XVII-XVIII вв. 256

Мищенко М.А. Формирование социальной солидарности как развитие гармоничных общественных отношений в Украине 265

Греков А.М., Разумовский С.А. Социокультурные факторы динамики развития производственно–коммерческих компаний 274

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Полтораков А.Ю. Статус национальной безопасности Украины в системе социально-политических приоритетов 282

Скорченко Ю.А., Мезеря А.А. Украинская элита: некоторые проблемы развития 288

Олещук П.М. Соотношение понятий политическая теория и политические технологии: современные подходы 294

Кузьменко Т.В. Место и роль ценностей в легитимации политической власти 302

Куц Г.М. Общественно-политические предпосылки возникновения либерализма 310

Шулика А.А. Трипартизм как институт политической системы 318

Семыгина Т.В. Монолог и диалог в политике общественного здравоохранения 324

Билецкая Ю.А. Советская национальная политика как предпосылка современной этнической ситуации в Крыму 330

Белошицкий С.В. Глобальная миссия НАТО и приверженность альянса либерально-демократическим ценностям в XXI ст. 339

Засядько Н.В. Политика КНР в Карибском регионе и позиция США 348

Разицкий В.И. Роль радио- и телекоммуникаций в информационной политике США относительно стран региона Персидского залива на рубеже 40-х - 50-х гг. XX в..... 355

Слабинская С.В. Культурные расхождения во взаимоотношениях мигрантов и коренных этносов..... 361

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Кориненко П.С. Рецензия: Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе–хроніки. У 4–х томах. Т.2. Рік 1918. – К.: «Світогляд», 2009. – 412 с. 369

Кривошея И.И., Моравец Н. Рецензия: Тригуб О.П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922-1939 рр.): Монографія. – Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2009. – 312 с ..... .374

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Zhad'ko, V.O. To a problem of conservation historical heritage and formed the legislative base..... 6

Myagkaya, G.O. Ordinary right as historical pre-condition of democracy's development in the Cossack state (second half of XVII – the beginning of XVIII century)..... 13

Golovko, Yu.I. Peculiarities of external trade in the Crimea under conditions of introduction of Provisions on Neutral Trade for 1811 in White, Baltic, Black and Azov Seas Ports, and along the Western Land Border Perimeter 21

Fedkiv, A.B. Contribution of parish clergy to development of primary education on Donbas in XIX age 28

Rudyk, O.V. The Organization and the State of the Fire Brigates` Protection in the Kharkiv Region in the Second Half of the XIX – XX century 32

Hrabar, M.M. Commercial rentals in Eastern Galychyna in the second half of the XIXth – the beginning of the XXth centuries (based on the estates Lanckoronski family) 41

Evdokimov, M.O. History and reasons of creation of the second shlyakhovogo essays of «Message volodymyr dalem, vedennye iduchi on 44-x of pushechnom fregate «Flore» 49

Chainskyi, Y.O. Position of England and France concerning alliance of Pilsudski-Petlura against bolshevists 54

Potapova, O.B. Material providing of orthodox clergi in Ukraine in 1917-1920 years 64

Kotlyar, Yu.V. Yu. Tyutyunnik in history of Nikolaevschiny (context of Ukrainian insurgent motion)..... 74

Dovzhuk, I.V., Gumenuk, Ya.S. Militia agencies of Ukraine during the interbellum period (according to materials of Lugansk region) 96

Mikhayluk, V.P., Dyakonikhin, A.V. An educational policy of German of occupation power is in the Lugansk area (1942-1943 years)..... 103

Osmolovska, O.Y. Historical preconditions for the genesis of ethnopolitical conflicts in South Caucasus region..... 109

Meleshchenko, T.V. The peaceful separation of Czechoslovak Federal Republic and the position of Havel in this process..... 114

Aslanov, A. The role of the press and information agencies in satisfying the public demand for information 121

Berezovsky, O.M. The Ukrainian Liberal-democratic parties in the Russian empire of the early XX century in pre-revolution historiography 135

Zakharova, N.S. The Ukrainian textbooks on history of the end of XX – the beginning of XXI c. in the appraisals of Ukrainian and European researchers 145

Shumykhina, S.O. Historiography of socio-political life in inter-war Poland..... 152

PHILOSOPHIC SCIENCES

Alekseychuk, I.S. The peculiarities of forming of the sense of notions «morality» and «good» 159

Deriglazova, N.V. The determination of concept «Social potential of personality» 166

Rotareva, I.V. The determination of concept «societal capital»..... 174

Vashkevych, V.M. Future as a determinant of the history perception of the youth 181

Stasenko, S.O. The Universals of Civilizations Evolution and Non-determinism Character of Historical Process 186

Nevmerzhytska, N.M. Factors of establishment of the national self-consciousness in the youth of Ukraine 192

Kobilkin, D.S. The sacral metaphor in the religious communication 200

Pavlova, T.S. Forming Hegels methodologies: historical is a philosophical aspect .. 207

Kurpil, N.I. V.Karpov's gnosiological theory: element of subject cognition..... 217

Saltanov, M.V. The recognition through domination and its overcoming: an attempt of interpretation of Hegel 223

Vladlenova, I.V. Postneklassic physic as phenomenon of kultture 235

Sorudeykin, K.A. Theory of Interactions: the culture and the nature of thinking 241

Antipova, O.P. Cultural historical context of the scientific the natural language interaction..... 249

Butchenko, T.I. The development of social-political projecting in XVII-XVIII 256

Mishenko, M.A. Creation of social solidarity as development of the harmonious public relations in Ukraine..... 265

Grekov, O.M., Razumovskiy, S.O. Social–cultural factors of dynamics of the development of industrial–commercial enterprises 274

POLITICAL SCIENCES

Poltorakov, O.Yu. Status of National Security of Ukraine in the System of Social-Political Priorities..... 282

Skorochenko, Yu.O., Mezerya, O.A. The Ukrainian elite: certain problems in its development 288

Oleshchuk, P.M. Correlation of concepts the political theory and political technologies: modern points of view 294

Kuzmenko, T.V. The place and the role of values in a political power legitimation..... 302

Kuts, G.M. Socio-political prerequisites of liberalism origin 310

Shulyka, A.A. Triad policy as institute political system..... 318

Semigina, T.V. Monologue and dialog in public health policy..... 324

Biletska, Y.A. Soviet nationality policy as a prerequisite for current ethnic situation in Crimea 330

Biloshitskiy, S.V. The NATO's Global Mission and the Alliance's Devotion to the Liberal-democratic Values in the XXI Century..... 339

Zasiadko, M.V. The PRC's policy in the Caribbean and the USA position 348

Razitskiy, V.I. The role of radio and telecommunications in informational policy of the USA toward the Persian Gulf countries during the 40-50-th of the XX-th century 355

Slabinska, S.V. Cultural divergences are in the mutual relations of migrants and native ethnos..... 361

SCIENTIFIC LIFE

Korinenko, P.S. Review: Soldatenko, V.F. Ukraine during the revolutionary times: historical essay-chronicles in 4 volumes. T.2. Year: 1918. – K.: «Svitoglad», 2009. – 412 p. 369

Kryvosheya, I.I., Moravec, N. Review of a monograph by Trygub O.P. 374

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації в збірнику наукових праць «Гілея: науковий вісник»

1. *Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх* ***відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті*** *(див. Постанову Президії ВАК України № 7-05/1 від 15.01.2003 р. // «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7; 8).*

   Наукові статті повинни містити такі необхідні елементи:
   - *постановка проблеми* у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
   - *аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
   - *формулювання цілей статті* (постановка завдання);
   - *виклад основного матеріалу* дослідження *з повним обґрунтуванням* отриманих наукових результатів;
   - *висновок* з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Стаття подається українською або іншими мовами у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на дискеті, диску чи електронною поштою.
3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.
4. Текст статті має супроводжуватись **шифром УДК і трьома анотаціями** (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити:
   - прізвище, ініціали автора;
   - назву статті;
   - текст анотації (до 50 слів);
   - перелік ключових слів.

   Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів **«У статті ...»** або **«Стаття присвячена ...»**.
5. ***Вимоги для оформлення тексту:*** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Кількість сторінок для статті не повинна перевищувати 0,5 друкованого аркуша (12 сторінок комп'ютерного тексту). Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: «», тире – це коротке тире: «–». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

Розташування структурних елементів статті

УДК **Прізвище І.Б.**

Назва статті

Анотація українською з переліком ключових слів

Текст статті

Список використаних джерел

ПІБ, назва статті, *анотація* російською з переліком *ключових слів*

ПІБ, назва статті, *анотація* англійською з переліком *ключових слів*

6. Перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **Література** і виконується мовою оригіналу. В переліку посилань зазначається загальна кількість сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word **«Формат – Список – Нумерований»**. Кількість джерел для публікації не повинна перевищувати 10-12 найменувань.
7. Посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [7,123], де 7 – номер джерела за списком літератури, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2,32;9,48;11,257]. Посилання на архівні джерела – [15,арк.258,231зв]. Згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М.Тард, Е.Фромм, К.Юнг, К.Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я , а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.
8. Стаття обов'язково супроводжується ***авторською довідкою*** із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.
9. Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.
10. У разі передруку посилання на «Гілея: науковий вісник» *обов'язкове*.
11. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції: .....*03142, м. Київ, вул. Семашка , 13 оф. УАН*
Телефони: .....(044) 424-51-81, (067) 509-33-99; (097) 364-06-65
E-mail: .....gileya@gileya.org.ua

Наукове видання
Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
Випуск 33

Научное издание
Сборник научных работ «Гилея: научный вестник»
Выпуск 33

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
33-th edition

Співзасновники:
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук

Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Кривошея В.В.

Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Друк. арк. 27,93
Наклад 300 прим.

Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс».
Зам. №

Підписано до друку 01.04.2010 р.

Ціна договірна